

Doktori (PhD) értekezés

A REFORMÁTUS VALLÁSI TURIZMUS
VIZSGÁLATA AZ ÉSZAK-ALFÖLD RÉGIÓBAN

PALLAINÉ SZÁSZFALVI MÁRTA

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Doktori Tanács
2024

A REFORMÁTUS VALLÁSI TURIZMUS VIZSGÁLATA AZ ÉSZAK-ALFÖLD RÉGIÓBAN

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében a néprajz tudományágban

Írta: **PALLAINÉ SZÁSZFALVI MÁRTA**

okleveles néprajz-történelem szakos bölcsész és tanár, muzeológus, igazgatásszervező

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola Néprajz Doktori Programja keretében

.....

Témavezető: Prof. Dr. Bartha Elek

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 20... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20... ..

NYILATKOZAT

Én, Pallainé Szászfalvi Márta teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2024.

Pallainé Szászfalvi Márta

A REFORMÁTUS VALLÁSI TURIZMUS
VIZSGÁLATA AZ ÉSZAK-ALFÖLD
RÉGIÓBAN

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	6
1. A VALLÁSI TURIZMUS KONCEPTUALIZÁLÁSA ÉS HELYE A TURIZMUS RENDSZERÉBEN.....	13
1.1. A vallási turizmus konceptualizálása.....	13
1.1.1. <i>Turizmusantropológiai kutatások és a turisztikai szervezetek vallási turizmus definíciója</i>	15
1.1.2. <i>A vallási turizmus a magyar turisztikai és antropológiai kutatásokban</i>	19
1.1.3. <i>A vallási turizmus felekezeti lehatároltsága és egyházi értelmezése hazánkban</i>	23
1.2. A vallási turizmus fejlődéstörténete.....	28
1.3. A vallási turizmus helye a turizmus rendszerében.....	30
1.3.1. <i>A szabadidős és a hivatás-, a tömeg és az alternatív, a belföldi és a nemzetközi turizmus</i>	31
1.3.2. <i>A kulturális és az örökségturizmus</i>	39
1.3.3. <i>A fesztivál, a gasztro- és a falusi turizmus</i>	43
1.3.4. <i>Az egészség-, az aktív-, az öko-, az ehonulás- és az esküvőturizmus</i>	46
1.3.5. <i>A szenior- és az ifjúsági turizmus</i>	57
1.4. A vallási turizmus iránti kereslet tényezői.....	60
1.4.1. <i>A szabadrendelkezésű jövedelem</i>	61
1.4.2. <i>A szabadidő</i>	62
1.4.3. <i>A motiváció</i>	64
1.5. A vallási turizmus kínálata.....	71
1.5.1. <i>A turizmus biztonságfaktora</i>	71
1.5.2. <i>A fogadóközösség</i>	72
1.5.3. <i>A vonzerő</i>	77
2. MŰEMLEKVÉDELMI FELTÁRÁSOK A FELSŐ-TISZA-VIDÉKI REFORMÁTUS TEMPLOMOKBAN.....	80
2.1. A nyírbátori református templom.....	82
2.1.1. <i>A nyírbátori református templom építése</i>	82
2.1.2. <i>Kripták, sírlapok és a templomi berendezés</i>	85
2.1.3. <i>A népszerűség átka: református ereklyegyűjtések, romló állapotú stallumok</i>	91
2.1.4. <i>Templomfelújítások, régészeti feltárások a nyírbátori református templomban</i>	96
2.2. A csarodai református templom.....	102
2.2.1. <i>A csarodai református templom építése</i>	102
2.2.2. <i>A csarodai templom berendezése</i>	104
2.2.3. <i>Műemlékvédelmi feltárások a csarodai templomban</i>	108
2.3. A tákosi református templom.....	113
2.3.1. <i>A tákosi templom építése</i>	113
2.3.2. <i>A tákosi templomberendezés</i>	116
2.3.3. <i>A tákosi templomturizmus előzményei</i>	117
2.4. A vajai református templom.....	118
2.5. A nagylónyai református templom.....	120
2.5.1. <i>A nagylónyai templom építése és berendezése</i>	120
2.5.2. <i>Műemléki feltárások és a templomturizmus előzményei Nagylónyán</i>	122
3. VALLÁSTURISZTIKAI FEJLESZTÉSEK MAGYARORSZÁGON.....	126
3.1. A vallásturisztikai fejlesztések szabályozási kerete.....	126
3.1.1. <i>Vallásturisztikai fejlesztések az Európai Unióban</i>	126
3.1.2. <i>A magyarországi turizmus irányítása és szervezetrendszer a vallási turizmus tükrében</i>	130
3.1.3. <i>A vallási turizmus szerepe a nemzeti turizmusfejlesztési stratégiákban és koncepciókban</i>	131
3.2. Látogatóbarát fejlesztések a hazai református templomokban.....	136
3.3. A fejlesztések hatása az Észak-Alföld régió református templomaira.....	142
4. REFORMÁTUS TEMPLOMTURIZMUS AZ ÉSZAK-ALFÖLD RÉGIÓBAN.....	153
4.1. A turisztikai célú templomlátogatások formái.....	153
4.2. A vizsgált helyszínek iránti kereslet.....	155

4.2.1. <i>A vallási turisták típusai</i>	155
4.2.2. <i>A látogatók száma, demográfiai, vallási összetétele és felkészültsége</i>	162
4.2.3. <i>A vonzáskörzet</i>	167
4.3. <i>A vallási turizmus infra- és szuprastruktúrája</i>	173
4.3.1. <i>Az infrastruktúra</i>	173
4.3.2. <i>Az elsődleges és a másodlagos szuprastruktúra</i>	175
4.4. <i>Attrakciómenedzsment a református templomokban</i>	184
4.4.1. <i>Marketing és információhozáférés</i>	185
4.4.2. <i>Pénzügyi menedzsment</i>	189
4.4.3. <i>Humánerőforrás-menedzsment</i>	192
4.4.4. <i>Szezonális nyitvatartás</i>	199
4.5. <i>Látogatómenedzsment a református templomokban</i>	208
4.5.1. <i>Megtalálhatóság</i>	208
4.5.2. <i>Szolgáltatásterv</i>	210
4.5.3. <i>Hatásmenedzsment</i>	211
4.5.4. <i>Látogatói áramlástervezés</i>	213
4.5.5. <i>Interpretáció</i>	218
4.6. <i>Református tematikus túraútvonalak</i>	235
4.7. <i>A református gyülekezeti kirándulások</i>	243
5. <i>AZ ÜNNEPEK VALLÁSTURISZTIKAI VIZSGÁLATA</i>	257
5.1. <i>A vallási ünnepek és a turizmus</i>	258
5.1.1. <i>A karácsonyi szezon</i>	258
5.1.2. <i>A húsvéti és a pünkösti hosszúbétvége, valamint az őszi szezon református ünnepei</i>	261
5.2. <i>Állami ünnepek és ünnepségekségek vallásturisztikai vonatkozásai</i>	264
5.3. <i>Az egyházi évfordulók vallásturisztikai szerepe a reformáció százados emlékvfordulóinak tükrében (esettanulmány)</i>	267
6. <i>VALLÁSI FESZTIVÁLOK ÉS TEMPLOMI KONCERTEK</i>	283
6.1. <i>Vallási fesztiválok</i>	283
6.2. <i>Zenei fesztiválok és templomi koncertek</i>	288
6.2.1. <i>Zenei fesztiválok a templomokban</i>	288
6.2.2. <i>Templomi koncertek</i>	290
ÖSSZEGZÉS.....	296
IRODALOM.....	304
FÜGGELÉK.....	332

BEVEZETÉS

A rendszerváltást és az Európai Unió csatlakozást követő makroökonómiai változások jelentősen átstrukturálták a helyi szintű gazdasági és társadalmi folyamatokat hazánkban. Ezért egyre több, korábban kizárólag mezőgazdasági termelésből élő település már nem mezőgazdasági termékeit, hanem helyi értékeit, kulturális örökségeit igyekszik áruba bocsátani. *Pusztai Bertalan* néprajzkutató, kulturális antropológus, egyetemi docens szavaival élve a települések igyekeztek „*újrafogalmazni önképüket, amit számos helyen valamilyen marginális unikum megtalálásával értek el*”.¹ Egyre több, főként hátrányos helyzetű település tehát a turizmusban látja boldogulásának útját, felzárkózási esélyként, a pályázatokból ismert kifejezéssel élve „*kitörési pontként*”, „*belső erőforrásokra alapozott fejlesztésének egyetlen lehetőségéeként*”² tekint a turizmus egyes ágazataira, így a vallási turizmusra is.

A vallási objektumokat közismerten már évszázadok óta használják a vallásgyakorlás mellett különböző kulturális célokra is, így mint műemlékek, idegenforgalmi látványosságok közvetve jövedelemtermelő tényezőként is funkcionálnak.³ Az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt a vallási turizmus iránti kereslet, mind a nemzetközi, mind a belföldi turizmust tekintve. A zarándokok, vallásos turisták mellett a nem vallásos turisták, kultúrturisták is nagy számban látogatják a vallási helyszíneket és a valláshoz kapcsolódó eseményeket, amit a professzionálisabb marketingeszközök mellett a spiritualitás iránti megnövekedett igény és a vallásturisztikai helyszínek egyre jobb elérhetősége is indukál.⁴ A vallási turizmus napjainkban bevételtermelő képessége mellett a szezonális kiküszöbölésének eszközeként funkcionál, és a turisztikai kínálat diverzifikációjával is jelentős gazdasági-társadalmi előnnyel bír.⁵

Az említett változások mentén átalakuló társadalmi elvárásokhoz az egyházak is igyekeznek alkalmazkodni, a digitalizáció iránti fogékonyságuk és a virtuális térben történő térnyerésük is egyre jellemzőbb. A gyülekezetek a megfelelő kínálat kialakítása, vagyis a turisztikai feltételrendszer egyes elemeinek megteremtése, illetve a már meglévők fenntartása és fejlesztése révén biztosítják az adott vonzerő iránti keresletet.⁶ Ennek megfelelően a helyi turizmusba való integrálódás vagy a lehetőségekhez mérten önálló turisztikai fejlesztések és attrakciók révén elégítik ki az új igényeket. Számos gyülekezet az egyházi objektumok bemutatását, valamint a korábban kizárólag gyülekezeti alkalmként funkcionáló eseményeket a rendelkezésre álló erőforrások és a fennálló turisztikai kereslet mentén ma már, mint a vallási turizmus lehetséges alternatíváit kezeli, és igyekszik azokat vonzó turisztikai attrakcióként továbbfejleszteni, piacképes terméként értékesíteni.

¹ PUSZTAI Bertalan 2003: 14.

² FEJŐS Zoltán 2002a: 80.

³ BARTHA Elek 1992: 43.

⁴ EBEX 2013: 3; SÜLYÖK Judit – MARTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 12.

⁵ SÜLYÖK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 13.

⁶ MICHALKÓ Gábor 2012: 82.

Ez az átalakulás hazánkban, széles körben csak az elmúlt másfél évtizedben zajlott le, ami a vallási turizmus iránti tudományos érdeklődést és fogalmának meghatározását is késleltette. Doktori témám 2011-es kiválasztásakor még mindenki csodálkozásának adott hangot: létezik egyáltalán református vallási turizmus, az nem csak a zárandoklatot jelenti? Rövid időn belül azonban jelentősen megnőtt a vallásturisztikai jellegű pályázatok száma, amelyek révén már egyre elfogadottabb lett annak felekezeti heterogenitása, így a református vallási turizmus létjogosultsága is. Kezdetét vette a napjainkig tartó átalakulási folyamat, ami egyfelől a téma diszciplináris fejlődését, másfelől a terület turisztikai hasznosítását is jelenti, és hirtelen mindenki a vallási turizmussal kezdett foglalkozni a turizmus tudományos berkein belül is, és minden egyházközség vallásturisztikai fejlesztésbe kezdett.

A disszertáció *tematikáját* és struktúráját a vallási turizmus fogalmának tágabb értelmezése mentén felmerülő dimenziók adják. A vallási turizmus konceptualizálása a hazai és a nemzetközi turizmusantropológiai kutatások, valamint turisztikai szervezetek vallási turizmus definícióinak bemutatása, felekezeti lehatároltságának kérdése és egyházi értelmezése mentén történik. A téma kései hazai vizsgálata miatt különösen fontos a vallási turizmusnak az általános turizmus rendszerén belül elfoglalt helyét, fejlődéstörténetével párhuzamosan bemutatni, valamint más turisztikai ágakkal való kapcsolódási lehetőségeit számba venni. Szintén az első fejezetben kerülnek bemutatásra a református vallási turizmus iránti kínálati és keresleti tényezők, ez utóbbin belül nagyobb részletességgel a motiváció tényezője. A vizsgált desztinációkra irányuló turizmus megindulásában elvitathatatlan jelentőséggel bírnak a különböző műemlékvédelmi feltárások, mivel több település esetében közvetlenül ezekhez a feltárásokhoz köthető a helyi templomturizmus kezdete is. Ezért ezek történeti előzményeinek vizsgálata mellett mindenképpen szükséges a templomturisták érdeklődésének, valamint a turisztikai célú hasznosítás központjában álló művészet- és művelődéstörténeti értékek bemutatása.⁷

A hazai vallási turizmus népszerűségének elmúlt évtizedben tapasztalható erősödését egyértelműen segítették a turizmus Európai Unió szintű fejlesztési keretein belül megvalósuló felújítások, amelyek a templomok helyreállítása mellett már egyértelműen teret nyújtottak a látogatóbarát fejlesztéseknek is. A különböző szintű turizmusfejlesztési stratégiákban közölt koncepciók és a pályázatok jelentősége ma már nemcsak a szakrális épületekre és a fogadóközösség működésére, de a vallási turizmus fogalmára is komoly hatást gyakorolnak. Disszertációm harmadik fejezetében ezen fejlesztéseket és stratégiákat vizsgálom meg a vallási turizmus tükrében.

Kutatásom hangsúlya a református templomturizmuson, annak makro és mikro szintű vizsgálatán, az empirikus anyag elemzésén van. Ezen belül a vallási turisták tipologizálásával, a

⁷ A debreceni templomok vizsgálata nem terjed ki az építéstörténetre, tekintettel azoknak már meglévő tudományos teljességére és ismertségére, e helyszíneken a templomturizmus, a gyülekezeti kirándulások, a vallási fesztiválok, az ünnepek és a turizmus kapcsolatára koncentráltam.

desztinációk általános turisztikai jellemzőivel, a vallási turizmus elsődleges és másodlagos szuprastrukturájával, valamint a templomokban zajló attrakció- és látogatómenedzsmenttel foglalkozom. A vizsgálat részét képezi a vallásturisztikai örökség megőrzésének és népszerűsítésének legújabb formái, a tematikus túraútvonalak, valamint a tudományos igényvel mindeddig egyáltalán nem vizsgált gyülekezeti kirándulások is. Külön fejezetben foglalkozom a turizmus fejlődéstörténetét kezdetektől fogva meghatározó ünnepekkel, amelyek kiemelt turisztikai időszakként, keresleti faktorként és a hozzájuk kapcsolódó attrakciók révén fontos kínálati tényezőként is funkcionálnak, valamint a reformáció százados évfordulóinak történeti fejlődésével és szabadidős programjaival. Végül önálló fejezetet kapott az egyre népszerűbb vallási fesztiválok és templomi koncertek vizsgálata is.

A 2011–2022 között⁸ zajló kutatásomat a néprajz és az antropológia *módszerei* mellett a turizmus eszközei, tudományos metódusai és szakmai eredményei is jelentősen determinálják.⁹ A turisztikai szakirodalom használatát egyfelől az a diszciplináris attitűd teszi szükségessé, hogy a vallási turizmus magyarországi helyzetét alapvetően a turizmusban tevékenykedő tudományos és gyakorlati szakemberek vizsgálták, a néprajz és a kulturális antropológia területén folytatott kutatások kizárólag a búcsújárásokra, zarándoklatokra fókuszáltak. Emellett a vizsgált téma gyakorlati megvalósulásának, vagyis a református vallási turizmus adott egyházközségre ható, gazdasági és társadalmi hatásvizsgálata, illetve a templomlátogatással összefüggésben vizsgált látogatómenedzsment kérdése is igényli a turisztikai szakirodalom integrálását, a templomi kiállítások kutatása során pedig természetesen a muzeológia irányvonalaira és módszereire kell támaszkodnunk.

Az elsődleges adatgyűjtés, az egyes desztinációk szolgáltatásainak és termékeinek feltérképezése a helyszíni terepmunkák során végzett személyes, illetve résztvevő megfigyeléseken, valamint félig strukturált mélyinterjúkon alapult. Ez utóbbiak elsősorban a vallásturisztikai helyszínek üzemeltetéséért és a látogatók fogadásáért felelős egyházi személyzet tagjaival: lelkészekkel és gondnok-idegenvezetőkkel készültek, esetenként kiegészítve gyülekezettagok és presbiterek beszámolóival. A helyszíni vizsgálatok mellett a pályázati kiírások, dokumentációk és a fejlesztésekről megjelent beszámolók elemzésére is sor került.

Az értekezés írott forrásait tekintve egyházközségi és -kerületi *jegyzőkönyvek* elsősorban a műemlékvédelmi feltárások, a templomi berendezések, valamint az ünnepek kérdésének vizsgálata során kerültek felhasználásra. A református templomturizmus mérésében kiemelkedő forrásértékkel bírnak az *egyházi vendégkönyvek*, melyeknek komplex tudományos vizsgálatára mindeddig nem került sor, egyedül *Barna Gábor* néprajzkutató, egyetemi tanár foglalkozott a témával a felvidéki Vecseklőn

⁸ A helyszíni vizsgálatok és azok eredményeinek feldolgozása 2022 októberében zárult le.

⁹ A turisztikai módszertanról lásd: LENGYEL Márton 2004; MICHALKÓ Gábor 2012a; NAGY Katalin 2017.

(Večelkov, SK) található, Szűz Mária tiszteletére szentelt kápolna és egy mátrafüredi panzió vendégekönyvét vizsgálva. Fontos azonban elválasztani a vendégek és látogatók turisztikai bejegyzéseit rögzítő vendégekönyveket a hívek vallási hálaadásaival, kéréseivel megtelt könyvektől, egyrészt a könyvek megindításának motivációja, másrészt a bennük található bejegyzések tartalma miatt is. Az utóbbiak a népi írásos vallásosság megnyilvánulásaként funkcionáló ájtatos könyvek, füzetek,¹⁰ a szálláshelyek vagy turisztikai látóponthelyek vendégekönyvei pedig a turisták szolgáltatással vagy attrakcióval kapcsolatos pozitív vagy negatív véleményeit rögzíti. Barna Gábor szavaival élve az említett könyvek mind a köszönetmondás, a „*kompensáció ritualizált formái*”,¹¹ s a panzió vendégekönyvében történő köszönetnyilvánítás Barna szerint azért alakult ki, mert a vendég valami olyat kapott, amit nélkülözött, lekötelezve érezte magát.¹² Emellett, meglátásom szerint a turisztikai vendégekönyvek kialakulását a fogadóközösség visszacsatolás iránti igénye is motiválta, mivel kíváncsi volt a vendégek véleményére, és képet akart nyerni az általa nyújtott szolgáltatás értékeléséről.

A templomi vendégekönyvek megnyitása jellemzően párhuzamban áll az adott egyházi helyszínre irányuló turizmus indulásával vagy felerősödésével, amely már egyértelműen indukálja a vendég-fogadóközeg közötti kommunikáció ezen formáját is, így gyakran annak szervezett formában történő működésének kezdetét is jelölik ezen könyvek nyitódátumai. Tekintettel azonban arra, hogy nem minden vendég ír bejegyzést látogatása során akár a templomok, akár a szálláshelyek vendégekönyveibe, nem nyújtanak teljesen reprezentatív képet az attrakció működéséről. Ennek ellenére a templomi vendégekönyvek a hazai templomturizmus széles körű bemutatására szolgáló, a legtöbb desztináció esetében jelenleg egyedül rendelkezésre álló primer forrásként szolgálhatnak.¹³ A vizsgált desztinációk közül Csarodán 1979, Nyírbátorban pedig 1973 óta vezetik a vendégekönyveket. Tákoson egy közelmúltban történt tüzeset során az összes vendégekönyv megsemmisült, így ezek csak 2017-től állnak rendelkezésre. A nagylónyai egyházközségben jelenleg két vendégekönyv található, az elsőt 1985. április 15-én nyitották meg, amikor sor került egy komolyabb, bár a lónyai templom mai népszerűségét még meg nem alapozó műemlékvédelmi feltárássra.¹⁴ 2015-től pedig a Középkori templomok útja projekt sablonvendégekönyvét használja a lónyai református egyházközség is.

A református vallási turizmus vizsgálata során olyan magyarországi *helyszínek* kerültek kiválasztásra, amelyek kiemelkedő művészettörténeti értékű református templomuk révén fontos vallásturisztikai kínálattal képesek a hazai turisztikai piacon működni. Emellett olyan desztinációkat is vizsgálat alá vontam, amelyek jelentős vallásturisztikai fejlesztések vagy műemlékvédelmi feltárások

¹⁰ BARNA Gábor 2014b: 230.

¹¹ BARNA Gábor 2014a: 210.

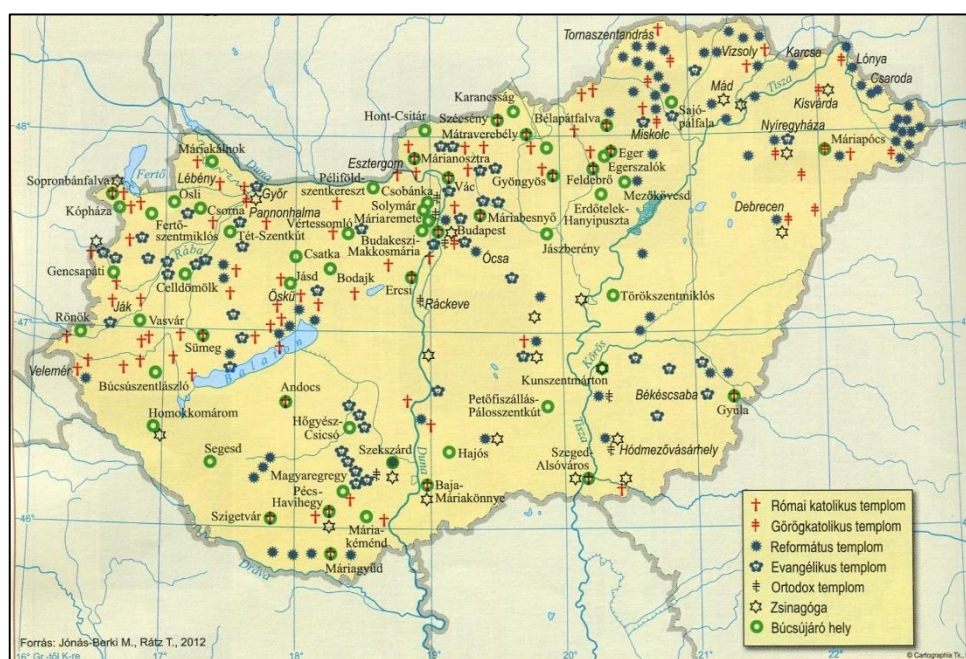
¹² Uo.

¹³ Hasonlóan a múzeumi vendégekönyvekhez, melyeknek komplex tudományos feldolgozása még ugyancsak várat magára. A témáról lásd: RÉKAI Miklós 2006; D. HASZMANN Orsolya 2009; SZ.N. é.n.a

¹⁴ LÁNGI József 2004: 357.

révén csak az utóbbi évtizedekben váltak ismertté. Dolgozatom elsődlegesen a szatmári és a beregi református gyülekezetekben, kiemelt helyszíneként *Csarodán*, *Tákoson*, *Nagylónyán* és *Nyírbátorban*, illetve a debreceni Nagy- és Kistemplomban folytatott kutatásokra épül. *Debrecen* a főváros után napjainkban a legjelentősebb térségi integráló erővel bíró város Magyarországon, amely adottságaiból kifolyólag alkalmas arra, hogy a szűkebb és a tágabb régió gazdasági és kulturális központja legyen. Emellett a város meghatározó szerepet tölt be a hazai vallási turizmusban is, egyrészt, mint utazási célpont, másrészt, mint a vallási és egyházi rendezvények helyszíne.¹⁵

Az említett desztinációk mellett számos külföldi és határontúli magyar vallásturisztikai helyszínen is lehetőségem adódott a téma elemzésére, melyeknek eredményeit az összehasonlító vizsgálatok során ismertetem. Így több határon átnyúló fejlesztés keretén belül működő útvonal több állomását, vagyis a templomturizmus szempontjából jelentős és érdemleges települések szakrális objektumait kerestem fel.¹⁶ A Fekete-Körös-völgy ismert településén, *Köröstárkányban* (Târcăia, RO) és a tiszazugi *Cserkeszlőn* elsődlegesen más témában folytatott kutatások eredményei is hozzájárultak a makroszintű általános megállapításokhoz.

1. kép. A vallási turizmus helyszínei Magyarországon¹⁷

¹⁵ KÖNYVES Erika–BUJDOSÓ Zoltán–PATKÓS Csaba–RADICS Zsolt–AMBRUS Attila–BÁNTÓ Zs. Norbert–KIRÁLY Csaba 2011: 14–15.

¹⁶ A Gótikus út állomásai közül *Lőcse* (Levoča, SK), *Igló* (Spišská Nová Ves, SK), *Késmárk* (Kežmarok, SK), *Kakaslomnic* (Veľká Lomnica, SK), *Töketerebes* (Trebišov, SK), *Varannó* (Vranov nad Topľou, SK), *Kapi* (Kapušaný, SK), *Tapolybanusfalva* (Hanušovce nad Topľou, SK), *Lubló* (Stará Ľubovňa, SK), *Torna* (Turňa nad Bodvou, SK), *Szádalmás* (Jablonov nad Turňou, SK), *Rožňavó* (Rožňava, SK), *Csetnek* (Štítnik, SK), *Veszperés* (Gemerská Poloma, SK), *Nagyveszperés* (Veľká Poloma, SK), *Martonbáza* (Ochtiná, SK), *Poprád* (Poprad, SK), *Poprád-Hernádmáté* (Matejovce, SK), *Abaujszina* (Seňa, SK) települést, a Terra Incognita projekten belül pedig *Petőszinye* (Svinica, SK) református és *Dobsina* (Dobšiná, SK) evangélikus templomát kerestem fel.

¹⁷ Forrás: JÓNÁS-BERKI Mónika – RÁTZ Tamara 2012: 30.

A Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030 a korábbi turisztikai régiókat, köztük a vizsgálat alapjául szolgáló *Észak-Alföld régiót*¹⁸ olyan – szakmai alapon meghatározott – kiemelt turisztikai fejlesztési térségekre, és azokon belül olyan meghatározott desztinációkra osztja, amelyek a beutazó és belföldi turizmus szempontjából kiemelkedő jelentőségűek, illetve célzott fejlesztések eredményeként azzá tehetőek, ezért koncentrált fejlesztésükhöz országos érdek fűződik.¹⁹ Vizsgálati területünkön a Debrecen és térsége régió, valamint Tokaj, Felső-Tisza és Nyírség kiemelt turisztikai fejlesztési térségek.²⁰ Tekintettel azonban a kutatási előzményekre és a helyszínekre, dolgozatomban az Észak-Alföld terminológiát használom.

A térképet nézve (1. kép) is egyet érthetünk *Deák Attila* megállapításával miszerint „*az észak-alföldi turisztikai régió kulturális turizmus kínálatában Szabolcs-Szatmár-Bereg megye vitathatatlan fölényrel rendelkezik.*”²¹ A területfejlesztési szakértő Borsod-Abaúj-Zemplén megyét tekinti a vizsgált térség „*riválisának*”, amely „*színtén nagyon gazdag és színes műemlékállománnyal rendelkezik.*”²² A szakértő szerint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye „*egyedi hangulatát a kisméretű templomok*” adják, ami hátrány Észak-Magyarország várakban, kastélyokban gazdag vidékével, előny viszont az Alfölddel szemben, ahol a hasonló középkori templomok megsemmisültek a tatár és a török dúlások idején.²³

Gazdag vallásturisztikai kínálatát és a megfelelő működtetéséhez szükséges feltételeket a vizsgált térség társadalmi és gazdasági szerkezete jelenleg nem tudja teljes mértékben biztosítani. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2001–2019 között bár a természetes fogyás mértéke csökkent, az oda- és elvándorlás egyenlegét mutató belföldi vándorlási különbözet mutatója csökkenő mértékben, de folyamatosan negatív tartományban mozog, ezért a népesség fogyása állandó tendenciát mutat ebben a térségben. Bár az öregedési index a megye előregedését mutatja, országos viszonylatban még mindig a 2. legkedvezőbb helyzetben van. A munkanélküliségi ráta az országos tendenciákhoz hasonlóan itt is jelentősen csökkent a vizsgált időszakban, ugyanakkor Nógrád és Baranya megye mellett még mindig itt a legmagasabb.²⁴

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népességének iskolázottsági adatai szerint a diplomás és középiskolai végzettségű réteg mérsékeltebben van jelen a térségben az országos átlaghoz képest,²⁵ és

¹⁸ A régió helyesírásáról lásd: a Földrajzinév-bizottság 71/662. (2010.VI.21.) számú állásfoglalását.

¹⁹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 15.

²⁰ Lásd: A turisztikai térségek fejlesztésének állami feladatairól szóló 2016. évi CLVI. törvényt, valamint a Tokaj, Felső-Tisza és Nyírség kiemelt turisztikai fejlesztési térség meghatározásáról és a térségben megvalósítandó egyes fejlesztések megvalósításához szükséges források biztosításáról szóló 1092/2017. (II. 21.) Korm. határozatot. A területi kiterjedés változásával kapcsolatban kell megjegyezni, hogy a 2020-ben létrehozott Északkelet-magyarországi Gazdaságfejlesztési Zóna magában foglalja Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéket is. Lásd: 1566/2020. (IX. 4.) Korm. határozat.

²¹ DEÁK Attila 2013: 14. Vö. <http://temple-tour.eu/hu> Letöltés ideje: 2012.08.02.

²² Uo.

²³ DEÁK Attila 2013: 14.

²⁴ SZ.N. 2020a: 2–3.

²⁵ A KSH iskolai végzettségre vonatkozó adatai szerint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a diplomások aránya 13,3% (az országos 18,2 %), az érettségivel rendelkezők aránya 38,3%. Forrás: <http://ksh.hu>. Letöltés ideje: 2021.03.02. Itt kell megjegyezni, hogy ez a demográfiai adat 2006-ban sem volt sajnos kedvezőbb. Lásd: KÓKAI Sándor 2012: 95.

a szakképzés jelenleg csak részben tudja kiszolgálni a területi gazdasági igényeket.²⁶ Szatmár-Bereg megye foglalkoztatási struktúrája jelentős változáson esett át a rendszerváltás óta, s bár a gazdasági ágazatok közül még mindig a mezőgazdaságban dolgozók aránya a legmagasabb,²⁷ dinamikusan megnőtt a szolgáltató szektorban foglalkoztatottak száma is.²⁸ A megyei idegenforgalmat ugyanakkor erőteljes területi koncentráció jellemzi, és igen hiányos a térségi turisztikai marketing. Az infrastruktúrát tekintve az összekötő-, bekötő- és vasútállomáshoz vezető utak megyén belüli együttes hossza megegyezik az országos átlaggal, a legfőbb gondot a közlekedési infrastruktúrában a közúthálózat nem megfelelő minősége jelenti, s hogy a kistelepülések közösségi közlekedési kapcsolattal való ellátottsága gyenge. A térség másik jellemző forgalmi problémája a tiszai és a szamosi átkelések kérdése, mivel a hidakra vezető utakra jelentős forgalom hárul. Ezért is szükségesek a tervezett fejlesztések, melyeknek hatására a kistérségi központok jóval könnyebben tudnak majd bekapcsolódni a gyorsforgalmi úthálózatba. A térség gazdasági és társadalmi működésében, geopolitikai helyzetéből adódóan meghatározóak a határ menti együttműködési kapcsolatok, amelyeknek még jobb kiaknázása a turizmus területén is újabb lépéseket igényel.²⁹

²⁶ SZ.N. 2020a: 20.

²⁷ SZ.N. 2020a: 30–31.

²⁸ KÓKAI Sándor 2012: 90.

²⁹ SZ.N. 2020a: 58, 74.

1. A REFORMÁTUS VALLÁSI TURIZMUS KONCEPTUALIZÁLÁSA ÉS HELYE A TURIZMUS RENDSZERÉBEN

1.1. A VALLÁSI TURIZMUS KONCEPTUALIZÁLÁSA

A *vallási turizmus*nak nem alakult ki pontos, a turizmus fogalmához hasonló,³⁰ általánosan elfogadott definíciója.³¹ Kutatásának nehézségét ez, valamint piaci méretének megbecsülése és az ezt jellemző áramlások *mérésének* problémája is okozza, mivel nem áll rendelkezésre nemzetközi és nemzeti, empirikus adatokon nyugvó és rendszeresen vezetett statisztika vagy adatbázis a szektor teljesítményéről.³² Ennek megfelelően a szakrális helyek többsége sem rendelkezik pontos információval befogadóképességéről, és nem működtetnek tudatos beléptetőrendszert sem.³³ A méréssel kapcsolatban további problémaként merül fel, hogy mivel a vallásturisztikai helyszínek helyi vonzáskörűek, jellemzően egynapos kirándulások céljai, így a látogatók tényleges turisztikai fogyasztása nehezen mérhető. Továbbá nem egyszerű a kizárólag vallási céllal érkezők megkülönböztetése a más motivációval érkező látogatóktól. Emellett a vallási turizmusban érintett intézmények, szervezetek sem vezetnek pontos, központilag szabályozott, egységes statisztikai nyilvántartást,³⁴ szemben például a jogszabály által rendszeres adatközlésre kötelezett kulturális közintézményekkel. Ezt a helyszíni kutatások is alátámasztják, a debreceni egyházközségeken kívül maguk a fogadóközösségek sem ismerik ugyanis pontosan a vallási turizmusban érintett attrakciók tényleges látogatóforgalmát.³⁵ Ebben hoztak némi változást a különböző fejlesztési pályázatok, melyek szakmai beszámolójának kötelező tartalmi eleme volt az éves látogatószám.

Nemzetközi szinten is csupán az ENSZ Turisztikai Világszervezetének (UNWTO) becsléseire támaszkodhatunk, amely szerint évente közel 300–330 millió turista keresi fel a világ kulcsfontosságú vallási helyszíneit, s megközelítőleg 600 millió nemzeti és nemzetközi vallási utazás történik a világon,

³⁰ A *turizmus* definíciója tudományterületenként és koronként változott, legismertebb és általánosan elfogadott meghatározását a Turizmus Világszervezete (WTO) és az Interparlamentáris Unió fogadta el Hágában 1989-ben. Eszerint „a turizmus magában foglalja a személyek lakó- és munkahelyén kívüli minden szabad helyváltoztatását, valamint az azokból eredő szükségletek kielégítésére létrehozott szolgáltatásokat.” Hágai Nyilatkozat (1989). Hivatkozik rá: MICHALKÓ GÁBOR 2012a: 34. Michalkó Gábor alternatív turizmusdefiníciója szerint „a turizmus az egyén élményszerzéssel párosuló környezetváltozása, amelynek során szolgáltatások igénybevételére kerül sor”. Lásd: Uo. A turizmus fogalmának változásáról szóló áttekintést lásd: TASNÁDI József 2002: 34–35; MICHALKÓ Gábor 2007: 29–35; LENGYEL Márton 2004: 35–45.

³¹ A fejezet részleges közzétételét lásd: P. SZÁSZFALVI Márta 2019b, 2018, 2017b, 2016a, 2015, 2012c

³² GRIFFIN, Kevin A. – RAJ, Razaq 2017: 8.

³³ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 352.

³⁴ EBEX 2013: 3.

³⁵ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017. Kivételt képez a debreceni Nagytemplom. O.I. közlése. Debrecen, 2022.

melynek 40%-a Európában zajlik.³⁶ Magyarországon a vallási turizmus arányát 7–8%-ra becsülik, habár hazánkból mintegy „ötvenezren kelnek útra vallási indítékkal, de közülük csak 4–6 ezren maradnak belföldön”.³⁷

A hazai piacot tekintve Pusztai Bertalan már 1998-ban felvetette, hogy csak a szervezett formájú vallási turizmust tudjuk vizsgálat alá vonni „a kegybelyeken végzett alapos és minden részletre kiterjedő terepmunka hiánya miatt”.³⁸ A magyar KSH a *Turisztikai jellegű utazások*on belül „szórakozás, pihenés”, „egészségmegőrzés, wellness”, „kulturális, sportrendezvény”, „hivatalos út” kategóriákban közöl adatokat, ahol nem veszi külön a kulturális tényezőket. A vallás kategóriájával az *Egyéb magáncélú utakon*nál számol,³⁹ láthatóan a statisztikai hivatal még nem tud kizárólagosan a hazai vallási turizmusra vonatkozó adatot közölni. A Magyar Turizmus Zrt. megbízásából készített kutatás szerint 2012-ben a felmérésbe bevontak által tett egynapos belföldi utazások 0,1%-ában zárandoklaton, vallási turizmusban való részvétel volt az elsődleges motiváció. A többnapos belföldi utazások esetében ez az arány 0,3%, a belföldi főutazások során 0,8% volt. A külföldre irányuló utazások során a többnapos külföldi utazások 0,9%-ának, a külföldi főutazásoknak pedig a 2,3%-ának volt vallási turizmusban, zárandoklaton való részvétel a motivációja.⁴⁰

A vizsgált térségben első alkalommal Deák Attila, *Liptákné Juhász Anikó* és *B. Pristyák Erika* 2019-ben publikált konkrét adatokat a templomokban elhelyezett látogatói mérőlapok révén a turisták számáról. A vizsgálat során a látogatószámokat, a látogatás szezonálisitását, a potenciális célcsoportokat és az örökségturizmus küldő területeit elemezték.⁴¹ A templomlátogatási mérés módszerének nehézségével kapcsolatban maguk is leírják, hogy még az első alkalommal (2012 óta) telefonon keresték meg a helyi gyülekezeti vezetőket az éves átlag templomlátogatók számával. Ez azonban jelentős eltérést, „anomáliákat” mutatott a valós és a becsült adatok között. Ezért 2017–2018-ban már a templomokban helyezték el a látogatómérő lapokat, amelyeket az idegenvezetők segítségével vagy ezek híján maguk a látogatók töltöttek ki. Emellett a Középkori templomok útja c. projekt keretében a Középkori Templomok Útja Egyesület által 2018 őszén és telén szervezett örökségtúrák 522 résztvevőjének körében is végeztek egy 20 nyitott kérdésből álló, négyoldalas kérdőívön alapuló felmérést, amiből 68 kérdőív került feldolgozásra.⁴² A 2017–18-as felmérésre egyébként 2017-es helyszíni kutatásaim során is utaltak az interjúalanyok, mint „vendégkönyvszerűség”, amiben a turisták rögzítik, honnan, milyen „szervezettségben” és hányan érkeznek.⁴³ A beérkező adatokat természetesen

³⁶ UNWTO (ED.) 2011: 11; <https://www.unwto.org/archive/europe/press-release/2014-12-10/tourism-can-protect-and-promote-religious-heritage> Letöltés ideje: 2019. október 2. Az Eurostat által közölt statisztikák sem kezelik külön a vallásturisztikai jellegű utakat. Forrás: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database> Letöltés ideje: 2021.12.5.

³⁷ TAKÁCS Gabriella 2006.

³⁸ PUSZTAI Bertalan 1998: 19.

³⁹ Forrás: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/2019/index.html#alakossgbelflditurisztikaiutazasai> Letöltés ideje: 2021.03.09.

⁴⁰ SÜLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 18.

⁴¹ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019.

⁴² DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 52.

⁴³ B.L. közlése. Csaroda, 2017.

erősen befolyásolta, hogy az adott desztinációban rendszeresen jelen lévő személyzet fogadja-e a látogatókat,⁴⁴ motiválja-e őket a felmérésben való részvételre.

A téma kutatását és ezzel együtt mérését mindenekelőtt a vallási turizmus bizonytalan definíciója nehezíti, hiszen a pontosan meghatározott és általánosan elfogadott tulajdonságok, valamint a földrajzi vagy tematikai kiterjedés rögzítése híján a mérési eredmények sem lehetnek egységesek és reprezentatívak, ugyanis egyfelől egyik definíció sem tesz különbséget a belföldi és a nemzetközi turizmus között,⁴⁵ másfelől nincsenek meghatározva a fogalom pontos témakörei sem. Ennek megfelelően jelen fejezetben a vallási turizmus mérvadó, különböző tudományos vagy szervezeti körökben született meghatározásait veszem számba.

1.1.1. *Turizmusantropológiai kutatások és a turisztikai világszervezetek vallási turizmus definíciója*

Az 1970-es évekig a *vallás és a turizmus* kapcsolatának tanulmányozása során a tudományos munkák gyakran a vallást és az idegenforgalmat két különálló területnek tekintették, amelyek olykor indokoltá tették az összefüggő vagy összehasonlító kutatást.⁴⁶ A vallás és a turizmus összevetése igen sokrétű, hiszen a témával foglalkozó tudományos munkákban a gazdasági, a politikai, a társadalmi és a pszichológiai aspektus egyaránt helyet kap.⁴⁷ Analógiájuk vizsgálatokor leggyakrabban az autentikus élmény iránti vágy és a hétköznapiból, a mindennapokból való kilépés hasonlósága jelenik meg. *Noga Collins-Kreiner* és *Geoffrey Wall* turizmuskutatók, egyetemi professzorok szerint a vallás, a zárandoklat és a turizmus közötti kapcsolatot vizsgáló tanulmányok igen gyakran külön-külön összpontosítanak a vallásra és a turizmusra, s kevés figyelmet fordítanak a két jelenség közötti tényleges kölcsönhatásra, vagy a kettő közötti összehasonlításra.⁴⁸ *Dean MacCannell* antropológus, egyetemi professzor a helyi kultúra és a turizmus kapcsolatát vizsgáló, jólismert munkájában a zárandoklat és a turizmus motivációjaként is az autentikus élményre való törekvést jelöli meg, s míg a zárandokok vallási, addig a turisták társadalmi, történelmi és kulturális jelentőségű helyeket keresnek fel.⁴⁹ *MacCannell* szerint a – társadalmi, történelmi vagy kulturális szempontból fontos helyet felkereső – turista utazási motivációja „*igaz és őszinte*”, s a természeti népek szentet kereső egyénével vagy a vallási szempontból fontos helyet felkereső zárandokéval rokonítható.⁵⁰

Nelson H. H. Graburn antropológus, egyetemi professzor egyfajta rítusként értelmezte a turizmust, amely a zárandoklathoz hasonlóan az egyént eltávolítja a hétköznapokból, a munkából, a

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI IRODA (összeáll.) 2013.

⁴⁶ A vallási turizmus kutatástörténetének részletes vizsgálatát lásd: COLLINS-KREINER, Noga – WALL, Geoffrey 2015: 692–694. Jelen kutatástörténeti áttekintés során elsősorban a vallási turizmus lehetséges dimenzióinak változására kívánok hangsúlyt helyezni.

⁴⁷ IRIMIÁS Anna – MICHALKÓ Gábor 2013: 175; SULYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 12.

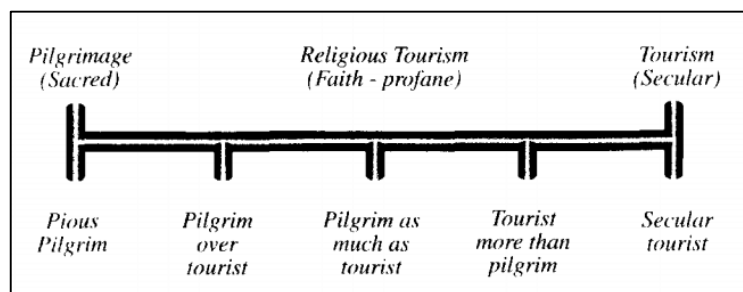
⁴⁸ COLLINS-KREINER, Noga – WALL, Geoffrey 2015: 690.

⁴⁹ MACCANNELL, Dean 1973: 593.

⁵⁰ MACCANNELL, Dean 1973: 589–590, 593.

profánból a „szent utazások” révén, amelyek az egyén átalakulásáról, a tudás és a státusz megszerzéséről szólnak a rendkívüli vagy szentekkel való kapcsolatfelvétel révén.⁵¹ A vizsgálatok később a turisták és a zarándokok tipologizálására koncentráltak, az utazással kapcsolatos tapasztalatok és a mindennapi élet közötti különbségtétel részeként.⁵² *Edith* és *Victor Turner* tanulmánykötetükben a zarándoklat gyakorlásának két antropológiai szempontból fontos aspektusát vizsgálták meg részletesen. Az egyik az a kontextus, a teológiai háttér, amelybe az egyes zarándoklatok „születnek”, és a népi hagyományok, amelyeken keresztül az emberek felismerik a kiinduló esemény következményeit. A másik a szimbólumok és képek repertoárja, amelyek megtestesítik ezt a megtapasztalást, és továbbra is változatos módon ruházzák fel az eredeti látásmódot.⁵³

Gisbert Rinschede geográfus, egyetemi professzor meghatározásában a vallási turizmus már a vallási szertartások, találkozók, lokális, regionális, nemzeti vagy nemzetközi vallási központok meglátogatását jelentette.⁵⁴ Az utazási idő hossza alapján megkülönböztette a rövid és a hosszú idejű vallási turizmust. A téma vizsgálatával kapcsolatban a résztvevők számának változására, az utazás módjára, a szezonálisra és a látogatók demográfiai összetételére, illetve azokra a turisztikai desztinációkra, látogatásra érdemes helyekre hívta fel a figyelmet, amelyeket a zarándokok a kegyhelyek környékén fel szoktak keresni.⁵⁵ *Rinschede* meghatározásában tehát a vallási turizmus már túlmutat a zarándoklatokon, kibővítve a vallási célzatú hivatásturisztikai utazásokkal, találkozókkal és a vallási ünnepekkel is.

1.ábra. *Valene L. Smith* vallás–turizmus–vallási turizmus hármass felosztása⁵⁶

Valene L. Smith antropológus közismert, zarándoklat – vallási turizmus – turizmus hármass felosztásában a zarándoklat egy olyan vallási indíttatású utazás, amikor a szent hely felkeresése révén az egyén egy belső, lelki utazáson vesz részt, a cél pedig hitének mélyebb átélése. A vallási turizmus *Smith* szerint a vallási helyszínek vagy események felkeresésére irányuló utazás, ahol a felekezethez

⁵¹ GRABURN Nelson H. H. 1977: 20–23.

⁵² COHEN, Eric 1979, 1992a, b; SMITH, Valene L. 1989, 1992; MACCANNELL, Dean 1973; COLLINS-KREINER, Noga 2015: 692.

⁵³ TURNER, Edith – Turner, Victor 1978: 21. Ezúton is köszönöm Dr. Sári Zsoltnak, hogy felhívta figyelmemet erre a munkára.

⁵⁴ RINSCHEDÉ, Gisbert 1992: 52.

⁵⁵ RINSCHEDÉ, Gisbert 1992: 63–65. Vö. PUSZTAI Bertalan 1998: 18–19.

⁵⁶ Forrás: SMITH, Valene 1992: 4.

kötődő történelmi, művészeti vagy egyházi vonatkozások megismerése identitáserősítő hatással is bír. A turizmus során az egyénnek nincs vallási alapú élménye, az adott vallási helyszínt kizárólag művészeti, művelődési értékei miatt keresik fel a turisták.⁵⁷ A jól ismert skálán (1. ábra), melynek egyik végén a zarándok, a másik végén a turista áll, Smith szerint számos kombinációs lehetőség van, s a szakrális és világi értékek párhuzamosan képviseltetik magukat.⁵⁸ Smith skáláját alapul véve *Judith Schlehe* etnológus, egyetemi professzor megállapítja, hogy az utazók az egyik kategóriából könnyen átkerülhetnek a másikba, hiszen a zarándok a kegyhely látogatása után is részt vehet szabadidős, kifejezetten rekreációs tevékenységben, illetve a szabadidős turista is „*merülhet szakrális cselekedetbe*” az adott vallási helyszínen.⁵⁹

Mary Lee Nolan és *Sidney Nolan* geográfusok a témában alapvetőnek tekintett tanulmányukban a vallásturisztikai desztinációk három csoportját különböztetik meg: kegyhelyek, zarándokhelyek felkeresését, vallásturisztikai látványosságok megtekintését és vallási ünnepeken való részvételt. E három főcsoportot további alcsoportokra osztották. A kegyhelyeken belül megkülönböztették a turisztikai látványosságot tekintve „*kis értékű*” kegyhelyeket, ahol a legtöbb cselekedet vallásos, és a látogatók többsége önmagát zarándokként határozza meg. A „*nagy értékű*” turisztikai látványosságú kegyhelyeket nevezetes művészeti, építészeti értékük, történelmi hagyományaik vagy egyszerűen természeti környezetük, a táj szépsége miatt keresik fel a látogatók. Külön alcsoportot jelentenek a színes zarándokesemények miatt nevezetes és azok a turisztikai szempontból fontos kegyhelyek, melyeknek zarándok ünnepeik, illetve kultikus jelentőségük is van. Nolanék szerint a vallásturisztikai látványosságokat „*világi orientációjú*” turisták, vallásturisztikai csoportok is felkeresik, de nem, mint vallási attrakciót, zarándokhelyet. A harmadik főtípus a vallási ünnepek, a nagyheti, karácsonyi ünnepek vagy úrnapi körmenetek, melyekre, mint vallásturisztikai dimenziókra először Nolanék figyeltek fel.⁶⁰

Noga Collins-Kreiner vallási turizmussal kapcsolatos munkájában elsősorban a szent helyekre történő utazásokat vizsgálja, melyekkel összefüggésben megállapítja, hogy egyre nehezebb valódi különbséget tenni a mai modern zarándoklat és a turizmus, illetve a zarándok és a turista között.⁶¹ A vallási helyszíneket a látogatók legkülönbözőbb szegmensei keresik fel, motivációik pedig nagyon változatosak.⁶² Megállapítja, hogy a zarándoklat és a turizmus egyre növekvő differenciáltsága mentén, valamint az emberek azon vágya közötti egyre szűkülő különbség révén, hogy új értelmet találjanak mindennapi életükben, a zarándoklatok tanulmányozása a posztmodern elemzés irányába tolódott el. Ez pedig elméleti és módszertani átalakulást is eredményezett, ami a korábbi megkülönböztetések

⁵⁷ SMITH, Valene 1992: 4. Vö. COHEN, Eric 1992a.

⁵⁸ Uo. Vö. MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga – SIMONYI Norbert 2018: 49.

⁵⁹ SCHLEHE, Judith 1999: 8. Vö. MÁRTONNÉ Máthé Kinga – SIMONYI Norbert 2018: 49.

⁶⁰ NOLAN, Mary Lee – NOLAN, Sidney 1992.

⁶¹ COLLINS-KREINER, Noga – WALL, Geoffrey 2015: 705.

⁶² COLLINS-KREINER, Noga 2010: 451.

felszámolásával, valamint a különböző fogalmak és kutatási területek diszkriminációjának növekedésével járt, amelyek most integrálódtak.⁶³

A turizmus *nemzetközi szervezetei* országhatárokat átlépve végeznek olyan szakmai koordinációt, amely elősegíti az egyes államok turizmusának eredményeit, illetve fontos céljuk, hogy hozzájáruljanak a turizmusba investáló gazdasági egységek, a turizmusban dolgozók és a turisták elégedettségéhez is. A turizmus legfontosabb szervezete az UNWTO, melynek feladata a turizmus társadalmi-gazdasági növekedésének és fejlődésének támogatása, a nemzeti és nemzetközi politikákban prioritásként történő szerepeltetése, valamint az ágazat fejlődéséhez és virágzásához szükséges egyenlő feltételek megteremtése.⁶⁴ Egyesek a vallási turizmus legfontosabb szervezeteként értelmezik a 2006-ban alakult *World Religious Travel Association*-t (WRTA),⁶⁵ amely valóban 2008 októberében, elsőként szervezett vallási vilákiállítás a floridai *Orlandoban* (US), tevékenysége később azonban leginkább a promotálásra korlátozódott,⁶⁶ 2011-ben pedig már be is szüntette tevékenységét.⁶⁷

Az UNWTO 1995-ös meghatározása szerint a vallási vagy zarándokturizmus az adott lakóhelytől eltérő úti célra irányuló, vallási célú utazást jelenti. E meghatározás még a szakmai célú utazásokat (például papok utazása munkavégzés céljából) nem sorolja a vallási turizmus körébe.⁶⁸ Az esküvőkön vagy temetéseken való részvételt az UNWTO általában a család- és barátlátogatást jelentő *VFR turizmus* (Visiting Friends and Relatives) alá sorolja, azokban az országokban azonban, ahol ezeknek a szertartásoknak erős vallási kiegészítő jellege van, érdemes a vallási turizmus fogalmkörébe helyezni.⁶⁹

A vallási turizmus fogalmának vizsgálatakor az UNWTO mellett leginkább a londoni székhelyű kutatócsoport, *Mintel International Group Ltd.* munkáira támaszkodhatunk. A témával foglalkozók által sokat idézett, 2005-ös hatástanulmányában a Mintel a vallási turizmust olyan utazások összességéként értelmezi, amikor egy szentnek tartott helyet, épületet, kegyhelyet látogatnak meg a turisták. Három dimenzióját különböztetik meg a vallási turizmusnak: a zarándoklatot (egy szent hely meglátogatását), vallási eseményre való utazást és a templomturizmust, vagyis imaházak, kegyhelyek meglátogatását, kulturális, történelmi és építészeti jelentőségük miatt, nem feltétlenül vallási okból.⁷⁰

2012-ben a Mintel már olyan nemzetközi utazásként definiálja a vallási turizmust, amelynek elsődleges célja vallási szempontból jelentős helyek, útvonalak és fesztiválok meglátogatása, vagy vallási jelentőségű tevékenységekben (vallási konferencia, lelkigyakorlat, keresztény táborok) való

⁶³ COLLINS-KREINER, Noga 2010: 452.

⁶⁴ Forrás: <https://www.unwto.org/about-us> Letöltés ideje: 2022.01.18.

⁶⁵ DOMJÁNNÉ NYIZSALOVSKAI RITA é.n.

⁶⁶ Forrás: <http://worldreligioustravelassociation.blogspot.com/> Letöltés ideje: 2022.01.18.

⁶⁷ Forrás: <https://uia.org/s/or/en/1100022393> Letöltés ideje: 2022.01.18.

⁶⁸ MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI IRODA (összeáll.) 2013: 1.

⁶⁹ GRIFFIN, Kevin A. – RAJ, Razaq 2017: 3.

⁷⁰ MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI IRODA (összeáll.) 2013: 2; Vö. MESTER 2006: 16.

részvétel.⁷¹ Nem tartalmazza az ókori helyszínekhez (például az inka templomokhoz és a piramisokhoz) történő utazást, amelyek vallási jelentőségük ellenére általában a kulturális turizmus szegmensébe tartoznak a Mintel szerint.⁷² A 2011-ben indított, délkelet-európai RECUTIVATUR projekt keretében az EBEX által készített tanulmány már megkülönbözteti a kulturális vallási turizmus fogalmát, amely magában foglalja a zarándoklatokat és a vallási események, templomok, katedrálisok és szentélyek látogatását is, elsősorban azoknak kulturális vagy történelmi jelentősége miatt.⁷³

A 2015-ben *Betlehemben* (II) tartott, *A vallási turizmusról. A fenntartható társadalmi-gazdasági fejlődés elősegítése a befogadó közösségekben* c. nemzetközi konferencián az UNWTO főtitkára, *Taleb Rifai* az inkluzív és a fenntartható fejlődés előmozdításának egyik leghatékonyabb eszközeként jelölte meg a vallási turizmust, három fő előnyét kiemelve. Egyrészt a vallási turizmus felhívja a figyelmet az emberiség közös örökségének ismeretére, és forrásokat biztosít azoknak megőrzésére, másrészt hozzájárulhat a helyi fejlődéshez, harmadrészt pedig segíti a kulturális megértést.⁷⁴ A konferencián elfogadott betlehemi nyilatkozat nem határozta meg a vallási turizmus definícióját, csupán annak a helyi közösségek társadalmi-gazdasági fejlődésében és szerepvállalásában, valamint a vallási egyenlőségben játszott szerepét hangsúlyozta.⁷⁵

1.1.2. *A vallási turizmus a magyar turisztikai és antropológiai kutatásokban*

Hazánkban a vallási turizmus tudományos vizsgálata az elmúlt évtizedet megelőzően a kevésbé frekvenciált kutatási témák közé tartozott, vizsgálati dimenziója pedig jellemzően a zarándoklat volt, amely így természetesen determinálta a témában érintett felekezetek körét is. Ezt leginkább az általános turizmus rendszerén belül elfoglalt helyének bizonytalansága indukálta, melynek okát leginkább a rendszerváltás előtti időszak „örökségében” kereshetjük. A pártállami évtizedek alatt ugyanis a hatalom közismerten nem preferálta a vallási jellegű utazások szervezését és tudományos vizsgálatát, így a magyarországi vallási turizmus helyzetének elemzésekor mindenképpen tekintettel kell lenni az 1945 és 1990 közötti időszakra a különböző egyházpolitikai korszakokra jellemző

⁷¹ MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI IRODA (összeáll.) 2013: 2.

⁷² GRIFFIN, Kevin A. – RAJ, Razaq 2017: 3.

⁷³ EBEX 2013: 2.

⁷⁴ GRIFFIN, Kevin A. – RAJ, Razaq 2017: 2.

⁷⁵ UNWTO (ed.) 2015.

tendenciák mentén.⁷⁶ Ez pedig mind a mai napig befolyásoló erővel bír,⁷⁷ hiszen az adott ország politikai környezete jelentős hatást gyakorol a turizmus tendenciáira.⁷⁸

A vallási turizmus kulturális turizmussal való erőteljesebb összefonódását *Husz Mária* turizmuskutató, egyetemi docens is azzal magyarázza, hogy míg a katolikus hagyományú országokban, Spanyolországban vagy Olaszországban a vallási turizmus a turisztikai bevételek jelentős részét teszi ki, addig Magyarországon történetileg más körülmények között alakult, „*a vallási turizmus tiltott műfaj volt évtizedeken át*”.⁷⁹ Ezért természetesnek tekinthetjük, hogy a professzionális marketingmenedzsment alapú vallásturisztikai utazások szervezése és a téma tudományos vizsgálata iránti nagyfokú érdeklődés, a nemzetközi viszonyokat tekintve igen későn alakult ki hazánkban.

A téma iránti fokozódó érdeklődéssel párhuzamosan hazánkban is egyértelmű változás figyelhető meg a vallási turizmus meghatározását tekintve, s a fogalmi expanzió révén egyre összetettebb, a zárandoklatokon túlmutató meghatározások születtek. Magyarországon elsőként *Pusztai Bertalan* vizsgálta a vallási turizmust – elsősorban a zárandoklatot – egyrészt önálló témaként, másrészt a néprajzi, kulturális antropológiai módszerek mellett a turizmusantropológia, turizmológia kutatásait is szem előtt tartva.⁸⁰

A hazai vallásturisztikai vizsgálatokban jelentősebb áttörés a 2000-es évek elején történt, főként a nemzetközi turisztikai szervezetek fentebb idézett meghatározásai mentén. *Nyíri Zsuzsanna* turisztikai szakértő meghatározásában (2004) vallási turizmus alatt már azokat az utazásokat értette, amelyeknek célja a vallási, szakrális műemlékek (templomok, kolostorok, bemutatóhelyek) meglátogatása, vallási rendezvényeken (hiteléthez kapcsolódó ünnepeken, egyházi kulturális, zenei programokon, egyházi személyek látogatásán) való részvétel, zárandoklat és lelki gyakorlat (ifjúsági táborok, missziós táborok).⁸¹ *Mester Tünde* turisztikai szakértő a turisztikai szakirodalom által sokat idézett, a Mintel 2005-ös, fentebb már ismertetett tanulmányának hazai reprezentálásában már használva a templomturizmus kategóriáját, mint imaházak, kegyhelyek meglátogatását, kulturális, történelmi és építészeti jelentőségük miatt, nem feltétlenül vallási okból, *kulturális vallási turizmusként* rögzíti.⁸² Vallási turizmusnak pedig azokat az utazásokat tekinti, amikor az utazó azért keres fel egy helyet, mert azt szentnek tartja.⁸³

⁷⁶ *Jos Colijn* holland egyháztörténész négy korszakot különböztet meg: konfrontáció, gettóizálás, dialógus, instrumentalizálás. Lásd: COLIJN, Jos 1995: 22. *Bölcskei Gusztáv* püspök szintén négy korszakra osztja az 1945 utáni időszakot: 1. 1945–1956, a totális diktatúra, 2. 1956 és az 1960-as évek vége között, az enyhülő diktatúra gettóba zárással, 3. 1960-as évek végétől az 1980-as évek második feléig, a dialógus és az instrumentális, 4. 1980-as évek második felétől, folyamatosan növekvő mozgástér időszaka. Lásd: BÖLCSKEI Gusztáv 1999. *Glatz Ferenc* történész három korszakot jelöl meg: 1. Az üldözés kora, 1950–1964. 2. A kiegyezéssel egyházpolitika 1964–75. 3. A dialógus kora 1975–89. Lásd: GLATZ Ferenc 1991; HORVÁTH Erzsébet 2004.

⁷⁷ SÜLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 16.

⁷⁸ MICHALKÓ Gábor 2012a: 132.

⁷⁹ HUSZ Mária 2007: 124.

⁸⁰ PUSZTAI Bertalan 1998, 2004.

⁸¹ NYÍRI Zsuzsanna 2004: 27.

⁸² MESTER Tünde 2006: 16.

⁸³ Uo.

Rátz Tamara turizmuskutató, főiskolai tanár az ünnepek turisztikai hasznosításáról írt munkáiban az ünnepi templomi koncerteket és az ünnepek alatt zajló vallásos alkalmakon való részvételt már 2006-ban is a vallási turizmus fogalomkörébe tartozó turisztikai tényezőként kezelte.⁸⁴ Husz Mária a kulturális örökségturizmus részeként foglalkozik a vallási turizmussal, meghatározása szerint a zarándoklatokon kívül a vallási turizmus felöleli azokat az utazásokat is, amelyeknek célja a vallási vagy szakrális műemlékek (templomok, kolostorok, temetkezési helyek) meglátogatása, vallási rendezvényeken (hitélthez kapcsolódó ünnepeken, egyházi kulturális, zenei programokon, egyházi személyek látogatásán) való részvétel, illetve lelki gyakorlat (ifjúsági táborok, missziós táborok).⁸⁵

Igen gyakran találkozunk a vallási turizmus szűkebb és tágabb értelmezésével. Varga Mária nyelvész, művelődéstörténész, előadótanár az előbbi alatt csak a zarándoklatokat és a búcsújárást érti, vagyis csak azokat a vallási indíttatású utazásokat, amikor a turista „*lelkében is részese az eseménynek*”.⁸⁶ Tágabb értelmezésben Varga szerint a vallási turisták csak, mint művészeti, történeti vagy kulturális nevezetességeket keresik fel az adott vallási objektumokat és rendezvényeket.⁸⁷ Hasonlóan megkülönbözteti a vallási turizmus szűkebb és tágabb értelmezését a turisztikai szakirodalomban gyakran idézett Madari Gyula, a Makrovilág Utazási és Zarándokutazási Iroda alapítója és tulajdonos-igazgatója. Tágabb értelmezésében a turisták a vallási helyet, rendezvényt művészet- vagy kultúrtörténeti érdekességként tekintik meg, például egy templomot „múzeumként”, ebben az esetben az ún. *kultúrturizmus* kifejezést tartja relevánsnak Madari. Szűkebb értelemben a vallási turizmus szerinte, amikor a templomot, kegyhelyet vagy liturgikus eseményt a hitük gyakorlása miatt látogatják, vagyis ebben az esetben hitbuzgalmi, hitéleti tevékenységről beszélünk, amely viszont kiválik a vallási turizmus fogalomköréből, ezért inkább a „*zarándokturizmus*” vagy a „*búcsújárás*” megnevezést javasolja használni. Ezért Madari a vallási turizmus kifejezést irrelevánsnak tartva az ide sorolható tevékenységi formákat a kultúr- vagy a zarándokturizmus fogalomkörébe tartozónak tekinti.⁸⁸ Gonda Tibor turizmuskutató, egyetemi adjunktus a vallási turizmus szűkebb értelmezése alatt csak a zarándokutakat és a vallási események felkeresését érti, és azt is csak akkor, ha a résztvevő vallásosos lelkülettel éli meg az utazás élményét. A tágabb értelmezés szerint vallási turizmusnak tekint minden olyan utazást, amikor a hívó vagy nem hívó szakrális jellegű történelmi vagy kulturális emlékeket keres fel.⁸⁹

A 2010-es évek elején a fejlesztési stratégiák, pályázatok mentén a vallási turizmus iránti tudományos érdeklődés is egyre erősebb lett, így fogalma folyamatosan változott, vizsgálati dimenziói bővültek, és a térségek fejlődési lehetőségeként kezdtek a vallási turizmusra is tekinteni.⁹⁰ Jónás-Berki Mónika turizmuskutató, egyetemi adjunktus és Rátz Tamara munkájukban (2012) a zarándoklatot a

⁸⁴ RÁTZ Tamara – PATTERMAN Lilla 2004: 19; RÁTZ Tamara 2006a: 33, Uő. 2006c: 9.

⁸⁵ HUSZ Mária 2007: 123.

⁸⁶ VARGA Mária 2011: 27.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ SZ.N. 2012a.

⁸⁹ GONDA Tibor 2014: 46.

⁹⁰ HANUSZ Árpád 2012: 81.

szűkebb értelemben vett kulturális turizmus részeként, vagyis kifejezetten kulturális motivációként értelmezi.⁹¹ Vallási turizmus alatt azokat az utazásokat értik, melyeknek szakrális műemlékek (templomok, kolostorok) felkeresése, vallási rendezvényeken, zarándoklatokon (búcsújáró és kegyhelyek) vagy lelki gyakorlatokon való részvétel a célja. A vallási turizmus Jónás-Berki és Rátz szerint erősen értékközpontú, az egyházi helyszínek vonzerejének többrétegűsége véleményük szerint abból adódik, hogy a szakrális mellett kiemelt szerepet játszik az építészeti, történelmi érték is a templomok megtekintésekor.⁹²

Michalkó Gábor egyetemi tanár és *Irimiás Anna* egyetemi docens turizmuskutatók a Közép-Európán át ívelő Mária-úttal foglalkozó munkájukban (2013) a fogalom konceptualizálásakor már egyértelműen számolnak a kulturális turizmus vallási aspektusával. Eszerint a kulturális és örökségturizmus ma több aspektusból is összekapcsolódik a vallási turizmussal a szent helyek, kolostorok, templomok révén, melyek nemcsak az imádság és vallási rítusok helyei, de műemlékként és kulturális örökségként is funkcionálnak.⁹³ *Jancsik András* turizmuskutató, egyetemi docens a legújabb nemzetközi kutatások, elsősorban a RECULTIVATUR projekt mentén szintén három fogalmat különít el a vallási turizmus kapcsán. Zarándoklat alatt elsősorban olyan vallási indíttatású utazást ért, amelyek során a zarándok a szent hely felkeresése révén egy belső, lelki utazáson vesz részt, hitének mélyebb álélése céljából. A vallási turizmus a szakrális helyszínek és események felkeresésére irányuló utazás Jancsik szerint, amelynek keretében a felekezethez kötődő történelmi, művészeti és egyházi vonatkozások megismerése identitáserősítő hatással bír. A világi turizmus pedig olyan utazás, ahol az egyénnek nincs vallási alapú élménye.⁹⁴

Sulyok Judit turizmuskutató, tudományos főmunkatárs és *Mártonné Máthé Kinga* közgazdász, turisztikai szakértő tanulmányukban, melyben számba vették a fent idézett szerzők koncepcióit és definícióit, a vallási turizmus keresleti és kínálati tényezőit, illetve hatásait, a vallási turizmus jellemző úti céljaiként az adott vallások karizmatikus személyiségeinek vagy a vallást képviselő építménynek helyet adó településeket emelik ki. Egyrészt az adott egyház által szentesített, másrészt a közösség által szent helyként, kultikus módon tisztelt desztinációk is szóba jöhetnek, mint például a történelmi események helyszínei vagy háborús emlékhelyek is. A református és az evangélikus hívők, utazók számára potenciális desztinációként a nagyobb történelmi kálvinista (iskola-)városokat és műemlékeket említik meg, kiemelve Debrecent, Pápát és Sárospatakot, amelyek fontos történelmi események helyszínei voltak. A vallási turizmus kínálati körébe sorolják ezenkívül az ünnepeket, rendezvényeket és fesztiválokat is.⁹⁵

⁹¹ „Szűkebb értelemben a kulturális turizmus olyan turisztikai termék, amelynek keretében a turista kifejezetten kulturális motiváció miatt kel útra, a termék kínálati oldalát képviselő szolgáltatások pedig a kultúra által motivált turista igényeit elégítik ki.” Lásd: JÓNÁS-BERKI Mónika – RÁTZ Tamara 2012: 26.

⁹² Uo.

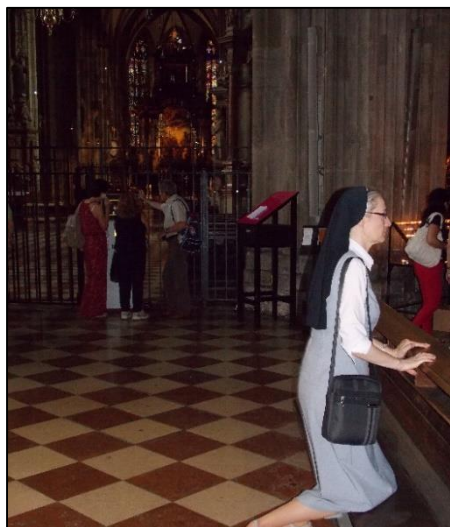
⁹³ IRIMIÁS Anna – MICHALKÓ Gábor 2013: 2.

⁹⁴ SULYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 12.

⁹⁵ SULYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 15.

1.1.3. *A vallási turizmus felekezeti lehatároltsága és egyházi értelmezése hazánkban*

A definíciók többsége elkülöníti a *vallási* és a *nem vallási indíttatású utazásokat*, hiszen a vallási turizmusban érintett desztinációk számára fontos, hogy azokat számos nem vallási motivációval érkező látogató is felkeresi.⁹⁶ A két nagyobb csoport esetén az egyik csoport kifejezetten vallási okokból utazik, a másik csoport pedig csak a művészet- vagy művelődéstörténeti érdekesség miatt látogatja meg az egyházi helyszíneket.⁹⁷ Jónás-Berki Mónika és Rátz Tamara már egyenesen úgy fogalmaz, hogy a szakrális helyszínekre érkező vendégek többsége nem vallási céllal érkezik.⁹⁸ Ezt a helyszíni vizsgálatok is alátámasztják, hiszen a tapasztalatok szerint jellemzően 30–70% a vallásos és a nem vallásos templomturista csoportok aránya.⁹⁹ Puczkó László turizmuskutató, egyetemi docens és Rátz Tamara a saját vallásuk jelentősebb kegyhelyeit felkereső hívők mellett a vallási jellegű motivációval utazó turisták másik csoportjába azokat sorolja, akik nem hívőként vagy egy másik vallás követőjeként keresnek fel vallási attrakciókat, hanem elsősorban azok esztétikai vagy szellemi értéke miatt, vagy egyszerűen kíváncsiságból.¹⁰⁰ Raffay Ágnes és Lőrincz Katalin egyetemi docensek, valamint Alan Clarke egyetemi tanár, turizmuskutatók szerint a vallási turizmus magába foglalja a vallásos turisták és a vallásgyakorlási motiváció nélkül vallási helyszíneket felkereső látogatók turisztikai tevékenységét is.¹⁰¹

2. kép. Elöl az imádkozó vallásos, a háttérben pedig az információs pultnál tájékozódó vallási turista a bécsi Stephansdombban. Fotó: P. Szászfalvi Márta. Bécs (Wien, AT), 2014.

Csizmazia Bulcsú, a Tihanyi Apátság titkára szintén megkülönbözteti a vallásos és a vallási turistákat. Az előbbi hívő, vallásukat gyakorló turisták Csizmazia szerint azok, akik határozott vallásos szándékkal mozdulnak ki otthonról, és transzcendens célokért keresnek fel szent helyeket, azaz a templomokat annak eredeti küldetése miatt látogatják. Ezzel szemben a vallási turisták a templomot művészeti értékéért vagy egy hangversenyért keresik fel vagy konkrét szándék nélkül, kíváncsiságból, érdeklődésből. Ők a templomot nem elsődleges funkciója miatt látogatják, nem feltétlenül vallásosak, de „*akad közöttük, aki valamilyen formában imádkozik*”.¹⁰² A vallásturisztikai helyszínek a vallási értéken túl kínálnak „egyéb elemeket is”, amelyek vonzóvá teszik az adott

⁹⁶ SÜLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 11–13.

⁹⁷ TASNÁDI József 2002: 82.

⁹⁸ JÓNÁS-BERKI Mónika – RÁTZ Tamara 2012: 30.

⁹⁹ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰⁰ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2005: 162–163.

¹⁰¹ RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – CLARKE, Alan 2014: 9.

¹⁰² RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – CLARKE, Alan 2014: 9.

helyszínt.¹⁰³ *Korzenszky Mihály* tihanyi perjel szerint a vallási turizmussal kapcsolatban teljesen elkülönül két csoport, két „szempont”. Az egyik csoport tagjai nem vallási indíttatásból keresik fel a vallási emlékhelyeket, az egyházi műemlékeket, hanem elsősorban kulturális érdeklődésből. E csoportba tartozók általában „fizetőképes” fogyasztók, és nem az ünnepek vagy az események, hanem a látnivalók vonzzák őket. A másik csoport tagjai meghatározott ünnepekhez, eseményekhez kapcsolódóan elsősorban a vallási élményt keresik, s ők a tapasztalatok szerint szerényebb körülmények között élő emberek, de számban egyáltalán nem elhanyagolhatóak.¹⁰⁴

Gonda Tibor az utazás szakrális jellegének erőssége alapján négy csoportot különböztet meg a vallásturisztikai tevékenységek és az azokon résztvevők alapján. Az első csoportba a „*leginkább szakrális jelleggel bíró*” tevékenységek, mint a zarándokutak tartoznak. Ezekre az utazók döntően szakrális, lelki motiváltságuk miatt vállalkoznak, akik „*bitüket szeretnék megélni, vagy megerősíteni az utazási élmény segítségével*”.¹⁰⁵ A második csoportba azok az utazások tartoznak, amelyeknek motivációjában szintén a szakralitás volt meghatározó, ugyanakkor már megjelenik a történelmi és kulturális helyszínnek megismerésének igénye is. A harmadik forma, amikor az utazási motivációban egyenrangú elemként jelenik meg a szakrális, a lelki igény kielégítése és a kulturális érdeklődés. A negyedik csoportba sorolható résztvevők úgy válnak vallási turistává, hogy számukra elhanyagolható a desztináció szakrális üzenete, amelyet vagy kultúrtörténeti jelentősége, ismertsége miatt látogatnak meg, vagy lelki kihívásként és fizikai megpróbáltatásként vállalják például a hosszú, megterhelő zarándokutakat.¹⁰⁶

A zarándoklaton túlmutató vallási turizmus definíciójának változásából fakadóan fokozatosan kibővült az abban érintett és érdekelt egyházak köre, vagyis a korábbi *felekezeti lehatároltság* napjainkra megszűnt. *Varga Mária* 2011-ben ezzel összefüggésben már a következőképpen fogalmazott: „*Meg kell állapítanunk, hogy a vallási turizmus bizonyos értelemben a protestáns felekezetek életében is jelen van. A protestáns közösségek számára szintén fontos a találkozás, az együttlét, a múlt és a hit közös átélése.*”¹⁰⁷ A Turizmus 2.0. stratégia egyrészt a vallási turizmus missziójának az „*Istennel való találkozásában*”, illetve az „*ember és Isten kapcsolatának megtapasztalásában*” történő megjelölésével, másrészt a keresztény-zsidó identitás megerősítésében játszó szerepének kiemelésével egyértelműen lehetővé teszi annak felekezeti kiterjedését.¹⁰⁸ Ugyanakkor a kiemelt hazai vallási értékkincsek helyzetelemzésekor a stratégia külön hangsúlyozza, hogy Magyarország vallási értékkincse, területi kiterjedése ellenére, rendkívül sokszínű képet mutat, és három turisztikai térség kivételével mindegyikben legalább három felekezet helyszíne képviselteti magát. Az értékkincsek 90%-át a római katolikus, református, zsidó és görögkatolikus

¹⁰³ RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – CLARKE, Alan 2014: 9.

¹⁰⁴ KORZENSZKY Richárd 2004: 9.

¹⁰⁵ GONDA Tibor 2014: 47.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ VARGA Mária 2011.

¹⁰⁸ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 352.

épített értékkincsek teszi ki, de a zsidó-keresztény gyökerű vallások mellett az iszlám és a buddhizmus is megjelenik.¹⁰⁹ A felekezeti lehatároltsággal kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy olykor a legújabb turisztikai szakirodalomban is még mindig csak a zarándoklatok kapnak helyet a vallási turizmus aktuális fejlesztési lehetőségeinek vizsgálatakor is.¹¹⁰

Az *egyházak*, mint turisztikai szolgáltatók részéről is természetes érdek alakult ki a fogalom tágabb értelmezése iránt, ami lehetővé tette számukra kínálatuk bővítését. Ennek megfelelően egyre nagyobb érdeklődést mutatnak a téma és a rendelkezésre álló értékkincsek turisztikai hasznosítása iránt.¹¹¹ Ezzel párhuzamosan egyre differenciáltabb szervezetrendszer épült ki az egyházakon belül is, amely már kizárólag a vallási turizmussal foglalkozik. Stratégiájuknak ma szerves részét képezi a vallási turizmus, s az elmúlt évtizedben a nemzeti fejlesztések alakításában, sőt a turizmusfejlesztési stratégia megalkotásába is aktívan bevonták őket.¹¹²

A *Magyarországi Református Egyház* (továbbiakban MRE) a 2014–2020-as Európai Uniók költségvetési időszakhoz igazított, általános fejlesztési koncepciójában (2013) már külön fejezetben foglalkozik a vallási turizmussal. Fogalmát nem határozza meg, csupán a vallásturisztikai utakkal kapcsolatban írja le, hogy a kulturális turizmus speciális területének tekinti.¹¹³ Az MRE turizmushoz való kapcsolódása kapcsán kifejti, hogy az egyház turisztikai adottságai igen sokszínűek, mivel egyfelől a gyülekezetek átszövik az országot valamennyi turisztikailag vonzó vidéket, a protestáns örökség a Kárpát-medence szinte minden táján fellelhető, másfelől pedig az egyház sokféle területen aktívan tevékenykedik, „értéket teremt”, ami többek között turisztikai értéket is jelent. A turisztika speciális megközelítéseként említi meg a munkaanyag a vonatkozó, kiterjedt egyházi hálózat miatt a szociális és fogyatékos turizmus, a hitből fakadó teremtésvédelemből és természetkedvelő attitűdből fakadóan pedig az ökoturizmus lehetőségeinek kibontakoztatásában való érdekeltséget.¹¹⁴ Az egyház turisztikai programjainak fejlesztendő területeként jelöli meg a kreatív, holisztikus turisztikai termékek és hálózatok létrehozását a reformáció 500 éves évfordulója alkalmából, a turisztikailag frekvenciáltabb területek egyházi idegenforgalmi adottságainak, kapacitásainak és koncepciójának fejlesztését, valamint a versenyképesség fokozását kiemelt turisztikai marketing-, értékesítési és rendezvény programok révén. A stratégia a többirányú, holisztikus szemléletű turisztikai fejlesztések kapcsán az egészség, az aktív- és zöld-, a falusi- és az örökségturizmushoz való kapcsolódási pontokat emeli ki.¹¹⁵

Egyre pontosabb ismeretekkel rendelkeznek a vallási turizmus fogalmáról az egyházi *fogadóközösség* tagjai, a lelkészek, a turisztikai szakemberek és az idegenvezetők, bár maguk úgy

¹⁰⁹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 354.

¹¹⁰ JÁSZBERÉNYI Melinda – BOROS Kitti – MISKOLCZI Márk (szerk.) 2022.

¹¹¹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 353.

¹¹² Az egyházak a legutóbbi, 2021-es, Turizmus 2.0. kidolgozásában már aktív szerepet vállaltak. Lásd: MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021.

¹¹³ DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 119.

¹¹⁴ DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 117.

¹¹⁵ DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 118–120.

gondolják, hogy pontosan nem tudják azt meghatározni.¹¹⁶ A definiáláskor általuk felsorolt jellemző dimenziók a műemléklátogatás, az egyházi templomlátogatás, a rendszeres vallásgyakorlás,¹¹⁷ az ifjúsági kirándulás vagy a templomok közötti túrák¹¹⁸, s gyakran a turista típusok szerint írják körül a turisztikai tevékenységeket.¹¹⁹ A helyszíni kutatások előrehaladtával és a vallási turizmus fokozódó népszerűségével párhuzamosan egyre tudatosabb, illetve differenciáltabb fogalomhasználat jellemezte a fogadóközösséget, mint például a „vallási turista”, a „vallási túraútvonal”, sőt a „zarándokszálláshely” kifejezések,¹²⁰ s esetenként a stratégiákban szereplő definíciókat is használják.¹²¹ Ugyanakkor azt mindig hangsúlyozták, hogy a turizmus nem lehet cél az egyházban, „nem lehet múzeumként működni”, egy eszköz azonban mindenképpen lehet, „a misszióra nézve, fel lehet használni a turizmust a nagyobb cél érdekében”.¹²² Emellett különösen fontosnak tartják a „meditatív csend”, a „lelkiség” megőrzését és átadását is a turizmus során, mivel a vallási turizmus során összhangba kell hozni a vallást és a profitorientált turizmust.¹²³ A vallási turizmus egyik jó lehetőségeként értelmezik a személyes kapcsolatok erősítését is, elsősorban a gyülekezeti kirándulások révén.¹²⁴

A vallási turizmus növekvő népszerűségének és a zarándoklat újraértelmezésének egyik eredménye a hangzatos *református zarándoklat* kifejezés megjelenése, valamint alkalmazása számos református egyház- vagy vallástörténeti jelentőséggel bíró desztinációra, illetve ilyen témában szervezett kirándulásokra, túrákra, sőt akár fejlesztésekre is.¹²⁵ A szűkebb értelemben, eredeti jelentésében vett zarándoklat teológiai okoknál fogva természetesen nem alakulhatott ki a protestánsok körében, lévén annak eredeti célja a szentbúcsú felkeresése, a búcsú elnyerése, még ha számos más motiváció is befolyásolja a résztvevőket.¹²⁶ Gerrit Verhoeven történész a 17. századi, holland kálvinista peregrinációkkal összefüggésben használja a protestáns zarándoklat kifejezést, mint nyilvánvalóan nem az „ortodox értelemben” vett zarándoklatokat, a holland nagykörút azonban szerinte gyakran tartalmazott olyan városokat és emlékhelyeket, amelyek „jelentős vallási aurával” rendelkeztek.¹²⁷

¹¹⁶ „Egyházhoz, valláshoz kapcsolódik, kimoszdulás, turizmus, mert városnézés is jár vele.” Lásd: F.F. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹⁷ A megkérdezett lelkész kérdőjelesen veti fel, hogy az a református vallási turizmus része, hogy Máriaapócsról átjárnak az ottani református hívek istentiszteletre Nyírbátorba, illetve, hogy a városban nyaraló turisták részt vesznek az istentiszteleteken. F.F. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹⁸ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹¹⁹ B.L. közlése. Csaroda, 2017; O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹²⁰ A vajai református egyházköztség már kifejezetten vallási turisták fogadására létesítendő ún. zarándokszálláshelyek kialakítására nyújtott be pályázatot Laskod, Szabolcs egyházközszéggel, ez azonban a pályázati forrás híján elmaradt. Lásd: B.F. közlése. Vaja, 2017.

¹²¹ Például „zászlóshajó” vagy „misszió” fogalma a Turizmus 2.0. stratégiából. O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹²² O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹²³ O.I., K.M.N., Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹²⁴ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁵ Ez nemcsak protestáns egyházak esetében jellemző. Lásd: „*Utazás a zsidó örökségbe Észak-Alföldön. Zarándokút az Észak-alföldi zsidó vallási és kulturális örökség mentén*” c. projekt megnevezését is.

¹²⁶ BÁRTH János 1990: 366; BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994: 16; BARTHA Elek 2006: 179; KORPICS Mária 2014a: 130–137; VERHOEVEN, Gerrit 2010.

¹²⁷ VERHOEVEN, Gerrit 2010: 624.

Gacsályi Zsolt és Porkoláb András József lelkészek tanulmányukban igen alaposan járják körbe a református zárandoklat teológia kérdését, mintegy teológiai alapot nyújtva neki, a zárandoklat eredeti jelentését igen tágan, elvontabban értelmezve. Az általuk elemzett református zárandoklat nem fizikai utazást jelent, hanem a teremtményi mivolt megélését, az Istennel való úton járást, befelé és felfelé figyelést, valamint a zárandoklat és a sákramentumok teológiai kapcsolatát.¹²⁸

A fentiekből kifolyólag a zárandoklat nem hasonlítható össze azokkal a protestáns intézmények által szervezett utazásokkal vagy tematikus túraútvonalakkal, amelyek során a hit, a vallásgyakorlat másodlagos funkciót tölt be, s elsődleges céljuk a turisztikai élményszerzés, még ha a felkeresett desztináció a protestáns egyházak számára legalább olyan fontos egyház- vagy vallástörténeti szempontból, mint a zárandokhelyek a katolikus vallásos utazóknak. A zárandoklatok „protestáns párhuzamát” leginkább az utazással járó, protestáns egyház- vagy vallástörténetileg kiemelkedő helyszínen zajló *lelkigyakorlatok*ban kereshetjük, amikor az utazó elsődleges célja valóban hitének mélyebb megélése, a vallásgyakorlat, és ez a programok jellegében is egyértelműen reprezentálódik.¹²⁹ Esetükben releváns Gacsályi és Porkoláb említett teológiai alapvetése.

A reformáció köré épülő, koncepcionális vallásturisztikai stratégia kialakulásának hiányát Balogh András és Deák Attila is abban látja, hogy nem alakultak ki a protestáns területen zárandoklatok. A szerzőpáros szerint ugyanakkor a protestánsok esetében is van vallási indíttatású utazás, csak nem spirituális, hanem kulturális jellegű, melyeknek motivációja nem a „*bűnbocsánat, a megtisztulás*”, hanem a kulturális fogyasztási igényeik kielégítése, illetve „*vallási gyökereik megismerése*”. Ebből kifolyólag a protestánsok jelenleg egy piaci rést jelentenek.¹³⁰ Egy kisebb felmérés során a református vallású válaszadók a zárandoklaton való részvételre jellemzően azt válaszolták, hogy „*nem tartozik a vallásuk gyakorlásához az ilyen jellegű utazások vagy tevékenységek*”. Ugyanakkor voltak olyan válaszadók, akik tudtak példát mondani olyan utazásokra, amelyek nem szorosan vett zárandoklatok, de vallási utazások voltak.¹³¹ Az MRE koncepció szintén kiemeli, hogy a protestáns lelkiségtől és közösségi gyakorlattól távol áll a zárandoklat gyakorlata, „*elődeink szolgálatának Istenre mutató emlékeit kötelességünknek érezzük gondozni és mások épülésére megmutatni.*”¹³²

Mindezek alapján jelen értekezésemben vallási turizmusnak tekintem mindazokat a bármilyen felekezeti egyén vagy csoport részéről megtett utazásokat, amelyeknek célja bármely felekezet, vallási vagy egyházi szempontból jelentős attrakciójának turisztikai célú megtekintése (templomturizmus), vallási fesztiválok meglátogatása, vallási jelentőségű és jellegű tevékenységekben, így vallási/egyházi

¹²⁸ GACSÁLYI Zsolt – PORKOLÁB András József 2020: 95.

¹²⁹ Forrás: <https://reformatus.hu/kuldetesunk/esemenyek/lelkigyakorlat-galyateton/> Letöltés ideje: 2021. december 6. A reformáció kezdetének ötszázadik évfordulójára készülve Dunaújváros, Kísapostag és Rácalmás evangélikusai alkotott csapat 2016. július 31-augusztus 6. között „*Luther 499*” c. zárandoklaton vett részt. Lásd: <http://www.evangelikus.hu/taxonomy/term/2263> Letöltés ideje: 2016.08.11.

¹³⁰ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 12.

¹³¹ PAPP Zsófia 2014: 32.

¹³² DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 119.

konferenciákon, gyűléseken, lelkigyakorlatokon, keresztény táborokban, valamint nem helyi gyülekezeti tagként egyházi ünnepeken való részvételt.

1.2. A VALLÁSI TURIZMUS FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

A vallási turizmus fejlődéstörténete alapvetően egyidős a „nagybetűs” turizmussal,¹³³ hiszen már az *ókorban* gyakori voltak a zarándoklatok és a szentélyek, templomok felkeresése.¹³⁴ Emellett a vallás különböző rítusaihoz kapcsolódó eseményeken,¹³⁵ a vallási ünnepeken és fesztiválokra való részvétel is utazásra generálta az ókor emberét.¹³⁶ A mai fesztiválok fejlődéstörténetével kapcsolatban is elmondhatjuk, hogy azok eredetileg vallási ünnepek voltak, amelyekhez rituális tevékenységek kötődtek.¹³⁷ Az eseményturizmus eredetét *Erdős Anikó* turizmuskutató, egyetemi docens az ókori Dionüszosz ünnepekre vezeti vissza.¹³⁸ Az ókortól kezdve a legtöbb utazás a városokba irányult, vagy azokon keresztül vezetett, ezért az utazás „*ősformájának*” is tekintik.¹³⁹

A *korai középkorban* a rekreációs, kulturális és művelődési céllal történő utazások jelentősen visszaszorultak az utazások veszélyessége, és a társadalmi, feudális kötöttségek okozta korlátok miatt. A keresztény vallás megerősödését követően a legfontosabb turisztikai tevékenységgé a zarándokhelyeket megcélzó vallási turizmus vált. Igen nagy tömeget vonzottak az ún. jubileumi szentévi zarándoklatok,¹⁴⁰ valamint az ereklyekultusz igen nagy ünnepekkel kísért és így utazásokat motiváló korabeli megnyilvánulásai a *transzlációk*, az ereklyék temetési helyről liturgikus tiszteleti helyre történő átvitele is.¹⁴¹

A turizmus és a kultúra középkortól megfigyelhető összekapcsolódásának formájaként említhetjük meg az iparostanoncok, diákok, professorok, kereskedők vagy az egyházi tisztviselők utazásait is.¹⁴² A reneszánsz kialakulását követően először a 14. századi Itáliában, majd a *16–17. század* folyamán egész Európában elterjedtek a kulturális turizmus mai formájához hasonló művészeti és

¹³³ SÜLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 11.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ MICHALKÓ Gábor 2012a: 141; LENGYEL Márton 2004: 23.

¹³⁶ TASNÁDI József 2002: 18; RÁTZ Tamara 2011: 60.

¹³⁷ SMITH, Melanie 2009: 3.

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ MICHALKÓ Gábor – BAKUCZ Márta 2009: 95.

¹⁴⁰ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994: 31; TÜSKÉS Gábor 1993: 113.

¹⁴¹ MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON I–XV. 1993–2010: „*translatio*”, „*ereklyék átvitele*” szócikk. A katakombaszentek kultuszának európai elterjedését a római katakombák 16. századi újrafelfedezése, az ennek nyomán meginduló ásatások, a talált csontvázak őskeresztény vértanú-szentekként való hitelesítése és az Európa-szerte történő ajándékozása indukálta. Lásd: TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva 1993: 4.

¹⁴² PUSZTAI Bertalan 2004b: 422.

ismeretszerző utazások,¹⁴³ melyek egyházi helyszínekre is irányultak. A vallási helyek látogatásának gyakoriságában jelentős növekedést hozott a barokk korszak.¹⁴⁴

A 18. század előtt, az úm. turizmus előtti kori utazások esetében még egyértelműen dominált a „kötelességszerű utazás” és valamilyen „nem-turista motiváció”.¹⁴⁵ A turizmus fejlődésének fontos mozzanataként kell kezelni a 18. századi ún. *Grand Tour*-okat, a (fő)nemesi ifjak felfedezőútjait, melyeket kezdetben az ismeretszerzés, az adatgyűjtés, később azonban egyre inkább a történelmi és művészeti értékek iránti érdeklődés motivált.¹⁴⁶ Ilyenkor a látványos egyházi szertartások, pápai misék, körmenetek vagy egy-egy szentté avatás ünnepei mind színesíthették a programot.¹⁴⁷ Gerrit Verhoeven kiemeli, hogy az ilyen utazások segítettek újra felpezsdíteni a kálvinista közösséget, és elmélyíteni a személyes hitet.¹⁴⁸ A korabeli utazások esetében még nem beszélhetünk tömegturizmusról, melynek egyrészt a fejletlen infrastruktúra, másrészt az utazási szabadságban fennálló feudális kötöttség volt az oka, vagyis bizonyos csoportokon kívül mai értelemben véve nem volt általános az utazás.¹⁴⁹

A 19. században bekövetkező gazdasági és társadalmi változás a turizmusra is pozitív hatást gyakorolt, hiszen az ipari forradalommal járó gépesítésnek köszönhetően az utazást már sokkal kevésbé befolyásolták az időjárási körülmények, mint korábban. Az infrastrukturális körülmények javulását eredményezte a szálloda- és vasútépítés, illetve a tengeri közlekedés fejlődése.¹⁵⁰ Emellett az utazásban leginkább érintett középosztály vagyoni helyzetének javulása jótékonyan hatott szabadidejük eltöltésére. A 19. század végén több várost vagy országot átölelő csomagtúrák jelentek meg, s a kulturális, ezzel együtt a vallási utazás is egyre szélesebb társadalmi rétegek számára vált elérhetővé.¹⁵¹ Ebből kifolyólag a különböző egyházi alkalmakat (ünnepek, kongresszus, konferencia) is egyre többen látogatták.

A 20. század elejétől használatba vett, a századfordulón kifejlesztett találmányok, mint az autómobil vagy a kerékpár szintén hozzájárultak az intenzív szabadidő eltöltéséhez. Az I. világháborút követő időszak a turizmus fellendülését hozta magával, hiszen a békét követően mindenki ki akart szabadulni a korábbi környezetéből, és a katonaság idején felfedezett tájakat békében is meg szerették volna tekinteni. A két világháború között az utazások tömegjelenséggé váltak a mai charterjáratok szerepét betöltő cserevonatok megjelenésének és a nemzetközi turisztikai szervezetek elterjedésének köszönhetően.¹⁵² A 20. század második felében a növekvő mobilitás, szabadidő, szabad rendelkezésű

¹⁴³ RÁTZ Tamara 2011: 63.

¹⁴⁴ SÜLYÖK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 11.

¹⁴⁵ PUSZTAI Bertalan 2004b: 422.

¹⁴⁶ MÁRTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 79–80.

¹⁴⁷ VISSI Zsuzsanna 1993: 11.

¹⁴⁸ VERHOEVEN, Gerrit 2010: 628.

¹⁴⁹ PUSZTAI Bertalan 2004b: 422.

¹⁵⁰ MICHALKÓ Gábor 2012a: 146–150.

¹⁵¹ RÁTZ Tamara 2011: 64.

¹⁵² MICHALKÓ Gábor 2012a: 151–154.

jövedelem és iskolázottság, valamint a fejlődő infrastruktúra, a médiában is népszerűsített kulturális programok, az örökséghelyszínek felé történő tudatos fordulás és az új, modern örökségturisztikai attrakciók megjelenésének eredményeként a kulturális turizmus szektora, így a vallásturisztikai attrakciók is robbanásszerű fejlődésen mentek keresztül.¹⁵³

A református hívők kifejezetten vallásturisztikai célú utazási szokásainak történeti fejlődésében, tekintettel a vallásgyakorlás, az egyházi előírások és az ünnepek jellegére, egy sokkal korlátozottabb tendencia érvényesült. Főként, ha összehasonlítjuk a katolikus vallásgyakorlók utazási lehetőségeivel, akik a búcsúknak és zarándoklatoknak köszönhetően számos közelebbi és távolabbi vidéket is megismerhettek.¹⁵⁴ Ezzel szemben a református hívők – vallásgyakorló, egyháztagi minőségükben – legfeljebb a vallási egyesületek által szervezett hivatalos programok vagy később a gyülekezeti kirándulások révén hagyhatták el szűkebb szülőföldjüket. Ez azonban már csak a 19. század utolsó harmadától, a falusi gyülekezetekben pedig a 20. század első felétől volt igazán jellemző.

A vizsgált Szatmár-Beregi térségben a helyi fogadóközösség szerint mindig is volt református vallási turizmus, hiszen az ide irányuló turizmus keretében elsősorban a református templomokat tekintették meg a turisták „...*még ha nem is volt így léírva, hogy református templomturizmus, ez spontán módon kialakult...Ez nem egy új fogalom.*”¹⁵⁵ A reformátusok esetében a fogalommeghatározással párhuzamosan az utazással is járó, lakóhelyen kívüli, vallási események vagy ünnepek látogatásával, a gyülekezeti kirándulásokkal, a református vallási helyszínek felkeresésével, a hivatásturizmus körébe tartozó peregrinációval és az egyházi gyűléseken való részvétellel számolhatunk, amelyeknek fejlődéstörténete az egyes témáknál kerül bemutatásra, tekintettel a turizmus ismert termékközpontúságú megközelítésére is.

1.3. A VALLÁSI TURIZMUS HELYE A TURIZMUS RENDSZERÉBEN

Abból kifolyólag, hogy más turisztikai ágakhoz képest a vallási turizmus önállósága igen későn alakult ki, mindenképpen szükséges a turizmus rendszerében elfoglalt helyét meghatározni, más turisztikai ágakkal való kapcsolatát számba venni. Ebben az esetben számolni kell a terminológiai diverzitással, az egyes fogalmak jelentéskörei közötti átfedéssel. Michalkó Gábor a turisztikai szakágakat különböző szempontok szerint kategorizálja. Így az utazásnak az emberi lét adott szegmensére gyakorló nagyobb hatása alapján a turizmus *fajtaít*, az utazás és a tartózkodás külsőségeiben is tetten érhető megjelenése, a turisták élményeinek visszatükröződése, illetve a felkeresett környezettel való kölcsönhatások jellemzői alapján a *formaít*, az utazó mozgásának iránya

¹⁵³ RÁTZ Tamara 2011: 65.

¹⁵⁴ BARTA János 1977: 88–89. Ezúton is köszönöm Prof. Dr. Barta János szíves közlését. Debrecen, 2016.

¹⁵⁵ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

alapján pedig a *típusait* osztályozta.¹⁵⁶ Ettől elválasztva a turizmus termékszemplétű értelmezése során különbözteti meg a *tevékenységhez* (pl. egészség-, konferencia- vagy kulturális turizmus), *térhez* (pl. városi vagy falusi turizmus) vagy *piaci szegmenshez* (ifjúsági vagy szeniorturizmus) kapcsolódó turisztikai termékeket.¹⁵⁷ A következőkben Michalkó előbbi kategorizálása mentén vizsgálom meg, miként illeszthető be a vallási turizmus az egyes turisztikai szakágak értékkinálatába.

1.3.1. *A szabadidős és a hivatás-, a tömeg és az alternatív, a belföldi és a nemzetközi turizmus*

A turizmusnak két fő típusát, a szabadidős és a hivatásturizmust különböztetjük meg. *Szabadidős turizmus* alatt azokat a turisztikai tevékenységeket értjük, amelyek az emberek munkaidején kívüli, legtöbbször önálló döntésen alapuló időfelhasználásból erednek. A szabadidős turista önmaga határozza meg a felkeresett desztinációk körét, dönt az utazás időpontjáról, helyéről, intervallumáról, és a költségeket is saját maga fizeti. Az együtt utazók köre a családi, baráti kötelékekből kerül ki, a munkahelyi kapcsolatok átültetése ebben az esetben nem jellemző. Ezen utazások elsődleges célja a kikapcsolódás, a hétköznapi (munka) környezetből történő kiszakadás.¹⁵⁸ *Hivatásturizmus*, más néven MICE turizmus (Meetings, Incentives, Conferences and Exhibition) alatt a turista foglalkozásának gyakorlásával összefüggésbe hozható utazásokat értjük. A hivatásturizmus fogalomkörébe sorolt utazásokról a munkáltató dönt, de a kiküldetésre a munkavállaló is tehet javaslatot. A konferencia-, üzleti és incentive-turizmus (jutalomutazás) mellett a terepmunka, a turné, a versenyek és a kiállítások¹⁵⁹ révén a kutatás, a művészet vagy a sport során megtett utazások is a hivatásturizmus körébe sorolhatóak, így a mások utazásait bonyolító utazásszervezőket, buszsofőröket, utaskísérőket, stewardes-eket stb. is hivatásos utazóként kezelhetjük.¹⁶⁰

A hivatásturizmus kialakulása igen régi múltra tekint vissza, figyelembe véve az ókor emberének ismeretszerzési vagy kereskedelmi céllal megtett utazásait. A középkori hivatásturizmus meghatározó formái között kell említeni az uralkodói udvar tisztviselőinek, főként diplomáciai célzatú utazásait vagy az egyházi zsinatokat, az újkorban ezek köre a fent említett arisztokrata ifjak Grand Tour-jaival bővült. A 19. századi ipari fejlődés e területen is fellendülést hozott, hiszen a század közepétől számos manufaktúra-, később cégtulajdonos vett részt üzleti célú utazáson. A század második felétől a tudományos eredmények bővülése és a diplomáciai tevékenység expanziója révén számos nemzetközi tanácskozást, fórumot szerveztek. E korszakban bontakozik ki a konferenciaszervezés is, a különböző tudományágak differenciálódásával, a kapcsolódó szervezetek és

¹⁵⁶ MICHALKÓ Gábor 2012a: 41.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ MICHALKÓ Gábor 2012a: 41.

¹⁵⁹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 52.

¹⁶⁰ MICHALKÓ Gábor 2007: 39, 2012: 41; FARAGÓ Hilda 2005: 24; FARAGÓ Hilda – KARIKÁS Eszter 2000: 29.

intézmények kialakulásával párhuzamosan. A 20. században a hivatásturizmus az infrastruktúra fejlődésének és a piaci szektor bővülésének köszönhetően önálló turisztikai ágga nőtte ki magát.¹⁶¹

A hivatásturizmus jellemzői, hogy magasak a részvételi díjak és a résztvevők költségei, úgymond magasabb fajlagos költségű vendégek vesznek részt a MICE turizmusban.¹⁶² Szinte minden hivatásturisztikai terméknek jellemzője, hogy más turisztikai ágazat termékét is igénybe veszik, így további költést biztosítanak az adott térségben. A növekvő fogyasztás mentén az adott országok, városok igyekeznek minél több rendezvényt, konferenciát szervezni, s ezért egyre tudatosabb stratégia mentén dolgoznak együtt. Ezek a rendezvények ugyanis nemcsak közvetlen fogyasztást indukálnak az adott térség, település számára, de ezáltal ún. *gazdasági és innovációs hub*ként is képesek megjelenni. A hivatásturisztikai helyszínek fejlesztése, keresleti értékének növelése szempontjából fontos a kiváló infrastrukturális háttér megléte és a megközelíthetőség mellett a városok kulturális-szabadidős kínálata, illetve a rendezvény témájához kapcsolódó tudományos és gazdasági erő.¹⁶³

A református vallási turizmus dimenziói közül a szabadidős turizmus körébe sorolható a templomturizmus, illetve a nem hivatásból fakadó vallási eseményen vagy rendezvényen való részvétel. Tágabb értelemben a hivatás-, szűkebb értelemben pedig a konferenciaturizmus körébe tartoznak az egyházmegyei vagy -kerületi gyűlések, az egyházak által szervezett konferenciák és találkozók (meeting utazások).¹⁶⁴ Bár az említett rendezvények résztvevői általában nem tartoznak a magasabb szabadrendelkezésű jövedelemmel rendelkező turisták közé, az egyházak is mindenképpen potenciális fogyasztói piacot jelentenek a konferenciák szervezésére vállalkozó települések és intézményeik számára.

A korai egyházi hivatásturisztikai termékek sora a meghatározó jelentőséggel bíró *egyházi zsinatok*kal kezdődik, hiszen ezeknek megtartása közismerten összeforrt a hazai protestantizmus történetével. A vizsgált egyházi helyszínek közül közismerten több alkalommal tartottak Debrecenben és Nyírbátorban is – előbbiben egyháztörténeti jelentőségű – zsinatokat.¹⁶⁵ A *presbiterség* intézménye már a keresztény egyházak létezésétől működik, s a református egyházszervezetben is már kezdetektől fogva meghatározó szerepet játszott.¹⁶⁶ 1926-ban alakult meg az *Országos Református Presbiteri Szövetség*, amely kezdetektől fogva komoly hangsúlyt helyezett a presbiterek képzésére,¹⁶⁷ és számos, komoly visszhangot kiváltó, országos kiterjedésű gyűléseket rendezett.¹⁶⁸

¹⁶¹ CZEGLÉDI József – IMRE János 1989: 158. A konferenciaturizmus definícióját lásd: MICHALKÓ Gábor 2012b: 34.

¹⁶² MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 40.

¹⁶³ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 53.

¹⁶⁴ A találkozást, a „*múlt és a hit közös átélését*” szolgálják Varga Mária szerint a különböző konferenciák, mint például a révfülöpi Ordass Lajos Evangélikus Oktatási Központban vagy a magyarországi református egyház balatonszárszói Soli Deo Gloria Konferenciaközpontjában zajló konferenciák, tapasztalatcserek. Lásd: VARGA Mária 2011.

¹⁶⁵ A teljesség igénye nélkül lásd: KISS Áron 1881; BUCSAY Mihály 1975; ZOVÁNYI Jenő 2004; BARÁTH Béla Levente 2009.

¹⁶⁶ Már az 1555. évi II. erdői zsinat is említést tesz a presbiterekről. Lásd: SZILÁGYI Sándor – VICZIÁN Miklós (összeáll.) 2017: 21–22. Vö. SZENTPÉTERI KUN Béla 1941.

¹⁶⁷ SZILÁGYI Sándor (összeáll.) é.n.: 2.

¹⁶⁸ SZÁSZ Lajos 2019: 385.

Az egyházi *konferenciák* fellendülése a fent leírt, hivatásturisztikai fejlődés mentén alakult, kezdetben természetesen a városi gyülekezetek sajátosságaként, amit egyrészt az egyháztagok tudományos érdeklődése, másrészt a szervezéshez szükséges megfelelő humán erőforrás megléte is determinált.¹⁶⁹ Az egyházi *egyesületek* már a 19. század második felében igen fontos szerepet játszottak a református gyülekezetek életében, hiszen az istentiszteleti és hitoktatási munkán kívül csaknem minden feladatot ők láttak el. Jelentőségüket mutatja, hogy a két világháború között tevékenységüket az egyház a missziói útmutatók révén szabályozta.¹⁷⁰ A külföldi kapcsolatokat és így közvetetten a nemzetközi vallási turizmust segítette az államközi és egyházközi keresztény egyesületek alapítása is, amelyek gyakorivá tették a kongresszusokat és a kölcsönös látogatásokat is, főként egy jelentősebb emlékvétforduló során, mint amilyen az 1909-es Kálvin-jubileum volt, amelyre nagyszámú magyar küldöttség utazott Genf-be.¹⁷¹ Kiemelkedő református egyesületként kell megemlíteni az 1943-ban indított *Országos Református Nőszövetséget*, amely, mint nőmozgalom *Zsindelyné Tüdős Klára* és *Pilder Mária* vezetésével jött létre 1943-ban,¹⁷² s alakultak meg gyülekezeti szintű szervezetei is. Mind a presbiteri-, mind a nőszövetség a pártállami évtizedek alatti kényszerszünet után a rendszerváltás idején újjászerveződött, és azóta is rendszeresen szerveznek különböző egyházi szintű konferenciákat, találkozókat.¹⁷³

Ezen szervezetek találkozóin való jelenlétet tekintve a vizsgált gyülekezetek közül természetesen emelkedik ki a nagytemplomi és a nyírbátori református egyházközség, melynek tagjai rendszeresen vesznek részt a különböző szintű egyházszervezeti gyűléseken, a presbiteri, nőszövetségi és énekkari találkozókon is.¹⁷⁴ Nagylónyán a környező gyülekezetek számára egynapos presbiteri találkozókat tartanak, amelyeken az egyházi programelemek mellett a templom megtekintésére is sort kerítenek.¹⁷⁵ E találkozókat egyházkerületi szinten általában Debrecenben vagy Beregfürdőn rendezik meg, programjukban a szabadidős tevékenység nem igazán kap helyet, ezért az egyházközségek is csak akkor tekintik a vallási turizmus részének, ha kulturális program is társul hozzá.¹⁷⁶

¹⁶⁹ A vizsgált térséget tekintve Debrecenben már 1923-ban is tartottak konferenciát a református püspökök. Lásd: MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON I–XV. 1993–2010: „*Debrecen*” szócikke.

¹⁷⁰ BOLYKI János – LADÁNYI Sándor 1999: 57; BALOGH Margit – GERGELY Jenő 2008: 58–59.

¹⁷¹ Így látogatott el a 19. század utolsó harmadában többek között a Presbiteri Világszövetség, a Gusztáv Adolf Egylet, az Evangéliumi Alliance, a KIE és a Keresztyén Diákszövetség képviselője. Lásd: BUCSAY Mihály 1975: 49–50.

¹⁷² ÁCS Marianna 2021: 24.

¹⁷³ BALOGH Margit – GERGELY Jenő 2008: 85, 107.

¹⁷⁴ Így például a Nyírségi Református Egyházmegye által Nyíregyházán vagy Szabolcsban szervezett egyházmegyei csendesnapokon. Amennyiben a gyülekezet nem szervez közös utazást, a gyülekezeti tagok gyakran egyénileg vagy csoportosan is elutaznak, főként a környéken megtartott evangélizációkra, csendes napokra. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁷⁵ Sz-I.N. közlése. Lónya, 2021.

¹⁷⁶ Délelőtt áhítatok vagy előadások, délután beszámolók, kötetlenebb beszélgetés, szeretetvendégség zajlik. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017. A tákosi presbitérium részéről nem mutatkozik kellő érdeklődés ilyen találkozókon való részvétellel. K.L. közlése. Tákos, 2021. A debreceni Nagytemplomban tartott gyűlések és konferenciák során nem tartanak külön tárlatvezetést a résztvevőknek a templomban tekintettel azok nagy számúára. O.I. közlése. Debrecen, 2022.

A hivatásturisztikai termékek sorában említhetjük a vallásgyakorláson túlmutató, az egyházak működési, szervezeti kereteihez kapcsolódó alkalmakat is, így az *épületavató* vagy a *beiktatási ünnepségeket*, amelyek kezdetektől fogva az egyházközségek életének fontos eseményei voltak.¹⁷⁷ Az épületavató szentelési ünnepségek célközönsége kezdetben jellemzően a helyi lakosokra és gyülekezeti tagokra korlátozódott, majd a turizmus infrastrukturális fejlődése során a résztvevők körét és a térbeli határokat tekintve is túlléptek a korábbi egyházi szervezeten. Ennek megfelelően már nemcsak egyházi ünnepségként funkcionáltak, hanem városi attrakcióvá is fejlődtek, amelyekből az adott település már közvetlenül is prosperálhatott. Így például a Nagytemplom 1921-es újrászentelési ünnepségén, amelyen „*batalmas emberáradat zarándokolt el Debrecenbe*” az ünnepi ebédet a város két akkori neves éttermében, a Gambrinusban és a Royalban tartották.¹⁷⁸

A szabadidős és a hivatásturizmus közötti átmeneti formaként kezelhetjük a *gyülekezeti kirándulásokat*, melyek a résztvevő gyülekezeti tagok aspektusából szabadidős, a szervező lelkész számára viszont inkább hivatásturizmusként értelmezhetőek. Hiszen bár földrajzilag a lelkész is elhagyja munkahelyét, és utazása során maga is igyekszik kikapcsolódni, „lelki élménnyel feltöltődni”, az utazás szervezésével járó kötelezettségek és az említett utastársi viszonyok miatt mégsem tud teljes mértékben elszakadni munkakörnyezetétől, magyarán szabadidős turistaként viselkedni.

A turisztikai szakirodalom korai hivatásturistaként kezeli a külföldi egyetemeken tanuló diákokat,¹⁷⁹ akiknek külföldi tanulása, vándorlása „érdekes színpontot” jelentett az utazások történetében.¹⁸⁰ A református diákok *peregrinációjának* esetében az ismeretszerző motiváció mellett, lévén egyházi iskolák diákjairól van szó, mindenképpen feltételezhetünk vallási indítást is utazásukban, ráadásul a felkeresett helyek jellemzően – a történelmi események következtében – a református hitélet szempontjából jelentős városokba irányultak. Így ezekre az egyházi hivatás- vagy ifjúsági turizmus egyik korai formáiként, a református vallási turizmus előfutáraiként is tekinthetünk.¹⁸¹

Magyarországon a peregrináció közismerten több évszázados hagyománnyal bír, hiszen már az Anjou-korban is sokan látogatták a paduai, a ferrarai vagy a bolognai egyetemet.¹⁸² A református diákok a 17. század elején leginkább *Wittenbergben* (DEU), *Heidelbergben* (DEU) tanultak, majd a harmincéves háború után mindinkább a holland, svájci és angol egyetemeket részesítették előnyben

¹⁷⁷ Nyírbátorban az 1933-34-es templomfelújítás után tartottak nagyszabású templomszentelési ünnepséget. Lásd: TtREL I.296.c.1.d. Nyírbátori egyházközség igazgatási iratok. 1834-1940. Jelentés a gyülekezet missziói életéről az 1933/1934 évben

¹⁷⁸ SZ.N. 1921: 3; TtREL I. 3. Debrecen városra vonatkozó iratok. 1630-1921.

¹⁷⁹ MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 80; LENGYEL Márton 2004: 24; MICHALKÓ Gábor 2012a: 145.

¹⁸⁰ LENGYEL Márton 2004: 24.

¹⁸¹ MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI IRODA (összeáll.) 2013: 2. Vö.. Az UNWTO fentebb idézett meghatározása épp kivételként tekint a szakmai célú utazásokra, eszerint a „*vallási vagy zarándokturizmus az adott lakóhelytől eltérő úti célra irányuló, vallási célú utazást jelent, kivéve a szakmai célú utazásokat (például papok utazása munkavégzés céljából).*” Lásd: Uő. 1.

¹⁸² DAXER György 1909: 57; SZÖGI László 2017.

külföldi tanulmányaik során.¹⁸³ A korabeli külföldi iskolalátogatásokat – mai turisztikai termékekhez hasonlóan – a szabadrendelkezésű jövedelem és a szabadidő mellett a vizsgált korszakban legerőteljesebben a politikai környezet befolyásolta. Nem véletlen, a 18. századot egyesek az egyetemjárás válságos időszakaként értékelik a Habsburg uralkodók protestáns diákok külföldi utazását gátló intézkedései miatt.¹⁸⁴ II. Lipót trónra lépésével a peregrinációk számára is nyugodtabb időszak, egy 1849-ig tartó virágkorszak következett, melynek az 1851-es *Organisations Entwurf* vetett véget. A pátens 1867-es visszavonásának köszönhetően a protestáns egyházi iskolák is visszanyerték autonómiájukat, mely a külföldi tanulmányutakra is pozitív hatással volt, ami az I. világháború előtt érte el a legmagasabb szintet.¹⁸⁵

A 20. század első felétől már természetesen nem ezek az utak jelentették a fő összekötő kapcsot a hazai és a külföldi egyházak között, hanem a fentebb említett egyesületek is. 1945 után hazánkban a nyugati kapcsolatok személyes és intézményes ápolását, valamint az oda irányuló utazásokat tekintve közismerten egy erős akadályoztatás élt. Ezt azonban az egyházaknak sikerült áthidalniuk, sőt ebben az időszakban sokszor egy-egy kistelepülés számára a helyi egyház kapcsolatai jelentették az egyetlen ablakot a nyugati világra, majd a rendszerváltás idején meghatározó szerepet játszottak a települések nyugati együttműködésének kialakulásában is. Az egyházi tanulmányutak a lelkeszi hivatást vállaló, egykori református kollégiumi diákok által a gyülekezeti szintű külföldi testvérkapcsolatok kialakulásához is közvetlenül hozzájárultak. Ezeknek eredményeként a későbbi potenciális „nyugati” turisták érkezésében szolgálati településükön, közvetetten pedig a máshonnan érkező turisták fogadásában is komoly segítséget nyújtottak a szükséges nyelvtudásuk meglétének köszönhetően.

A térségbe irányuló világi hivatásturizmus mindenkori népszerűségét a korabeli vendégkönyvekben szereplő egyesületek és szakszervezetek magas száma egyértelműen alátámasztja. Ezen érdeklődés kontinuitását a 2017–18-as felmérés mellett, mely szerint igen magas a munkahelyi kirándulások alkalmával verbuválódott csoportok száma,¹⁸⁶ a jelenlegi idegenvezetők tapasztalatai is

¹⁸³ *Bázelben* (Basel, CHE), *Bernben* (CHE), *Genfben* (CHE) és *Zürichben* (CHE) összesen tizenegy ösztöndíj várta például a debreceni református diákokat, Heidelberg, *Marburg* (DEU) és *Herborn* (DEU) főiskolái pedig jelentős pénzsegéllyel támogatták őket. Lásd: TÓTH Béla 1988: 81. Nagy Géza a 16–17. századi, Hollandiába irányuló intenzív egyetemjárást a „*felsőzaporodó kis egyetemek nemes versenye és létszámnövekedés érdekében*” tett lépéseként értelmezi. Lásd: NAGY Géza 2008: 353.

¹⁸⁴ TONK Sándor – SZABÓ Miklós 1993: 492. Mária Terézia már 1725-ben úgy intézkedett, hogy csak útlevelel lehet az országból kimenni, amelyet a helyi hatóságokon át Bécs hozzájárulásával adott ki a helytartótanács. Lásd: DAXER György 1909: 57; KOSÁRY Domokos 1980: 128. 1748-ban az udvar gyakorlatilag vagyoni cenzushoz kötötte a külföldi tanulmányutakat, amikor már csak a nemeseket és az utazás finanszírozásához elegendő vagyonuk meglétét igazolókat engedték külföldre. Így a szegényebb diákok külföldi tanulása szinte lehetetlenné vált, ami leginkább a protestáns egyházakat érintette súlyosan, hiszen lelkészeik és tanítóik is legnagyobb számban a parasztságból kerültek ki. Lásd: DAXER György 1909: 57; BUCSAY Mihály 1985: 168.

¹⁸⁵ A református fiatalok ebben az időszakban főleg *Utrechtbe* (CHE), *Jenába* (DEU), *Berlinbe* (DEU), *Lípcsbé* (DEU), *Marburgba* (DEU), *Genfbe*, *Baselbe*, *Aberdeenbe* (GBR), *Glasgomba* (GBR), *Belfasztba* (GBR), *Edinburgh-be* (GBR) és *Montauban-ba* (FR) utaztak. Lásd: BUCSAY Mihály 1975: 45–49. BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor 2007: 16–17.

¹⁸⁶ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 51.

megeősítik.¹⁸⁷ Gazdasági régióközpont pozíciójából fakadóan a debreceni Nagytemplom mindig is fontos attrakciója volt a településre érkező hivatásturisták számára, a konferenciarendezések és cégalapítások növekedésének, valamint az önkormányzattal való együttműködésnek köszönhetően. Ezt az elmúlt időszakban a sportturizmus helyi szerepének növekedése is segítette.¹⁸⁸ A templomba látogató hivatásturisták itt is speciális igényekkel élnek, jellemzően exkluzív tárlatvezetést vagy orgonajátékot kérnek.¹⁸⁹ A templomba látogató prominens vendégeket a vizsgált beregi egyházközösségekben jellemzően a lelkész, Nyírbátorban a presbiter-múzeumigazgató fogadja, vezeti körbe.¹⁹⁰

A leggyakoribb hivatásturista vendégek a szatmári-beregi térségben a különböző kulturális, oktatási, közigazgatási intézmények és magáncégek munkavállalói,¹⁹¹ vendégei, vadásztársaságok tagjai, tudományos munkát folytató magánszemélyek, valamint továbbképzések és konferenciák résztvevői. Az utóbbi kimagasló számban képviselteti magát, mivel az elmúlt évtizedekben a pályázatokhoz kapcsolódó projektnyitó- vagy zárórendezvényeknek gyakran része egy-egy kihelyezett konferencia, szakmai kirándulás, melyek így egy folyamatos szakmai közönséget indukálnak a térség templomaiban. Ez főként azokon a településeken jellemző, ahol az említett programok szervezését végző kulturális intézmény is működik. A konferenciaturistáknál a látogatói felméréseket nehezíti, hogy esetükben feltételezhetünk egy mérsékeltbb motivációt a látogatómérő lapok kitöltését tekintve, szemben a tudatosabb vezetővel érkező egyesületi csoportokkal, ahol maga a látogatás is sokkal szervezettebb körülmények között zajlik.

A vizsgált települések közül a hivatásturisták tekintetében Debrecen után Nyírbátor természetszerűen emelkedik ki.¹⁹² A település és a térség közigazgatási, közművelődési, oktatási vagy egyházi¹⁹³ intézményeiben rendezett konferenciák, továbbképzések résztvevő mellett nagyszámú üzleti vagy incentive turista is megtekinti a református templomot. A településen vagy a megyeszékhelyen rendezett orvoskonferenciák résztvevőit, valamint a térségben lévő cégek különböző rendezvényeinek vendégeit is rendszeresen elviszik a református templomba,¹⁹⁴ akik jellemzően kiemelkedő érdeklődést mutatnak, és itt gyakran lépnek fel speciális igényekkel. Így például az orvoskonferenciák résztvevői szinte minden alkalommal külön igénylik, hogy az orgonát is szólaltassák meg.

¹⁸⁷ Itt meg kell azonban jegyezni, hogy részükről a magasan kvalifikált, jellemzően a település vezetői által fogadott, a templomba elkísért látogatói közeg erőteljes felülreprezentálása is érződik.

¹⁸⁸ A Debrecenben megrendezendő, 3x3-as kosárlabda világbajnokságot tudatosan azért helyezik minden évben a főtérre, hogy a Nagytemplom legyen a rendezvény közvetítésekor a háttérben. O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁸⁹ O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁹⁰ B.L.V. közlése. Tákos, 2017; B.G., P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁹¹ Nyíregyházi, vásárosnaményi és nyírbátori cégek, ez utóbbi főként a helyi templomokat keresik fel.

¹⁹² Itt leginkább a Nagytemplomra kell gondolni, mivel a debreceni Kistemplomot eddig kevésbé látogatták a hivatásturisták. Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁹³ Még Máriapócsról is igen gyakran hozzák át az ott szervezett egyházi gyűlések résztvevőit, vagy a településre látogató egyházi vezetőket, vendégeket. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁹⁴ Uő.

A település templomai nem csak a konferenciák szabadidős, de olykor szakmai programjainak is helyet adtak,¹⁹⁵ ami a helyi lakosok megítélése szerint tovább erősítette a nyírbátori református templom ismertségét, közvetetten a templomturizmust is.¹⁹⁶ A helyszínválasztást a vonatkozó téma mellett leginkább az építészeti adottságok indokolták, ugyanis akkor még nem létezett megfelelő méretű, ekkora létszámot befogadó objektum a településen.¹⁹⁷ A későbbiekben már a helyi művelődési központ és a Várkastély adott helyet ilyen nagyobb létszámú konferenciák megtartásának.¹⁹⁸

A nyírbátori református templomba irányuló hivatásturizmus történeti formái között kell megemlíteni a helyi, települési vagy járási kiterjedésű *továbbképzéseket* is, melyek jellemzően egynaposak, ezért ritkábban tudtak a képzés részeként szabadidős programot is szervezni. Ennek ellenére igyekeztek megteremteni a templomlátogatás lehetőségét, amit a tapasztalatok szerint elsősorban lakóhelyük alapján vettek igénybe a résztvevők.¹⁹⁹ Több alkalommal rendeztek a településen a továbbképzéseknél nagyobb földrajzi kiterjedésű *képzőművészeti táborokat*, alkotóházat is.²⁰⁰ A képzőművészek, szaktanárok számára szervezett táborok általában már többnaposak voltak, az elszállásolás a településen történt,²⁰¹ a szakmai program mellett általában szerveztek szabadidős programot is, melynek minden alkalommal része volt a református és a minorita templom megtekintése.²⁰² Nyírbátor mellett frekventált fóruma a művészettörténeti, építészeti vagy történeti konferenciáknak a csarodai református templom is, ahol már 1938-ban a Műemlékek Országos Bizottsága (továbbiakban MOB) szervezett szakmai kirándulás részeként tanácskozást.²⁰³

Michalkó Gábor a turizmus két fő formáját, a tömeg- és az alternatív turizmust különbözteti meg. A *tömegturizmus* résztvevői olyan szolgáltatásokat vesznek igénybe, melyeket nagy tételben, sokszor standardizálva, közel azonos élményt nyújtva állítanak elő.²⁰⁴ Sajátossága a szolgáltatások fogyasztása révén szerezhető élmények sematikus, hasonló környezetben átélhető jellege és az egyéni érdeklődés kielégítésének minimális szándéka. A tömegturizmusban résztvevő turista ritkán kerül személyes kapcsolatba a helyi társadalom képviselőivel, és a szolgáltatókkal való kapcsolatai jellemzően felületesek. Ezzel szemben, a szemléletében, méretében és hatásában is jelentősen eltérő *alternatív turizmusra*, más néven a niche turizmusra az jellemző, hogy a szolgáltatók nagyobb figyelmet

¹⁹⁵ A településen 1993-ban, „*Műemlékvédelem és településfejlesztés*” címmel rendezték meg a XVII. Országos Műemléki Konferenciát. A konferencia részét képezték természetesen a szokásos templomlátogatások is: három különböző útvonal keretében tekintették meg a Szatmár és Bereg-vidéki, illetve a dél-nyírségi templomokat. Lásd: MUSZIKNÉ FALTIN Vera 1994.

¹⁹⁶ Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁹⁷ Uő.

¹⁹⁸ Uő.

¹⁹⁹ A távolabbról érkezők a szakmai program után már utaztak haza, a közelebb lakók jobban éltek a lehetőséggel. Uő.

²⁰⁰ Elsősorban Nyírvasváriból, Mátészalkáról, Balkányról, Budapestről, Debrecenből, Hajdúszoboszlóról érkeztek. Uő.

²⁰¹ A Szent vér utcán egykor működő magánháznál szállásolták el az alkotóház résztvevőit egy időben. Uő.

²⁰² „...*biszem a motívumok, a Báthory-címer, az oltárok is inspiráló volt az alkotók számára, fő témaként is funkcionált*”. Uő.

²⁰³ LUX Géza 1940: 234.

²⁰⁴ MICHALKÓ Gábor 2012a: 43–45.

fordítanak az egyén egyedi érdeklődésének a kielégítésére, vagyis a megszokott, hagyományos szolgáltatásokhoz képest más, személyre szabott alternatívákat is felkínálnak.²⁰⁵

Marina Novelli és *Mike Robinson* (2005) turizmuskutatók, egyetemi professzorok a vallási turizmust a niche turizmus szűkebb, *mikro niche* leágazásaként értelmezi, olyan turisztikai termékként, amely egy viszonylag szűk piaci szegmens igényeit elégíti ki.²⁰⁶ Az alternatív turizmus egyik fajtájaként kezeli a zarándokturizmust *Sándor Renáta* turizmuskutató, egyetemi tanársegéd is, kiemelve, hogy a vallási turizmus szorosan kapcsolódik a kulturális turizmushoz.²⁰⁷ Szintén az alternatív turisztikai termékek sorában említi a vallási értékek megismerését, bemutatását célzó örökségturisztikai termékeket is *Martonné Erdős Katalin* és *Jászberényi Melinda* turizmuskutatók, egyetemi docensek is, és az alternatív turizmus szűkebb szegmensébe sorolják a vallási turizmust.²⁰⁸ Pusztai Bertalan a ma tömegeket megmozgató, szervezett tömegturizmusként és annak egy speciális fajtájaként kezeli a zarándoklatokat.²⁰⁹ *Korpics Márta* kommunikációkutató, egyetemi docens *Medjugorje* (Međugorje, BA) zarándokhely turisztikai desztinációvá alakulása kapcsán is „áramló tömeg”, „felfedező tömegturistákról” beszél, és egyértelműen kvantitatív szempontok alapján tesz különbséget a „felfedező turisták” és a „felfedező tömegturisták” között.²¹⁰ Jónás-Berki Mónika és Rátz Tamara szintén kiemeli a vallási turizmus tömegturizmus jellegét, amely alapvetően alkalmas tömegek megmozgatására.²¹¹ Balogh András és Deák Attila a nemzetközi trendek alapján a kultúrát az utazással együtt járó, szabadidős igények kielégítésének egyik alternatívájaként értelmezi, mivel a meglátásuk szerint a „tengerpartok varázsa folyamatosan kopik”.²¹²

Michalkó Gábor a zarándoklatot az egyszer tömeges, máskor alternatív formát öltő turisztikai aktivitás eklatáns példájaként említi, a *Mekka*ba (SAU) érkező százezres tömeget, melyet tömegturistaként, a *Santiago de Compostelaba* (ES) vezető *El Caminon* résztvevő hívők utazásait pedig alternatív turizmusként kezeli.²¹³ Ezen logika mentén a református vallási turizmus egyes dimenzióit is átmeneti formákként értelmezhetjük, hiszen a debreceni Virágkarnevál során a Nagytemplomba áramló turistatömeg látogatása – a más alkalommal a templomba látogató csoporttal összevetve – tömeg-, a Virágkarnevál összefüggésében, annak profán programjait tekintve viszont egyértelműen alternatív turizmusként értelmezhetjük a Nagytemplomba irányuló templomlátogatást.

²⁰⁵ MICHALKÓ Gábor 2007: 40. Vö. SÁNDOR Renáta 2013: 61.

²⁰⁶ NOVELLI, Marina – ROBINSON, Mike 2005.

²⁰⁷ SÁNDOR Renáta 2013: 59–69.

²⁰⁸ MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 18; JÁSZBERÉNYI Melinda 2022: 13.

²⁰⁹ PUSZTAI Bertalan 2000: 180.

²¹⁰ KORPICS Márta 2003: 111–112.

²¹¹ JÓNÁS-BERKI Mónika – RÁTZ Tamara 2012: 26.

²¹² BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 9.

²¹³ Vö. „Ha például valaki a csíksomlyói búcsún vesz részt, akkor számítania kell arra, hogy százezres tömeg részeként veheti igénybe a célterület kínálatát...” Lásd: MICHALKÓ Gábor 2012a: 45; MICHALKÓ Gábor 2007a: 40. A vallási turizmus más formáival, mint a templomi rendezvényekkel viszont már nem számol említett rendszerezése során.

A turista mozgásának iránya és az utazás térbeli kiterjedése alapján beszélhetünk a belföldi és a nemzetközi turizmus típusáról. *Belföldi turizmus* alatt egy adott ország állampolgárainak az állam határain belül zajló utazásait értjük, azokat az utazásokat pedig, melyeknél az egyik szuverén ország lakosa egy másik területére lép, a *nemzetközi turizmus* részeként kezeljük. A külföldi állampolgárok érkezése beutazást, az adott ország állampolgárainak határon túlra történő „mozgása” pedig kiutazást jelent. Az előbbi turizmusgazdaságtani szempontból aktív, az ország devizamérlegét növelő, az utóbbit pedig passzív, az ország devizamérlegét csökkentő turizmusnak tekintjük.²¹⁴

A fő küldőországok esetében jelenleg Magyarországra kifejezetten vallásturisztikai célú utazások alacsony arányban jellemzőek, s hazánkat nem igazán tekintik vallásturisztikai célpontnak. Bár az Egyesült Államok és Lengyelország esetében igen magas a vallási indíttatású látogatók aránya, a vallási turizmus, mint elsődleges utazási cél jelentősen elmarad még esetükben is az egyéb motivációjú utazások népszerűségétől.²¹⁵ A protestáns utazók kapcsán Sulyok Judit és Mártonné Máthé Kinga a nemzetközi vallási turizmusra utalva a holland és az észak-európai vendégeket emelik ki.²¹⁶ Ezt a Nemzeti Turisztikai Ügynökség 2016-os felmérése is megerősíti, miszerint hazánkba Hollandiából a 11., Budapesten kívül a 8. legtöbb vendég érkezett.²¹⁷ Itt érdemes kiemelni a Debrecenbe látogató holland turistákat, akik bár nem kizárólag vallási/egyházi motivációval érkeznek a városba,²¹⁸ az Emlékkertben felállított gályarabok emlékoszlopa számukra mintegy zarándokhelyként szolgál.²¹⁹ A szervezett csoportos utazásokat tekintve számottevő határontúli, erdélyi vagy felvidéki turistával számolhatunk, köszönhetően többek között a gyülekezeti kirándulásoknak és a testvérgyülekezeti kapcsolatoknak.

A 2021-es Turizmus 2.0. stratégia szerint a Tokaj-Nyíregyháza térségbe legnagyobb arányban lengyel, román, szlovák és ukrán vendégek érkeznek.²²⁰ A KSH 2019-es adatai szerint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kereskedelmi szálláshelyein a külföldi vendégéjszakák 27%-át a Romániából, 16%-át az Ukrajnából érkező vendégek tették ki.²²¹ A debreceni Nagytemplom fontos fejlesztési víziója, hogy az attrakció a környező országok református hívei számára is kiemelt turisztikai célponttá váljon, ezért értékkínálatuk alakításában is figyelembe veszik a helyi repülőtér járatbővítésével járó nemzetközi turizmus növekedését is.²²²

²¹⁴ MICHALKÓ GÁBOR 2012a: 32.

²¹⁵ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 358.

²¹⁶ SULYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 17.

²¹⁷ NEMZETI TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 44.

²¹⁸ Például a Debreceni Egyetem Néderlandisztikai Tanszéke révén kialakult egyetemi kapcsolatok. Forrás: http://nederlandisztika.arts.unideb.hu/sites/default/files/Actak/egesz_AN1_kesz.pdf Letöltés ideje: 2016. január 4.

²¹⁹ Forrás: <http://itthon.hu/hi/eszakmagyarorszag/kulturalis-turizmus/-/netaview/613101/galyarabok-emlekoszlopa;jsessionid=2E705D37D3067CA32C31B3C01F81C3D8> Letöltés ideje: 2016.01.04. A holland ajánlásra lásd: <http://www.hongarijevakantieland.nl/plaats-informatie/debrecen/> Letöltés ideje: 2016.01.04. BEKE Katalin 2001: 8.

²²⁰ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 31.

²²¹ Uő. 39.

²²² Uő. 371.

1.3.2. *A kulturális és az örökségturizmus*

A vallási turizmust jellemzően a *kulturális turizmus* részeként határozzák meg. Fogalmának meghatározásakor Rátz Tamara megkülönbözteti a tágan és a szűken értelmezett kulturális turizmust. Az előbbi esetben kulturális turizmus alatt olyan turisztikai terméket értünk, amelynek központi eleme a turista legszélesebben értelmezett intellektuális igényeit kielégítő vonzerő. Szűkebb értelemben a kulturális turizmus keretében a turista kifejezetten kulturális motiváció miatt kel útra, a termék kínálati oldalát képviselő szolgáltatások pedig a kultúra által motivált turista igényeit elégítik ki. Ilyen kulturális jellegű motiváció lehet például a műemlékek és örökség helyszínek felkeresése, a fesztiválokra való részvétel, a kiállítás-, múzeum-, színház- vagy koncertlátogatás, a tanulmányút vagy a zarándoklat is.²²³ Michalkó Gábor ugyancsak a szűkebb kulturális turizmus részeként értelmezi a zarándoklatot, melyet olyan kulturális motivációval történő utazásként definiál, amelyre jellemző, hogy elsősorban az úgynevezett magas kultúrát veszi csak számításba.²²⁴

Husz Mária a vallási turizmus kulturális turizmussal való erőteljesebb kapcsolódását is a már fentebb idézett összefüggéssel magyarázza, miszerint más katolikus hagyományú országokhoz képest hazánkban a vallási turizmus hivatalosan, mint önálló turisztikai termék évtizedekig nem jelenhetett meg a kínálatban.²²⁵ Ezért nincs egyértelműen megvonható határ a két turisztikai ág között, s így a kulturális kínálat részeként gyakran jelennek meg egyházi, egyházművészeti értékek és nagy tömegeket is vonzó események.²²⁶ Mester Tünde a vallási turizmuson belül különbözteti meg az ún. *kulturális vallási turizmust*, amikor a szakrális objektumot nem vallási okból, hanem annak kulturális, történelmi és építészeti jelentősége miatt keresik fel a turisták.²²⁷

Jelentős turisztikai vonzerőként és ugyancsak a kulturális turizmus részeként kezeli a vallási turizmust Matesz Krisztina és Csapó János turizmuskutató, egyetemi tanár is, s ennek megfelelően a kulturális turizmus három mozgatórugója között, a művelődés és a szórakozás mellett a hitet is felsorolják. Értelmezésük szerint a kulturális turizmusban, amely egy igen sokrétű és szerteágazó gyűjtőfogalom, az a turista vesz részt, aki egy másik kultúra tájértékeit akarja megismerni, „nem az otthoni igények kedvezőbb feltételek közepette történő reprodukálása végett utazik el egy otthonától távoli országba, vagy tájra”.²²⁸ Balogh András és Deák Attila a vallási motivációjú utazásokat szintén a kulturális turizmus meghatározó szegmenseként kezeli.²²⁹

²²³ RÁTZ Tamara 2011a; JÓNÁS-BERKI Mónika – RÁTZ Tamara 2012: 26.

²²⁴ MICHALKÓ Gábor 2012a: 184; Uő. 2007: 162.

²²⁵ HUSZ Mária 2007: 124.

²²⁶ Uo. Vö. TASNÁDI József 2002: 82; VARGA Mária 2011:26; JANCSEK András 2007: 82; GFK. HUNGÁRIA PIACKUTATÓ INTÉZET (összeáll.) 2008: 25; CSAPÓ János – MATESZ Krisztina 2007: 297; Vö.: NEMZETGAZDASÁGI MINISZTERIUM TURIZMUSÉRT FELELŐS HELYETTES ÁLLAMTITKÁRSÁGA – NEMZETGAZDASÁGI TERVEZÉSI HIVATAL (összeáll.) 2013: 20.

²²⁷ MESTER Tünde 2006: 16.

²²⁸ CSAPÓ János – MATESZ Krisztina 2007: 296.

²²⁹ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 9.

A kulturális turizmus mérését végző kutatásokban már a 2000-es évek második felében a vallási emlékek és a vallás gyakorlása is releváns tényezőként jelentek meg. A *Magyar Turizmus Zrt. Kutatási Csoport* 2008-ban készített felmérésében a vallásgyakorlás lehetősége, mint a kulturális látnivalók és programok megtekintése az utazó számára fontos tényező, egy ötös fontossági skálán 4,16-os értéket képvisel. A felmérés szerint az elsődlegesen kulturális célú utazások során a leggyakoribb tevékenység az épített örökségek felkeresése volt, melyek között a várak, kastélyok és kúriák mellett a templomok és egyéb egyházi emlékek is szerepelnek.²³⁰

A kulturális és vallási turizmus közötti határ éles megvonását nehezítik az egyházi helyszíneken megrendezett kulturális fesztiválok, mint például a *Zempléni Fesztivál* vagy a *Nyírbátori Zenei Napok*. Ezek a rendezvények közvetetten igen jelentős hatást gyakorolnak a helyi vallási turizmusra imázs erősítő szerepük miatt, hiszen a résztvevők később templomturistaként térhetnek vissza a településre. Ugyancsak átmeneti formaként említhetjük meg a *skanzen*ekben található vallási objektumokat, amelyek a fentiek mellett gyakran adnak helyett vallási rendezvényeknek is.

Az *örökségturizmust* Csapó János és Matesz Krisztina egy olyan komplex témakörként definiálja, amelybe az emberiség globális vagy helyi jelentőségű, történelmi, régészeti, építészeti és vallási emlékei is mind besorolhatóak.²³¹ Michalkó Gábor és Irimiás Anna a vallási-, valamint az örökségturizmussal kapcsolatban kiemeli, hogy azok – a kulturális turizmussal egyetemben – szorosan összefonódnak, hiszen a templomok, monostorok és apátságok nem csak a vallási rítusok helyei, de műemlékként, egyházi épületként és örökségi helyszíneként is funkcionálnak.²³² Vizsgálatuk során a 2012-es UNESCO Világörökségi Listát veszik alapul, melyen európai viszonylatban 92 vallási épület és helyszín szerepelt, ami azt mutatja, hogy ezeket a műemlékeket a világszervezet egyedülálló kulturális attrakcióként kezeli.²³³

Gonda Tibor kérdőíves vizsgálata során a megkérdezett szakértők 75%-a a vallási turizmust az örökségturizmus részének tekintette, a felmérés válaszadóinak 95%-a szerint pedig egyes örökség-helyszínek céljai lehetnek a vallási turizmusnak. A vallási és az örökségturizmus viszonya nem olyan határozott, kiforrott, mint az egyes örökség-helyszínek vallási turizmussal történő társítása, vallásturisztikai helyszíneként történő beazonosítása. Gonda a vallási turizmus folyamatos térnyerése és növekedése alapján javasolja a vizsgált régió (Dél-Dunántúl) potenciális örökségturisztikai helyszíneinek „újrapozícionálását”.²³⁴

²³⁰ MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI CSOPORTJA (összeáll.) 2008: 3. Vö. GFK. HUNGÁRIA PIACKUTATÓ INTÉZET (összeáll.) 2008: 20–28.

²³¹ Ez utóbbira példaként a máriagyúdi Mária kegyhelyet hozzák. Lásd: CSAPÓ János – MATESZ Krisztina 2007: 295.

²³² IRIMIÁS Anna – MICHALKÓ Gábor 2013: 179.

²³³ Uo.

²³⁴ GONDA Tibor 2014: 51.

Huszti Zoltán és Dzsazikbajeva Baldürgán a zarándok- és az örökségturizmus határterületeként a különböző vallási közösségek turizmus területeire gyakorolt hatását említi meg a különböző örökségfaktorok révén.²³⁵ Az örökség- és a vallási turizmus a fogadóközösség megítélésében is összefonódik.²³⁶ Ez egyrészt már eleve tükröz egy differenciáltabb konceptualizálást részükről, másrészt a vallási műemlékek megtekintését láthatóan már egyértelműen a vallási turizmus részeként, vagyis már a kulturális vagy az örökségturizmuson túlmutatóan kezelik.

A *nemzeti emlékhelyek* turisztikai hasznosítása elsősorban az örökségturizmus körébe tartozik, abban az esetben azonban, ha ez a nemzeti emlékhely vallási/egyházi objektum vagy helyszín, természetesen a tágabb értelemben vett vallási turizmus területén is relevánsnak kell tekinteni.²³⁷ Magyarországon vallási nemzeti emlékhelynek minősül a Debreceni Református Nagytemplom és Kollégium, az esztergomi Bazilika és a Prímási Palota, a máriapócsi kegytemplom és bazilika monostor, a Mátraverebély-Szentkút zarándokhely, a pannonhalmi Főapátság, a somogyvári Szent Egyed monostorrom, valamint a székesfehérvári Romkert.²³⁸ Az 1502/2017. (VIII. 11.) Korm. határozat értelmében az iskolai tanulók az országos múzeumok mellett a nemzeti és történelmi emlékhelyeket is díjmentes vasúti utazás keretében látogathatják meg. Ez a tapasztalatok szerint jelentősen növelte az ide irányuló osztálykirándulások számát,²³⁹ ráadásul az emlékhellyel bíró települések más attrakciói (pl. múzeumok, állatkertek stb.) is prosperálhatnak ebből a kedvezményből. Az évente megrendezendő *Emlékhelyek napján* rendhagyó tárlatvezetéseket és előadásokat is szerveznek az emlékhelyek megismerésére.

Ugyancsak átmeneti formaként kezelhetjük a *szellemi kulturális örökség* egyházi vagy vallási jellegű elemeit is, mint például a mendei pütkösdi templomdíszítést.²⁴⁰ Esetében a helyi evangélikus gyülekezet tagjai által, vallási helyszínen és vallási alkalommal űzött hagyomány funkcionál turisztikai attrakcióként, s képez átmenetet az örökség- és a vallási, sőt a falusi turizmus között. Az örökségturizmus sorában kell megemlíteni a *Kulturális Örökség Napjai* (továbbiakban KÖN) programsorozatot is.²⁴¹ Az 1984-ben, Franciaországban útjára indult Történelmi Műemlékek Nyílt Napja c. kezdeményezésből kialakult Európai Örökség Napok rendezvénysorozathoz Magyarország 1999-ben csatlakozott. A minden év szeptemberében megrendezésre kerülő KÖN célja, hogy a kulturális örökségre, annak folyamatos megőrzésére felhívni a figyelmet, lehetőséget biztosítva az érdeklődők számára, hogy az egyébként a nagyközönség számára nem látogatható műemlékek

²³⁵ HUSZTI Zoltán – DZSAZIKBAJEVA Baldürgán 2014: 39.

²³⁶ Nyírbátorban a fogadóközösség szerint „*keveredik az építészeti örökség, a látogatóknak a mozgása és a vallási turizmus... mert vannak csoportok, főleg, ha református csoportokról van szó, amelyek Nyírbátort látni akarják, főleg a református templomot látni akarják, más, forgalomba bekapcsolódó turista meg eleve egyszerűen csak örülni akar a 15. századi épületeknek. Tehát ez egy ilyen kettős dolog.*” B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

²³⁷ BUZÁS Borbála 2013, 2014.

²³⁸ Forrás: <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-emlekhelyek/?oldal=4> Letöltés ideje: 2022.05.10.

²³⁹ O.I. közlése. Debrecen, 2022.

²⁴⁰ Forrás: http://www.szellemiorkseg.hu/index0.php?name=0_punkosdi_templomdiszites Letöltés ideje: 2012.05.05.

²⁴¹ Ezúton is köszönöm Dr. Sári Zsoltnak, hogy felhívta figyelmemet a programsorozat integrálására.

megtekintsék, valamint az év közben is nyitva tartó helyszínek külön programok révén még vonzóbbá válhassanak. Ehhez az örökségturisztikai attrakcióhoz számos egyházközség is csatlakozott, a professzionális keresőprogram segítségével pedig a látogatók téma és terület alapján is kiválaszthatják a számukra legérdelemlesebb örökséghelyszínt.²⁴²

1.3.3. *A fesztivál-, a gasztro és a falusi turizmus*

A 21. század legpiacképesebb turisztikai ágazata közé tartozik a *fesztiválturizmus*, amely egyre intenzívebb fogyasztást indukál hazánkban is. A fesztivál nyilvános, jellemzően egy téma köré épített, meghatározott időtartamú ünnep, amelyet rendszeresen vagy egy alkalommal, egyedülálló eseményként rendeznek meg.²⁴³ A rendezvények fontos szerepe, hogy rekreációs körülmények között mutatják be a nemzeti értékeket a résztvevők számára, és nagymértékben hozzájárulnak a pozitív országkép kialakításához, emellett lehetőséget teremtenek a turisztikai szezon meghosszabbítására.²⁴⁴ A fesztiválok számos jellemző alapján csoportosíthatóak. Az időtartam alapján beszélhetünk egy- vagy többnapos, egyhetes vagy akár több hónapos fesztiválokról. Vonzáskörzetük szerint megkülönböztethetőek helyi, regionális, nemzeti vagy nemzetközi hatókörű rendezvények, a megrendezés gyakorisága szerint pedig vannak egyszeri és periodikusan visszatérő fesztiválok. A fesztiválok csoportosításának alapvető szempontja az esemény témája, amely terén rendkívüli változatosság tapasztalható, ismert a művészeti, tisztán amatőr művészeti és „felmenő versenyek”, a gasztronómiai és az egyéb, nem művészeti fesztiválok. Ez utóbbiak közé sorolja Sulyok Judit és *Sziva Ivett* turizmuskutató, egyetemi docens az ünnepekhez kapcsolódó egyházi fesztiválokat és a búcsúkat is,²⁴⁵ *Melanie Smith* turizmuskutató viszont már külön kategóriaként kezeli a vallási fesztiválokat is.²⁴⁶

Napjainkban egyre népszerűbbek a többnapos fesztiválok, a rendezvények egyre inkább specializálódnak, meghatározóvá válik az élményszerzés és a megközelíthetőség mellett a biztonság faktora is. A kulturális nagyrendezvények, mint például a *Múzeumok Éjszakájának* fő célja az értékteremtés, ezért magas minőségi rendezvény- és programszervezés jellemzi.²⁴⁷ Ehhez 2015-ben a debreceni Nagytemplom is csatlakozott,²⁴⁸ így a fogadóközösség a több évtizedes hagyománnyal bíró

²⁴² Forrás: <http://oroksegnapok.gov.hu/rolunk> Letöltés ideje: 2023.12.18.

²⁴³ ERDŐS Anikó 2004: 33. Vö. *Melanie Smith* a fesztiválturizmust a kultúra – amelybe beletartozhat a zene, a tánc, a gasztronómia, a művészetek és a sport is – hagyományos vagy kortárs ünneplésen való részvételként definiálja. Lásd: SMITH, Melanie 2009: 23. A Magyar Fesztivál Szövetség definíciója szerint fesztiválnak nevezhető minden olyan – egy vagy több téma köré szerveződő, rendszeresen megrendezésre kerülő, egy vagy több helyszínen történő, meghirdetett programmal rendelkező kulturális, művészeti, gasztronómiai, sport vagy egyéb – eseménysorozat, amelynek célja, hogy közönsége részére kiemelten színvonalas, értékközvetítő, minőségi, ismereteket is bővítő és egyben szórakoztató, szabadidős közösségi élményt nyújtson. Lásd: SÚLYOK Judit – SZIVA Ivett 2009: 4.

²⁴⁴ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 54.

²⁴⁵ SÚLYOK Judit – SZIVA Ivett 2009: 4.

²⁴⁶ SMITH, Melanie 2009: 24.

²⁴⁷ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 54.

²⁴⁸ „Céljük, hogy a Nagytemplomot egy élő gyülekezet lelki hajlékaként, illetve a velünk élő történelem részeként mutassák be a látogatóknak. Mivel a templom a közelmúltban teljesen megújult, több funkcióbővítés is átesett, így szeretnénk az érdeklődőknek megmutatni a nyugati

debreceni Virágkarnevál után egy újabb sikeres, nagyobb tömeget vonzó, kulturális fesztiválhoz integrálta a templomturizmust. A rendezvény a Nagytemplom számára is egy nagyon népszerű alkalom, mivel láthatóan itt is nagy igény van a tematikus és különleges programkínálatokra (rendhagyó tárlatvezetések, panorámasétány megtekintése, orgonakoncert fényfestéssel) és az éjszakai látogatásokra is.²⁴⁹

A fesztiválok alapvetően jó kapcsolódási lehetőségként szolgálhatnak a vallásturisztikai termékek számára a megfelelő tér, idő és téma faktorok alapján. A térelemként a templomkert jöhet elsősorban számításba, amely helyet adhat a különböző fesztiválok szakrális térhez is méltó programjainak. A vizsgált térségben ilyen egyházi helyszínen megrendezett fesztiválok Csarodán a *Csaronda Parti Fesztivál*, a *Csarodai Templomkert Találkozások* vagy a *Csaronda Parti Népművészeti Fesztivál*.²⁵⁰ A csarodai rendezvényeket, melyeket az önkormányzat és a református egyházközösség közösen szervez, térben is erősen kapcsolódnak a református templomhoz, lévén azokat a templomkertben és a templom melletti patakparton tartják, így a rendezvény résztvevői a templomot is minden esetben megtekintik. Jellemzően a „*helyhez méltó fellépők jönnek*”, vagyis olyan énekesek, közreműködők, akik a templomkert félszakrális környezetéhez akklimatizálódnak, annak jellegét figyelembe veszik a program összeállítása során.²⁵¹

A világi fesztiválokhoz a településszerkezeti sajátosságokból és a rendelkezésre álló helyi nevezetességek számából kifolyólag leginkább a kistelepüléseken tudnak sikeresen integrálódni az egyházi attrakciók. A tapasztalatok szerint ugyanis a városokban rendezett fesztiválok résztvevői csak nagyon kis számban látogatnak el a templomokba. Debrecen esetében kivételt jelent a Virágkarnevál, amelynek turistaforgalma a belvároshoz is kötődik, így a fesztivál résztvevőinek nagy százaléka a Nagytemplomot is megtekintik.²⁵² Egyéb fesztiválok esetében azonban nem tapasztalható megnövekedett látogatói forgalom, a fesztiválok résztvevői nem tekintik meg a templomot.

Pusztai Bertalan vizsgálatai alapján a hazai vidéki fesztiválok döntő része valamilyen gasztronómiai kötődésű rendezvény,²⁵³ s az általam vizsgált térségben is a fesztiválok között meghatározó szereppel bírnak a gasztrofesztiválok. A *gasztroturizmus* olyan utazásokat foglal magába, melynek elsődleges motivációja a gasztronómiai fesztiválokra való részvétel, éttermek és más

torony kilátóját, a két torony közötti panorámarámpát, valamint a templom falai között berendezett állandó és időszakos kiállításokat, a Kossuth kiállítást, a gyülekezettörténeti tárlatot és a bibliatörténeti makett kiállítást is. Mivel az emberek megnyugodni, elcsendesedni járnak a templomokba, így ezen az éjszakán a Nagytemplom is a megpibenni vágyóknak nyújt elsősorban programokat (gitar- és orgonazene, orgonakoncertek) a kiállítások és egyéb látnivalók mellett.” Forrás: <http://www.szszbmfu.hu/Hirek/Kozepkori-templomok-utja-kiallitas-a-debreceni-Nagytemplomnal/100> Letöltés ideje: 2015.07.05.

²⁴⁹ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

²⁵⁰ Forrás: <https://www.facebook.com/csaroda/>, http://www.nyf.hu/norveg2009/pdf/audit_jelentes.pdf, <http://haromhatar.hu/index.php/hirek/helyi-hirek/2965-falunapok-es-rendezvenyek-kornyekunkon.html> Letöltés ideje: 2021.10.05.

²⁵¹ B.L. közlése. Csaroda, 2017.

²⁵² O.I. közlése. Debrecen, 2022.

²⁵³ PUSZTAI Bertalan 2020: 324.

vendéglátóhelyek látogatása, az étkezési alapanyagok termelőinek, feldolgozóinak felkeresése és/vagy a gasztronómiájáról híres desztináció felkeresése a helyi ételek vagy italok megkóstolása, előállításának megismerése céljából.²⁵⁴

A fesztiváloknál említett faktorok közül az idő és a téma tényezőit tekintve leginkább a vallási ünnepek gasztronómiai vonatkozásai relevánsak vizsgálati témánk szempontjából, mint például a böjt és a *böjti ételek*. A gasztroturizmuson belül a feltörekvő borturizmus kapcsán kell megemlíteni a Nagytemplomban szervezett legújabb tematikus programot, amelynek során az egyedi, esti tárlatvezetés végén a templom borával koccinthatnak a látogatók a hangulatos panorámasétányon.²⁵⁵ A vizsgált térség legkiemelkedőbb gasztroterméke a *szatmári szilva*, melyet Deák Attila, Liptákné Juhász Anikó és B. Pristyák Erika is a térség egyéb olyan attrakciójaként említi meg, amellyel a Középkori templomok útja is kiegészülhet.²⁵⁶ Bár a szerzők nem konkretizálják a kapcsolódási lehetőséget, ebben az esetben a fesztiválok kapcsán említett tényezők mellett elsősorban a két termékre épülő tematikus útvonal látogatóinak kölcsönös invitálása releváns. A szatmári szilvához kapcsolódó rendezvények tavasztól őszig tartó fesztiválsorozatba fonódnak össze, így például a *Szilvavirágzás Ünnepe*, az *Új Pálinka Ünnepe* és a *Szatmár Beregi Szilvanapok* Tarpán, vagy a penyigei *Szilvafesztivál*, amelyek átmenetet képeznek a gasztro- és a falusi turizmus között.

A *falusi turizmus* a városon kívüli, helyi és regionális vonzerőkkel rendelkező, gondozott falusi, vidéki környezetben, bel- és külföldi vendégek szabadidő eltöltési szükségleteinek széleskörű, kereskedelmi alapokon történő kielégítése.²⁵⁷ Csizmadia László turisztikai szakértő, főiskolai tanár 1992-es értelmezésében a falusi turizmus azt jelenti, hogy a faluban élők fő foglalkozásuk mellett jövedelemkiegészítő tevékenységként saját házaikon belül, kihasználatlan szálláshelyeiket az üdülés szolgálatába állítják, miközben a falu környezete és hangulata megmarad eredeti állapotában, melyre továbbra is az állattartás és mezőgazdasági termelés jellemző. E megközelítés jelenkori relevanciáját Kulcsár Noémi turizmuskutató, egyetemi docens már 2012-ben is igen alacsonynak tartotta, mivel a tapasztalatok szerint a bővülő igények és a kényelmi szempontok előtérbe kerülése mentén a vendégek már sokkal szívesebben szállnak meg a vendéglátótól teljesen elkülönülve.²⁵⁸ A vizsgált szálláshelyek esetében azonban azt láthatjuk, hogy még a mai napig is működik a szállásadókkal egy háztartásban kialakított vendégszoba.²⁵⁹

A falusi turizmus egyfelől az örökségturizmus része, másfelől a vidékfejlesztés hatékony eszközeként szolgál,²⁶⁰ Csizmadia László és Szabó Géza turizmuskutató, egyetemi docens kulturális

²⁵⁴ HALL, C. Michael – MITCHELL, Richard 2001: 308.

²⁵⁵ O.I, K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

²⁵⁶ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 57.

²⁵⁷ JENKEI László 2002: 61.

²⁵⁸ CSIZMADIA László 1992: 12; KULCSÁR Noémi 2012: 22–23.

²⁵⁹ A téma részletesebb vizsgálatát lásd alább.

²⁶⁰ SZABÓ Géza 2012: 38.

kínálatai között említi meg a vallási ünnepeket.²⁶¹ A globalizációval párhuzamosan felértékelődik a lokalizmus, s egyre inkább megnő a helyi értékek,²⁶² valamint ezeknek sikeres bemutatásában és értékesítésében szerepet játszó falusi turizmus szerepe is. A helyi gazdasági és társadalmi struktúrák mentén a korábban kizárólag mezőgazdasági termelésből élő kistelepülések közismerten új helyi értékeket bocsátanak áruba, ami igen gyakran kulturális örökségüket jelenti.²⁶³ Az MRE fejlesztési koncepciójában a szociális turizmus és a szociális gazdaság összekapcsolásának lehetőségét látja a falusi turizmusban.²⁶⁴ Ilyen a falusi és a vallási turizmus összekapcsolódásából származó kulturális értékek, egyszersmind turisztikai termékek a vidéki templomok népművészeti elemei, a berendezésen, az úrasztali terítőkön vagy a freskókon. A vizsgált térségben a legkiemelkedőbb helyi értékek a híres beregi hímzés, így a csarodai pacsirtás- vagy a szegfűminta Márokpapiban, ahogy a fogadóközösség maga is megfogalmazza: „*ami a településen megvan, ami jellemző, azt próbáljuk bemutatni*”.²⁶⁵

1.3.4. *Az egészség-, az aktív-, az öko-, az elvonulás- és az esküvőturizmus*

Az egészségturizmus igen nagy múltra tekint vissza a termálvizekben gazdag Magyarországon. A hazai gyógyfürdők a 18. századtól egyre népszerűbb látogatóhellyé váltak, egyfelől gyógyhatásuk, másfelől a fürdőhelyen kialakult, kiegészítő szórakoztató programok (zenei-, tánc) és egyéb társadalmi események miatt is.²⁶⁶ Az egészségturizmusban résztvevők alapvető motivációja egészségi állapotuk megőrzése, betegségeik megelőzése (*wellnessturizmus*) és azoknak javítása, gyógyítása (*gyógyturizmus*).²⁶⁷ Ez a turisztikai ágazat sok hasonlóságot mutat és jól összekapcsolható a zarándoklattal, amelynek motivációja közismerten a lelki feltöltődés mellett a testi megújulás, a gyógyulás is, és a kegyhelyek felkeresését a mai napig is sokszor egészségi okok, a gyógyulási szándék is ösztönzi.²⁶⁸

A vizsgálatok szerint a fürdővárosokban azonban csak másodlagos szerepet tud betölteni a kulturális, így a vallási turizmus is, és ilyenkor elsősorban az eseti kulturális turisták jönnek számításba,²⁶⁹ hiszen eredendően nem a vallási vagy a kulturális attrakció motiválta utazásukat. A Balaton kiemelt turisztikai fejlesztési térségben található kulturális turisztikai attrakciókkal kapcsolatos legutóbbi (2020)

²⁶¹ CSIZMADIA László (szerk.) 2009: 14; SZABÓ Géza 2012: 38.

²⁶² BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 10.

²⁶³ PUSZTAI Bertalan 2003: 14. A falusi turizmusról lásd még: BALI János 2007; BÓDI Jenő 2007; FEJŐS Zoltán 1998; KISS Márta 2016; LOVAS KISS Antal 2011; MARINKA Melinda 2014; PUSZTAI Bertalan – MARTIN, Neill (ed.) 2007.

²⁶⁴ DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 119.

²⁶⁵ B.L. közlése, Csaroda, 2017.

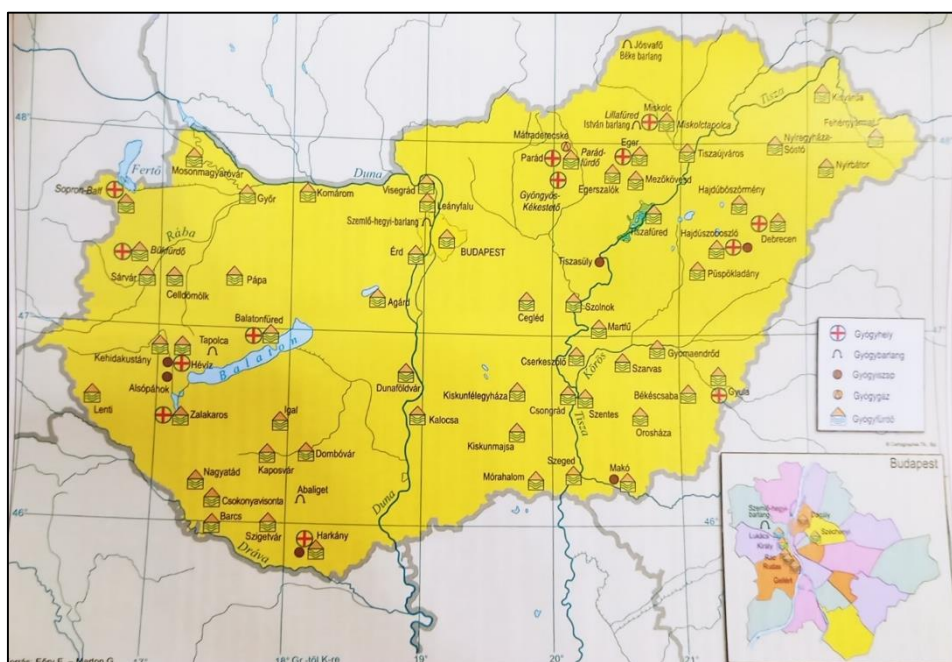
²⁶⁶ TASNÁDI József 2002: 24.

²⁶⁷ A *wellnessturizmus* olyan állandó lakóhelyen kívüli, ideiglenes tartózkodást jelent, amely során a turista célja az optimális egészségi állapot elérése, a testi, a lelki és szellemi egyensúly megteremtése. A wellness szolgáltatók a vendégek számára vonzó környezetben, szórakoztató módon, komplex egészség-megőrzési, prevenció programot kínálnak, ugyanakkor lehetőséget nyújtanak az egészséggel kapcsolatos tudás megszerzésére. Megkülönböztetünk aktív (sport) és passzív (szépségprogramok, relaxációs célú) tevékenységeket. A *gyógyturizmus* az állandó lakóhelyen kívüli, gyógyüdülőhelyen vagy gyógyászati létesítményben való ideiglenes tartózkodás, melynek célja orvosi gyógymódok alkalmazásával valamilyen meglévő betegség gyógyítása. Lásd: EÓRY Edit – MARTON Gergely 2012: 22; AUBERT Antal 2011: 114.

²⁶⁸ MICHALKÓ Gábor – IRIMIÁS Anna 2013: 176.

²⁶⁹ SÜLYOK Judit 2005: 19.

látogatói vélemények között a térség természeti adottságai vagy környezeti sajátosságai természetesen sokkal több értékelést kaptak, mint a kulturális turisztikai attrakciók.²⁷⁰ A kulturális attrakciókkal kapcsolatban tett vélemények alapján a fürdőző turisták a templomok és az egyéb vallási emlékek esetében pozitívumként az „érdekes idegenvezetés” és „nyugodt környezet”, negatívumként az előbbinél a „kevés látnivaló”, „túl kicsi épület”, az utóbbinál pedig a „kevés információ”, a „drága belépő” és az „autentika hiánya” negatív jelzőket tettek. A pozitív jelzők alapján következtethetünk a fürdőturisták kulturális attrakciók megtekintésének kognitív és fiziológiai motivációjára is, vagyis egyrészt az információszerzés, tájékozódás és a múlt megismerése,²⁷¹ másrészt a tömegturizmus helyszínéül szolgáló, zajosabb fürdőhelyektől való elvonulás, mondhatni „mentális fürdőzés” igényére is.

3. kép. Magyarország gyógyturizmusának fontosabb helyszínei²⁷²

A vizsgált települések közül nagyszámú templomlátogatóval számolhatunk a fürdőzők között Debrecenben és Nyírbátorban. A nyírbátori tapasztalatok szerint a wellnessező turisták akkor sem hagyják ki a református templomot, ha csak rövid ideig tartózkodnak a településen.²⁷³ A fürdőző turisták eltérő intenzitással, de jellemzően szabadságuk alatt is gyakorolják vallásukat, Nyírbátorban az egyházközség tapasztalatai szerint még télen is részt vesznek az alkalmakon az élményfürdőben pihenők, délelőtt fürdőznek, délután pedig elmennek az istentiszteletre.²⁷⁴ A turisták vallásgyakorlási igényére az egyházak lehetőségeikhez mérten *idegennyelvű istentiszteletek* megtartásával is reflektálnak,²⁷⁵

²⁷⁰ KÁNTOR Szilvia 2020: 37.

²⁷¹ Vö. SALLAY Ágnes – MÁTÉ Klaudia – MIKHÁZI Zsuzsanna – CSEMEZ Attila 2019: 82.

²⁷² Forrás: AUBERT Antal (szerk.) 2012: 21.

²⁷³ P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

²⁷⁴ Ilyenkor a lelkeszt a közösségi oldalon keresik meg. F.F. közlése. Nyírbátor, 2017.

²⁷⁵ SALLAY Ágnes – MÁTÉ Klaudia – MIKHÁZI Zsuzsanna – CSEMEZ Attila 2019: 83.

ami véleményem szerint hosszútávon egyértelműen befolyásolja a fogadóközösség összetételét, vagyis a lelkészválasztásnál fontos szempont lesz az idegennyelvtudás a turizmusmenedzsment képességek mellett a turisztikailag frekvenciált desztinációkon. Az általam vizsgált kutatási helyszínek közül Cserkeszőlőn találkoztam a kifejezetten a helyi fürdőben nyaraló német turisták részére tudatosan bevezetett német nyelvű református istentisztelettel, amelynek rendjét is a turisták időbeosztásához igazították.²⁷⁶

A wellness és a vallási turizmus tudatos, komplex összekapcsolása hazánkban első alkalommal a 2008-as nyírbátori, *Hit és egészség* c. projekt során valósult meg, az elmúlt években azonban már minden nemzeti stratégiában szerepelt. Az egészség- és a vallási turizmus összekötését említi meg *Boros Szilvia*, *Printz Markó Erzsébet* és *Priszinger Krisztina* turizmuskutatók, egyetemi oktatók a hagyomány, hit és gyógyulás témák révén (2011), példaként pedig az Észak-Magyarország Mária-út és fürdők elhelyezkedésének kapcsolatát hozzák.²⁷⁷ A *Nemzeti Turizmusfejlesztési Konceptió 2024* a megújuló és egészséges társadalom egyik alapvető pilléréként, az ún. szabadidő-gazdaság kapcsán külön hangsúlyozza a lelki egészség kérdését is, amit a vallási turizmus különböző ágaival, így az egészséges életmódot testiekben is támogató zárandoklattal is elő kell segíteni.²⁷⁸ A Magyar Turizmus Zrt. *Új vizéken. Marketingterv 2011* kiemeli, hogy a hazai fürdők kulturális és földrajzi értelemben egyaránt széles területet fognak át, lehetőséget kínálva többek között a vallási turizmusnak is.²⁷⁹

Az egészségturizmus a testi gyógyulás mellett egyre nagyobb hangsúlyt helyez a mentális egészségre is, s már egyre preferáltabb az ún. *lelki wellness* is. Az erre irányuló kezdeményezések elsősorban a vendéglátó szektorban jellemzőek. Ilyen például a wellness hotelekben a kápolnák kialakítása,²⁸⁰ a nagybőjt tudatos összekapcsolása a tisztítókúrákkal, vagy a „*wellness-lelkigyakorlatok*”.²⁸¹ Ezek azonban természetesen az utazás nem elsődleges, csupán megerősítő, szekunder vagy terciér motivációjaként funkcionálnak. Az MRE fejlesztési stratégiájában is szerepelnek a komplex mentálhigiénés, fizikai és lelki egészséget segítő („*anti-stressz*”, „*egészség*” és „*jól-léti*”) szolgáltatási programok innovatív fejlesztését, megvalósítását, valamint azoknak az egészségturizmushoz való kapcsolódását támogató elképzelések.²⁸² A lelki feltöltődés segítése és annak tudatosítása eredendően szerves része az egyházak tevékenységének, a templomturizmus során történő alkalmazása azonban újkeletű és alkalomszerű, még elsősorban rendezvényekhez kötődik. Ilyen attrakciók figyelhetőek meg

²⁷⁶ S.N. közlése. Nagyrév, 2009.

²⁷⁷ BOROS Szilvia – PRINTZ Markó Erzsébet – PRISZINGER Krisztina 2011.

²⁷⁸ NEMZETGAZDASÁGI MINISZTERIUM TURIZMUSÉRT FELELŐS HELYETTES ÁLLAMTITKÁRSÁGA – NEMZETGAZDASÁGI TERVEZÉSI HIVATAL (összeáll.) 2013: 14, 16–17.

²⁷⁹ Emellett a kulturális, a bor-, a gasztronómiai-, az aktív-, az öko és a MICE-turizmus kapcsolódó megjelenítését is említi az egészségturizmus kapcsán. Lásd: MAGYAR TURIZMUS ZRT. 2010: 19.

²⁸⁰ SALLAY Ágnes – MÁTÉ Klaudia – MIKHÁZI Zsuzsanna – CSEMEZ Attila 2019: 82.

²⁸¹ „*Egy másik kezdeményezésünk a háromnapos úgynevezett wellness-lelkigyakorlat: ennek keretében a lelkigyakorlat hagyományos elemeit, az előadást, az elmélkedést, az imádságot és a szentmisét összeközzük a wellness-szálloda nyújtotta kényelemmel, elengedettséggel – ez nagyszerű pihenési és megújulási lehetőség a házaspárok számára.*” Lásd: Sz.N. 2012c.

²⁸² DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 118.

a Nyitott Templomok Éjszakája programsorozaton, elsősorban a templomi tárlatvezetések közötti orgonazene vagy konkrét, lelki felüdülést segítő programelemekben.²⁸³ Az erre irányuló látogatói igényekhez az egyházi fogadóközösségek is igyekeznek alkalmazkodni.²⁸⁴

A kulturális attrakciók egyre nehezebben tudják versenyképességüket megőrizni a wellnesssturisztikai attrakciókkal szemben az azokkal is rendelkező desztinációkon, akármilyen kiemelkedő vonzerővel bírnak is. A nyári szezonban már jellemzően csak alternatív turisztikai terméként képesek funkcionálni, s az elő- és az utószezonban bírnak jelentőségükhöz méltó látogatottsággal.²⁸⁵ Ezért a kulturális és a vallásturisztikai fogadóközösségnek érdemes tudatosabb célcsoportként kezelni a desztinációra érkező fürdőturistákat az attrakció- és a látogatómenziment során.

A hagyományos üdülések, pihenések mellett az elmúlt évtizedekben az aktív turisztikai formák is egyre népszerűbbekké váltak.²⁸⁶ A szervezett formában és keretek között működő aktív- és ökoturizmus az újkeletű, néhány évtizedre visszatekintő turisztikai ágak közé tartozik.²⁸⁷ Az *aktív turizmus* során a turista motivációja valamilyen fizikai aktivitást igénylő szabadidős vagy sporttevékenység gyakorlása. A napjainkban megfigyelhető előretörését elsősorban az egészségtudatos életmód terjedésével,²⁸⁸ és az egyre nagyobb munkahelyi stressz miatt a kikapcsolódás, a feszültségvezetés iránti igény erősödése indokolja. Michalkó Gábor a „*túlterhelt, egyébként jó módon élő menedzserek*” esetében fennálló stressz levezetésének lehetőségeként a kalandturizmust vagy az extrém sportokat említi.²⁸⁹ Témánk szempontjából leginkább a kerékpár-, a vízi-, a vadász- és a futóturizmus releváns.

Az aktív és a vallási turizmus kooperációjában fontos szerepet töltenek be a zárandoklatok és a különböző túraútvonalak, hiszen az egyes állomásokon történő megpihenés során kiváló lehetőség nyílik a helyi műemlékek felkeresésére,²⁹⁰ és a természetjárás során a turista a kulturális, a vallási

²⁸³ Így például a Nyitott Templomok keretében szervezett a debreceni evangélikus egyházközség egy „*Láthatatlan Színház*” című programot, amelynek konkrét célja volt a látogatók „lelki felüdülése”, amit a templomban elhelyezett hangulati elemek révén is igyekeztek tudatosítani a látogatókkal. Ezt evangélikus körben 2002-ben találta ki Lénárt Viktor, a Budapesti Evangélikus Egyetemi és Főiskolai Gyülekezet akkori lelkésze vakszínházakban őt ért tapasztalatok és pszicho-, illetve bibliodramatikus élmények alapján. Forrás: <https://jelenletmuhely.hu/lathatatlan/lathatatlan-szinhaz.html> Letöltés ideje: 2021.10.05.

²⁸⁴ A téma részletesebb vizsgálatát lásd alább.

²⁸⁵ RÁTZ Tamara erre példaként Sárospatakat hozza. Lásd: RÁTZ Tamara 2007: 57.

²⁸⁶ RAFFAY Zoltán 2014: 54. Már az Észak-Alföld régió 2009-es turizmusfejlesztési stratégiája szerint a 26-45 év közötti megkérdezettek körében átlag feletti a kerékpározás kedveltsége. Lásd: KÓRÓDI Márta – LÁSZLÓ Éva – DUDÁD Péter 2010: 58.

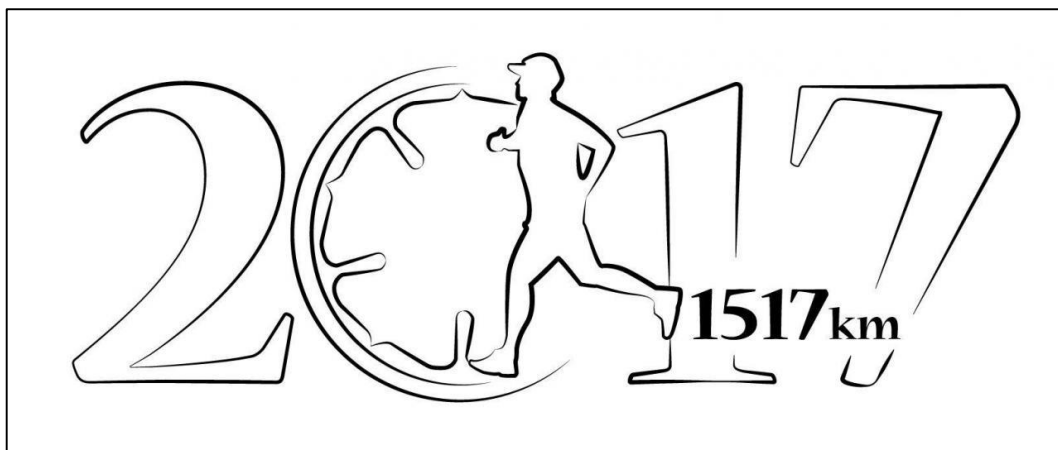
²⁸⁷ RAFFAY Zoltán 2014: 55.

²⁸⁸ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 55.

²⁸⁹ MICHALKÓ Gábor 2012a: 55.

²⁹⁰ Így például a Tiszahátra szervezett túra programjában is megjelenik a turistavándi malom, a tiszacsécsi Móricz-ház és a református templom megtekintése. Forrás: [https://vizituras.com/vizituras/hosszu-hetvegi-csillag-vizituras-a-tiszahaton-tisza-tur-oreg-tur/](https://vizitura.com/vizituras/hosszu-hetvegi-csillag-vizituras-a-tiszahaton-tisza-tur-oreg-tur/) Letöltés ideje: 2021.05.04.

értékeket is felfedezi.²⁹¹ A zárandoklatot szintén gyakran motiválja a fizikai megterhelés, hiszen az átél, konkrét, fizikai erő kifejtés és megterhelés által a zárandokok közelebb kerülnek a szenthez, a szenvedésük megerősíti őket hitükben.²⁹² Többek között erre épít a „*bagyomány, hit, gyógyulás*” címszó alatt az észak-magyarországi Mária-út is, amely a lelki, szellemi megújulás mellett a fizikai rekreációt is garantálja.²⁹³

4. kép. „Mert a reformáció megmozgat” c. kezdeményezés logója²⁹⁴

Az MRE fejlesztési koncepciójában az aktív és zöldturizmushoz való kapcsolódás keretében említi meg a kerékpáros, a természetjárás, a vitorlás, a vízi, a lovas, a nemzeti parki és az erdészeti területekhez kötődő fejlesztési programokat is.²⁹⁵ Bár már a 2008-as nyírbátori projektben is felmerült a gyaloglás vagy a kerékpározás, illetve a templomtúra koncepcióban, a református felekezetek tekintetében csak újabban, az aktuális turisztikai trendeket követve formálódnak ki az aktív turizmus felé mutató attrakciók. Így például 2013 augusztusában megszervezett „*Vizsolyi-Biblia-zárandoklat*” c. program során a résztvevők a gönci református templomtól indulva Göncruszán és Vilmányon át Vizsolyig járták végig a „*Biblia-földjét*”.²⁹⁶ 2014-ben indították útjára a reformáció 500. évfordulójához kapcsolódó, „Mert a reformáció megmozgat” c. tértől független programot (4. kép), amelynek részeként idősek és fiatalok 2017-ig 1517 kilométert futottak le.²⁹⁷

Ezek a programok egyszerre szolgálják a fizikai és lelki kikapcsolódást is. A futó program résztvevői közül többen a testmozgáson kívül a lelki elcsendesülés és az imádkozás lehetőségeként is

²⁹¹ KOMLÓS Attila 2012: 50; GADÁCSI Péter 2022: 97.

²⁹² KORPICS Márta 2014a: 53.

²⁹³ RÁTZ Tamara – PUCZKÓ László 2012: 77.

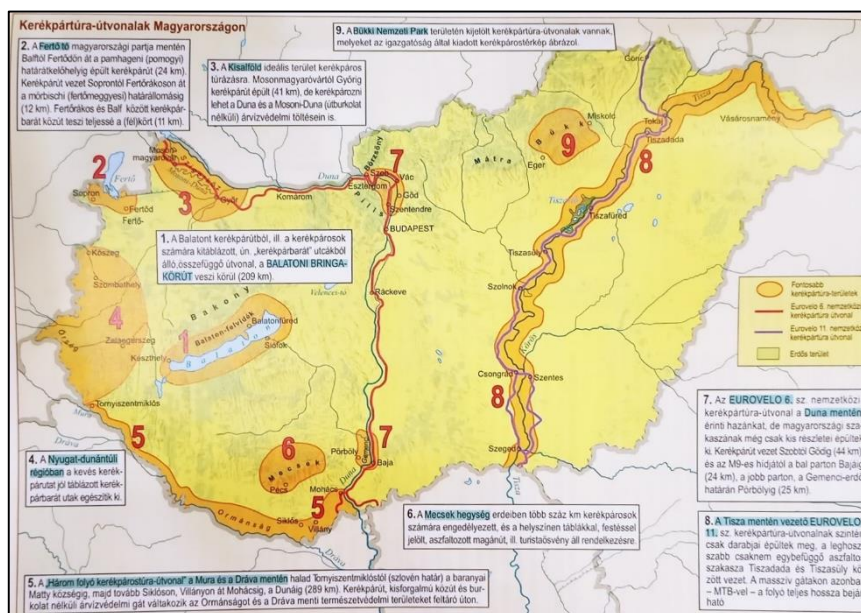
²⁹⁴ Tervezte: Kutyifa Ágnes. Forrás: <http://www.ref500.hu/hirek/mert-a-reformacio-megmozgat-2013-1517-kilometert-futnak-2017-ig-1> Letöltés ideje: 2016.05.11. Ennek a programnak már helyi szintű formája is megjelent, ugyanis egy református lelkész is elhatározta, hogy 500 kilométert fog lefutni a magyar kereszténység hagyományai szerint kiemelt jelentőségű településeket érintve. Lásd: JUHÁSZ Albert 2016.

²⁹⁵ DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 118–119.

²⁹⁶ Forrás: <http://www.vizsolyibiblia.hu/index.php/hireink/4-zarandoklat> Letöltés ideje: 2014.12.05.

²⁹⁷ Forrás: <http://www.evangelikus.hu/cikk/mert-reform%C3%A1ci%C3%B3-megmozgat-%E2%80%93-1517-kilom%C3%A9tert-futnak-2017-ig> Letöltés ideje: 2015.03.30.

tekintenek a futásra.²⁹⁸ A „Mert a reformáció megmozgat” kezdeményezés ráadásul a testmozgás mellett a reformáció évfordulójának népszerűsítéseként is funkcionál, így az említett fiziológiai mellett a valahová való tartozás szükségletét is kielégíti. Egyrészt a református egyházhoz, másrészt a futók csoportjához való tartozás révén, hiszen ma már a futás egyre több ember életének és identitásának része.²⁹⁹

5. kép. Kerékpáros útvonalak Magyarországon³⁰⁰

A vallási és az aktív turizmus összekapcsolódása figyelhető meg az egyre népszerűbb *kerékpáros- és vízi turizmus* területén is. A kerékpárosturizmus lényege, hogy lakóhelyüktől távolabb, a kerekedés során élményeket, vonzerőket keresnek fel a turisták.³⁰¹ E turisztikai ág már igen régtől fogva széles közeget érintve kapcsolódott össze a kulturális turizmus minden ágával.³⁰² Összefonódásukat már *LUX Géza* építész-mérnök, műemlékvédelmi szakember is leírta (1940), miszerint a hazai hegyvidékek felé „*fellendítő turistáskodás*” révén nagyobb érdeklődés nyilvánult meg, amelynek nyomán a műemlékek megismerése is járt. Szemben az Alfölddel, amely „*ilyen szempontból kívülről áll az érdeklődés körén*”, s ez is az oka annak Lux szerint, hogy az alföldi műemlékekről „*oly keveset tudunk*”.³⁰³ A vízi turizmus olyan rekreációs sport és szabadidős tevékenység, amelynek célterülete egy természetes, vagy természetes

²⁹⁸ Forrás: <http://www.ref500.hu/hirek/mert-a-reformacio-megmozgat-2013-1517-kilometert-futnak-2017-ig-1> Letöltés ideje: 2016.05.11.

²⁹⁹ Forrás: <http://www.ref500.hu/hirek/mert-a-reformacio-megmozgat-2013-1517-kilometert-futnak-2017-ig-1> Letöltés ideje: 2016.05.11.

³⁰⁰ Forrás: AUBERT Antal (szerk.) 2012: 55.

³⁰¹ RAFFAY Zoltán 2011.

³⁰² Tákoson és Csarodán a helyi fogadóközösség visszaemlékezése szerint már a rendszerváltás idején is sok kerékpárosturista kereste fel a templomot. K.Z.E. közlése. Tákos, 2021. G.L.P. közlése. Csaroda, 2017. Ennek preferáltságát jól példázza az egykor népszerű, ma már kultur- és turizmustörténeti értékkel is bíró, televíziós „*Másfél millió lépés Magyarországon*” c. műsor is, melyben az országot kerékpáron bejárva mutatták be az adott térség kulturális műemlékeit, értékeit.

³⁰³ LUX Géza 1940: 234.

környezetben kialakított mesterséges vízfelület, vízpart és annak környéke. Létrejött alapvetően a vízi közlekedés kialakulására, valamint az ember vízen, vízparton történő szabadidő eltöltésének módjaira vezethető vissza.³⁰⁴ A vízi turizmus körébe tartozik a vízitúrázás (kajak-, kenu-, evezős-, vitorlástúra), a horgászturizmus, a vízi kalandturizmus és az extrém vízisportturizmus. A vízi turizmus típusai is már kezdetektől fogva számos más turisztikai irányzatokkal is összefonódhatnak, például a falusi vagy a vallási turizmussal is. Ezt a vendégkönyvi bejegyzések mellett számos túra programja is alátámasztja, így például az 1968 óta működő *Nemzetközi Tisza túra* résztvevői is megtekintették a helyi templomokat is, azok a túrák fontos állomásai voltak.³⁰⁵ Vizsgált térségünkben a fenti formák közül a természeti környezet szinte mindegyiknek teret nyújt, leghangsúlyosabban a kenu- és az evezős túrák vannak jelen.³⁰⁶

A nemzetközi trendek mentén hazánkban is a magas minőségű turizmus irányába mozdult el a kerékpárturizmus, és egyre több magasabb jövedelmű turista vesz benne részt, akiknek körében a

6. kép. „Beregi bringások” a Szatmár-Beregi Örökségtúra egyik állomásán 2018-ban

rendelkezésre álló szabadidejük csökkenése miatt napjainkban egyre inkább a rövidebb, de gyakoribb kerékpártúrák válnak népszerűvé.³⁰⁷ Az elmúlt évtizedekben a vizsgált térség kerékpárútvonalai jelentős fejlődésen estek át,³⁰⁸ mára a Felső-Tisza-vidéken fut Magyarország leghosszabb, töltésen emelt kerékpárútja, és célzott marketinggel a Középkori templomok útja a Balaton körüli kerékpárút mellett az egyik legmeghatározóbb kerékpárosútvonalként funkcionálhat.³⁰⁹ Emellett a sűrű településhálózat is kedvez a kerékpározóknak, az élményt pedig tovább fokozza a térség gazdag faunája és épített örökségei.³¹⁰

A vallási és a kerékpárturizmus sikeres összekapcsolására számos jó gyakorlat kínálkozik ma már hazánkban.³¹¹ A szatmári

és a beregi református templomokat igen nagy számban keresik fel a környéket biciklivel körbejáró turisták, tudatosan alakítva útjukat, felkeresve a térség műemléktemplomait is (6. kép).³¹² Esetükben a

³⁰⁴ CSAPÓ János – DARABOS Ferenc 2011; BÁNHIDI Miklós 2013: 21.

³⁰⁵ IRIMIÁS Anna 2018: 117.

³⁰⁶ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 70.

³⁰⁷ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 12.

³⁰⁸ „Szatmár-Bereg turisztikai kínálatának integrált fejlesztése - Örökség és aktív turisztikai hálózatok, termécsomagok fejlesztése a Felső Tisza-vidéken” c. TOP-1.2.1-15-SB1-2016-00017 sz. pályázat. A helyi fogadóközeg is nagyon elégedett a kerékpárutak fejlesztésével, a szatmári térségben közel ötven km távolságot lehet megtenni kerékpárral, Jándtól egészen Fehérgyarmatig lehet végigbiciklizni. B.L. közlése. Csaroda, 2017; B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

³⁰⁹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 373.

³¹⁰ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 11.

³¹¹ A „*Sacra Velo*” útvonal a vallási és az aktív turizmust ötvözve köti össze a Rába, a Duna és a Morva folyó mentén húzódó zarándokutakat, és része lesz az EuroVelo 6 és 13 nemzetközi kerékpárutaknak is. Lásd: HUSZ Anikó 2022: 334.

³¹² G.M.P. közlése. Csaroda, 2017. 6. kép forrása: <https://www.facebook.com/beregibringasok/> Letöltés ideje: 2020.03.12.

túrákerékpározás (nyaralás közbeni kerékpározás és hosszútávú kerékpáros utak) tekinthető természetesen elsődleges motivációs tényezőnek, amelynek az útvonalát viszont már a térség kulturális- és vallásturisztikai attrakciói befolyásolhatják. Ez a térség különösen frekventált számukra, hiszen a rendszeres kerékpározókra jellemző, hogy csendes vidéki utakon járnak, vagy kifejezetten alacsony forgalmú utakat preferálnak.³¹³

A Tiszántúli Református Egyházkerület „*Örökségünk tábora*” címmel, 2021–2023 között 4500 diáknak biztosít tábortatást térítésmentesen, melynek keretében négy helyszínről indulva, tematikus programok, kerékpár- és vízitúrák, buszos kirándulások, illetve hagyományőrző foglalkozások révén ismerhetik meg a református egyházi örökséget.³¹⁴ 2021 nyarán a vizsgált települések közül Tákos, Csaroda és Nagylónya templomait is felkereste több, mint 500 gyermek a kerékpáros tábor keretében.³¹⁵

A *Középkori templomok útja* c. projekt a turisztikai kínálati oldal jellegének megváltoztatása, élményközpontúvá tétele érdekében lehetséges alternatívaként a kerékpárturizmust integrálta az örökségturizmus fejlesztésébe.³¹⁶ A projekt keretében szervezett túrák résztvevőinek körében készített 2017–18-as felmérés szerint a túrázók 9%-ának (68-ból 6 fő) motivációja az aktív pihenés volt.³¹⁷ A túrázók körében különösen nagy érdeklődésre tart számot a középkori templomok, az épített örökségek, a műemlékek megtekintése, „beágyazva” a természeti és társadalmi környezetbe, tartalmas és folyamatos idegenvezetéssel.³¹⁸

Az *öko-* vagy más néven *természetturizmus* esetén az utazó motivációja a természet közelségének átélése, a természeti vagy tájértékek megismerése.³¹⁹ Ilyen például az állatkert- vagy arborétumlátogatás, az erdei kisvasutazás, a kempingezés, a hajózás és a természetjárás. Az ökoturisták templomi látogatása természetesen nem tekinthető teljesen új irányzatnak, hiszen a természetjárók mindig is nagy számban tekintették meg az egyházi emlékeket. Ezt a helyi egyházi vendégkönyvek is alátámasztják, miszerint is a helyi templomot már a rendszerváltás előtt is minden évben több „*természetbarát*” vagy „*természetjáró*” egyesület kereste fel.

³¹³

Forrás:

<http://itthon.hu/documents/28123/32346772/Ker%C3%A9kp%C3%A1ros+turizmus+potenci%C3%A1+Moln%C3%A1r+Anita.pdf/5d9a7488-c691-41fd-bff1-2b0f370103fb> Letöltés ideje: 2017.03.05.

³¹⁴ Beregdarócon a Hét csillag Üdülőközpontban, Tivadaron az Ifjúsági Házban, Debrecenben a Református Kollégiumban és Beregfürdőn a Tisza-tónál. Forrás: <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/ujabb-negyezer-otszaz-fiatal-taborozhat-ingeny/> Letöltés ideje: 2021.11.11.

³¹⁵ B.L. közlése. Tákos, 2021, Sz.-I.N. közlése. Lónya, 2021.

³¹⁶ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 11.

³¹⁷ Itt azonban érdemes hangsúlyozni, hogy a felmérés igen kis létszámú (68 fő), és a csak a Középkori templomok útja projekt útjain résztvevő populáció alapján készült. Lásd: DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 54.

³¹⁸ „Mert összefonódik a múlt, a történelem, a földrajz, a növények, a táj, az emberek, az utazás, az élményszerzés, a felfedezés.” „Kikénevezik természet-sport-kultúra-közösség-bonismeret együttes értékeit.” „...Jóleső fizikai tikkatságból templom hűvösében, Tisza vizében megmerülni fantasztikus érzés.” Lásd: DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 54.

³¹⁹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 55.

Az ökoturizmus előretörését napjainkban az organikus, holisztikus és természetes életmódot követő, ennek megfelelő new age helyszíneket kedvelő újabb fogyasztói rétegnek köszönheti.³²⁰ E mentén alakult ki az ún. glamping, a divatos, különleges helyeket, élményeket kereső, jellemzően fiatal kempingezők résziaca. E turisztikai ág leginkább a döntően középkorú, magasan kvalifikált és a magasabb szabadrendelkezésű jövedelemmel rendelkező, felsőbb középrétegű fogyasztók körében népszerű.³²¹ A szenior korosztály tagjai pedig javuló egészségi állapotuknak köszönhetően nyugdíjasként is aktív turisták maradnak, akik magasabb műveltségi szintjüknek és erősebb vallásos érzületüknek köszönhetően szintén kiemelt célcsoportjai lehetnek az öko- és a vallási turizmusnak is.³²²

A vallás közismerten harmóniában van a környezettel és a természettel is, ezért a hozzájuk kapcsolódó turisztikai ágak jól összefűzhetőek.³²³ Raffay Zoltán turizmuskutató, egyetemi docens szerint mindkét turisztikai ág alternatív turisztikai forma, célcsoportjuk heterogén, alapjuk a tisztelet és az elmélyedés: egy transzcendens lény vagy a természet tisztelete.³²⁴ Magas etikai szintet, magas szintű viselkedési kultúrát képviselnek, szervezésük speciális jellegükből fakadóan különleges szervezést igényel. Ugyanakkor mindkét forma Raffay szerint alacsonyabb jövedelmezőséggel „kecsegtet”, mivel bár nem feltétlenül költ keveset egy ökoturista, számarányuk miatt mégis kevesebb bevételt produkálnak a fogadó közeg számára.³²⁵ Raffay szerint a vallásturisztikai szempontból jelentős helyek iránt felkelhető az ökoturisták érdeklődése, és fordítva is: az adott vallási helyszínek természeti értékei vagy környező területek potenciális vonzerőt jelenthetnek a vallási turisták számára.³²⁶ Az ökoturisták esetében merülhetnek fel kínálati elemként véleményem szerint a spirituális feltöltődést nyújtó templomi koncertek és a kerékpártúrák professzionális összekapcsolása a templomturizmussal, amely természetesen igényli a túra- és a koncertszervezők hatékony kooperációját. E tekintetben az elhagyott templomromok szerepe is felértékelődik megfelelő attrakciómenedzsment révén.

Csarodán napjainkban is különös hangsúlyt fektetnek a környezetre, a természeti értékekre a templomturizmus kapcsán, amelyekért a helyi fogadóközösség szerint „*érdemes felkeresni ezt a vidéket*”, ami „*idevonzza a természetvédőket, természetkedvelőket, ornitológusokat, vadászokat, festőket*”.³²⁷ A felsorolásból kitűnik, hogy a fogadóközösség nehezen tudja még elhatárolni az öko-, az aktív- és a kulturális

³²⁰ Uo.

³²¹ MARTONNÉ MÁTHÉ Kinga – SIMONYI Norbert 2018: 43.

³²² RAFFAY Zoltán 2014: 53.

³²³ SÜLYÖK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 13.

³²⁴ Az ökoturisták lehetnek alkalmi vagy aktív zöldturisták, ökoturisták és elkötelezett ökoturisták. A vallási turizmusban részt vevők között Raffay (Varga Máriára hivatkozva) szerint vannak a vallásukat gyakorló személyek és olyanok is, akiket csak a fennmaradt szakraális, kulturális, művészeti értékek vonzanak. Lásd: RAFFAY Zoltán 2014: 54.

³²⁵ Uo.

³²⁶ Uo.

³²⁷ B.L. közlése, Csaroda, 2017.

turizmust. Vaja 2016-os *Integrált Településfejlesztési Tervében* az erősségek között említik a rendelkezésre álló jó alapokat a „*természet közeli turizmusformák fejlesztéséhez (tó, kerékpárút, Alföldi Kéktúra útvonal)*”³²⁸

Martonné Máthé Kinga és *Simonyi Norbert* turisztikai szakember a kulturális, valamint az egészségturizmus közötti átmenetként, a vallási és a wellness-turizmus között „félúton” lévő turisztikai ágazatot írja le az *elvonulásturizmust*, Jászberényi Melinda pedig a fogalmat *spirituális turizmus*ként használva, azt a wellness és a vallási turizmussal átfedésben lévő, alternatív turisztikai terméként értelmezi.³²⁹ Az újszerű turisztikai ág fogalmi lehatárolásának nehézségét azzal magyarázzák, hogy olyan hagyományos formákra is épít, mint a zarándoklat, ugyanakkor olyan az ezredforduló után megjelenő turisztikai trendeket is jelez, mint a jólléttel kapcsolatos, civilizációs betegségekre reagáló turisztikai termékek.³³⁰ A vallási turizmus esetében is hasonló problémák egyértelmű fogalmi meghatározását. Az elvonulás- és a vallási turizmus összekapcsolódásának jó példája az ún. csendtúrák, amelyek spirituális alapon működő meditáció túrák.³³¹ Az elvonulásturizmus iránt leginkább fogékony célközönségként a döntően középkorú, diplomás és anyagi helyzetét tekintve jól szituált, vélhetően a felsőbb középosztályhoz tartozó fogyasztói réteget jelölik meg.³³²

Az öko- és a kerékpárturisták kedvelt turisztikai desztinációjaként is működő Csarodán folytatott helyszíni vizsgálatok ugyanezt erősítik meg. A fenti turistacsoportokhoz tartozó, anyagilag jól szituált kerékpárturisták mellett ugyanis az egyházból kikerült célközönséget tekintve a felső- és középvezetők, vagyis püspökök és esperesek „elvonulásának” célpontja a kis szatmári település.³³³ Esetükben jól összekapcsolódik a vallási tudatosság és az elvonulás iránti igény, vagyis a vallási és az elvonulásturizmus. E desztináció népszerűségét természetesen más, a spirituális feltöltődést ugyancsak biztosító, drágább wellness-szállodákkal szembeni költséghatékonysága is erősíti, amelyekhez képest leginkább alternatív, második utazásként funkcionál az anyagilag jól szituált fogyasztók körében. Így főként az elő- és az utószezonok idején töltenek el néhány napot az említett, magasabb szabadrendelkezéssű jövedelemmel rendelkező turisták Csarodán.

Az elvonulásturizmus kulturális és a vallási turizmus közötti átmeneti forma jellegét támasztja alá azon Csarodát csoportos formában felkereső templomturisták gyakorlata is, akik első alkalommal, mint művelődéstörténeti értéket keresik fel az adott templomot valamilyen szervezett, csoportos utazás keretében, majd megismerve annak természeti környezetét, egyéni elvonulásuk célpontjaként

³²⁸ A Vajai-őstó a templomi előtérben található kioszkon is megjelenik. Lásd: MEGAKOM TANÁCSADÓ IRODA 2016: 9.

³²⁹ JÁSZBERÉNYI Melinda 2022: 13.

³³⁰ MARTONNÉ MÁTHÉ Kinga – SIMONYI Norbert 2018: 42.

³³¹ GADÁCSI Péter 2022: 99.

³³² GRABURN, Nelson 1977: 26–28; MARTONNÉ MÁTHÉ Kinga – SIMONYI Norbert 2018: 43; MICHALKÓ Gábor 2012a: 55.

³³³ B.L., G.M. közlése. Csaroda, 2017.

választják a mosolygó szentek templomát, mivel „*ez egy kis sziget. Itt igazán pihenni lehet.*”³³⁴ Ilyenkor a szervezett turistaút kötöttsége miatt az egyén igényeihez képest kevesebb időt tud egy-egy templomra szánni, ezért erős motiváció esetén újfent felkeresi a vallási desztinációt, már egyéni formában. Így tömegturizmusként is értelmezhető kulturális/vallási körtúrákból alternatív elvonulásturisztikai attrakció fejlődik ki a motiváció átalakulásával. Ebben az esetben azonban az elvonulás, az elcsendesedés iránti vágy már túllép a templom szűken vett szakrális terén, mint például egy néma imádság esetében, és konkrét utazás formájában önálló turisztikai terméké alakul, újabb fogyasztást indukál nemcsak az egyházközség, hanem a kereskedelmi szolgáltatók számára is, amennyiben az adott desztináció újbóli felkeresése nemcsak térben, de időben is kibővül, és több napot is eltölt a településen. Ez a motiváció összecseng Mary Lee és Sidney Nolen azon kegyhely alcsoportjával, amelyeket a látogatók a táj szépsége, a természeti környezet miatt keresnek fel.³³⁵

A változó igények és az elvonulás kapcsán érdemes megemlíteni a feltörekvő *esküvőturizmust* is, melynek kiváló, „hangulatos” helyszínei a térség templomai. A város zajától elmenekülő, a frekventált templomok esetében fennálló várakozási időt is elkerülni vágyó, ugyanakkor a vallási helyszínhez ragaszkodó, új fogyasztói réteg egyre szívesebben tartja meg esküvőit, a vizsgált desztinációkon egybekelt párok pedig később jellemzően visszatérő látogatókká válnak.³³⁶ Csarodára főként Budapestről és Debrecenből érkeznek esküdni vagy kereszteltetni, de Mosonmagyaróvárról és Balassagyarmatról is volt már rá példa.³³⁷ Tákoson a korábbi lelkész idején indult el a helyi esküvőturizmus. Ekkor még a lelkész nem helyi ismerősei és barátai tartották meg itt esküvőjüket, kereszteltették gyermeküket, később pedig a templomot felkereső egykori turisták közül is egyre többen a „mezítlábas Notre Dame”-ban tartották az esküvőjüket. A tákosi esküvőturizmus mára annyira meghatározóvá vált (évente kb. 5–10 esküvő, amelynél a párok 80%-a nem helyi lakos), hogy az egyházközség tervezi egy esküvőturisztikai csomag összeállítását is.³³⁸ Lónyán még nem alakult ki a többi vallásturisztikai desztinációra már jellemző esküvőturizmus, ugyanakkor a helyi vezetés is potenciális lehetőséget lát az ott tartott esküvőkben és/vagy esküvői kreatív fotózásokban.³³⁹ Nemcsak esküvők, de eljegyzések és keresztelők helyszínül is szolgálnak a vizsgált helyszínek.³⁴⁰

Egyre népszerűbb esküvői helyszínül funkcionálnak azok a *templomromok* is, amelyeket gyakran a célcsoport, a házasulandók korábbi utazásuk során ismertek meg. Itt érdemes megemlíteni a

³³⁴ Így például egy nemzetközi építészkonferencia részeként szervezett középkori templomokat érintő körtúra alkalmával egy francia építész érdeklődését annyira felkeltette a csarodai templom, hogy a konferencia után visszatért Csarodára Párizsból, hogy alaposabban is megismerje a templomot, és „*feltöltődjessen a festői környezetben.*” B.G. közlése. Csaroda, 2017.

³³⁵ NOLAN, Mary Lee – NOLAN, Sidney 1989: 14–19, 42–46. Lásd: PUSZTAI Bertalan 1998: 18.

³³⁶ Tákoson például egy 2011-ben esküvőt kötött pár minden évben visszatér, és megtekinti a templomot. Lásd: Tákosi Református Templom Vendégeknyv. 2019. április 18.

³³⁷ G.L. közlése. Csaroda, 2017.

³³⁸ K.L. közlése. Tákos, 2021.

³³⁹ Sz-I.N. közlése. Lónya, 2021.

³⁴⁰ Forrás: Tákosi Református Templom Vendégeknyv. 2017. május 5.

*keresztelők*et is, amelyek az aktív vallásgyakorlók mellett a vallásos, sőt időnként a nem vallásos turisták körében is egyre népszerűbbek. Ez utóbbiak számára ez az alkalom elsősorban divatos családi rendezvényként, nem pedig hitbéli aktusként funkcionál, s a templom egyfelől a lokális identitás, másfelől a fent említett hangulat biztosítása miatt fontos csupán.³⁴¹

1.3.5. *A szenior- és az ifjúsági turizmus*

A csoportspecifikus turisztikai termékeknek tekinthetők az idősek és a fiatalok utazásai, vagyis az időskori és az ifjúsági turizmus. Az időskori, más néven *szenior-turizmus* egyre fontosabb szerepet játszik az európai turizmusban, tekintettel arra, hogy a népesség elöregedése az egész kontinensen jellemző, s ez a tendencia változó intenzitással, de a jövőben is folytatódni fog. Ennek eredményeként az idősebb generációk egyre jelentősebb tényezővé válnak a turizmusban is növekvő vásárlóerejük, az egyének emelkedő várható élettartama és az egészségben, aktívan eltöltött évek számának növekedése miatt. Mindez az idősek utazási szokásaira is hatással van,³⁴² és a számukra kialakítandó felhasználóbarát térkialakításra, akadálymentesítésre is az attrakciókban.

Az elmúlt években az egészségközpontú motivációk mellett egyre fontosabbá válik a kultúra és az aktív szabadidő-eltöltés a szenior-turizmusban.³⁴³ Az időseket erősen befolyásolja a tanulás, a tudásvágy, a látókör-bővítés, valamint a nosztalgia is, ezért gyakran kíváncsiak, milyen változások történtek a már egyszer felkeresett desztinációkban a fiatalkori élményekhez képest.³⁴⁴ Az utazás a motiváció mellett azonban szükségessé teszi bizonyos jövedelem meglétét, így gyakran a turizmusból éppen a hátrányosabb anyagi helyzetben lévő idősek szorulhatnak ki. Ennek megoldásaként szolgálhat *Kövesdi Júlia* és *Kolos Krisztina* turizmuskutatók szerint a vallási turizmus is, amely bevonhatja azokat az időseket is, akik elesettek vagy rosszabb anyagi helyzetben vannak. Ennek pozitív hatása különösen azon attrakciók esetében érvényesülhet, ahol a generációk találkozni tudnak egymással, hiszen ez a korosztály nagyra értékeli az emberi kapcsolatokat, és nagyon családcentrikus. Nem véletlen, hogy a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030 *családbarát turizmus* alatt nem a gyerekbarát turizmust érti, hanem azt, amikor legalább két generáció közösen és együtt tudja jól érezni magát a szabadidő eltöltése során, s közösen és együtt tudnak élményeket szerezni.³⁴⁵ Kolos és Kövesdi erre hozza példaként a zárandokhelyeket,³⁴⁶ de hasonló funkciót tölthetnek be a vallási fesztiválok, a gyülekezeti kirándulások vagy a templomtúrák is.³⁴⁷

³⁴¹ Nyírbátorban már 1989-ben is jellemző volt, hogy keresztelés miatt keresték fel a templomot a turisták. Lásd: Nyírbátori Református Egyházközség Vendégkönyve. 1989. május 5.

³⁴² KOLOS Krisztina – KÖVESDI Júlia 2020: 25–26.

³⁴³ SOMOGYI Bence – MICHALKÓ Gábor 2016: 43.

³⁴⁴ KOLOS Krisztina – KÖVESDI Júlia 2020: 28.

³⁴⁵ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 100.

³⁴⁶ KOLOS Krisztina – KÖVESDI Júlia 2020: 27; MITEV Ariel Zoltán – IRIMIÁS Anna – MICHALKÓ Gábor 2015: 27.

³⁴⁷ VÖ. REMENYIK Bulcsú – VETRÓ Richárd – BALOGH Andrej 2022: 138.

Igen nagyszámú időskorú szervezett csoport utazik a vizsgált egyházi helyszínekre is, gyakorlatilag a látogatók 25%-át az idősek teszik ki. Egyfelől az időskorú, nyugdíjas egyesületek, klubok szervezésében, másfelől a gyülekezeti kirándulások keretében. Ez utóbbi egy igen komoly, kevésbé kiaknázott piaci rést jelenthet, s fő motivációjuk alapján rájuk főként a kulturális és a vallási turizmus fogadóközösségének, a múzeumoknak és az egyházközségeknek egy tudatos megszólításra érdemes célközönségként érdemes tekinteniük. A szeniorturizmus potenciális célközönsége lehetnek még az *érettségi találkozók* résztvevői is, mivel egyre gyakoribb, hogy a volt osztálytársak nem (csak) iskolavárosukba utaznak el, hanem egy turisztikailag is vonzó desztináció meglátogatásával kapcsolják össze az osztálytalálkozót, amit a helyi vendégkönyvek is alátámasztanak.³⁴⁸

Az *ifjúsági turizmus* a 16–29 éves korosztály (hátizsákos turisták, nyelvtanulási céllal utazók és csereprogramok résztvevőinek) egy évnél rövidebb ideig tartó, önálló utazásait foglalja magában, amelyeket részben vagy teljes egészben más kultúrák megismerésének vágya, élettapasztalat szerzése és/vagy az utazó szokásos környezetén kívül elérhető, formális vagy informális tanulási lehetőségekből származó haszonszerzése motivál.³⁴⁹ Az ifjúsági turizmusban résztvevők elsősorban az oktatási intézmények tanulói közül kerülnek ki, akik önálló jövedelemmel még általában nem rendelkeznek, viszont a felnőtt turistákhoz viszonyítva relatíve sokkal több szabadidővel rendelkeznek.³⁵⁰

Az egyházi keretek között működő ifjúsági szervezetek története a turizmus területén is régre nyúlik vissza, elég csak a két világháború között alakult egyházi ifjúsági szervezetek, ifjúsági táborok vagy a cserkészcsapatok által folytatott aktív turistatevékenységre, kirándulásokra vagy „*kerékpáros portyázásokra*” gondolni.³⁵¹ A II. világháború utáni évtizedekben közismerten nem működhettek a hazai egyházi ifjúsági szervezetek, ebben az időszakban csak világi ifjúsági csoportok, iskolások keresték fel a templomokat, azonban sok településen az erős egyházellenes hangulat miatt még ez sem volt megengedett. Az egyházi ifjúsági szervezetek működése a rendszerváltás után kapott új lendületet. A 2010-es években pozitív változást eredményezett az egyházi ifjúsági csoportok desztinációkon töltött turisztikai tevékenységében az egyházi iskolák számának növekedése is.

Nyíri Zsuzsanna már 2004-ben a vallási turizmus dimenziójaként említi az ifjúsági és a missziós táborokat,³⁵² s a keresztény táborok a Mintel 2012-es definíciójában is szerepelnek.³⁵³ Michalkó Gábor az állami és a civil mellett szintén kiemeli az egyházi szervezetek segítségével szervezett utazásokat is,

³⁴⁸ Tákosa a Debreceni Református Kollégium 1962-ben végzett diákjai szerveztek találkozót. Lásd: Tákosi Református Templom Vendégkönyv. 2017. szeptember 13. Ugyanebben az évben, október 6-án keresték fel a tákosi templomot a szintén Debrecenben végzett „*örög vegyészek*”. Lásd: Ua. 2017. október 6.

³⁴⁹ RICHARDS, Greg 2008: 8.

³⁵⁰ KOMÁROMI István 2009: 36.

³⁵¹ BARCZA Józsefné 1988: 744. A legjelentősebb református egyházi ifjúsági szervezet a korszakban a Református Ifjak Soli Deo Gloria Szövetsége volt, amely a jólismert szárszói találkozót is szervezte. Lásd: BALOGH Margit – GERGELY Jenő 2008: 56.

³⁵² NYÍRI Zsuzsanna 2004: 27.

³⁵³ MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI IRODA (összeáll.) 2013: 2.

amelyek lehetőséget teremtenek a fiatalság számára az utazásra, akik egyrészt jelen, vagyis fiatal korukban és később, mint potenciális turisták is fontos szerepet játszanak egy-egy turisztikai ágazat, így a vallási turizmus vizsgálatakor is.³⁵⁴ Komáromi István turizmuskutató a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei ifjúsági turizmust vizsgálva az utazás fő céljai és motivációira vonatkozó válaszadási lehetőségek között a vallási célt, a vallási tevékenységen való részvételt is felsorolja.³⁵⁵ Az ifjúsági turizmus „üde színpoltjaként” említi, hogy az egyházak keretén belül működő ifjúsági szervezetek programjai között újra megjelent a fiatalok túra- és táboroztatási tevékenysége, „a vallásos érzületű ifjúság részvétele a turizmusban”.³⁵⁶ A vallási és az ifjúsági turizmus összefonódási lehetőségeként említi a kegyhelyek és egyházi központok meglátogatását, valamint a vallási jellegű ifjúsági táborok szervezését.³⁵⁷ Az *Ifjúsági Turizmus Fejlesztési Stratégiája* (2010) szintén az elemzett turisztikai ág szervezett intézményi keretek között történő utazásai között sorolja a vallási közösségek utazásait is.³⁵⁸ A fiatal korosztály esetében a vallási zarándokhelyeken tartott rendezvényeket említi, amelyek a lelki, szellemi megújulás helyszíneiként szerepelnek a vallási indíttatású utazók számára. A szerzők szerint azonban egyelőre a külföldi úti célok népszerűbbek a hazai vallásgyakorlók fiatalok számára.³⁵⁹

A vizsgált helyszíneken is több ponton összekapcsolódik az ifjúsági és a vallási turizmus. A vendégkönyvek tanúsága szerint még a pártállami évtizedekben is igen intenzív volt az ide irányuló diák- és ifjúsági csoportok templomlátogatása, főként osztálykirándulások, úttörőtáborok, nyári honismereti táborok keretében, majd a rendszerváltás után az egyházi ifjúsági csoportokat célzó turizmus is fellendült. Csarodán jelenleg évente fogadnak cserkészcsapatokat táboroztatásra, akiket a gyülekezeti házban szállásolnak el, megfelelő időjárás körülmények esetén pedig a sátorozás élménye is megvalósítható a templomkert adottsága miatt.³⁶⁰ Lónyán is szerveznek minden évben ifjúsági tábort, melyeken főként a helyi hittanosok vesznek részt, de gyakran csatlakoznak a gyülekezeti tagok ott nyaraló rokon, illetve Tiszakeresenyről és Tiszaszalkáról is érkeznek fiatalok. Délután rövid áhítat, bibliai történet (kerettörténet), énektanulás, népművészeti, hagyományápoló foglalkozások zajlanak.

A nyírbátori gyülekezet minden évben a konfirmáció után egy héttel Debrecenbe szervez egy egynapos buszos kirándulást a helyi konfirmándusoknak. Ilyenkor megnézik a Nagytemplomot, a Református Kollégiumot, az Állat- vagy a Vidámparkot. Emellett rendszeresen tartanak ifjúsági táborokat a gyülekezeti hittanosoknak, akikkel többek között Debrecenbe (Csillagpont), a Balatonra vagy Nagyváradra is elutaznak.³⁶¹ 2014 óta minden évben Nyírbátorban rendezik meg a megyei

³⁵⁴ MICHALKÓ Gábor 2007a: 168.

³⁵⁵ KOMÁROMI István 2009: 23.

³⁵⁶ Uo.

³⁵⁷ Uő.

³⁵⁸ PANNON EGYETEM TURIZMUS TANSZÉKE (összeáll.) 2010: 20.

³⁵⁹ Uo.

³⁶⁰ G.L. közlése, Csaroda, 2017.

³⁶¹ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

konfirmándustalálkozót is.³⁶² 2010-től a mezőcsávási református fiatalokat is meghívják a nyírbátori bibliatáborokba, és színes kulturális programot szerveznek számukra, sárospataki, egri, balatoni, debreceni, nyíregyházi vagy budapesti utazással. Ezeknek szuprastrukturája a templomturizmus más ágaihoz hasonlóan alakul, szervezésüket és a programok összeállítását jellemzően a presbitérium bonyolította le, 2012-től azonban ezeket már egyre erősebben a helyi egyházi iskolára építik.³⁶³ A nyírbátori egyházi iskola megalapítása után a tábor étkeztetése is biztosítva volt, amit ilyenkor az iskola konyháján oldanak meg, így ennek az infrastrukturális lehetőségnek a kiépítése biztosította, hogy nagyobb létszámú konfirmándustalálkozót is meg tudjanak szervezni Nyírbátorban is.³⁶⁴ A debreceni Nagy- és Kistemplom gyülekezete szintén rendszeresen szervez hittanos és ifjúsági táborokat a kiépített szuprastrukturával rendelkező Berekfürdőre, az utóbbi pedig még a gyülekezet Keleti-főcsatorna melletti missziós központjába is.³⁶⁵ A tapasztalatok szerint a fiatalok számára kevésbé motiváló a felkeresett kulturális desztináció nevezetességeinek megtekintése, ezért inkább a lelki élményeken és a közösségi programokon van a hangsúly.³⁶⁶

Láthatjuk, hogy a vallási turizmus fogalmi expanziója révén és a turisztikai változások mentén a turizmus rendszerén belül elfoglalt helye is jelentős mértékben megváltozott, többretegű lett, és az egyházi attrakciók egyre több turisztikai termékhez tudnak kapcsolódni.³⁶⁷ A Turizmus 2.0. stratégia is már külön hangsúlyozza, hogy a turizmus összefonódó kulturális, gasztronómiai, természeti és vallási szálai gyakran kombinációban tudnak kiemelkedő élményt nyújtani, ezért mindenképpen szükség van annak elhelyezésére, valamint bekapcsolására az általános turizmus irányítási modellbe.³⁶⁸ A sikeres integrációhoz azonban természetesen szükséges a megfelelő keresleti és kínálati tényezők megléte is, így érdemes azokat a vallási turizmus vonatkozásában is megvizsgálni.

1.4. A VALLÁSI TURIZMUS IRÁNTI KERESLET TÉNYEZŐI

A turizmus bármely területén működő attrakció iránti *keresletet* számos tényező befolyásolja, ilyen a gazdasági, a demográfiai, a földrajzi, a szociokulturális, az árszínvonal, a mobilitás, az állami szabályozás vagy a média komponense. A különböző turisztikai termékek iránti keresletet azonban elsődlegesen három alapfeltétel határozza meg, a motiváció, a szabadidő és a rendelkezésre álló jövedelem.

³⁶² Uő.

³⁶³ Délutánonként jellemzően tantárgyakkal ismerkednek meg, illetve részt vesznek a vasárnapi istentiszteleten, 2017-ben pedig még a debreceni Csillagpont Fesztiválra is elvitték a mezőcsávási fiatalokat. Uő.

³⁶⁴ S.L. közlése. Nyírbátor, 2017.

³⁶⁵ Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2021.

³⁶⁶ O.I. közlése. Debrecen, 2022; Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

³⁶⁷ SÜLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 13.

³⁶⁸ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 378.

1.4.1. A szabadrendelkezésű jövedelem

A turisztikai kereslet jellemzőjeként rögzíti Lengyel Márton turizmuskutató, egyetemi tanár, hogy a turisták együtt jelentik a turisztikai keresletet, bár minden turista önálló személyiség, individuum.³⁶⁹ Ezzel összefüggésben három formáját különbözteti meg a turisztikai keresletnek, a tényleges, a potenciális és a látens keresletet. A *tényleges kereslet* csoportját azok a turisták alkotják, akik már részt vettek a turizmusban, vagyis akik ténylegesen oda látogatnak, oda látogattak. A *potenciális keresletet* azok jelentik, akik a turisztikai kereslet mindhárom alapfeltételével rendelkeznek, vagyis a szabadidő és a szabad rendelkezésű jövedelem is rendelkezésükre áll a motiváció mellett. Kivételt képez az ún. *elhalasztott kereslet*, amely valamilyen külső ok miatt nem realizálódik, de az adott ok elmúltával létrejöhethet. Ilyen vis major ok lehet a rossz időjárás, járványveszély, háború vagy jellemzően kiküszöbölhető okként funkcionálva a kapacitáshiány.³⁷⁰ Hogy potenciálisból tényleges kereslet jöjjön létre, természetesen szükség van a megfelelő attrakciómenedzsmentre.

A *látens kereslet* esetében a turisztikai keresletet befolyásoló három tényező valamelyike hiányzik. Lengyel Márton hazai példaként azon magyar turistákat említi (2004), akik régebben már rendszeresen részt vettek a turizmusban, de a rendszerváltást követő átalakulás során elvesztették munkájukat, vagy a nagymértékű infláció következtében szabad rendelkezésű jövedelmük tűnt el, és amíg helyzetük nem javult, nem engedhették meg maguknak az utazást.³⁷¹ Hasonló tendenciaként kezelhetjük a 2008–2009-es világgazdasági válságot, mely a turizmusban is egy elhúzódó, többéves visszaesést eredményezett. A látens keresletre jó példa a legutóbbi, COVID-19 járvány miatti 2020–21-es lezárásokat követő gyors visszapattnás, gyakorlatilag folyamatos telítettség, felfokozott érdeklődés jellemezte a turizmust, hiszen a kereslet minden tényezője rendelkezésre állt, csak a korlátozások miatt nem tudtak élni vele a turisták.

Bár a KSH 2007-es felmérése szerint szoros összefüggés mutatható ki a magyar társadalom anyagi helyzete és az utazásokban való érintettsége között, a turizmus és a jövedelmi viszonyok kapcsolatával összefüggésben kevés kutatási információ áll rendelkezésre.³⁷² Husz Mária 2007-es munkájában forrás megjelölése nélkül csak annyit közöl, hogy a vallási turisták fizetőképessége szerényebb.³⁷³ A már említett, 2017–2018-as felmérése során a fizetési hajlandóságról is kérdezték a túrán résztvevőket, akik nem tudják pontosan mérlegelni, felmérni az egyes szolgáltatások árait, jellemzően alulértékelik azokat.³⁷⁴ A megkérdezett 68 főnek csupán csak az 50%-a (35 fő) lenne

³⁶⁹ LENGYEL Márton 2004: 128.

³⁷⁰ A COVID-19 vírus okozta világjárvány is ilyen jelenséget produkált a turizmus területén. Forrás: <https://www.unwto.org/events/tourism-investments-trends-and-challenges-during-covid-19-asia-pacific> Letöltés ideje: 2021.04.05.

³⁷¹ LENGYEL Márton 2004: 128.

³⁷² MICHALKÓ Gábor 2012a: 53.

³⁷³ HUSZ Mária 2007: 123.

³⁷⁴ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 54–55.

hajlandó a belépődíjra költeni, 500–3000 Ft közötti összegben. Szállásra szintén a megkérdezettek közel fele, 32 fő költene, de mindössze 1000–6000 Ft-ot. Az étkezésekért a megkérdezettek 40–43%-a költene, reggelire 300–1500, ebédre 1000–3000, vacsorára 500–3000 Ft-ot. Szervezett idegenvezetőért a megkérdezettek 36%-a fizetne, 500–4000 Ft-ot. Legkevesebben kerékpáros túravezetésre és kerékpáros szervízre költenének (18 és 13 fő) 500–3000 vagy 500–4000 Ft-ot.³⁷⁵ Mindezek alapján megállapítják, hogy a túrák piaci alapon nem lennének ilyen népszerűek, nem vennének olyan sokan részt rajtuk, ezért mindenképpen fel kell térképezni a potenciális célcsoportot, és felmérni a költési lehetőségeiket.³⁷⁶

Ezt a helyszíni kutatások is megerősítik. A vizsgált településre érkező turisták többsége szabadrendelkezésű jövedelmét tekintve, a fogadóközösség meglátásai szerint az erős középosztályhoz tartozik. Ez a helyiek számára jellemzően abban nyilvánul meg, az alapján ítélik meg, hogy a turisták egyáltalán ki tudják-e fizetni az utazás költségeit.³⁷⁷ Ugyanakkor a kistelepülésekre érkező turistáknak csak legfeljebb a 40%-a közép-, a többsége iskolás- vagy nyugdíjaskorú, ráadásul a látogatók 70%-a szervezett turistaként érkezik, s ennek megfelelően alakulnak fogyasztási szokásaik is. A magas szabadrendelkezésű jövedelem gyakran kevés szabadidővel társul, e keresleti viszony esetén pedig a fogyasztó turisták gyorsan átélhető, intenzív élményekre vágnak, ezért számukra azok a desztinációk lehetnek sikeresek, ahol egyszerre a legtöbb programkínálat jelenik meg egy helyen. Esetükben a sikeres desztinációmenedzsmenthez nélkülözhetetlen a magas minőségi szolgáltatás,³⁷⁸ s ez a turistatípus leginkább a wellness- vagy aktív turizmusban találja meg a kikapcsolódást, így számukra a kulturális (vallási) turizmus elsősorban csak alternatívaként szolgálhat. Ennek ellenére az egyházi helyszíneken is érdemes ezt a célközönséget tudatosabban is megszólítani, speciális, magas minőségű, az aktuális turisztikai és fogyasztási trendeket (pl. elvonulás- vagy borturizmus) követő programokkal.

1.4.2. *A szabadidő*

A *szabadidő*nek nem alakult ki általánosan elfogadott meghatározása. Lengyel Márton szabadidő alatt a turisztikai helyváltogatások keretét és a munkaidő ellentétét érti, amely nem vehető teljes egészében figyelembe, mivel kiesik belőle a biológiai (alvásra, étkezésre, tisztálkodásra) és a kényszerű idő (a munkába járásra, a bevásárlásra stb. fordított idő).³⁷⁹ *Hutiray Judit* és *Várkonyi Zsuzsa*

³⁷⁵ Uo.

³⁷⁶ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 55.

³⁷⁷ Sz-I.N. közlése. Lónya, 2021; B.L.J. közlése. Tákos, 2021.

³⁷⁸ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 10.

³⁷⁹ LENGYEL 2004: 75. Vö.: MARTONNÉ ERDŐS 2009: 18. Ún. bruttó szabadidő alatt a munkaidőn túli szabadidőt érti a szerző, melynek nagyobb részét a biológiai és a kényszerű szabadidő teszi ki, s az ezen túl fennmaradó ún. nettó szabadidőt használhatja fel az egyén szabadon rekreációra, utazásra.

ugyancsak a munkavégzésre irányuló cselekvéstől különbözteti meg a szabadidős tevékenységet, amelyen belül három halmazt állít fel, az otthoni szabadidőt, a rekreációt és a turizmust.³⁸⁰

Michalkó Gábor szabadidő értelmezésében a társadalomtörténeti aspektus is helyet kap, s többek között a korábban mezőgazdasági termeléshez kötődő falvakban élők szabadidejének vizsgálatával is foglalkozik.³⁸¹ Ezen társadalmi közegek, amelynek térbeli keretét még egyértelműen a saját település, társadalmi közegét pedig a család adta, a szabadidejét pedig a ház körüli kisebb munkák, a vallásgyakorlás és az ünnepekkel kapcsolatos tevékenységek töltötték ki.³⁸² A jelenkorban – Michalkó szóhasználatával élve „*posztmodern korban*” – a szabadidő egyre inkább árucikké vált, kialakult annak fogyasztási kultúrája, megerősödött a divat szerepe, és fokozatosan háttérbe szorult a társas szabadidőtöltés, illetve a vallási élet gyakorlásának jelentősége.

A vallási néprajz által használt szakrális idő struktúrájához képest³⁸³ a szabadidő is napi, heti szabadidőből és évi szabadságból tevődik össze. A turizmus szempontjából a heti és az évi szabadság tekinthető relevánsnak.³⁸⁴ A szabadidő mennyiségét és változásait természetszerűen befolyásolja az adott ország gazdasági fejlettsége, hagyományai és politikai környezete.³⁸⁵ A *fizetett szabadság* mértéke is természetszerűen befolyásolja a szabadidőt,³⁸⁶ és annak mértékét tekintve társadalmi csoportok, településtípusok, iskolai végzettség, nemek vagy korcsoportok szerint egyaránt jelentős differencia mutatható ki.³⁸⁷ Hazánkban a szabadidőt befolyásoló munkaszüneti napok alakulását a 10/1993. (II. 27.) AB határozat szerint a „*történeti folyamatok*”,³⁸⁸ az utóbbiakhoz kapcsolódó munkarendet, a munkavállalók munkaidő-beosztásának változását, vagyis a vallási turizmus vizsgálatához kapcsolódóan az esetleges hosszú hétvégék lehetőségét pedig a munka törvénykönyve szabályozza. A munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény 102. § (5) bek. hatalmazza fel a foglalkoztatáspolitikáért felelős minisztert, hogy az általános munkarendben foglalkoztatott munkavállalók munkaidő-beosztásának a munkaszüneti napok miatti változtatását évenként rendeletben szabályozza, magyarán a munkaszüneti napokhoz kapcsolódó munkarendet meghatározza. Ez a szabályozás, illetve a turizmus és a szabadidő kérdése lehangsúlyosabban az ünnepek kapcsán érvényesül, ezért részletes vizsgálatára ezen téma során kerül sor.

³⁸⁰ HUTIRAY Judit – VÁRKONYI Zsuzsa 1995: 26.

³⁸¹ MICHALKÓ Gábor 2012a: 58. Vö. PIRÓTH István 1998.

³⁸² Uo.

³⁸³ BARTHA Elek 1992: 125; MIRCEA Eliade 1996:

³⁸⁴ MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 18.

³⁸⁵ Uo.

³⁸⁶ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 1998: 20.

³⁸⁷ MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 19.

³⁸⁸ „*A vallási ünnepek munkaszüneti nappá nyilvánítása hosszú történeti folyamat eredménye, és jórészt a hagyományok befolyásolják.*” Lásd: 10/1993. (II. 27.) AB határozat 3. pont

1.4.3. *A motiváció*

A keresletet befolyásoló tényezők közül a legösszetettebb a motiváció. A turizmus napjainkban bekövetkező változása ezen keresleti tényező átalakulásából is ered, így a növekvő iskolázottság és az információkhoz való gyorsabb, teljesebb körű hozzájutás is felerősíti az újhoz való hozzáférés igényét.³⁸⁹ A turisztikai keresletet már kezdetektől fogva meghatározta a vallás motivációja, tekintettel a fentebb már említett ókori utazásokra, s napjainkban is az egyik legerősebb motivációs erőnek tekinthető a turizmusban.³⁹⁰ Az egyének motivációja, vagyis az utazásra, otthonaik elhagyására való készítés többféle hatás, így a szükséglet, az attitűd, a társadalmi hatások, a tapasztalat és a tanult magatartás eredője lehet.³⁹¹

Konstantinos Andriotis a vallási helyszínek nyújtotta élményt öt dimenzió mentén vizsgálja (2009), spirituális, kulturális, szekuláris/világi, környezeti és edukációs elemek alapján.³⁹² *Rafael Robina Ramíre* és *Antonio Fernández Portillo* az ún. PLS-SEM-megközelítést javasolja a vallási, kulturális és oktatási motiváció vallási turizmusra gyakorolt közvetlen, közvetett és totális hatásainak vizsgálatára, a vallási turizmus és a különféle tényezők komplex kapcsolata miatt.³⁹³ *Abraham Maslow* jól ismert *szükséglet-hierarchia* elmélete szerint minden ember szükségletei hierarchikusan, piramisszerűen épülnek fel, s a magasabb szükségleti szint csak akkor határozza meg a tudat működését, motiválja az egyént, ha az alapszükségletek már kielégítésre kerültek.³⁹⁴ Ilyen szükséglet a fiziológiai, a biztonság, a szeretet (a valahová való tartozás), a megbecsülés, a kognitív, az esztétikai és az önmegvalósítás szükséglete. A turizmus különböző formáinak kialakulása ezen szükségletek kielégítését célozza,³⁹⁵ s így a vallási turizmus egyes dimenzióinak vizsgálatakor is érdemes figyelembe venni őket, mint az azt befolyásoló motivációs tényezőket, melyeket az alábbiakban Maslow szükséglet-hierarchiája mentén vizsgálom meg.

A vallási turizmus elsődleges motivációja a vallás, a vallásgyakorlat, a hit és a lelki élmény megtapasztalása.³⁹⁶ A korábbi vizsgálatok még elsősorban a klasszikus motivációkat jelölték meg a zárandoklatok résztvevőinek indítékai között, s a RECULTIVATUR kutatás szerint a zárandokok zöme a desztinációk meglátogatásával még napjainkban is határozottan lelki élményre vágyik,³⁹⁷ mára azonban a motivációk sokkal árnyaltabb képet mutatnak.³⁹⁸ Bartha Elek szerint az indítékok sok

³⁸⁹ RAFFAY Zoltán 2014: 53.

³⁹⁰ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 12.

³⁹¹ MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 14–15.

³⁹² ANDRIOTIS, Konstantinos 2009: 68.

³⁹³ ROBINA RAMÍREZ, Rafael – FERNÁNDEZ PORTILLO, Antonio 2018.

³⁹⁴ MICHALKÓ GÁBOR 2012a: 52.

³⁹⁵ MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 15.

³⁹⁶ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2005: 162–163.

³⁹⁷ EBEX 2013: 2–3.

³⁹⁸ Valene Smith a vallási turizmusban résztvevők és a zárandokok motivációjaként – melyekben nem lát akkora különbséget, mint a cselekvésekkel szemben – klasszikus indítékokat sorol még fel: a bajban, szükségben való segítség kérése, köszönet kifejezése a kapott segítségért, illetve a vezeklés. Az amerikai Belleville kérdőíves vizsgálat alapján 1987-

esetben nem vallásos jellegűek, s vannak, akik csak turisztikai vagy sportolási céllal indulnak útnak.³⁹⁹ Az utazás szociokulturális motivációi között – melyek a műveltség megszerzésére, kiszélesítésére és a valóság megismerésének élményére irányulnak – említi meg a vallásgyakorlatot Michalkó Gábor, hiszen számos egyház előírja híveinek a zárandoklatot.⁴⁰⁰ Husz Mária szerint a vallásturisztikai utazások során a kulturális, vallási és pihenési igények egyszerre jelentkeznek, s az ezekben résztvevők kedvelik és igénylik a közösségi együttlétet is.⁴⁰¹

Az ember legalapvetőbb szükségletei a *fiziológiai*, vagyis a biológiai szükségletek, melyeknek kielégítésére irányul többek között a kikapcsolódás is.⁴⁰² A kikapcsolódás történhet passzív és aktív pihenés révén, az előbbire az egészség-, az utóbbira pedig az aktív turizmus szolgál.⁴⁰³ A vallási turizmus során a fiziológiai szükséglet aktív kielégítésére a fentebb, az aktív turizmusnál említett termékek funkcionálhatnak. A kikapcsolódás iránti vágy természetesen nemcsak fizikai, de lelki feltöltődést is jelenthet,⁴⁰⁴ nem véletlen, hogy a turizmus és a vallás különböző formáinak (zárandoklat, ünnep) analógiájakor gyakori összehasonlítási alapként jelenik meg a világiaktól való elvonulás, a hétköznapiakból és a profánból való kilépés igénye. Michalkó Gábor a turizmus alternatív definíciójában is éppen azt emeli ki, hogy annak elsődleges funkciója az egyén élményszerzéssel párosuló környezetváltozása.⁴⁰⁵ Korpics Márta a transzcendens megtapasztalásának lehetőségeként értelmezi zárandoklatot, annak az élménynek az átéléseként, hogy az egyén „*életének értelme az Istenhez vezető út megtétele, melynek célját s az úton levés miérettjét is maga a célja adja*”.⁴⁰⁶ A másság és az egység megtapasztalása alapján kapcsolja össze Pusztai Bertalan is a vallást és a turizmust,⁴⁰⁷ miszerint a zárandok és a turista is vágyai beteljesítésére törekszik az utazás során.⁴⁰⁸ A turista elhagyja állandó lakó- és munkahelyét, elválnak a megszokottól, a hívő vallása gyakorlása során szintén a mindennapi élet nehézségeiből a természetfelettihez kapcsolódva, a hétköznapi gondolkodásmódtól eltérő gondolatok közé kerül, s különleges rituális cselekedetek részeseivé válik.⁴⁰⁹ A turista utazása során az *autentikus élményeket* keresi a hétköznapi nem autentikus és strukturált világával szemben,⁴¹⁰ és alapvetően

88 között P. Giurati, P. M. G. Myers és M. E. Donach három csoportra osztotta a zárandokok motivációit: testi, lelki egészség megszerzése (praktikus ok), találkozás Istennel, Mária-tisztelet, morális fejlődés, jobb emberré válni (lelki-aszketikus ok), kuriózumok keresése (világi vagy nem vallási ok). Lásd: SMITH, Valene L. 1992; PUSZTAI Bertalan 1998: 17.

³⁹⁹ BARTHA Elek 2006: 185–186.

⁴⁰⁰ MICHALKÓ Gábor 2007: 50.

⁴⁰¹ HUSZ Mária 2007: 123.

⁴⁰² MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 16.

⁴⁰³ MICHALKÓ Gábor 2012a: 53; MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 16.

⁴⁰⁴ MICHALKÓ Gábor 2012a: 55.

⁴⁰⁵ Uő. 34.

⁴⁰⁶ KORPICIS Márta 2014a: 131, Uő. 2003: 108., 172–176.

⁴⁰⁷ PUSZTAI Bertalan 2003: 82.

⁴⁰⁸ Uő. 1998: 16.

⁴⁰⁹ BERKI Tibor – POHNER Tamás 2009: 245; ELIADE, Mircea 1999: 63.

⁴¹⁰ MACCANNELL, Dean 1973: 590.

kedvelik a misztikus, különleges, magával ragadó és nosztalgikus jelenségeket, amelyeket a turizmusipar szervezői megkeresnek, és „*a marginálisból megeremtik számukra*”.⁴¹¹

A mai vallási turista számára maga az út is élményt jelent, és a népi vallásosság hagyományos elemei mellett előtérbe kerül az utazó személyes *spirituális* igénye.⁴¹² Valene Smith említett felosztása is a lelki élmény, a spirituális feltöltődés és a kognitív szükségletek eltérő befolyásán alapul.⁴¹³ A Recultivatur jelentés a vallási turizmus területén az elmúlt években Európa-szerte tapasztalható jelentős expanziót a spiritualitás iránti igény növekedésének eredményeként értelmezi.⁴¹⁴ Sulyok Judit és Mártonné Máthé Kinga már egyenesen „*lelki MICE*” vendégnek nevezi azt az új zarándokturista-réteget, amely a zarándoklatot egyfajta elvonulásként éli meg.⁴¹⁵ E réteg a szerzőpáros szerint leginkább abból a városlakó, „*életközépi válság környékén lévő*”, magas diszkrecionális jövedelemmel rendelkező szegmensből kerül ki, amely kifejezetten a minőségi szolgáltatásokat igényli.⁴¹⁶ A vallási turizmus és a spirituális igények összekapcsolódását jól reprezentálja, hogy Mártonné Máthé Kinga és Simonyi Norbert is már szinonimaként használja a két kifejezést.⁴¹⁷ Az élménygazdaság és szolgáltatásalapú gondolkodás nyújtott elméleti keretet az élményszerzést biztosító, értékteremtő gyakorlatok vizsgálata során Raffay Ágnes, Lőrincz Judit és Alan Clark számára. A szerzők szerint az élmények sokszor túlmutatnak a „*kézzelfogható, megtekinthető elemek sokaságán*”, a kiegészítő attrakciók és szolgáltatások is hozzájárulnak ahhoz, hogy a látogatás mély nyomot hagyjon a látogatókban.⁴¹⁸

A vizsgált helyszínek fogadóközössége szerint a látogatók egy része a turisztikai szolgáltatások igénybevételével párhuzamosan hitét is igyekszik gyakorolni, s valóban igényli a lelki élmény megszerzését is, és ennek átadására az egyházközségek is törekednek.⁴¹⁹ Ez elsősorban a magánáhitatban, néma imádságban, a katolikus turisták esetében pedig időnként a gyónásban ölt testet. Emellett egyre fontosabb a látogatóknak a külvilág zajától mentes, „meditatív csend” megélése is a templomokban.⁴²⁰ Ezen igényeket a templomok elcsendesedésre szolgáló eredeti funkciója is kielégíti, ezt a vonzerőt viszont az aktuális trendeket követve az egyházközségek sikeres hatásmenedzsmenttel, különböző programok vagy tárgyi eszközök, kiegészítő hangulatelemek révén is igyekeznek tovább erősíteni. Ilyen kiegészítő elem lehet a halk zenei aláfestés vagy a különleges interpretáció, mivel az előbbi erősíti az áhítat élményét, az utóbbi pedig az információközlésen túl egyéb értéket is közvetít.⁴²¹

⁴¹¹ PUSZTAI Bertalan: 2003: 94. Vö. BERKI Tibor – POHNER Tamás 2009: 246–247.

⁴¹² Sulyok Judit – MARTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 13–14.

⁴¹³ SMITH, Valene: 1992: 4. A fogalmak vizsgálatának fejlődéstörténetét lásd: COLLINS-KREINER, Noga 2010.

⁴¹⁴ EBEX 2013: 3.

⁴¹⁵ Sulyok Judit – MARTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 18.

⁴¹⁶ Uo.

⁴¹⁷ MARTONNÉ MÁTHÉ Kinga – SIMONYI Norbert 2018: 41.

⁴¹⁸ RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – CLARKE, Alan 2014: 35.

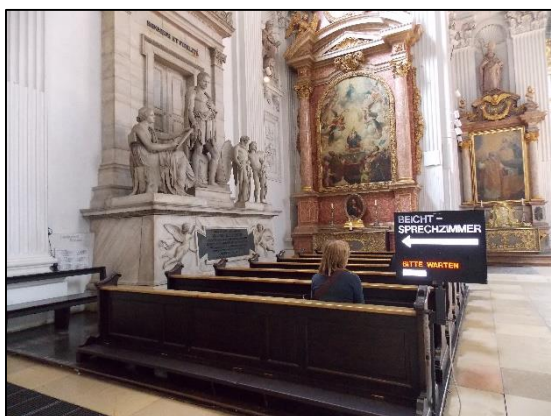
⁴¹⁹ A debreceni Nagytemplom padlásterében például kialakítottak egy imaszobát, amit a turisták is bejárhattak. A cél pedig egyértelműen az volt, hogy ne csak a templom történetét ismerjék meg, hanem „*végig tudjanak menni egy lelki folyamaton, lelki úton*”. O.I. közlése. Debrecen, 2022.

⁴²⁰ Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

⁴²¹ RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – CLARKE, Alan 2014: 9.

Sulyok Judit és Mártonné Máthé Kinga a vallásturisztikai fejlesztések kapcsán is kiemeli, hogy azok, a felmerülő igényeket kielégítendő sok esetben a lelki rekreációt is támogatják.⁴²²

Ezen személyes igények kielégítésére használt másodlagos szuprastruktúra szolgáltatásai a vallási helyszínek esetében már eredendően is rendelkezésre állnak, de az adott szolgáltató közeg, az egyházközség fogadóképességétől függően utólagos kialakításuk is lehetséges. A templomok belső térszerkezetük és berendezésükből adódóan természetes helyszínei az imádkozásnak, az elcsendesedésnek, amire felekezettől függetlenül – turisztikailag kényelmes megoldásként – a templompadok kiváló térelemként szolgálnak. A nyílt tér és az adott esetben intenzív látogatóforgalom miatt elcsendesedésre azonban csak kevés turista használja ezt a térelemet, elsősorban szemlélődésre, a templom berendezésének, művészi értékeinek szemrevételezésére és pihenésre szolgálnak a templomturizmus során. A turisztikai kínálatban speciálisabb igényeket kielégítve, mondhatni személyre szabott szolgáltatásként működik például a katolikus templomok esetében a mécsesgyűjtők kihelyezése vagy a turisták számára a nyitvatartási időben biztosított gyóntatás is.

7–8. kép. A gyóntatásékehez használt jelzőberendezés (St. Michael Kirche, München) és az imádkozásra, elcsendesedésre kijelölt hely, illetve az erre figyelmeztető tábla (Salzburger Dom, Salzburg)

Fotó: P. Szászfalvi Márta. München (DE), 2013. és Salzburg (AT), 2014.

A spiritualitás iránti fokozódó igények mentén az egyházközségek törekednek a megfelelő környezet kialakítására, ami adott desztináció helyzetétől, térszerkezetétől függően többféleképpen is történhet. Ha a kiemelkedő látogatóforgalmat bonyolító templom közvetlen szomszédságában, vagyis a települési turisztikai térben⁴²³ külön kápolna vagy gyülekezeti ház áll, akkor ebben az „alternatív szakrális objektumban” teremtik meg az elcsendesülés miliójét. Ha pedig az elsődlegesen turisztikai attrakcióként funkcionáló templom térbeli adottságai ezt lehetővé teszik, vagyis felekezettől függően sekrestye vagy a templomban létesített gyülekezeti terem is rendelkezésre áll, akkor természetesen még az épületen belül alakítják ki az imádkozásra szánt teret. Ebben az esetben piktoqramok és megfelelő feliratú („Zutritt nur zum Gebet”, „Entrance only for those who pray”) figyelmeztető táblák (8. kép)

⁴²² Sulyok Judit – Mártonné Máthé Kinga 2014: 15.

⁴²³ Michalkó Gábor 2012a: 72.

segítségével tudatosítják az adott térelem funkcióját, és irányítják a látogatók mozgását is. Az elcsendesedés funkcióját hangsúlyozó leggyakoribb tárgyi eszköz a kihelyezett Biblia, a gyertya vagy a lehetőségekhez mérten a halk zene is. Ezzel pedig már nem csak a vallásos (érzületű), hanem a már említett spirituális feltöltődésre, kikapcsolódásra is vágyó, a templomot eredendően kulturális indítékkal felkereső turisták is élnek.

Ezeket a spirituális szolgáltatásokat a turisták egyre inkább igénylik, ezért ezek nemcsak a spontán, de a szervezett templomlátogatások során is kialakításra kerülnek. Így például a Nyitott Templomok Éjszakája programsorozat keretében több templomban is a tárlatvezetések előtt vagy után a programot színesítendő orgonajátékkal vagy a gyülekezeti kórus énekével fokozták a látogatói élményt, és igyekeztek a turisták spirituális feltöltődés iránti szükségleteit is kielégíteni az egyházközségek (9. kép). Az ünnepekhez kapcsolódó turisztikai attrakciók esetében szintén megjelenik a spiritualitás iránti fokozott érdeklődés a fogyasztók legszélesebb körében. A karácsonyi vásároknak már évek óta szerves részét képezik az adventi gyertyagyújtások, amelyekkel a különböző programelemek (mécsesek körbeadása, zenei betétek vagy templomi koncertek) révén a „karácsonyi hangulat” megélése, az elcsendesedés iránt vágyó vásárolók lelki szükségleteire is reflektálnak.

9. kép. „Elcsendesedés” az orgonajáték alatt a Nyitott Templomok Éjszakáján a Nagytemplomban.
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Debrecen, 2014.

A templomturizmuson kívüli református vallásturisztikai attrakciókban ez a fajta spirituális feltöltődés eltérő intenzitással jelenik meg, hiszen egy vallási fesztiválon vagy gyülekezeti kiránduláson való részvételkor mindenképpen feltételezhetjük a lelki élmények iránti vágyat, amely az utazás primer motivációjaként is funkcionálhat. Ugyanakkor a gyülekezeti kirándulások során a kikapcsolódás, a mindennapok profanitásából való kiszakadás vágya gyakran meghatározóbb szereppel bír, a lelki feltöltődés csak másodlagos motiváló tényezőként működik, és az egész napos városnézés, szellemi/kulturális kikapcsolódáshoz képest egy rövidebb, jellemzően az esti órákra halasztott istentisztelet során ölt csak testet. A vallási fesztivál esetében pedig – elsősorban a különböző profán, félprofán programok révén – a valahova való tartozás, a kognitív szükséglet és az önmegvalósítás igénye válik inkább elsődlegessé.

A *biztonság* szükségletét a turisztikai szakirodalom jellemzően a bevásároló- és a charterturizmus motiváló tényezőjeként említi, a kiválasztott hely, a közlekedési eszköz vagy a

megélhetés biztonsága miatt.⁴²⁴ A vallási turizmus esetében viszont a fenti materiális elemekkel szemben egy mentális szükséglet, Martonné Erdős Katalin szavaival élve a „*lelki támasz*” nyújtotta biztonság iránti szükséglet is fennáll,⁴²⁵ amely közismert jellemzője a vallásos embernek, így egyaránt érvényes a zarándokokra vagy a vallási fesztiválózókra, a hitüket megélőkre is.

A *szeretet*, a *valahová való tartozás* szükséglete motiválja az utazások legnagyobb hányadát⁴²⁶ kitevő VFR turizmus mellett a különböző nemzeti és vallási identitáselemeket tápláló utazásokat is,⁴²⁷ újabb terminológiával a honvágyturizmust.⁴²⁸ A vizsgált térségben készített 2017–2018-as felmérés szerint a megkérdezettek 19%-ánál a „*társaság*” tényezője volt az örökségtúra választásának oka.⁴²⁹ Szűkebb értelemben az egyházközséghez, tágabban pedig az egyházhoz/valláshoz való tartozás igénye is befolyásolja az egyént a vallásturisztikai utazásokban. Ezen szükségszint esetében érdemes kiemelni az évfordulókhoz kapcsolódó programokon való részvételt és a református emlékezhelyekhez kötődő templomturizmust is, melyeknél a református egyházhoz tartozás érzése még intenzívebben van jelen, a vallási turista egyházi/vallási identitását egyértelműen megerősítik.

A *megbecsülés* iránti szükséglet elsősorban a különböző egyházi gyűléseken és konferenciákon való részvételt determinálja a valahová való tartozás igénye mellett. Ez a jellemzően a hivatásturisztikai utazásokat befolyásoló szükséglet szint a résztvevők társadalmi elismertségéhez és tekintélynövekedéséhez járulhat hozzá, valamint az incentiv turizmus részeként, a munkavállalók és üzleti partnerek számára szervezett ajándékutak az ösztönzés eszközeként elégitik ki az egyén megbecsülés iránti igényét.⁴³⁰ Témánk szempontjából az egyházi gyűlések, zsinatok és konferenciák mellett az ifjúsági és az egyházi szakintézmények munkatársainak szervezett jutalomkirándulások esetében szintén jelen van a megbecsülés tényezője.

A szükségletpiramis következő szintje a megismerés, a tudás iránti *kognitív*, valamint az elsősorban művészeti alkotásokra és természeti tájakra, városokra vonatkozó *esztétikai igény*.⁴³¹ Ez a vallásturisztikai attrakciók esetében, felekezettől függetlenül kiemelkedő jelentőséggel bír. Itt érdemes megjegyezni, hogy a múzeum és a turizmus közötti párhuzam kapcsán Fejős Zoltán néprajzkutató, muzeológus is többek között a szép, „*a megkapó dolgok esztétikai értékelését, vagyis a csodálat és a felfedezés érzését*” emeli ki.⁴³² Több kutatás szerint az általános környezeti adottságok után leginkább a kulturális és a vallási, azon belül is elsősorban az épített örökség motiválja az utazókat.⁴³³ Pusztai Bertalan a

⁴²⁴ A charterturistát a bejárattott célterületre szóló charterrepülőjegy kínálta teljes ellátás garanciája motiválja. Lásd: MICHALKÓ Gábor 2012a: 53.

⁴²⁵ MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 16.

⁴²⁶ Uo.

⁴²⁷ MICHALKÓ Gábor 2012a: 53.

⁴²⁸ REMENYIK Bulcsú – VETRÓ Richárd – BALOGH Andrej 2022: 136.

⁴²⁹ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 54.

⁴³⁰ MARTONNÉ ERDŐS Katalin 2009: 17; MICHALKÓ Gábor 2012a: 55.

⁴³¹ Uo.

⁴³² FEJŐS Zoltán 2000: 240.

⁴³³ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 9.

zarándokok kapcsán is az ismeretszerzési, idegen-megismerési motivációra hívja fel a figyelmet.⁴³⁴ Karen Hughes, Nigel Bond és Roy Ballentyne tanulmányukban szintén arról értekeznek, hogy a kulturális örökség szempontjából jelentős vallási helyszíneken a rekreációs és az edukációs motivációk kiemelkedőek.⁴³⁵ Ezt erősíti meg Ramirez és Portillo említett kutatása, miszerint a kulturális motivációk közvetett hatásaként a vallási turizmus az oktatási motiváció által biztosított teljes varianciájának 30,5%-át adja.⁴³⁶ A RECULTIVATUR jelentés szerint a zarándokokhoz számos olyan utazó is csatlakozott, akiknek úm. semmi köze a hithez, indítékaik a tanulási és a szabadidejük intelligens, művelt felhasználásának vágyából fakadnak, s szeretnék megtapasztalni más népek mindennapi életét, történelmét, természetét és értékeit. A templomlátogatás így olyan utazási formává válik, amely szorosan illeszkedik a turizmus egyéb formáihoz (környezeti, kulturális, aktív stb.).⁴³⁷

A templomokat felkereső látogatók kognitív szükségletének kielégítése az eredendően rendelkezésre álló egyházi/vallási objektum, annak berendezése által hordozott esztétikai impulzus és informatív tudás, a különböző technikák és technológiák által közvetített többletinformáció, illetve az informatikai eszközökön túli interaktivitás nyújtotta élmény sikeres kooperációján alapul. A 2017–2018-as felmérés szerint a válaszadók 30%-ának a tematika, 23%-ának a helytörténet, 25%-ának pedig a szakvezetés volt a választásának fő oka az örökségtúrákat tekintve.⁴³⁸ Ezt a helyszíni vizsgálatok is megerősítik, a fogadóközösségek tapasztalata és a vendégkönyvi feljegyzések tanúsága szerint ugyanis a látogatók elsődlegesen páratlan művészettörténeti értékeik miatt keresik fel a vizsgált desztinációkat. Ebben az esetben a fent említett autentikus élményszerzéssel párosulva a megismerés iránti vágy érvényesül, amellyel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy ma már a templomokban rendelkezésre álló művészeti értékek mellett a turisták kifejezetten igénylik a különleges élmények megszerzését, a templomok ismeretlen részének megismerését, az érdekes, emberi történeteket, „sztorikat” és az exkluzív programokat is.⁴³⁹

A szükségletpiramis utolsó szintje az *önmegvalósítás*, amely korábban leginkább a kalandtúrák és a felfedezőutak vonatkozásában minősült relevánsnak, a turizmus fejlődése mentén mára kibővült az általa determinált utazások köre. Így ma már a turista személyiségének fejlődésében jelentős hatással bír, különös érdeklődéséhez, „*régóta dédelgetett álmainak valóra váltásához*” vagy egy „*teljesítmény elérésének bizonyításához*” kötődő utazások motivációjaként is értelmezhető.⁴⁴⁰ Már Eric Cohen is hangsúlyozta a zarándoklat kapcsán, hogy a vallásos utazás során az egyén a maga középpontja felé tart.⁴⁴¹ Pusztai Bertalan zarándoklatokon készült fényképek és úti beszámolóik kapcsán szintén az önreprezentációt,

⁴³⁴ PUSZTAI Bertalan 1998: 14.

⁴³⁵ HUGHES, Karen – BOND, Nigel – BALLENTYNE, Roy 2013: 214.

⁴³⁶ ROBINA RAMÍREZ, Rafael – FERNÁNDEZ PORTILLO, Antonio 2018: 16.

⁴³⁷ EBEX 2013: 3.

⁴³⁸ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 54.

⁴³⁹ O.I, K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

⁴⁴⁰ MICHALKÓ Gábor 2012a: 54.

⁴⁴¹ SÜLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 14.

valamint az utazás individuumát emelte ki.⁴⁴² Az önmegvalósítás a vallási turizmusra levetítve tehát az adott utazó keresletét determináló elemek függvényében gyakorlatilag bármely dimenzió esetében motiváló tényezőként értelmezhetjük, hiszen az El Caminon való részvétel, egy kisebb gyülekezet számára a nyírbátori templom megtekintése vagy a fent említett példaként, az 1517 kilométer lefutása is egy régóta dédelgetett álmoként funkcionálhat, amely meghatározó erővel bírhat az egyén vagy a közösség fejlődésében is.

A vallási turizmus fogalmának bővülése révén a szükséglet-piramis minden szintje motivációs tényezőként értelmezhető a különböző dimenziók esetében. A vallási jellegű utazásokat egyértelműen befolyásoló lelki feltöltődés, illetve a kognitív és az esztétikai szükséglet mellett a valahová való tartozás szüksége is fokozott motiváló tényezőként működik. Ezen szükségletek intenzitásával már a fogadó egyházközösségek is egyre inkább számolnak, és lehetőségeikhez mérten a megfelelő látogatómenedzsment révén a differenciált, kulturális és spirituális szegmensre vonatkozó látogatói kereslethez alkalmazkodva újabb és újabb attrakciókkal, hatáselemekkel bővítik kínálatukat.

1.5. A VALLÁSI TURIZMUS KÍNÁLATA

A turizmus feltételrendszere azokat a kereteket jelenti, amelyekben a turisztikai piac kialakulhat és versenyképpé válhat. Ez a feltételrendszer, más néven a turizmus kínálati oldala általános és helyi feltételekből áll. Az általános feltétel elsősorban a célterület biztonságára vonatkozik, a helyi feltételek alatt pedig közvetlenül a desztináció működését befolyásoló fogadókésztséget és -képpességet értjük.⁴⁴³ A kínálat körébe tartozik a vonzerő kérdése is, mellyel összefüggésben elmondhatjuk, hogy bár hazánk rendkívül sokszínű és kiemelkedő vallási értékkincs kínálattal rendelkezik (közel 4000 szakrális hely lelhető fel Magyarországon), ez azonban mégsem kap kellő figyelmet sem belföldi, sem nemzetközi szinten.⁴⁴⁴

1.5.1. *A turizmus biztonságfaktora*

A turizmus általános feltételrendszere napjainkban a biztonságfaktor köré csoportosul, amely alatt tágabb értelemben az intézményesült fenyegetettséget, a közegészségügyi állapotokat és az életszínvonal-küszöb tényezőjét érthetjük.⁴⁴⁵ Közvetlenül elsősorban a turista személy- és

⁴⁴² „ezeken a képeken már a modern turistát láthatjuk... az egyéni- és csoportképek mutatják a pihenni is vágyó utazót, az individuumot... és bizonyos úti beszámolók egyenesen a résztvevők portréival, azaz önreprezentációikkal is az utazás élményei közé tartoznak.” Lásd: PUSZTAI Bertalan 2004b: 429.

⁴⁴³ MICHALKÓ Gábor 2012a: 75.

⁴⁴⁴ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 352, 354.

⁴⁴⁵ Uo.

vagyonbiztonsága tekinthető veszélyeztetettnek, s bár korábban a turisták ritkán váltak erőszakos támadások áldozataivá, az utóbbi évtizedek eseményei bebizonyították, hogy a terrorizmus a turisztikailag frekventált térségeiket sem kíméli.⁴⁴⁶

A vizsgált beregi desztinációk fogadóközösségének tapasztalatai szerint a térségbe irányuló turisztikai keresletet egyértelműen befolyásolja a közbiztonság és a helyi életszínvonal megítélése. Jellemző turista attitűdként említik a határmentiségtől, valamint a térség vélt-valós alacsony életszínvonal-küszöbétől és a helyi roma kisebbségtől való félelmet is. Mind a mai napig igen sok potenciális látogatóban él erősen az egykori, ún. „*fekete vonat*” képe. Az 1970-es években közismerten a korabeli gazdasági viszonyok, a munkanélküliség és a tévesztés miatt a térség munkakereső rétegének igen nagy hányada ingázóként tartósan távol, Budapesten vagy a Dunántúlon (Tatabánya) vállalt munkát, és csak hétvégén utazott haza.⁴⁴⁷ Ez a folyamat jelentősen átalakította a helyi társadalom összetételét, a társadalmi szerepeket (női munkaerő felértékelődése) és hosszútávon a térség megítélését is. A *határmentiség* problémája elsősorban a csempészet és orrgazdaság miatt él a köztudatban, s az északkeleti határ kiemelten kockázatos térségnek számít.⁴⁴⁸ Ezen negatív biztonságképpel szemben a vizsgált desztinációk fogadóközössége, főként Csarodán és Tákoson a valóban rendezett környezetet, idilli faluképet és a tisztaságot állítják ellenpólusként.⁴⁴⁹ Mindezek miatt a potenciális, főleg a Dunántúlról érkező turisták inkább a biztonságosabbnak ítélt nyugati határ menti, főként őrségi településeket választják utazásuk céljául a keleti határok mellett fekvő szatmári és beregi falvakkal szemben, az utóbbi javára írható gazdag örökség- és aktív turisztikai elemek nyújtotta élménytöbblet ellenére.

1.5.2. *A fogadóközösség*

A turizmus helyi feltételrendszerének elemei az adott desztináció fogadóközösségének fogadóképessége és -készsége.⁴⁵⁰ A *fogadóképességet* a turizmus működéséhez szükséges fizikális, vagyis tárgyi, szervezeti és személyi feltételek határozzák meg. A *tárgyi feltételek* alatt a turisztikai infra- és szuprastruktúrát értjük,⁴⁵¹ melynek részletes bemutatására egy későbbi fejezetben kerül sor. A turisztikai fogadóképességet meghatározó *szervezeti feltételek* egy alulról, a legkisebb helyi turisztikai szervezettől a Tourinform Irodákon és a fejlesztési ügynökségeken át egészen a turizmuspolitikáért felelős politikai vezetőig terjedő összetett rendszerre épül.⁴⁵² A vallási turizmus szervezeti és intézményi szempontból is több kihívással küzd a 2021-es stratégia szerint. Egyfelől kevés kiemelt

⁴⁴⁶ MICHALKÓ Gábor 2004: 190.

⁴⁴⁷ MURÁNYI-GYÓRI Gréta 2021: 161.

⁴⁴⁸ BARANYI Béla 2004; BERGHAUER Sándor 2011; MICHALKÓ Gábor 2004: 196–198.

⁴⁴⁹ B.L., G.M.V. közlése, Csaroda, 2017; K.L. közlése, Tákos, 2021.

⁴⁵⁰ MICHALKÓ Gábor 2012a: 75.

⁴⁵¹ Uő. 84.

⁴⁵² Uő. 86. A hazai turizmus központi irányításának vizsgálatát lásd alább.

szakrális desztináció rendelkezik dedikált vallásturisztikai szervezettel és megfelelő képességgel. Másfelől a stratégia szerint az egyes egyházak belső szervezeti struktúrájában nem megoldott, hogy egy megfelelő szerepkört betöltve működtesse, segítse valaki a helyi vallási turizmust, nincs is erre megfelelő kapacitásuk, ezért az értékkinccsek felügyelete és napi szintű irányítása sok esetben ad hoc módon történik.⁴⁵³ A református egyházban a helyszíni vizsgálatok alapján elsősorban nem a meglévő struktúra jelenti a fő akadályt, tekintve a számos potenciális félvilági munkakört, sokkal inkább az ennek működtetésében nélkülözhetetlen költségvetési- és a státusz betöltéséhez szükséges, megfelelő helyi humán erőforrás hiánya. Az említett stratégia is kiemeli, hogy jelentős különbségek állnak fenn a térségek elhelyezkedése és az egyes egyházak igazgatási egységeinek földrajzi tagozódását tekintve.⁴⁵⁴ Nem meglepő, hogy a vizsgált egyházközösségek közül csak a debreceni Nagytemplomban menedzseli külön apparátus a templomturizmust, itt is csak a 2012-es fejlesztések óta kezdődött el a turisztikai profil kialakítása, a stratégiai- és szervezetmenedzsment tudatos működtetése.⁴⁵⁵ Így jelenleg egy főállású turisztikai referens, egy múzeumpedagógus, egy technikus és három pénztáros dolgozik az egyházközösség turizmusért felelős csoportjában. A technikus feladatkörébe tartozik a templom hangosítása és az online megjelenés is, ez utóbbit a közeljövőben kialakítandó turisztikai kommunikációs munkakörben dolgozó szakember fogja átvenni. Emellett a nagyobb rendezvények során önkénteseket is alkalmaznak. Az egyházi fogadóközösség szükségesnek tartja egy külön státusz kialakítását a debreceni egyházi attrakciók sikeresebb összekapcsolására, túraútvonalként való működtetésére, valamint az egyházkerület többi desztinációinak (pl. a szatmári templomtúrák) helyi promotálására is.⁴⁵⁶

A vizsgált szatmári és beregi egyházközösségekben még nem épült ki differenciált szervezet a turizmus működtetésére. Itt a református vallási turizmus menedzselésében legfontosabb szerepe a gyülekezet vezetőjének, a lelkésznek van, az ő feladata a támogató környezet megteremtése és a szükséges attrakciómenedzsment működtetése is. A lelkész mellett csak a templom karbantartásáért felelős személyzet (gondnok, takarító) vesz részt a turizmusban, aki gyakran egy személyben látja el az idegenvezető funkciót is.⁴⁵⁷ A fogadóképesség *személyi feltételei* a turizmus működtetésében résztvevők szakmai kvalitásait, felkészültségeit és szociális készségeit fogja össze. E kérdés részletes elemzésére a templomturizmus vizsgálatánál kerül sor, tekintettel arra, hogy a vizsgált helyszíneken a turisztikai

⁴⁵³ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 359, 378.

⁴⁵⁴ Uo.

⁴⁵⁵ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

⁴⁵⁶ O.I. közlése. Debrecen, 2022.

⁴⁵⁷ A vizsgált felvidéki helyszínek közül többek között alacsony látogatottságú Kakaslomnic és Nagytoronya templomában sem áll rendelkezésre semmiféle információs felület a látogatás idejére és körülményeire vonatkozóan. A potenciális turisztikai humánszervezet kizárólag a helyi egyházi vezető személyéből áll, így az igénybe vehető turisztikai szolgáltatások köre a lelkész időbeosztásának függvénye.⁴⁵⁷ Ezzel szemben a nagyobb látogatóforgalmat bonyolító, kiemelkedő művészeti értékkel bíró csetneki evangélikus templom folyamatos nyitvatartás mellett, egy idegenvezető közreműködésével várja a látogatókat, a frekvenciált Lőcsén pedig már egy kiépült menedzsmentrendszer működik.

humánerőforrás, esetünkben az idegenvezetők a vallási turizmus dimenziói közül leginkább a templomturizmusban játszanak szerepet.

A *fogadókészség* a helyi társadalom érintett szegmensének, vagyis a döntéshozók, a szolgáltatászektor képviselőinek és a lakosságnak a turizmushoz való hozzáállását, komplex viszonyát és mentális attitűdjét jelenti, melyben kulturális háttérként funkcionál többek között az adott desztináció közösségének történelmi fejlődése, identitása és a vallása is.⁴⁵⁸ A döntéshozók a vonatkozó stratégiák és jogszabályok, illetve a sikeres turisztikai attrakció kialakításához és működtetéséhez szükséges feltételek biztosításában játszanak fontos szerepet. Az előbbieket tekintve a politikai környezet turizmusra gyakorolt hatása kapcsán leírtak ugyancsak érvényesek, az utóbbi esetében a későbbiekben részletesen bemutatandó infra- és szuprastruktúra bír meghatározó jelentőséggel. Emellett fontos szerepet tölt be az érintett helyi szervezetek és intézmények kapcsolata, *együttműködése* is. Itt a helyi önkormányzatok egyházpolitikája, a gyülekezet vezetőjével való kapcsolata a pártállami évtizedekben determináló, de még napjainkban is erőteljes befolyásoló erővel bír az egyházak helyi tevékenységére, így a vallási turizmus működésére és sikerére. Egy kistélepülés esetében főként a marketing és a templom környezet karbantartása esetében, ez utóbbi különösen fontos az egyházközségek számára, tekintettel a kiterjedt külterületre, annak karban- és tisztántartására a különböző szolgáltatások révén.⁴⁵⁹ Egy nagyváros esetében, mint amilyen Debrecen, már természetes közös érdek alakítja az egyházak és az önkormányzat turizmus területén való együttműködését, amely leginkább a hivatás- és a fesztiválturizmus területén ölt testet.⁴⁶⁰

A Turizmus 2.0. stratégia szerint napjainkban az egyházi és az egyéb turisztikai szakmai szereplők részéről is határozott igény jelentkezik a szorosabb együttműködésre, illetve a felekezeten is átívelő, a fejlesztésekre irányuló stratégiai célok megvalósítását szolgáló fórum létrehozására. A közöttük lévő kooperációt azonban sok esetben nehezíti, hogy a turisztikai közeg korlátozottan tudja a vallási turizmust beilleszteni az általános turizmus kontextusába.⁴⁶¹ Az elmúlt időszak vallásturisztikai pályázatainak köszönhetően azonban jelentős előrelépések történtek az önkormányzatokkal és a különböző turisztikai szervezetekkel, a vizsgált térségben elsősorban a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Turisztikai Ügynökséggel való együttműködés révén, mellyel a térség egyházközségeinek igen szoros a kapcsolata.⁴⁶² A térségi egyházközségek kooperációja azonban a turizmus területén további

⁴⁵⁸ Uő. 86.

⁴⁵⁹ Például fűnyírás, szemétszállítás stb. B.L. közlése. Csaroda, 2017. Tákoston is egy önkormányzati közmunkás végzi a templomkert karbantartását. Az egyházak által működtetett szociális szolgáltató intézmények jelentős segítséget jelentenek e tekintetben, mivel szüksége szerint az ottani dolgozók közre tudnak működni a turizmusban is. Sz.-I.N. közlése. Lónya, 2021.

⁴⁶⁰ O.I. közlése. Debrecen, 2022.

⁴⁶¹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 353, 359, 379.

⁴⁶² „Ők szponzorálnak minket, mi meg táblákat helyezünk el, térképeket, filmvetítések vannak” B.L. közlése. Csaroda, 2017. Gadácsi Péter a partneri kapcsolatok kialakításában az MTÜ szerepét hangsúlyozza. Lásd: GADÁCSI Péter 2022: 101.

erősítést igényel, a szűkebb és a tágabb régió szintjén is. A sikeres együttműködést nehezíti a stratégia szerint az egyes egyházak igazgatási egységei közötti különbség, amit a kutatásaim során tapasztaltak is megerősítenek.⁴⁶³ A helyszíni vizsgálatok alapján elmondhatjuk, hogy ennek is a szükséges humánerőforrás hiánya állja leginkább útját, vagyis hogy legyen egy megfelelő turisztikai szakember, aki az innovatív kooperációk létrehozását és működtetését menedzselni tudja.

A fogadóközösség vallási turizmussal szembeni *attitűdje* igen változatos képet mutat. Rátz Tamara a fogadóközösség jellemzői között foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a desztináció lakosságának életmódja, értékrendszerei vagy hagyományai miként befolyásolják a köztük és a turisták között kialakuló kapcsolatot. Ilyen meghatározó tényezők lehetnek a vallási hagyományok is, amelyek a turizmus hatására megváltozhatnak, vagy amelyek változást gyakorolnak a turizmusra.⁴⁶⁴ Rátz a Keszthely-Hévíz kistérségben folytatott kutatást, amelynek többek között a vallási élet területére gyakorolt befolyás is vizsgálat tárgyát képezte, s az ekkor készített lakossági felmérésben a megkérdezettek a vallási élet tekintetében a turizmus hatását semlegesként értékelték, vagyis a válaszadók úgy gondolták, hogy a turizmus nem befolyásolja azt.⁴⁶⁵ Érdeemes kiemelni, hogy a kérdések korosztály szerint differenciált kiértékelése szerint az idősebb válaszadók úgy ítélték meg, hogy a turizmus fejlődése kedvező változást eredményez a vallási életben, a fiatalabb korosztály észlelése szerint azonban az semmilyen hatással sincs rá.⁴⁶⁶ A turizmus vallási életre gyakorolt hatásaival kapcsolatos válaszaikat a megkérdezettek azzal egészítették ki, hogy a turisták vallásosabbak, mint a helyi lakosok, és üdülésük során is rendszeresen vesznek részt a helyi istentiszteleteken. Emellett többen kiemelték, hogy a turisták ezen igényei egyfelől a német nyelvű istentiszteleteket, sőt az evangélikus templomépítését is kikényszerítették – lévén a helyi lakosok zömmel katolikusok, míg a német turisták evangélikus vallásúak. A helyi lakosság a turizmus legkedvezőbb hatásai között említette a nyelvtanulás lehetőségét is.⁴⁶⁷ Saját kutatásom során a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Cserkeszőlőn is a fentiekhez hasonló hatását mérhettem fel a helyi turizmusnak a már említett német nyelvű istentiszteletek szervezésében.

A vizsgált települések református gyülekezetei mind egyértelműen pozitívan ítélik meg a turizmust és a kapcsolódó fejlesztéseket, a gyülekezeti tagok büszkék arra, hogy a templomuk ismert, s ez egyértelműen meghatározza lokális és egyházi identitásukat.⁴⁶⁸ Ezt az attitűdöt természetesen

⁴⁶³ Nyírbátorban felmerült egy a Debrecen-Nagytemplomi Egyházközséggel való együttműködés, miszerint Debrecenből tudatosan küldenek a turistákat a településre, de a tapasztalatok szerint ez nem valósult meg eddig. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

⁴⁶⁴ Uő. 37–38.

⁴⁶⁵ Uő. 123–124.

⁴⁶⁶ Uő. 167–168.

⁴⁶⁷ Uő. 124–125.

⁴⁶⁸ „Jó érzés, hogy idegenek érkeznek a templomunkba, és viszik a város, az egyház, a templom jó hírét.” Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017; „Az mindenki előtt világos, hogy ez egy első osztályú műemlék, ami gondozást igényel, ez országosan és országhatáron túl is ismert, ahova látogatók jönnek, jöttek eddig is, tehát ők megszokták ezt a tulajdonságát ennek a középkori épületnek.” B.G. közlése. Nyírbátor, 2017. A felújítások során felmerülő kisebb problémákat lásd alább.

megkönnyíti, hogy a vizsgált desztinációk többsége már hosszú ideje vallásturisztikai attrakcióként működik, amely így már természetessé vált a jelenlegi generáció számára. A vizsgált fogadóközösségek tagjainak többsége az egyházi alkalmak idején találkozik csak a látogatókkal, a turizmus működtetésében a lelkészeken, az idegenvezetőkön és a karbantartókon kívül nem vállalnak aktív szerepet. Mind a turizmus megítélését, mind az abban való részvételt természetesen befolyásolja a kistelepülési gyülekezetek demográfiai összetétele és alacsony taglétszáma.⁴⁶⁹ Ez gyakran a gyülekezet egész működésével kapcsolatos passzivitással, valamint a templom- és egyháztörténettel kapcsolatos tájékozatlansággal is párosul.⁴⁷⁰ Ennek megoldásaként, „lelkes helyi kezdeményezésként” a gyülekezeti tagok és a térség érdeklődői részére rendezendő ismeretterjesztő vagy tudományos előadások megtartása szolgálhatna.⁴⁷¹ A fogadó gyülekezet turizmussal szembeni viselkedését a tagok saját, egyéni utazási szokásai is befolyásolják,⁴⁷² ami a szerényebb szabadrendelkezésű jövedelmi viszonyok miatt erősen korlátozott. Ezt támasztja alá, hogy a megkérdezett idegenvezetők mindegyike kiemelte, azért is örül a látogatóknak, mert így nagyon sok új embert ismer meg.

A vallási helyek turisztikai hasznosítása természetesen nem minden esetben eredményez pozitív visszacsatolást a fogadóközeg részéről, s az egyházközségekben gyakran ambivalens vagy kifejezetten elutasító érzések alakulnak ki a fokozódó turisztikai érdeklődés miatt.⁴⁷³ A negatív attitűd elsősorban a tömegturizmussá fejlődött vallásturisztikai helyszíneken jellemző a tömeg, a környezetszennyezés stb. miatt. Sulyok Judit és Mártonné Máthé Kinga negatív hatásként említi, hogy a vallási turisták számára létesített kényelmi szolgáltatások a helyi társadalmat is átalakítják, a desztinációk fejlődése pedig az érintett vallási közösségek életét is befolyásolja.⁴⁷⁴ Ez több, vizsgált helyszínen lezajlott fejlesztés kapcsán érvényes attitűd volt, amely azonban a legtöbb esetben csak átmeneti volt, és csak az adott fejlesztési elemekre vonatkozott, nem általában a turisták érkezésére.⁴⁷⁵ Ugyanakkor a szerzőpáros szerint a vallásturisztikai helyszínek „*valós élmények közvetítői is, életmódra kibató változások, komoly személyiségfejlődési, átalakulási pillanatoknak helyet adó terek*”.⁴⁷⁶

⁴⁶⁹ K.L. közlése. Tákos, 2021.

⁴⁷⁰ Előfordult, hogy a lónyai gyülekezet tagjának nyíregyházi ismerőse mesélt a helyi templom művészettörténeti jelentőségéről. Sz-I.N. közlése. Lónya, 2021.

⁴⁷¹ Ennek vélelmezhetően a kistelepüléseken a megfelelő előadóknak járó honorárium szabna korlátokat.

⁴⁷² A nyírbátori gyülekezet tagjait legnagyobb arányban családtagjaikat látogatják meg. A településen egy pedagógus gyakran szervez Erdélybe kirándulásokat, amin a gyülekezet tagjai is részt vesznek. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

⁴⁷³ A vizsgált helyszínek közül egyedül a felvidéki Nagytoronya református gyülekezetében váltott ki egyértelműen negatív érzéseket a templomban 2003–2010 között zajló régészeti feltárások, amelyeknek elhúzódása „*romboló hatással voltak*” a gyülekezetre, ráadásul igen sok költséget vont a gyülekezetre, s az azóta érkező turisták látogatását is tehernek érzik. Az új külső tér gyakorlatilag csak a lelkésznek tetszik. P.Z. közlése. Nagytoronya, 2012. A templom történetéről lásd: TAMÁSKA Máté 2017.

⁴⁷⁴ SULLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 13; MICHALKÓ Gábor – IRIMIÁS Anna 2013: 194.

⁴⁷⁵ A vonatkozó fejlesztések részletesebb vizsgálatát lásd alább.

⁴⁷⁶ SULLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 13.

1.5.3. *A vonzerő*

A jellemzően kínálati tényezőként tárgyalt turisztikai *vonzerő*, más néven attrakció vagy nevezetesség Michalkó Gábor meghatározása szerint az a látványosság, ami alkalmas a kereslet érdeklődésének kiváltására, vagyis a turistát arra ösztönzi, hogy az adott desztinációra látogasson.⁴⁷⁷ A *desztináció*, más néven turisztikai célterület a turisták által látogatott, a tartózkodásukhoz szükséges feltételekkel rendelkező és térbelileg lehatárolható földrajzi egység.⁴⁷⁸ Olyan fogadó terület, ahol a turizmus realizálódik, és amely önálló egységként, azaz meglátogatandó területként jelenik meg, a látogató számára – vonzerői és az azokra épített turisztikai szolgáltatások alapján – komplex élményt nyújt, és ahol az ehhez kapcsolódó szükségleteit kielégítheti.⁴⁷⁹ A vonzerőkre alapozott, a vendégek igényeinek összességét kielégítő potenciális szolgáltatáshalmaz a *turisztikai termék*, vagyis a turista adott desztinációban végezhető tevékenységeinek azon keretei, amelyből ideális esetben kialakítható a versenyképes szolgáltatás.⁴⁸⁰

Az attrakciók idegenforgalmi hatását a megfelelő területi megjelenésük, érdekességük, látványosságuk és az egyéb idegenforgalmi hatásuk (attrakció- és látogatómenedzsment tényezők) határozza meg. Ha ezek a hatások kedvezőek, és az adott egyházközségek vonzó turisztikai termékeket tudnak felkínálni a lehetséges fogyasztók számára, önálló idegenforgalmi úti célként, jelentős vonzerővel rendelkező attrakcióként is működhetnek a vallási turizmus összefüggésében. A vallásturisztikai nevezetességek önmagukban is képesek jelentős idegenforgalmi vonzerőként funkcionálni, többségük azonban a természet- és a gazdaságföldrajzi adottságokkal szoros összefüggésben fejtik ki igazán kedvező hatásukat,⁴⁸¹ s a kiemelt hazai szakrális értékeknek csak töredéke az, amely az adott desztinációra történő látogatás alapvető vezetőjeként jelenik meg.⁴⁸² A kulturális, így a vallási turisták számára legfontosabb célterületek az ún. történelmi települések, ahol egyértelműen rendelkezésre állnak azok a vonzerők, amelyeket „*az először oda látogatóknak 'kötelező' felkeresni*”.⁴⁸³ Ezekben a városokban azonban jellemzően léteznek olyan kiegészítő attrakciók, amelyek elsősorban a helyi közösséget szolgálják, másodsorban azonban a településre látogatókat is vonzzák, és hosszabb tartózkodásra ösztönzik őket.⁴⁸⁴

⁴⁷⁷ MICHALKÓ Gábor 2012a: 90.

⁴⁷⁸ Uő. 123.

⁴⁷⁹ NEMZETGAZDASÁGI MINISZTERIUM 2011: 9.

⁴⁸⁰ MICHALKÓ Gábor 2012a: 178. Más megközelítésben a turisztikai termék egy olyan komplex jószág, termék-szolgáltatás, amelynek összetevőit a turista vásárlási döntései kapcsolják össze. Lásd: JANCSIK András 2007: 62.

⁴⁸¹ GONDA Tibor 2014: 48.

⁴⁸² MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 358.

⁴⁸³ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara (szerk.) 2003: 22.

⁴⁸⁴ Uő.

A vonzerőknek többféle csoportosítása ismert. Eredetük alapján megkülönböztetjük az ember alkotta és természeti, az ismert térkategóriák mentén pedig regionális, országos, nemzetközi és globális vonzerőket. A Recultivatur jelentés szerint a vallásturisztikai nevezetességek földrajzi kiterjedését tekintve is igen sok csak helyi vonzáskörű, ezért legtöbbször egynapos kirándulások céljai.⁴⁸⁵ A vallásturisztikailag fontos protestáns emlékhelyek között jellemzően Debrecen, Pápát, Sárospatakot és Sopront emelik ki.⁴⁸⁶ A Turizmus 2.0. stratégia a 4000 szakrális helyből 227-et kiemelt szakrális értékkincs-ként tart számon, melyeket négy fő kategóriába sorol: kegyhelyek, búcsújáróhelyek, templomok, imahelyek (168 helyszín); kolostorok és elvonulási helyszínek (20 helyszín); zarándokutak és elvonulási helyszínek (8 út) és egyéb szakrális értékek (31 helyszín). Ezek földrajzilag minden turisztikai térségben, de legnagyobb részük a Budapest és környéke (46), a Tokaj és Nyíregyháza (28), Balaton (25), Mátra-Bükk (23), Pécs-Villány (18) térségben jelenik meg.⁴⁸⁷ A stratégia által összeállított szűkített értékkincs lista szerint a legtöbb (9) református attrakció a Tokaj és Nyíregyháza térségben található.⁴⁸⁸ Ide tartozik vizsgálati térségünk, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye is, amely bár igen gazdag történelmi és kulturális emlékekben, kevés a térségben a minősített nemzeti emlékhely.⁴⁸⁹

Az ember alkotta vonzerőket három nagy csoportba sorolhatjuk: mesterséges, szabadidő-orientált és funkcióváltáson átesett attrakciók.⁴⁹⁰ A vizsgált vallásturisztikai attrakciók jellemzően az ember alkotta, mesterséges vonzerők közé tartoznak, melyek a vallásos turisták számára Michalkó Gábor szerint egyfajta spirituális térként jelennek meg, a nem hívő turistákat pedig építészeti szépségük és meghittségük vonzza.⁴⁹¹ Sulyok Judit és Mártonné Máthé Kinga kiemeli, hogy bár a vallásturisztikai vonzerők jelentős hányada épített örökség, a vallási céllal utazók számára fontos vonzástényezővel rendelkezhetnek a természeti attrakciók is. Emellett a turisták figyelmét is felkeltő, a hagyományok felélesztésében fontos szerepet játszó ünnepek jelentőségére hívják fel a figyelmet, amelyeknek visszszakralizálódása a rendszerváltás óta hazánkban is megfigyelhető jelenség.⁴⁹² A hazai vallásturisztikai kínálat fontos részeként említik még a rendezvényeket, fesztiválokat is,⁴⁹³ s kiemelik az

⁴⁸⁵ Sulyok Judit – Mártonné Máthé Kinga 2014: 14. A vizsgált vallásturisztikai helyszínek földrajzi kiterjedését lásd alább.

⁴⁸⁶ Uo. Vö. Varga Mária 2011.

⁴⁸⁷ Magyar Turisztikai Ügynökség 2021: 354.

⁴⁸⁸ Ugyanezen lista 2-2 értékkincset sorol a Debrecen, illetve a Budapest és környéke térséghez, a többinél egyet-egyet. Lásd: Uő. 356.

⁴⁸⁹ SZ.N. 2020: 73.

⁴⁹⁰ Michalkó Gábor 2012a: 94–98. A vonzerők más szempontú rendezése alapján ismerünk tárgyiasult, megfogható és szellemi, megfoghatatlan jellegű attrakciókat. Lásd: Lengyel Márton 2004: 132–133. Rátz Tamara a vonzerők jellege alapján helyeket vagy helyszíneket és eseményeket különböztet meg. Lásd: Rátz Tamara 2011b.

⁴⁹¹ Michalkó Gábor 2012a: 93. Mártonné Erdős Katalin szintén az ember alkotta vonzerők között említi meg a vallási eseményhez vagy jelenséghez köthető szent- és emlékhelyeket, amelyekhez elzarándokolnak az utazók. Példaként Mária-pócs mellett a debreceni Emlékkertben található Gályarabok emlékoszlopát említi meg. Lásd: Mártonné Erdős Katalin 2009: 18.

⁴⁹² Sulyok Judit – Mártonné Máthé Kinga 2014: 16.

⁴⁹³ Egyrészt az adott egyházközséghez szorosan kapcsolódó, másrészt a turizmuson is túlmutató szerepkört is betöltő rendezvényeket értik, előbbire példaként a Református Zenei Fesztivált, utóbbira az Ars Sacra Fesztivált hozzák. Lásd: Uo.

egyházi látogatóközpontok jelentőségét is. A továbbiakban a vallási turizmus konceptualizálása során ismertetett tényezőket vizsgálom meg, mint potenciális vallásturisztikai vonzerőket.

2. MŰEMLEKVÉDELMI FELTÁRÁSOK A FELSŐ-TISZA-VIDÉKI REFORMÁTUS TEMPLOMOKBAN

A magyarországi turizmus erősségei között Lengyel Márton a „*természeti és kulturális értékek elkezdett védelmét*” emeli ki, annak kihasználási módja pedig a természet- és műemlékvédelem folytatását, környezetbarát turisztikai hasznosítását hangsúlyozta.⁴⁹⁴ Az egyházi értékek színvonalas, turisztikai bemutatásához azonban Husz Mária szerint olyan fejlesztésekre van szükség, amelyek „*támogatások, hazai és európai források, pályázatok nélkül nem valósíthatók meg*”, ezért elengedhetetlen az egyházak és az állam együttműködésére.⁴⁹⁵ Az egyházközségek működési és templomrekonstrukciós munkálatokra fordított anyagi erőforrásainak feltételei napjainkra jelentősen átalakultak. A korábbi századok templomépítéseihez vagy felújításaihoz szükséges pénzüsszeget közismerten a gyülekezetek tagjai, a települések lakói, az ún. patrónusok teremtették elő, illetve egészítették ki az egyházközségek ingó- és ingatlan vagyonából származó bevételeket. Később a műemlékvédelmi szervezetrendszer kiépülése és jelentőségének növekedése után, vagy adott esetben a régészeti feltárások mentén volt lehetőség a templomok állagmegóvására. Bár ekkor még ezek a munkálatok nem párosultak látogatóbarát turisztikai fejlesztésekkel, az adott desztinációra irányuló turizmus elindításában elvitathatatlan jelentőséggel bírtak, mivel több település esetében közvetlenül ezekhez a feltárásokhoz köthető a helyi templomturizmus kezdete.⁴⁹⁶ A régészeti feltárások és műemlékvédelmi munkálatok fontosságát az is jól mutatja, hogy sok esetben azoknak dokumentációját az egyházközségek közszemlére teszik, mintegy turisztikai interpretációként is alkalmazzák.

Bár az itt található egyházi emlékek művészettörténeti értéke indokolta volna, a Felső-Tisza-vidék nemcsak földrajzilag, de a kutatások szempontjából is sokáig peremvidéknek számított. A magyar műemlékvédelem figyelme csak a 19. század végén kezdett el e terület felé fordulni, elsősorban *Szteblo Ottó*, a Műemlékek Országos Bizottsága akkori másodépítésze révén, jellemzően a helybeliek kezdeményezésére.⁴⁹⁷ Lux Géza az 1930-as évek végén említi meg, hogy „*széles tömegek érdeklődése mozgult meg a magyar múlt emlékei irányában*”. Ennek megfelelően, s a „*feledés és közöny homályában rejtőző értékek feltárásának*” jegyében a MOB tagjaként kollégáival 1938-ban felkeresték „*a fővárostól és a forgalomtól távoleső és műtörténeti szempontból is meglehetősen ismeretlen területet*”, a Nyírséget és a beregi Tiszahát vidékét.⁴⁹⁸ Az 1930-as években a térség több gyülekezete kereste fel az örökségvédelem

⁴⁹⁴ LENGYEL Márton 2004: 62.

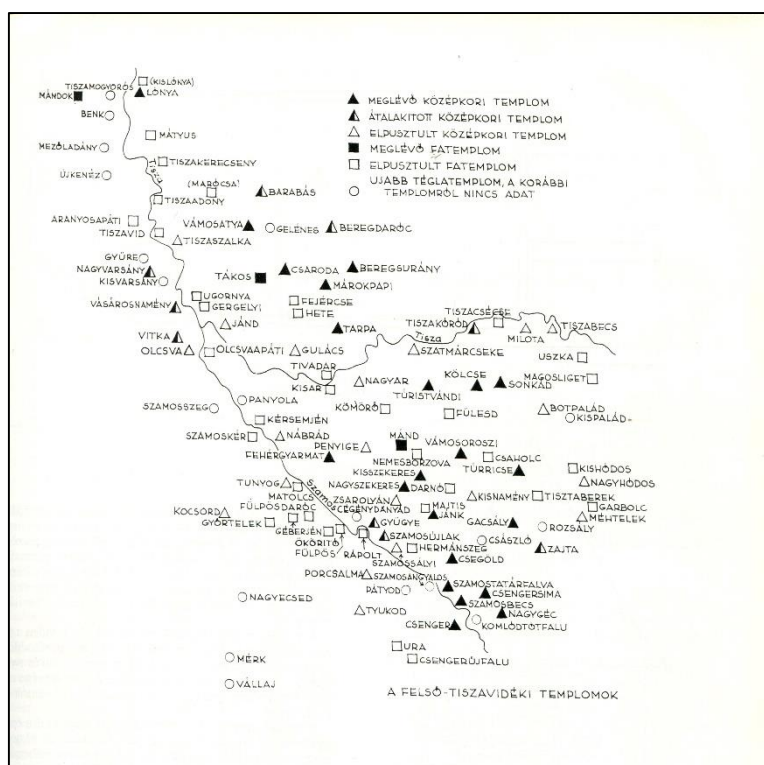
⁴⁹⁵ HUSZ Mária 2007: 124.

⁴⁹⁶ Így például már 1881-ben is, amikor az első hazai műemlékvédelmi törvényt kihirdették, számos kutató járta be a Felvidéket, és mérte fel az Árpád-kori templomok állapotát, mentette ki a pusztulásnak indult oltárokat. Lásd: TAMÁSI Judit (szerk.) 2001: 6.

⁴⁹⁷ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013b: 262.

⁴⁹⁸ LUX Géza 1940: 234.

valamely illetékes szervét vagy múzeumokat is templomuk felújításával, vagy szakmai feltárásokkal kapcsolatban.⁴⁹⁹

10. kép. A Felső-Tisza-vidék templomai⁵⁰⁰

A II. világháború pusztításai a térség templomait az országos viszonyokhoz képest kevésbé érintették, ugyanakkor az azt követő időszakban, az államosítások és az egyházfinanszírozás terén végbement változások miatt a gyülekezetek bevételei drasztikusan lecsökkentek, így azokból műemlékeik karbantartására már alig tudtak fordítani. A helyzetet az ismert állami egyházpolitika mellett súlyosbította, hogy a korábbi egyházi művészeti tanácsadó testületek is megszűntek, ezért a gyülekezetek sokszor hozzá nem értő iparosoknak voltak kiszolgáltatva, ami a műemlékvédelmi és helyreállítási munkálatokon is meglátszódott.⁵⁰¹ Ennek ellenére sporadikusan már az 1950-es években is,⁵⁰² majd az 1960-as évektől napjainkig számos feltárást és helyreállítást végeztek a magyar műemlékvédelem szakemberei a megyében.⁵⁰³ Mindez a tudományos eredményekben is éreztette jótékony hatását, ami közvetetten a térségbe irányuló templomturizmusra is pozitívan hatott.

⁴⁹⁹ A később részletesen is bemutatott nyírbátori mellett például a vámosoroszi református templom falfestményeinek feltárásával keresték meg a debreceni Déri Múzeum régész munkatársait 1932-ben, akik akkor az ügyben „a gyűjtőterületen való kíváncsiság”, illetve a pénzhiány miatt a budapesti Szépművészeti Múzeumhoz irányították a gyülekezeti tagokat. Lásd: ECSEDI István – SÓREGI János 1933: 20–21. 1943-ban Lux Géza mellett Baksay László is folytatott kutatásokat a térségben. Lásd: BAKSAY László 1943; LUX Géza 1943.

⁵⁰⁰ Forrás: GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 131.

⁵⁰¹ Ifj. DÜMMERLING Ödön – DÉTSHY Mihály – CSÁSZÁR László – KUTHY Sándor 1960: 97.

⁵⁰² A később részletezendő csarodai mellett Vámosoroszon is belső tatarozások zajlottak a templomban. Lásd: Ifj. DÜMMERLING Ödön – DÉTSHY Mihály – CSÁSZÁR László – KUTHY Sándor 1960: 113.

⁵⁰³ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013a: 34; MAROSI Ernő 1975; GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981.

Ennek megfelelően a kutatásba bevont templomok vallásturisztikai vizsgálatához mindenképpen szükséges a templomturisták érdeklődésének, valamint a turisztikai célú hasznosítás központjában álló művészet- és építéstörténeti emlékeket, a korábbi évszázadok felújításait, illetve a későbbi műemlékvédelmi feltárások izgalmas eredményeit röviden bemutatni. Az alábbiakban a vizsgált templomok egyházművészeti⁵⁰⁴ elemeit, a berendezéseit⁵⁰⁵ és legfontosabb művészettörténeti momentumait, valamint az ezekhez kapcsolódó műemlékvédelmi és régészeti kutatásokat mutatom be, amelyek hozzájárultak a vallási turizmus kialakulásához és fejlődéséhez.⁵⁰⁶

2.1. A NYÍRBÁTORI REFORMÁTUS TEMPLOM

2.1.1. A nyírbátori református templom építése

„Nyírbátorban a műemlékeknek egész különleges érdekessége van. Az első az, hogy megvannak, nem pusztultak el... Nyírbátor egy csodálatosan gazdag egykori mezőváros, olyan műemlékekkel, amelyek nemcsak itt helyben lényegesek, hanem amelyek valóban országos jelentőségűek. A második érdekesség az, hogy milyen magas színvonalon vannak ezek a műemlékek.”⁵⁰⁷ Entz Géza megállapítása pontosan tükrözi Nyírbátor kiemelkedő helyét a magyar műemlékek sorában. Ezt a pozíciót a korabeli források is egyértelműen alátámasztják, s igazolják, hogy a késő gótika egyik legnagyobb szabású magyar alkotásának számító nyírbátori református templomba irányuló, mai megnevezéssel élve templomturizmus már kezdetektől fogva fontos szerepet játszott a település életében.⁵⁰⁸

A Tokaj felől Erdélybe és Debrecen felől a Szamos-hátra vezető utak kereszteződésénél fekvő Nyírbátor⁵⁰⁹ templomát először 1326-ban említik a források, amikor a helyi fejedelmi családok hatalmi harcainak következtében az épület leégett.⁵¹⁰ Egy 1433-as keletkezésű „osztálylevélből” tudjuk, hogy ekkor még a településen állt egy Krisztus testének szentelt, valószínűleg 13. században épült, kerek kápolna.⁵¹¹ Az 1480-as években igen élénk és nagyszabású építkezések zajlottak Nyírbátorban a

⁵⁰⁴ Az egyházművészet fogalom meghatározását lásd: P. SZALAY Emőke 2012: 18–21.

⁵⁰⁵ Ide tartoznak a szószékek, a Mózes-székek, az úrasztalok, az úrvacsora állványok, a keresztelő medencék, az énekmutató táblák, a templomajtó, a kovaácsoltvas díszek, a perselyek, az egyházládák, az epítáfiumok és a harangok. Lásd: Uő. 22–40.

⁵⁰⁶ A kutatás során nem vállalkozom a vizsgált templomok tárgyi javainak részletes bemutatására, tekintettel a Dr. P. Szalay Emőke által hosszú évek óta folytatott, alapos vizsgálatokra. Lásd: A Magyar Református Egyház Javainak Tára kiadványsorozat.

⁵⁰⁷ ENTZ Géza 1986: 87.

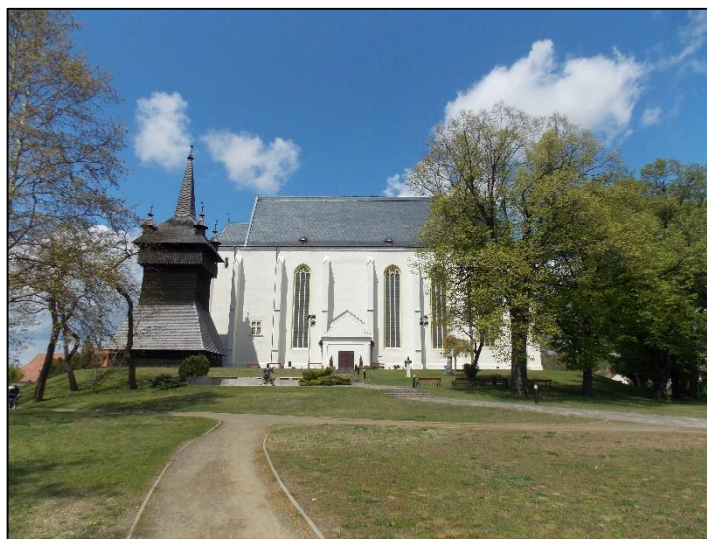
⁵⁰⁸ A fejezet részleges közlését lásd: P. SZÁSZFALVI Márta 2021, 2020b.

⁵⁰⁹ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 5.

⁵¹⁰ ENTZ Géza 1994: 1.

⁵¹¹ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 14; ENTZ Géza 1994: 1.

Báthory⁵¹² család felemelkedésének köszönhetően, mely másfél évszázadon át a vezető magyar családok közé tartozott, országbírók, erdélyi fejedelmek, lengyel királyok kerültek ki tagjai közül.⁵¹³

11–12. kép. *A nyírbátori református templom és harangtornya 1933-ban, illetve napjainkban*⁵¹⁴

A település történetében kiemelkedő jelentőséggel bír a felvonult csapatok és az emberveszteséget tekintve a Mohács előtti magyar hadtörténelem legnagyobb török-magyar ütközetének számító⁵¹⁵ 1479-es kenyérmezei csata. Ecsedi Báthory István, későbbi erdélyi vajda 1479. október 13-án Kinizsi Pál hathatós segítségével e csatában győzte le Isza bég török seregét és az ahhoz csatlakozó havasalföldi vajda seregeit, s az ekkor szerzett hadizsákmányból kezdte el a bátori templomok építését.⁵¹⁶

A nyírbátori református templom elődjét, a Szent György templomot eredetileg családi sírhelynek, mauzóleumnak szánták.⁵¹⁷ A templomépítés pontos intervalluma nem ismert, valószínűleg az 1480-as években zajlott, a Báthory család több tagjának patrónusi tevékenységének köszönhetően.⁵¹⁸ Ezt támasztja alá Geréb László erdélyi püspök 1484-ben kelt levele, melyben a mezőváros tizedjövedelmét átengedi az erdélyi vajdának és az általa alapított Szent György

⁵¹² A Báthory család tagjainak névhasználatát, a „*Báthori*” és a „*Báthory*” alak használatában olykor különbséget tesznek, elsősorban az ecsedi és a somlyói ág tekintetében, melyet azonban a történetkutatás nem támaszt alá egyértelműen, illetve a történetírók is teljesen eltérően alkalmaznak. Így munkámban, az intézményneveket leszámítva egységesen a Báthory formát használom.

⁵¹³ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 14.

⁵¹⁴ A 11. kép forrása: DM2676b. Fotó: Kozmann Leó, 1933. A 12. kép fotó: P. Szászfalvi Márta. Nyírbátor, 2017.

⁵¹⁵ ENGEL Pál – KRISTÓ Gyula – KUBINYI András 2002: 260.

⁵¹⁶ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 7. Az építkezések anyagi háttérét a korabeli felemelkedő mezőváros egzisztenciális potenciája is biztosította. Lásd: SZAKÁLY Ferenc 1995: 399–400; BARÁTH Béla Levente 2008: 28.

⁵¹⁷ LUX Géza 1943: 139; ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 15, 23. Leffler Béla már 1915-ben megjelent munkájában határozottan cáfolta azt a korábban általános véleményt, miszerint a templom egykor szerzetesi templom lehetett. Lásd: LEFFLER Béla 1915: 264; Vö. GRÓH István 1893: 416.

⁵¹⁸ BARÁTH Béla Levente 2008: 34.

plébániatemplomnak,⁵¹⁹ s ugyancsak ezt az időszakot erősíti a déli kapu fölött elhelyezett, 1488-as évszámot mutató Báthory-címer is.⁵²⁰ A korábbi álláspont szerint az építkezés 1488-ban lényegében befejeződött, a szentélyzáródás déli támpilléreinek északi szögletében megmaradt eredeti kőlabazat párkányába vésett gótikus, 1494-es évszám alapján azonban minden bizonnyal még később,⁵²¹ több Báthory-generáción át is folyt a munka.⁵²² Erről tanúskodik a főbejáratul szolgáló, az évszázadok során többször átépített, a 15–16. század fordulójának egyik legszebb magyar reneszánsz darabjának számító déli kapu, melynek szemöldökébe vésett latin feliratról tudjuk, hogy a templomot Szűz Mária és Szent György vértanú tiszteletére Báthory András építtette.⁵²³ Entz Géza szerint „*a tisztá reneszánsz stílusú dísztés a későgótikus építészeti keretben történő megjelenése*” visegrádi palotával való párhuzamra enged következtetni, és felveti a visegrádi királyi palotán dolgozó egyik mester tervezését és építését a nyírbátori templom esetében.⁵²⁴ Miután Báthory György 1550 körül áttért a kálvini hitre,⁵²⁵ az egykori családi mauzóleumnak szánt Szent György templomot átadta a református gyülekezetnek, mely így református templommá vált.⁵²⁶ 1640-ben épült a templom délnyugati oldalán található, kiváló művészi érzékkel kialakított, fiatornyos, zsindeletű, sűrű gerendaszerkezetű *barangtorony*.

A nyírbátori templomot már a 18. században is többször javították, átépítették. II. Rákóczi Ferenc titkára, *Beniczky Gáspár*, aki 1708-ban járt Nyírbátorban, diariumában már igen romosnak festi le a templom sekrestyéjét és északi kápolnáját, lévén ezek a térelemek a reformátusok számára – Entz Géza szavaival élve – már érdektelenné váltak. A kápolna Entz szerint már valószínűleg a 18. században teljesen eltűnt, a sekrestyének azonban megmaradt a földszintje.⁵²⁷ 1722–24 között a régi gótikus boltozat helyén barokk boltozatot építettek, 1766-ban az ablakokat javították meg, és készítették el az új ajtószárnyakat.⁵²⁸ A 18. század második felében építették a déli előcsarnokot, melynek oromzatába gótikus és reneszánsz faragványokat falaztak be.⁵²⁹ A 18. századi átalakítás előtt

⁵¹⁹ ENTZ Géza 1994: 1.

⁵²⁰ A déli kapu felett található felirat szerint a templom talpköve 1484-ben „*téttett le*”, építése pedig 1511-ben „*végeztetett el*”. Idézi: LEFFLER Béla 1915: 262.

⁵²¹ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 25.

⁵²² Buzás Gergely szerint megdőlt az az elmélet, hogy a nyírbátori református templomot Ecsedi Báthory István építtette fel mai formájában, „*és bizonyosnak tekinthető, hogy a későbbi református templom nagy kiépítése nem hozzá, hanem unokaöccséhez, Báthory Andráshoz köthető. András, aki maga is a korabeli politikai élet egyik meghatározó tagja volt, az 1520-as években átépítette a templomot és a családi rezidenciát is.*” Lásd: SZ.N. 2011.

⁵²³ Entz Géza 1982-ben még úgy vélte, hogy a védőszent neve talán az alapító Ecsedi Báthory István tette utal, aki Kenyérmezőnél Szent György lovagként győzte le a török sárkányt. Lásd: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 32. Később azonban már azon az állásponton volt, hogy a szöveg némiképp félrevezető, mivel Báthory Istvánról nem tesz említést, s valójában Báthory Andrára a templom befejezése és a berendezés elkészíttetése „maradt”. Lásd: ENTZ Géza 1994: 7.

⁵²⁴ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 32.

⁵²⁵ BARÁTH Béla Levente 2008: 39; CSOHÁNY János 1986: 76.

⁵²⁶ Forrás: <http://www.vknyirbator.hu/sites/default/files/filepicker/3/reformatustemplom.pdf> Letöltés ideje: 2020.04.21.

⁵²⁷ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 35.

⁵²⁸ ENTZ Géza 1994: 3.

⁵²⁹ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 35.

a Báthory címerkő a főkapu lunettája fölött helyezkedett el, akkor vették ki az eredeti helyéről, és falazták be a „rococo pitvar” oromfalába.⁵³⁰

A térség több települését is érintő 1834-es földrengésben megsérült nyírbátori templom „reparációjára”, külső és belső felújítására 1837-ben került sor.⁵³¹ A kovácsmunkák elvégzésére egy helyi lakost, Majer István kovácsmestert fogadták fel,⁵³² az építész, Rockbauer József azonban már Debrecenből érkezett,⁵³³ ahogyan az alapanyag is, vagyis a „templom igazításához megkívántató vasakat” is Debrecenben vásárolták meg.⁵³⁴ A templomot és a haranglábat 1897-ben vették fel az országos műemlékek közé,⁵³⁵ s ugyanebben az évben a Vallás és Közoktatási Minisztérium 1500 forintot ítelt meg a „Báthory fejedelmek idejéből származó s nagy műtörténelmi és régészeti beccsel bíró ev. ref. templom helyreállítási költségeinek fedezésére”.⁵³⁶

2.1.2. Kripták, sírlapok és a templomi berendezés

A református templom sokáig a Báthory, majd később az iktári Bethlen család nyugóhelyeként szolgált. A kriptákat részben a hajóban, részben a szentélyben építették. Báthory István országbíró és zsoldárfordító 1603-ban kelt végrendeletéből tudjuk, hogy ősenek, Báthory István erdélyi vajdának síremlékét az akkor már feldúlt kolostortemplomból átvitette a református templomba.⁵³⁷ Báthory Gábort 1628-ban temették el Bethlen Gábor fejedelmi pompával a nyírbátori családi templomban.⁵³⁸ Ecsedi Báthory István vajda vörösmárvány sírlapja az egykori oltáron „pihent” a 2008–2011-es felújításig. A középén kettétört, mégis alapvetően jó állapotban lévő sírlap Entz Géza szerint Kinizsi Pál nagyvázsonyi várban található sírlapjával azonos kőfaragóműhelyben készült.⁵³⁹ A

⁵³⁰ GRÓH István 1893: 421.

⁵³¹ „az 1834-dik esztendőben mikor Sz. Ekklezsiánk tehetségéhez képezve az Isten háza megromladozván szükségképpen megújításáról gondoskodván bizonyos szám szindelyeket szerzett....” Lásd: Nyírbátori Református Egyházközség iratai. Jegyzőkönyvek. Felsőbbhatósági rendeletek. 1818–1895. TtREL I.296.b. (37.) „...a templom teteje hova hamarabbi oly megigazítására...” Lásd: TtREL I.296.b. (67.) „...a Templombátulnyához az alkínba (?) álló két kőlábon kívül még egy harmadik kőlábnak csináltatása is szükséges lenne.” Lásd: TtREL I.296.b. (69.) „Templomainknak belső romlásai Jó Istenünk segedelméből már ekkorra helyre hoztattván.” Lásd: TtREL I.296.b.67.

⁵³² TtREL I.296.b. (59.)

⁵³³ TtREL I.296.b. (69.)

⁵³⁴ TtREL I.296.b. (61.)

⁵³⁵ KOZMA János – TÁRNOK Ferenc – CSIHA-SZEGEDI István 2000: 41.

⁵³⁶ A Felső-Szabolcsi Ev. Ref. Egyházmegye 1897. április hó 27–28-ik napján Nyíregyházán tartott Köz- és Bírósági gyűlésének jegyzőkönyvei. Nyíregyháza, Rácz Gyula e.m. aljegyző. 1897. 10. TtREL I.32.d. 1897. Az építkezésre vonatkozó korabeli „munkanaplókat” lásd: TtREL I.296.13. A számadási adatokból tudjuk, hogy a helyi gyülekezeti tagok mellett debreceni kőművesek is részt vettek a munkálatokban. Lásd: uo.

⁵³⁷ ENTZ Géza 1994: 2. Ennek ellentmond Entz Géza egy korábbi munkájában, ahol még arról ír, hogy „sírja az egykori források szerint a XVI. századtól kezdve a mai református templom volt”. Lásd: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 33.

⁵³⁸ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 9. Vö. SZABÓ Péter 2009. Entz feltételezése szerint, mivel a sírlaphoz tartozó feliratok e lapon semmiképpen sem férnek el, valószínűleg a síremlék eredetileg szarkofág volt, ha azonban a felirat epitáfium volt, akkor csak sírlapról lehet szó. Lásd: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 9.

⁵³⁹ Uő. 33; PROHNENKO Igor – ZSILENKO Mária – BUZÁS Gergely 2016: 13.

sírlapot igen sokáig Báthory Gábor fejedelem sírszobrának tartották,⁵⁴⁰ Entz Géza 1959-ben azonban már egyértelműen Ecsedi Báthory István vajdának tulajdonítja.⁵⁴¹

1556-ban⁵⁴² *Pătrașcu* román vajda vezette zsoldoscsapat felégette Nyírbátort, és kirabolta a református templomot is. A feljegyzések szerint⁵⁴³ ekkor rabolták el a Báthory család fegyvereit, csatákban gyűjtött „*drága kincseit*”, és a kenyérmezei csatában szerzett győzelmi jelvényeit, Ecsedi Báthory István csontjait pedig „*kivonszolták sírjából, és meztelenül hagyták beverni*”.⁵⁴⁴ Sajnos azonban nemcsak a havasalföldi portyázó hadak bántak méltatlanul a templomi berendezésekkel és a sírokkal, az említett vörösmárvány sírlap már a 18. század közepén sérült volt. *Weszprémi István* debreceni orvos, nyelvész, tudós az 1750-es években járt Nyírbátorban, s már ő is lejegyezte, hogy „*a templom keleti részén a világoosság felé fordítva, földre támasztva látható*” vörösmárványlap sarkai „*a templom parochusainak gondatlansága folytán le vannak csorbítva*”.⁵⁴⁵ A márványlap kettétörésének esetét ugyancsak Weszprémi írja le, miszerint „*egy súlyosan megsebesült katona a márványlapra golyót lőtt, mely visszapattant a fejébe, sőt magát ölte meg; mire a katonák parancsnoka a súlyos bántalmat megtorolni akarván, a kilencz arasz hosszú szobrot szentségtörő kezével a földre döntötte le*”.⁵⁴⁶ Sajnos a „lövöldözés” motivációjáról, idejéről és nem mellékesen az eset konkrét forrásáról sem tudunk meg részleteket, vélelmezhetően a helyi visszaemlékezésekre, szóbeli közlésekre alapozza az esetet Weszprémi. Báthory István országbíró kivánságának megfelelően a nyírbátori templomban helyezték örök nyugalomra,⁵⁴⁷ szarkofágja, melyet Báthory Gábor emelt, vélelmezhetően már kezdetektől fogva a szentély keleti felén, az akkor még befalazott sekrestyeajtó előtt állt.⁵⁴⁸

A nyírbátori református templom berendezése, melytől *Leffler Béla* művészeti író, egyetemi magántanár szavaival élve „*igazán nem kémélték az anyagi áldozatot*”, Báthory András fiainak, Báthory György főlovászmester, Báthory István nádor és Báthory András idején,⁵⁴⁹ Entz Géza szerint 1511-ben véglegesen elkészült. Ez a dátum az eredeti templomi berendezést tekintve elsősorban a híres stallumokra vonatkoztatható csupán, amit az egyik tábla hátoldalán található felirat is megerősít,⁵⁵⁰ a

⁵⁴⁰ Erről tanúskodik egy 1809-es nyírbátori egyházi jegyzőkönyv is (lásd: SZABADI István (szerk.) 2017: 41.) és a Nyírbátorban 1811-ben járt bizottság feljegyzése is. Lásd: FARKAS Lajos 1892. Leffler 1915-ben azonban már mint „*az állítólagos Báthory Gábor összetöredezett vörös márványszobra*” említi a sírlapot. Lásd: LEFFLER Béla 1915: 266.

⁵⁴¹ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 33.

⁵⁴² LEFFLER Béla 1915: 264. Entz Géza tévesen az 1587-es dátumot jelöli meg *Pătrașcu* vajda betörésének, ami azért sem lehetséges, mivel a vajda 1557-ben meghalt. Lásd: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 9.

⁵⁴³ Miles Mátyás *Siebenbürgischer Würg-Engel* című, 1670-ben megjelent munkájára hivatkozik ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 9.

⁵⁴⁴ Uo.

⁵⁴⁵ WESZPRÉMI István 1787. Idézi LEFFLER Béla 1915: 283.

⁵⁴⁶ Uo.

⁵⁴⁷ LEFFLER Béla 1915: 285.

⁵⁴⁸ Uo. Lehoczky Tivadar 1869-es leírása szerint már akkor az egykori főoltár helyén a szentély „záradékában” feküdt a szarkofág. Lásd: LEHOCZKY Tivadar 1869: 174.

⁵⁴⁹ LEFFLER Béla 1915: 264.

⁵⁵⁰ Az 1809-es jegyzőkönyvi feljegyzés szerint a stallum „*üléseknék középső táján egy hársfa igen régi táblára ez íratott vagy metzsetet ki:.... 1511*”. Lásd: SZABADI István (szerk.) 2017: 41.

többi, a stallumokkal egyidőben készült egyéb templomi berendezési darabok készítésének ideje a kutatás jelenlegi állása szerint nem ismert.

13–14. kép. A nyírbátori stallumok 1933-ban⁵⁵¹

A nyírbátori templom legismertebb darabja a *stallum*, melynek jelentőségét Entz Géza elsősorban a reneszánsz faragás terjedésének gyűjtőpontjaként való szerepében látja.⁵⁵² A stallumok legrészletesebb művészettörténeti leírását, muzeológiai bemutatását a Magyar Nemzeti Múzeum egykori munkatársa, *Bárányné Oberschall Magdolna* közölte 1937-ben.⁵⁵³ A szerkezetileg három részből álló nyírbátori stallumok eredetileg L alakban voltak felállítva a szószék mellett, „*balkéz felől*”, ahogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem titkára, *Beniczky Gáspár* is leírta.⁵⁵⁴ Ezt bizonyítja Weszprémi István 18. századi feljegyzése is, aki még így, „*félkör formában, mintegy szentélyt képezve*” látta a stallumokat.⁵⁵⁵ Egy 1809-es leírás szerint is akkor a templomba belépve szemben helyezkedett el a 16 ülésből álló stallum.⁵⁵⁶ 1933-as elszállításukkor viszont már egymással szemben helyezkedtek el.⁵⁵⁷ A stallumok alsó sorát eredeti helyükről 1867-ben mozdíthatták el, amikor a bátori templomot új székekkel látták el,⁵⁵⁸ valamint a stallumokat is felújították.⁵⁵⁹ A templom hossz tengelyére merőlegesen állt a stallumok második, kissé alacsonyabb szintben fekvő sora, melyeket hajópadnak vélték. Ezek a kisebb stallumok, melyek nehezebbek, „*nem oly finomak*”, mint a nagy stallumok, nagyobb elemekből állnak, s Gróh szerint ugyancsak a stallumokat készítő mester kezei közül kerültek ki.⁵⁶⁰

⁵⁵¹ Forrás: DF2677. Fotó: Kozmann Leó, 1933.

⁵⁵² ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 33.

⁵⁵³ BÁRÁNYÉ OBERSCHALL Magdolna 1937.

⁵⁵⁴ Uó. 15.

⁵⁵⁵ Uó. 14, 17.

⁵⁵⁶ SZABADI István (szerk.) 2017: 41. Vö. ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 41, 29.

⁵⁵⁷ Az egymással szembefordított 12–12 üléshez derékszögben, háttal a hajónak és szemben az oltárral még két-két ülés csatlakozott, mely mintegy elzárta a stallumot a hajó népétől. A teljes stallum 12 ülésével egyvonalban állt a fordulat két ülése is, és így egy síkban 14 ülés volt, összesen 50 férőhellyel. Lásd: C. TÓTH Norbert 2006: 159.

⁵⁵⁸ BÁRÁNYÉ OBERSCHALL Magdolna 1937: 17.

⁵⁵⁹ „...templomban lévő régi metszett és ritka faragványú székek ki tisztítására és lakkkal való kiegészítésére”. Lásd: TtREL I.296.b. 1867. január 1. jegyzőkönyv.

⁵⁶⁰ GRÓH István 1893: 424.

A stallumok készítőjének személyét és felállításának eredeti helyét mind a mai napig bizonytalanság övezi, s csak a híres firenzei *Via de Servi* reneszánsz műhelyéhez való kapcsolódása tűnik biztosnak.⁵⁶¹ Voit Pál kutatásai alapján valószínűleg Roberto Marone vagy valamelyik testvére készítette, s Marone biográfiai adatai alapján Voit felveti annak a lehetőségét is, hogy Marone vagy a híres Via de Servin működő műhely egyik mestere 1502–1511 között megfordult Nyírbátorban, sőt a minorita konvent műhelyének élén állt.⁵⁶²

2015-ben Kőfalvi Levente által végzett dendrokronológiai vizsgálat megállapította, hogy a stallum 1509–1526 között készült, vélelmezhetően máramarosi tölgyfából,⁵⁶³ a Szent György templom fedélszékéhez és harangtornyához hasonlóan.⁵⁶⁴ Ez Papp Szilárd művészettörténész értelmezése szerint azonban azt is jelentené, hogy egy elsőrangú, olaszos műveltséggel rendelkező asztalosműhely működött ideiglenesen a településen, ami a rendelkezésre álló források, „a Jagello-kor forrásdömpingjét” ismerve Papp szerint nehezen elképzelhető.⁵⁶⁵ Egy ilyen jellegű asztalosműhely településen való tartós meglétét cáfolja egy későbbi feljegyzés is. Nágocsi Gáspár váradi ferences gvardián által 1549. június 9-én kelt levélben ugyanis arról értesítette Báthory Andrást, hogy kiküldte a batori kolostor javítási munkálatainak végzésére kért bognárokat,⁵⁶⁶ vagyis még egy ilyen jellegű helyreállítási munkálatokra is Váradról érkeztek mesterek. Ennek ellenére, leginkább Voit fentebbi állítására alapozva teljes bizonyossággal nem zárhatjuk ki, hogy átmenetileg mégis a településen működött egy firenzei mester, aki az említett máramarosi tölgyfából készítette el a későbbi református templomban elhelyezett stallumok intarziáit.

A stallumok felállításának eredeti helyéül Bárányné Oberschall Magdolna a református, egykori Szent György templomot jelöli meg.⁵⁶⁷ Voit Pál az intarziák készítői alapján már felvetette, hogy a stallum eredetileg a minorita templomba, a szerzetesek számára készült.⁵⁶⁸ Entz Géza szerint az a tény, hogy 1603-ban átvitték Ecsedi Báthory István sírját a minorita templomból az akkori Szent György templomba, szintén alátámasztja azt a feltevést, hogy csak ekkor kerülhettek az eredetileg a minorita templom számára készült reneszánsz stallumok is a mai református templomba.⁵⁶⁹ Papp Szilárd amellet foglalt állást, hogy a stallumokat eredetileg is a Szent György templomba szánták, s ezért a támpilléreket eleve úgy alakították ki, hogy alattuk elférjen a stallum,⁵⁷⁰ továbbá felveti annak a

⁵⁶¹ Már Leffler Béla felvetette, hogy a nyírbatori stallumokat, mint „nagyobbarányú megrendelést” nem végezhetett el egy ember, ezért feltételezte, hogy azok műhelymunka formájában készültek el. Lásd: LEFFLER Béla 1915: 279; ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 32–33.

⁵⁶² VOIT Pál 1961: 123–127.

⁵⁶³ KŐFALVI Levente 2015.

⁵⁶⁴ PAPP Szilárd 2019.

⁵⁶⁵ Uő.

⁵⁶⁶ BARÁTH Béla Levente 2008: 36.

⁵⁶⁷ BÁRÁNYÉ OBERSCHALL Magdolna 1937: 15.

⁵⁶⁸ VOIT Pál 1961: 125.

⁵⁶⁹ ENTZ Géza 1994: 2.

⁵⁷⁰ PAPP Szilárd 2005: 74.

lehetőségét, hogy a stallumok egy a Báthoryak által alapított, a Szent György-kultuszra épülő lovagrend reprezentációs céljaira készülhettek.⁵⁷¹

A 2008-ban, *Simon Zoltán* régész vezette falkutatás egyértelműen bizonyította, hogy a faloszlopok sohasem futottak lentebb, vagyis oda eredetileg valóban szántak valamit, *Simon* szerint azonban egyértelműen nem a stallumokat, mivel a déli hajóablak könyöklőinek magasságát éppen a később a templomba hozott stallumok miatt kellett megemelni, a már meglévő szerkezeteket átalakítani.⁵⁷² *C. Tóth Norbert* történész az intarziák mintakincse alapján is azt vélelmezi, hogy a stallumot nem a mai református templomba szánták. *C. Tóth* az Itáliát megjárt testvérrrel, *Miklós* püspökkel azonosítja a stallum készítőjét, mivel sem *Báthory György*, sem *Báthory István*, sem *Báthory András* nem tanult külföldön, holott a stallum számos eleme

15. kép. A nyírbátori református templom szószéke 1933-ban

Itáliára és az antik világra utal. Továbbá felveti annak lehetőségét is, hogy *Báthory Miklós* eredetileg püspökségének székhelyébe, a váci székesegyházba szánta a stallumokat. Mivel azonban a püspök a stallumok elkészülte előtt meghalt, így azt testvére, *Báthory András* végül a Szent György templomba helyeztette el.⁵⁷³

A nyírbátori templomberendezés többi darabjának korai történetét kevésbé ismerjük. A jelenlegi szószék (15. kép) 1767-ben készült el, mely *Entz Géza* szavaival élve „*vézna formáival és gyenge kivitelével kevésbé illik bele a gyönyörű templomtérbe*”.⁵⁷⁴ A berendezés 1809-es leírásáról a korabeli egyházi jegyzőkönyvek tájékoztatnak. Eszerint a férfiaknak ekkor 35, „*az asszonyi nemek szükségére nézve*” 42 szék állt rendelkezésre, s a jegyzőkönyv természetesen megemlíti az „*egy-egy ember ülésére alkalmaztatott 28, olasz munkával készült székeket*” is.⁵⁷⁵ A prédikátor és a rektor gyermekek számára volt fenntartva egy pad, „*egy quadrát, mellybe áll egy Catedra is, és az éneklő fa oltár*”, amely 60 gyermek befogadására volt alkalmas.

1809-ben, a jegyzőkönyvek szerint „*három oltára van a templomnak*”, az egyikén áll a fent említett „*quadratba emelt katedre, a másikon a perseby és a mellette ülő férfiaknak letétetni szokott süvegek, a harmadikon pedig, a nagy oltár focusán semmi most nintsen hanem contigue az előtt a nagy oltár előtt tétetett a Báthory Gábor képe veres*

⁵⁷¹ Uő. 75–76.

⁵⁷² SIMON Zoltán 2009: 152; C. TÓTH Norbert 2009: 160.

⁵⁷³ C. TÓTH Norbert 2009: 162–164.

⁵⁷⁴ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 35. 15. kép forrása: DF2678. Fotó: Kozmann Leó, 1933.

⁵⁷⁵ SZABADI István (szerk.) 2017: 41.

maradványból fel pántzéloztatva”.⁵⁷⁶ Az úrasztaláról szintén az 1809-es feljegyzés tájékoztat, miszerint a „*bé posztóztatott szép asztalt a templom közepén, pro rebus factis, és azon egy keresztelő edény be keszkenőzve*” Az úrasztalához szükséges „*Sz. Rubákat, Abroszokat, Kesz[ke]nőket, Tálakat, Tányérokat és 5 darab Kannát*” ládában tartották.⁵⁷⁷ Itt kell megemlíteni, hogy a templom legrégebbi felszerelési tárgya a Duskás András által készített virágos reneszánsz díszű, aranyozott ezüst úrvacsorai kehely 1609-ből, valamint az 1610-ben készült kenyérosztó tányér.⁵⁷⁸

1867-ben jelentős felújításon esett át a templomberendezés, és ekkor rakták ki a padlózatot Debrecenből hozatott téglával is.⁵⁷⁹ Ekkor készültek el a templom „*népi ülő padsorai*”, mivel elhatározták, „*az össze rontolt székek helyett egészen új, és a jelen korszak szellemével összevevő székek beállítassanak haladék nélkül való fogamatba vételét.*”⁵⁸⁰ Az előbbire Diószegi Pál helybeli asztalos mestert 120, a szószék és a Mózes-szék „*régiség érdeméhez alkalmazott készen kifestésére*”, vagyis restaurálására pedig Klein Gusztáv debreceni szobafestőt bízták meg 110 forintért.⁵⁸¹ Az úrasztala elkészítésére szintén Diószegi Pált kérték fel,⁵⁸² ez azonban ekkor, a kutatás jelenlegi állásában még ismeretlen okból kifolyólag nem valósult meg,⁵⁸³ az úrasztalát majd csak 1912-ben készítette el Bertók Kálmán helyi asztalos Diószegi 1867. évi tervei alapján.⁵⁸⁴ A hármass csúcsíven nyugvó, újjótitikus nyugati orgonakarzat 1897-ben készült el Sztéhlo Ottó építész tervei alapján,⁵⁸⁵ s ekkor készült el az orgona is közadakozásból, a pécsi orgona-készítő Angster József munkájával. Az orgonát a karzaton egy neogótitikus szekrényben helyezték el.⁵⁸⁶

A református templom stallumain kívüli berendezési elemek készítőin végigtekintve megállapíthatjuk, hogy a többségük debreceni mester volt, és csak a 19. század második felében működött a településen olyan mesterember, akit ilyen komolyabb munkával is megbíztak volna. Ez ugyancsak megerősíti a fentebbi, a stallumok készítésével kapcsolatos elméleteket, miszerint azokat nem helyi mester készítette.⁵⁸⁷

⁵⁷⁶ Uó. 41.

⁵⁷⁷ Uó 43. Vö. P. SZALAY 2009: 196.

⁵⁷⁸ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 35. Ezúton is köszönöm Báthori Gábor múzeumigazgató szíves segítségét. Nyírbátor, 2020.

⁵⁷⁹ TtREL I.296.b. 1867. február 24. jegyzőkönyv.

⁵⁸⁰ Az új berendezés, mely 2500 forintba került, igen komoly anyagi terhet rótt a gyülekezetre, oly’ annyira, hogy meg is kellett emelni a telkes gazdák és házas zsellérek egyházi adóját. Szintén ekkor került sor az akkor százéves szószék átfestésére is. Lásd: TtREL I.296.b. 1867. január 1. jegyzőkönyv.

⁵⁸¹ TtREL I.296.b. 1867. augusztus 11. jegyzőkönyv. Ezt a szószék testének belsejében lévő fehér, „*Klein Gusztáv 1867*” felirat is megerősíti.

⁵⁸² TtREL I.296.b. 1868. március 5. jegyzőkönyv.

⁵⁸³ Vélelmezhetjük a szükséges anyagi források hiányát, mivel egy hónap múlva a templom helyreállításához vásárolt és kimaradt fenyőfát árverés útján értékesítették, ami azt is bizonyítja, hogy a gyülekezet ekkor már nem tervezte az úrasztala elkészítését a megmaradt faanyagból. TtREL I.296.b. 1867. szeptember 7. jegyzőkönyv

⁵⁸⁴ KOZMA János – TÁRNOK Ferenc – CSIHA-SZEGEDI István 2000: 31.

⁵⁸⁵ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 36; ENTZ Géza 1994: 3.

⁵⁸⁶ KOZMA János – TÁRNOK Ferenc – CSIHA-SZEGEDI István 2000: 29.

⁵⁸⁷ Bár túlmutat jelen dolgozat keretein, mint érdemleges témát kell felvetnünk a debreceni asztalosmestereknek a térség templomaiban végzett tevékenységének átfogó vizsgálatát.

2.1.3. *A népszerűség átka: református ereklyegyűjtések, romló állapotú stallumok*

A nyírbátori templomot már a 17–18. században is igen sokan „látogatták és csodálták meg”,⁵⁸⁸ amit a korabeli közhivatalnokok, diplomaták útinaplói és leírásai is alátámasztanak. Ilyen például az 1660-as évek második felében *Miles Mátyás* nagyszebeni városi tanácsos, Kemény János fejedelem magántitkárának,⁵⁸⁹ az 1681-ben Apafi Mihály erdélyi fejedelmet kísérő *Czegei Vass György*⁵⁹⁰ és az 1708-ban Nyírbátorba érkező, már említett Beniczky Gáspár beszámolója.⁵⁹¹ Entz Géza szintén a templomot felkereső intenzív látogatóforgalom tanújeleként értelmezi a templomokba karcolt neveket, feliratokat is, vagyis „*az a tény, hogy oly sokan bekarcolták vagy felírták nevüket az épület legkülönbözőbb részeibe bizonyítja, hogy az érdeklődés általános lehetett*”.⁵⁹² A legtöbb évszámos nevet a nyírbátori templomtorony két felső emeletének belső vakolata őrizte meg, de a kapukon, kegyúri ülőfülkén is találhatóak hasonló karcolt bejegyzések.⁵⁹³ A látogatók társadalmi összetétele alapján azonban feltételezhetjük, hogy nem ők hagyták hátra nevüket mementóként a berendezést vendégekönnyként használva a nem feltétlenül hálás utókornak, s valószínűleg csupán a helyi templombajáró fiatalok, helyi vallásgyakorlók „hagytak nyomot maguk után”. Bárányné Oberschall Magdolna a falak kapcsán szintén annak a véleményének ad hangot, hogy „*vég kedélyű ifjak ábitattal jegyzik fel neveiket szerteszét a falakra emlékekre, melyek már csak úgy hemzsegek a sok névtől*”.⁵⁹⁴

A nyírbátori templomba irányuló, a magyarországi református vallási turizmus korai megnyilvánulásaként is értelmezhető, 17–18. századi templomlátogatások természetesen még nem a mai értelemben vett tömegturizmus formájában zajlottak. A korszak más turisztikai ágaihoz hasonlóan elsősorban csak a felsőbb társadalmi rétegek köréből kerültek ki a templomturisták. A templom iránti nagy érdeklődés azonban nem csak előnnyel, de hátránnyal is járt. Leffler Béla „*az ereklyéken a látogatók által véghez vitt barbárságként*” idézi Weszprémi István 1757-es leírását, amit szó szerint közlünk. „*A Báthoryak szelleme iránt való kegyelet tiltja, hogy elhallgassam, midőn 30 évvel ennek a nagyszerű templomépületnek a megtekintése végett ott megjelentem, láttam a templom nyugat felől való szögletében néhány szabályszerűen bebalzsamozott hullarészeket, amint megcsönkátva a porban heverték; nem is resteltem bevallani, hogy én is többi úti-társammal együtt a jobb kéznek egyik ép ujját elvittem magammal s fadobozban szekrényembe zárva óvatos gonddal őrzöm, egyébiránt más utasok is bírnak efféle a Báthoryak nevéhez fűződő elcsent ereklyéket.*”⁵⁹⁵

⁵⁸⁸ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 34.

⁵⁸⁹ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDOLNA 1937: 15–16.

⁵⁹⁰ „*Voltunk urunkkal önagságával a bátori templomban, melynél szebb templomot soha életemben nem láttam, nem is hiszem, hogy nagy darab földön csinálásra nézve mássá legyen; az Báthory Miklós testét is láttam abban a templomban.*” Lásd: LEFFLER Béla 1915: 264; Entz Géza és Szalontai Barnabás Was Györgyként szerepeltetik nevét. Lásd: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 34.

⁵⁹¹ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magdolna 1937: 15.

⁵⁹² ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 35.

⁵⁹³ Uo.

⁵⁹⁴ Lásd: BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDOLNA 1937: 17.

⁵⁹⁵ WESZPRÉMI István 1787. Idézi: LEFFLER Béla 1915: 265.

A jogosan „barbárságként”, „a műemlékekért igazán lelkesülő férfiak kemény támadásai”-ként degradált „ereklyegyűjtést” megelégtelve határozta el az illetékes egyházmegye, hogy „elejét veszi a pusztításnak”. A Felső-Szabolcsi Református Egyházmegye 1810. augusztus 10-i ülésén bizottságot állított fel, amely december 20-án érkezett Nyírbátorba, hogy annak „templomában romladozásban lévő márvány képét Báthory Gábor fejedelemnek vizsgálják meg és róla oly proiectumot tegyenek, hogy az több-több romladozásnak ne legyen kitéve, hanem inkább mint fejedelem momentuma illendő helyen s illendő gondviselés alatt tartódjék.”⁵⁹⁶ A bizottság vizsgálata nem csak a márványképre, hanem „egyúttal magára a templomra, annak régiségére és a Báthory famíliának ott található más momentumára is kiterjedt”.⁵⁹⁷ Az 1810-es bizottság jelentése szerint Báthory Gábor márványképe, „melynek ily elhagyott állapotban tartásáért a maradék a mostani élőket érzéketlenséggel, tisztéletlenséggel és hálátlansággal vádolhatná”, s elrendelték, hogy tegyék fel arra a „suggestusra, melynek most az alján fekszik”, és egy „kőműves munkás által foglaltassék minden oldalról úgy oda, hogy mozdulatlanul álljon”.⁵⁹⁸ Ekkor fedték le koporsófedélszerű, sarkainál nyitható, felemelhető keményfatetővel, s úgy döntöttek, hogy az „csak akkor nyitassék fel, midőn a képet érdemes személyek akarják megnézni”.⁵⁹⁹ Továbbá rendelkeztek a márványlapon keletkezett sérülésekről, így az ábrázolt alak orránál és a test középső részein esett sérülésekről, „mely egy bizonyos darabon bizonyos erőszakos törés által levált... abhoz értő képfaragó által gipszből kipótolják, és marmozáltassanak”.⁶⁰⁰ A márványsírlap fakoporsóval való letakarását Leffler azért tartotta problémásnak, mert azt így „sem lefényképezni, sem lerajzolni, sem alaposan megtekinteni nem lehet”.⁶⁰¹

Bár a bizottság 1810-ben befalaztatta a kriptákat,⁶⁰² azokat mégis többször kifosztották. Leffler Béla szerint az 1834-es földrengés okozta károkat helyreállító kőművesek is feltörték a sírboltot, és az ott talált selyemruhákat elrabolták.⁶⁰³ Leffler hasonló felháborodással írja le, hogy az egyház valamelyik szolgája 1867 körül borotvaélesítővel egy darabka bőrt hasított ki az egyik Báthory karjából, s amikor a megyegyűlés felháborodására vizsgálatot indítottak az ügyben, amely megerősítette, hogy az egyik kriptában lévő bebalzsamozott karról valóban hiányzott a „kérdéses darab bőr”.⁶⁰⁴ Oberschall Magdolna már konkrét adattal szolgált a nevezetes „ereklye” sorsáról. Eszerint Báthory Gábor lehasított bőrdarabkája később a Magyar Nemzeti Múzeumba került, mely Oberschall feljegyzése szerint Petényi, Pozsony vármegye alispánjának 1810. október 20-án kelt „bizonylata” szerint Mosoczy Mihály

⁵⁹⁶ „...menjenek el Bátorba, vizsgálják és ítéljék meg, mit kelljen ezen dologban cselekedni, hogy a mostani nép a maradéktól érzéketlenséggel, tisztéletlenséggel és hálátlansággal ne vádolassék. Tegyenek olyan rendelést, hogy valahol (a hol illendőnek látják) a fejedelem képe a templom falával valami vékony fallal összefoglaltassék.” Lásd: FARKAS Lajos 1892: 1; GRÓH István 1893: 413.

⁵⁹⁷ Uo.

⁵⁹⁸ FARKAS Lajos 1892; GRÓH István 1893: 420.

⁵⁹⁹ GRÓH István 1893: 420.

⁶⁰⁰ Uo.

⁶⁰¹ LEFFLER Béla 1915: 283.

⁶⁰² ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 34. Érdemes megjegyezni, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. évi 2. szám ezzel külön foglalkozik, mely Entz Géza szavaival „az itt közlített jelentés érdekes adalék műemlékvédelmünk előtörténetéhez”. Lásd: uo.

⁶⁰³ LEFFLER Béla 1915: 266.

⁶⁰⁴ Uo.

pozsonyi kereskedő „megbízható gyűjtéséből” származik, és amelyet Scultéty Pál pozsonyi ügyvéd adott át a „Ritkaságok Nemzeti Intézetének”.⁶⁰⁵

16–17. kép. A szentély falán található pasztofórium, a faragott padok és a lefedett szarkofág⁶⁰⁶

Jósa András régész is lejegyzett ugyanebből az évből egy a hasonló, de vélelmezhetően a fentitől különböző esetet. E szerint a templom belsejében akkor zajló kisebb felújítások idején a nyírbátori kurátor is kegyeletsértést követett el a „nemzeti ereklyék ellen”: „Két mesteremberrel hátra maradván, bezárkózott, s kincsszomj által vezéreltetve, hozzá láttak a sírbolt feldulásához. Találtak is, szemtanuk állítása szerint, egy teljes épségben levő bebalzsamozott lábszárát, melyről azonban a bőrt lebúzták s széthurcsolták, továbbá egy bársonymentét s egy nehéz sehyem kelme-darabot, mely vöröszínű, arannyal áttörve; a rubadarabok hasonlóképp széttéptettek, s most a nép kezén forognak. A mi el nem hozott: az össze-vissza egymásra hányva betemtetett.”⁶⁰⁷ A Jósa András által 1867-ben végzett feltáráskor a hajóban lévő ötös csoportban elhelyezett sírhelyeket szakszerűen megvizsgálták, s a fosztogatásokat igazolta, hogy csak egy kislány maradványait találták épen, a többi holttest mind súlyosan sérült volt.⁶⁰⁸ Jósáék a templom alatt nem találtak boltozatos altemplomot, hanem csak sírhelyeket, amelyek két ötös csoportban voltak elhelyezve a templom hajójában.⁶⁰⁹

Az itt felsorolt, haszonszerzés céljából elkövetett sírrablásoktól – természetesen nem felmentő céllal – érdemes külön kezelni Weszprémi István 18. századi, naturális, mai szemmel valóban barbárságnak minősülő tettét, amely azonban a korban nem számított egyedi esetnek, hiszen elég csak az ereklyegyűjtő zarándokokra gondolni, akik a szentek csontjait, bőrdarabkáit, hajszálait igyekeztek

⁶⁰⁵ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magdolna 1937: 16. A vonatkozó bőrdarab jelenleg is a Magyar Nemzeti Múzeum Ereklyegyűjteményében található. Ltsz. 61.1380, leírása: „Báthory Gábor bőrének darabja, papírba csomagolva, egykorú latin felíráttal.” Ezúton is köszönöm Gál Vilmosnak, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár tárigazgató-helyettesének, történész-szakmuzeológusának a segítségét.

⁶⁰⁶ 16. kép forrása: Nyírbátori Református Egyházközség, 17. kép forrása: DM2679. Fotó: Kozmann Leó, 1933.

⁶⁰⁷ JÓSA András 1867: 222–223.

⁶⁰⁸ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 34.

⁶⁰⁹ Leffler véleménye szerint valószínűleg egy nagyobb sírűreg volt az oltár alatt, amely még nem volt felbontva. Lásd: LEFFLER Béla 1915: 281. Az 1931-es feltáráskor emlékezett vissza Bertók helyi asztalosmester az 1867-es ásatásokra, aki akkor maga is lent járt a kriptában. Az asztalos visszaemlékezése szerint akkor még megvoltak a koporsók, benne a halottak, sőt még kincseket is találtak, amiket Bertók állítása szerint a Nemzeti Múzeumba és a nyíregyházi múzeumba szállítottak. Lásd: SZ.N. 1931: 5.

minél nagyobb számban magukkal hozni útjukról. Ebben az esetben tehát inkább az utazókra ma is jellemző szuvenirgyűjtés előzményeként is értelmezhetjük, a zarándokok esetében a szentekért, a nyírbátori kultúrturista Weszprémit tekintve pedig a nemzeti hősökért, a műemlékekért túlzottan rajongó „gyűjtögetővel” állunk szemben.

Az idő s az emberi kéz sajnos a híres stallumokat sem kímélte, ahogy Oberschall Magdolna megjegyezte: „*A templom és berendezése, valamint a nagybíró családok síremlékei és azoknak pusztulása századokon át foglalkoztatták az utasok leírásait.*”⁶¹⁰ Beniczky Gáspár fent említett útinaplójából tudjuk, hogy már akkor sem voltak teljesen ép állapotban a széksorok, amit a titkár a törökdúlásnak tulajdonított.⁶¹¹ Ennek ellentmond Weszprémi vonatkozó leírása, miszerint a „*székek érintetlenül állanak*”, és Oberschall Magdolna értelmezése szerint is ekkor még meg lehetett a csonka stallumok baldachinja is.⁶¹² Ebben az esetben Weszprémi nem elég alapos „állapotfelmérése” mellett felmerülhet az is, hogy a 18. század elején esetleg kisebb helyreállítási munkálatok történtek a stallumokon.

Szini Károly újságíró 1855-ben is „*pusztulásról és meg nem becsülésről*” ír a stallumok kapcsán, és felszólította „*az erre vetődő, régiségeket gyűjtő tisztelt urakat, nézzék meg és vitessek a nemzet régiségtárába az emlékeket, megmentve az elvesztéstől, mert arra érdemes, hogy a nemzet tulajdona legyen.*”⁶¹³ Szini, mint elszomorító tényrt írta le, vélelmezhetően a kisebb stallumokkal kapcsolatban, hogy „*e székekben most a városnak sansculotte fiatalága alias a subanczok ülnek, fejük felett szomorúan elmélkednek a székek koronái.*”⁶¹⁴

Jósa András közlése (1867) szerint a stallumok és a faragott padok egy részét fűtőanyagként használták fel,⁶¹⁵ de a régész aggodalmát fejezte ki a szarkofág kapcsán is.⁶¹⁶ A stallumok rossz állapotára Rómer Flóris művészettörténész-régész is felhívta a figyelmet a *Vasárnapi Újság* hasábjain 1860-ban,⁶¹⁷ majd 1869-ben *Lehoczky Tivadar* helytörténész ír ugyanezen újság hasábjain a nyírbátori templomról, amelyet a máriapócsi búcsút követően tekintett meg.⁶¹⁸ Az uradalmi főügysz, régész-történész a vallási eseményen való részvételt kihasználva, mondhatni a korabeli vallási és a kulturális turizmus klasszikus összefonódásaként, a szomszédos Nyírbátor műemlékeit is felkereste. Lehoczky szerint, aki a berendezésből csak a „*díszesen faragott, mozaik kirakatóú tölgya karszékeket*” említi meg, a templommal kapcsolatban megjegyzi, hogy az „*meglehetősen elhagyatott állapotban van, s azt kissé tisztábban*

⁶¹⁰ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magdolna 1937: 15–16.

⁶¹¹ Uő. 16.

⁶¹² Uő. 17.

⁶¹³ SZINI Károly 1855. Idézi BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magdolna 1937: 17.

⁶¹⁴ SZINI Károly: 1855.

⁶¹⁵ LEFFLER Béla 1915: 266.

⁶¹⁶ „*Azokonkívül itt látható Báthory Istvánnak egy emlékszoira, mely azonban, ha el nem vitetik, itt tönkre megy, mert nem becsülik; máris sok sérülést szenvedett.*” Lásd: JÓSA András 1867: 223.

⁶¹⁷ RÓMER Flóris 1860.

⁶¹⁸ „*A mária-pócsi híres búcsúra rándulván s e vendégszerető rend pócsi kolostorában szept. hónapban néhány napot töltvén, innen kirándulásokat tettem Szabolcsmegye különféle tájaira s különösen Nyírbátorba is.*” Lásd: LEHOCZKY Tivadar 1869: 714. Lehoczky kiemeli, hogy „*a gótikus ablakból beáradó fény mennyire megvilágosítja a templomot*”, ami „*szokatlanul meghatja a sötétes, homályos templomokhoz szokott utazót*”. Lásd: uo.

és nagyobb gonddal lehetne fenntartani”.⁶¹⁹ Jósa mellett Lehoczky is felhívja a figyelmet a két síremlékre is, amelyet már ekkor „megrongált állapotúnak” talál.⁶²⁰

Az egykor a szentélyben elhelyezett díszes, stallumokhoz hasonló székek kapcsán Gróh István 1893-ban szintén azoknak múzeumi elhelyezését veti fel, mert bár „nem oly finomak, mint a stallumok. De azért mind megannyi megérdemelné, hogy sokszorosítsák, vagy még inkább, hogy nyilvános múzeumba kerüljön”.⁶²¹ Ebben az esetben az állagmegóvó akarat mellett már a fokozottabb nyilvánosság érvényesítésének szándéka is megjelenik. Az északi fal stallumain 1893-ban már csak négy intarzia maradt, hat már akkor is hiányzott.⁶²² Gróh szerint a még épségben maradt hat, két háromülékes és négy kétülékes szék „sem részeseült kellő gondozásban”, mivel a volt szentélyben állnak „össze-vissza s a buzgó vasárnapi közönség öntudatlanul is folyton károsítja”.⁶²³

1889-ben a MOB rendes ülésének keretében tárgyalta a nyírbátori stallumok ügyét, és megbízta Möller István építészt, a Budapesti Műegyetem Középkori Építési Tanszékének egyetemi tanárát, a MOB tagját, hogy a nyírbátori templomszékekről a helyszínen vázlatot készítsen, és részletes jelentést nyújtson be,⁶²⁴ majd decemberben pedig a székekről kellett felvételt, a fafaragásokról pedig már gipszmásolatokat készítenie az építésznek.⁶²⁵ Möller jelentésében nem javasolja a stallumok elszállítását a nagy méretek miatt, csupán az alsó, már amúgy is elmozdított széksornak az Iparművészeti Múzeumba való átvitelét. Ezek közül a széksorok közül három töredékes darabot Oberschall szerint már ekkor el is vitt magával Möller, és azok akkor az Iparművészeti Múzeumba kerültek letétbe.⁶²⁶

A stallumokat a 19. század végén próbálták megjavítani, bár Gróh szerint az intarziákat körbeölelő növényi ornamentikák „kibullott részeit” az asztalos „bundára való virágokkal igyekezett kijavítani”.⁶²⁷ Vagyis feltételezhetjük, hogy a helyi asztalosmester nem az eredeti reneszánsz motívumokat követve próbálta szakszerűen „restaurálni” a stallumokat, hanem a népművészetből táplálkozó mester lévén, inkább a népviseleti elemeket, hímzésmintákat használta fel munkája során. Ez természetesen nem egyedi eset a nép- és az iparművészet viszonylatában, elég csak a térség templomfalainak népi ihletésű díszítményeire gondolnunk.⁶²⁸

Sajnos a stallumok állapota később sem változott, *Myskowszky Viktor* művészettörténész 1898-as memorandumában, melyben a pusztuló nemzeti műemlékeink megóvása és fenntartása érdekében emelte fel szavát, a nyírbátori stallumokat is megemlíti e sorban, melyeknek „intarziáit szórakozásból

⁶¹⁹ Uo.

⁶²⁰ Uo.

⁶²¹ GRÓH 1893: 424.

⁶²² Uő. 422. A déli stallumok akkori rossz állapotát Gróh így írja le: „Mit is írjak a déli fal mentén elterülő stallumokról? Az ember szíve elszorul, ha rájok néz, oly állapotban vannak. Egész felső mennyezeti része, le egész a pilasterekig hiányzik. Pedig a templom nem égett le, nem pusztították..., de a remekművet nem bírták megóvni a lassú, darabonként való elfogyástól.” Lásd: Uő. 423.

⁶²³ Uő. 424.

⁶²⁴ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magdolna 1937: 17.

⁶²⁵ Uo.

⁶²⁶ Uo. Az idekerült stallumrészek sorsáról a kutatás jelenlegi állása szerint nem rendelkezünk további információkkal.

⁶²⁷ GRÓH István 1893: 423.

⁶²⁸ FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 2005: 454.

kimetszik és rongálják”, és melyeknek Myskovszky szerint a budapesti Múzeumban volna a helye.⁶²⁹ 1915-ben Leffler Béla leírja, hogy az északi fal stallumai „*nagyjában még állnak*”, míg a déli oldalon lévők „*legfőbb dísztől, koronájától megfosztva siralmas látványt nyújt*”.⁶³⁰ A stallumok 14 hátfalából csak 6 maradt meg, a többit Leffler szavaival élve „*elhitték emlékeképpen a műpártolókat*”.⁶³¹ A stallumok hátlapjának hiányát, „*a lelkiismeretlen gondozást, amelyben a székeket részesítették*” úgy igyekeztek megoldani, hogy kiszedték az ülőpadok alatt lévő lapos faragású táblákat, és ezeket szegezték rá az üresen maradt keretekre.⁶³² Leffler a stallumok korabeli állapotán keseregve Jósa András szóbeli közlése alapján jegyzi meg, hogy „*annál nagyobb szégyen az utódokra nézve, hogy ezt a jeles művet pusztulni hagyták, s talán a faragványok nagyrésze, a melyekért Báthory György, István és András csengő aranyakat fizettek, valamelyik falusi harangozó kemenczében hamvadt el.*”⁶³³ Möller István említett jelentése alapján Oberschall Magdolna úgy vélte 1937-ben, hogy 1890 óta nem történt nagyobb pusztulás a stallumokban.⁶³⁴

2.1.4. *Templomfelújítások, régészeti feltárások a nyírbátori református templomban*

A nyírbátori református egyházközség presbitériuma már 1917-ben tárgyalást folytatott a Nemzeti Múzeum részéről Harsányi Istvánnal arról, hogy a gyülekezet a „*templomi székeket*” a Nemzeti Múzeumnak engedje át 30.000 koronáért, a nevezett székek helyett pedig azoknak teljesen hasonló másolatát készítették volna el, és szállították volna az eredeti helyébe.⁶³⁵ Bár az okokat mindeddig nem ismerjük, tekintettel a későbbi fejleményekre, az eladásra és rekonstrukciók elkészítésére ekkor nem került sor.

1931 májusában a nyírbátori presbitérium a templom restaurálása ügyében a templom alatt lévő kriptá felbontásáról kezd tárgyalásokat,⁶³⁶ melynek eredményeként megkezdődnek a templomban a régészeti feltárások Möller István vezetésével.⁶³⁷ A templom padlózatát három helyen megbontották, és a kripták egy részét is megnyitották. Az egykori főoltár előtt található kriptában ekkor már nem találtak semmit, mivel „*azt évszázadokkal azelőtt teljesen kirabolták... a szétbányt csontokat is elhitték, és a kriptát még ki is söpörték.*”⁶³⁸ A bedeszkázott tetejű főoltárt újra megvizsgálták, s egyértelműen megállapításra került, hogy az Báthory Gábor fejedelem hamvait takarja, tetemeit azonban nem sikerült

⁶²⁹ Uő. 17–18.

⁶³⁰ LEFFLER Béla 1915: 276.

⁶³¹ Uő. 277.

⁶³² Uo.

⁶³³ Uő. 281.

⁶³⁴ Uo.

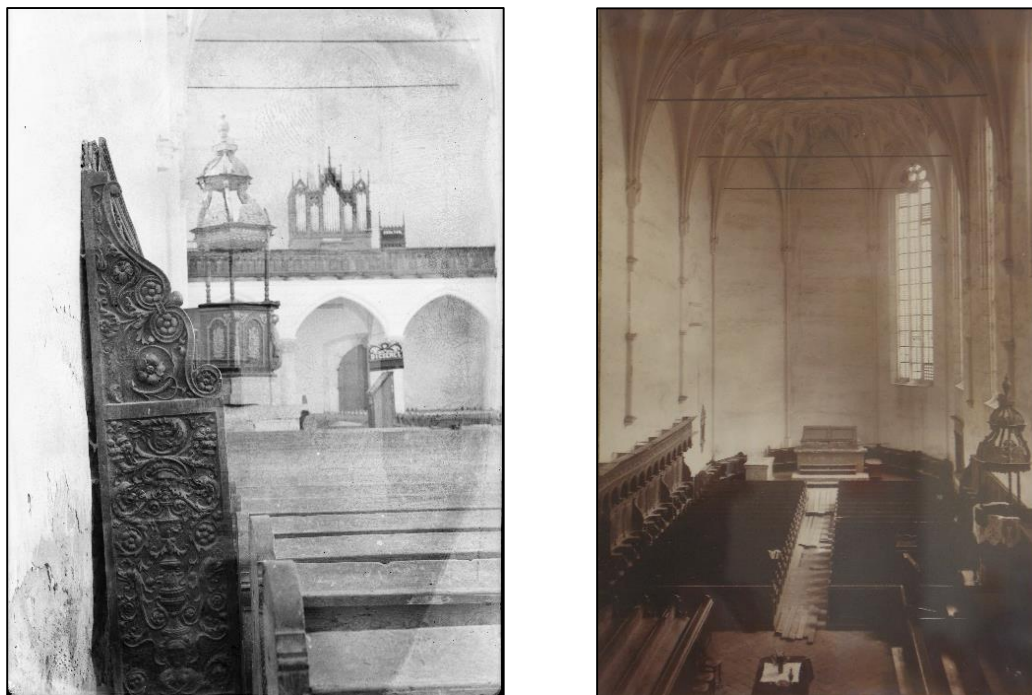
⁶³⁵ Nyírbátori Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv. 1917. szeptember 2.

⁶³⁶ Nyírbátori Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv. 1931. május 10.

⁶³⁷ Möller István nyírbátoriak körében nagy tiszteletnek örvendett, amit tanúsít, hogy a nyírbátori református egyházközség 1934. október 14. presbiteri gyűlésén külön megemlékezett Möller haláláról, mint aki „*kívül-belül restaurálta a templomot*”. Lásd: Nyírbátori Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv. 1934. október 14.

⁶³⁸ SZ.N. 1931: 5.

megtalálni.⁶³⁹ A karzat előtt felbontott padlózat alatt nem kriptát, hanem egy korábban ismeretlen, nyugati irányba vezető folyosóra bukkantak, melynek további feltárását egy vasajtó zárta el, a folyosóban viszont Mátyás korabeli, szokatlanul nagyméretű téglákat találtak.⁶⁴⁰ A helyreállítási munkák során a kriptalejárátokat véglegesen megszüntették,⁶⁴¹ az üres kripták értelemszerűen nem tették szükségessé a lejárát fenntartását, a kor technikai lehetőségei pedig nem tették lehetővé a biztonságosan elzárható, az érdeklődő turisták által mégis megtekinthető kriptabejárátának szakszerű bemutatását.⁶⁴²

18–19. kép. A nyugati orgonakarzat és a templom belseje az 1934-es felújítás előtt⁶⁴³

1934 nyarán kezdődtek meg a templom külső és belső helyreállítási, restaurálási munkálatai.⁶⁴⁴ Elsősorban szerkezeti megerősítések folytak, így az 1834-es földrengéskor megrepedt és a nehéz tetőszerkezet által még inkább szétnyomott falakat vasbetonkoszorúval, illetve átfogó vasbetontartókkal fogták össze, amivel a kijavított boltozatot a tetőszék súlyától is igyekeztek mentesíteni.⁶⁴⁵ Átépítették a tetőzetet, kicserélték a külső faragott kőrészleteket,⁶⁴⁶ megtörtént a templomkapuk kijavítása és a templom padozatának újbóli kikövezése is.⁶⁴⁷ Felmerült a nyugati

⁶³⁹ Uo.

⁶⁴⁰ SZ.N. 1931: 5.

⁶⁴¹ KOZMA János – TÁRNOK Ferenc – CSIHA-SZEGEDI István 2000: 36.

⁶⁴² Vö. A kismarjai Bocskai kriptá a feltárások után látható maradt. Lásd: MÓDYNÉ NEPPER Ibolya 2005.

⁶⁴³ 18. kép forrása: DF2675. Fotó: Kozmann Leó, 1933. 19. kép forrása: Nyírbátori Református Egyházközség.

⁶⁴⁴ Forrás: Nyírbátori Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv. 1934. június 17.

⁶⁴⁵ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 36.

⁶⁴⁶ ENTZ Géza 1994: 3.

⁶⁴⁷ Ezeket a munkálatokat „házi kezelésben” javasolta Möller István elvégeztetni, mivel az úgy 30%-kal olcsóbb. Lásd: uo.

orgonakarzat 1897-es építésekor⁶⁴⁸ befalazott nyugati ablak kibontása (18. kép), melyre azonban ekkor még végül nem került sor.⁶⁴⁹

A templom berendezésében is jelentős változások történtek ekkor. A szószéket, a baldachinos Mózes-széket és az alacsonyabb támlájú, jellemzően a lelkészcsalád ülőalkalmatosságaként funkcionáló, az elé helyezett pulpitus alapján feltételezhetően a felújítás előtt a lelkész által használt, ún. papné székét⁶⁵⁰ a déli falról az északra helyezték át. A szószék, vélelmezhetően eredeti kőlabazatát eltávolították, és helyette a Mózes-székekkel harmonizáló, faragott talpazattal és lépcsővel látták el. Az addig a templom közepén szabadon álló úrasztalát a szószék elé helyezték, és korláttal vették körül.

Leglátványosabb változás természetesen a stallumok eltávolítása volt. A fent leírt állagromlásukat csak fokozta, hogy 1933 előtt nagy kiterjedésű rovarfertőzés érte őket.⁶⁵¹ Elszállításuk még az utolsó pillanatban is megosztotta az illetékeseket, *Lechner Jenő* egyetemi tanár, műépítész határozottan azt javasolta, hogy a stallumokat minél előbb múzeumba helyezték, mert „*Nyírbátorban tönkremennek*”. *Kertész K. Róbert* államtitkár, annak ellenére, hogy az Országos Műemlék Bizottság gyakorlata szerint minden műemléket eredeti helyén szoktak megőrizni, szintén a stallumok múzeumba vitele mellett foglalt állást. *Kálnoki Bedő Sándor* országgyűlési képviselő kijelentette, hogy az egyház nem gördít akadályokat az áthelyezés ellen, „*a stallumokra rituális szempontból nincs szükség, mivel már évtizedek óta nem ülnek beléjük, viszont tönkreemenésükért kár, mert a maguk nemében egész Magyarországon páratlanok és művészi szempontból roppant értéket képviselnek*”.⁶⁵² Egyedül *Möller István* ellenezte a stallumoknak múzeumba történő szállítását, mivel „*a stallumok hozzátartoznak a templom szépségéhez, itt van a helyük, itt kell, hogy maradjanak a jövőben is*”.⁶⁵³ Végül *Petry Pál* államtitkár döntése értelmében a stallumok egy része a Magyar Nemzeti Múzeumba került, amit a korabeli sajtó a következőképpen kommentált: „*A főpapok [sic!] ájtataskodó helyéből megszodált műemlék lesz és a Tiszántúl megint elveszti a magyar tudás egyik legszebb kiteljesülését.*”⁶⁵⁴

1933-ban *Varjú Elemér*nek, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya akkori vezetőjének kezdeményezésére a Vallás- és Közoktatási Miniszter által „*megváltatott*” stallumokat nyilvántartásba vették, (leltári száma: 67/1933) „*felállításukra*”, kiállításban történő bemutatásukra 1936-ban került sor.⁶⁵⁵ Az 1931–34-es felújítások során a stallumokat a lehetőségekhez mérten helyreállították.⁶⁵⁶ Mivel a háttámlák közül sajnos igen sok megsemmisült, az összes megmaradt táblákat egy stallumon

⁶⁴⁸ ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 36.

⁶⁴⁹ Felmerült ekkor a karzat lebontása is, miszerint „*a templom stílusához teljesen idegen és értelmetlen kórust le kell bontani...*” A korabeli sajtóanyagból tudjuk, hogy a sekrestyét ekkor magtárnak használták, ahol szükséges eljárásként merült fel az elszaporodó gomba kiirtása is. Lásd: SZ.N. 1931: 6.

⁶⁵⁰ ZENTAI Tünde 2014: 17.

⁶⁵¹ SZ.N. 1931: 6.

⁶⁵² Uo.

⁶⁵³ Uo.

⁶⁵⁴ Uo.

⁶⁵⁵ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magdolna 1937: 18.

⁶⁵⁶ Uo. 14.

helyezték el, Oberschall Magdolna megfogalmazása szerint, hogy „legalább az egyik oldalon teljes képet kaphassanak”.⁶⁵⁷ Azonban még így is hiányzott két berakott tábla, amit az ülés alól kivett táblákkal pótoltak, „mint ahogy azt a nyírbátori templomban is tették”.⁶⁵⁸ A stallumok mellett a Nemzeti Múzeum közvetlen felügyeleti jogát kiterjesztették a szentélyben lévő szentségfülkére és papi ülésre is.⁶⁵⁹

A stallumok korabeli elszállításának körülményeit a szakirodalom igen homályosan, félreértésre okot adva tálalja. Entz Géza szerint „a nagyobbik, ép padsort 1931 óta a Magyar Nemzeti Múzeum, a hiányosat pedig előbb a debreceni Déri Múzeum, majd 1968 óta a nyírbátori múzeum őrzi.”⁶⁶⁰ Az 1931-es végleges elszállítást Kozmann Leó, a Déri Múzeum munkatársa által készített, 1933-as datálású korabeli fényképfelvételek és a Nemzeti Múzeumban kapott nyilvántartási szám is egyértelműen cáfolja.⁶⁶¹ A dátummal kapcsolatos félreértést valószínűleg az okozhatta, hogy a régészeti feltárások miatt a stallumok már 1931-ben kikerülhettek a templomból, Budapestre történő szállításuk azonban csak 1933 végén történt meg. A csonka stallum Déri Múzeumba történő szállításának pontos dátumát azonban egyik szerző sem közli. Bár a fenti megfogalmazások azt sugallják, hogy már 1933-ban a Déri Múzeumba kerültek a csonka stallumok, erre azonban csak az 1950-es évek elején került sor. Az 1933-as debreceni „befogadást” a korabeli levéltári adatok és múzeumi jelentések sem támasztották alá, egyáltalán nem említették meg a nyírbátori stallumot a gyarapodások között, ami egy ilyen jelentős egyházi darab esetében elképzelhetetlen lett volna. 1937-es tanulmányában ráadásul Bárányiné Oberschall Magdolna mindkét stallumot bemutatja, ami egyértelműen igazolja, hogy a csonka stallum is a Nemzeti Múzeumba került.

A stallumok 1954-ben érkeztek meg Debrecenbe. 1954 márciusában a Déri Múzeum II. emeleti kiállítótérének akkori raktárhelyiségként való használatát megszüntették, a helyiségeket kiürítették, mivel azt a múzeum teljes egészében képtári kiállításnak kívánta berendezni, ami által a „körforgalom” a második emeleten is lehetségessé vált.⁶⁶² E kiállítás koncepciójában a 16–17. századi bútorok, textíliák, ötvösmunkák és építészeti emlékeket bemutató fényképreprodukciók mellett a nyírbátori stallum is szerepelt, melyeknek leszállítását már márciusban kérelmezték, hogy az „ideiglenes felállítás után a szükséges restauráló munkálatok idejében elvégezhetőek legyenek.”⁶⁶³ Így vélelmezhetően már

⁶⁵⁷ Uő. 10.

⁶⁵⁸ Uo.

⁶⁵⁹ KOZMA János – TÁRNOK Ferenc – CSIHA-SZEGEDI István 2000: 33.

⁶⁶⁰ ENTZ Géza 1994: 10. A nyírbátori egyháztörténettel foglalkozó Tárnok – Kozma – Csiha-Szegedi szerzőhármas már 1933-at jelöli meg a stallumok Nemzeti Múzeumba történő elszállításaként. Lásd: KOZMA János – TÁRNOK Ferenc – CSIHA-SZEGEDI István 2000: 32.

⁶⁶¹ DF 2675, 2675a, 2677, 2678,

⁶⁶² HBML VIII.700.53. A Debreceni Déri Múzeum iratai, 1954. március 8.

⁶⁶³ „...az 1954-ben újjárendezett képzőművészeti kiállítás... az 1951-ikéhez viszonyítva minden vonatkozásban bővült. Az új kiállításban ugyanis nemcsak a képző-, hanem az iparművészet is helyet kapott. A történeti múzeum által átengedett, XVI. század elejéről származó nyírbátori stallum mellett néhány, ugyanebből a századból származó bútor... is bemutatásra került.” Lásd: BALOGH István 1957: 12. A „történeti múzeum” kifejezés kapcsán meg kell jegyezni, hogy Balogh egy másik bejegyzésében is Történeti Múzeumként említi az említett Osztályt. Lásd: Uo.

restaurálva került bemutatásra a Déri Múzeum új állandó kiállításában. Az 1962-es újjárendezés során a II. emeleti képzőművészeti kiállításból az I. emeleti helytörténeti kiállításba „költözött” (20. kép).⁶⁶⁴ A stallum debreceni „vendégsége” 1968-ban ért véget, amikor végérvényesen visszakerült Nyírbátorba, s jelenleg is a Báthori István Múzeum állandó kiállításában látható.⁶⁶⁵

20. kép. A nyírbátori stallum a Déri Múzeum I. emeleti kiállításában

A nyírbátori templomban 1931–34. között zajló felújítási munkálatok gyakorlatilag több, mint hetven évre meghatározták a nyírbátori templom térszerkezetét, „*ezt a hangulatot szokták meggyülekezeti tagok és turisták generációi*”.⁶⁶⁶ A 20. század második felében zajló feltárások és helyreállítási munkálatok már kisebb mértékben érintették a templom külső és belső szerkezetét, illetve a gyülekezet életét, fontos művelődés- és művészettörténeti jelentőségüknek köszönhetően azonban a helyi turizmusra egyértelműen pozitív hatást gyakoroltak. 1958-ban a templom észak-nyugati fala mellett álló egykori kápolna alapfalait tárták fel, amelyet szerkezete és formai jegyei alapján a fentebb említett, 13. században épült, Krisztus testének szentelt, kerek templommal azonosítottak.⁶⁶⁷

1963–64. között zajlottak az Országos Műemléki Felügyelőség kutatással egybekötött, az eredeti állapotot rekonstruáló, módosítással végzett helyreállítási munkálatai. Kibontották, és kiegészítették a nyugati kapu feletti négyosztású gótikus ablakot, melyet már 1934-ben is tervbe vettek.⁶⁶⁸ Jelentős változáson esett át ekkor a főbejáratként szolgáló⁶⁶⁹ déli kapu is. Egyrésztől áthelyezték lunettájába az 1488-ban készült, korábban az előcsarnok homlokzatába falazott sárkányos Báthory-címert.⁶⁷⁰ Másrésztől lebontották a 18. században épült, oromzatos előcsarnok deszkamennyezetét,⁶⁷¹ megoldva a tető részleges felülvilágítását, így „*a reneszánsz ajtó teljes szépségében*

⁶⁶⁴ 20. kép forrása: DF 2678.

⁶⁶⁵ Forrás: <https://bathorimuzeum.hu/index.php/hu/kiallitasok-hu/allando-kiallitas/3-nyirbator-evszazadai> Letöltés ideje: 2020.06.05; TtREL I.296.c) 1.d; B.G. közlése. Nyírbátor, 2017; C. TÓTH Norbert 2009.

⁶⁶⁶ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

⁶⁶⁷ A kápolna támpillér nélküli, sokszögzáródású, szentélyből, nyolcszögletes hajóból és négyszögletes homlokzati toronyból állt, a később épült templommal nem volt egybeépítve. Elfalazott szemöldökgyámos ajtaja a hajófalban belül ma is látható. Lásd: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 26.

⁶⁶⁸ A második, negyedik, ötödik és hatodik szakasz ablakai alatt lévő egyméteres befalazást is kibontva, illetve a szentély északi oldalán lévő csücsíves ablak alsó felét restaurálva „*a templom művészi hatásait kívül is, bent is jelentősen emelték*”. Lásd: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 24.

⁶⁶⁹ LEFFLER Béla 1915: 266. Itt kell megjegyezni, hogy ezt a bejáratot ma már csak a nagyobb ünnepekkor, illetve a turistacsoport kifejezetten a déli bejárat felől való érkezésekor használja a nyírbátori gyülekezet. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

⁶⁷⁰ ENTZ Géza 1994: 7.

⁶⁷¹ Leffler Béla szavaival élve „*minden művész érzéke nélkül, csak a szélszerűséget tekintve előcsarnok, jobban mondva szélfogó*.” Lásd: LEFFLER Béla 1915: 262.

érvényesülhet”.⁶⁷² 1986-ban megtörtént a templom teljeskörű külső tatarozása, majd a szükséges belső javítási-karbantartási munkálatok elvégzésére is sor került.⁶⁷³ A település és a gyülekezet számára fontos zenei élet, s a turizmus szempontjából nagy jelentőséggel bírt, hogy 1995-ben egy hárommanuális, 37 regiszteres és két szélmalommal működő, elektromos vezérlésű hangversenyorgonát helyeztek el, felhasználva és beépítve az előző orgona sípjait, illetve neogótikus orgonaszekrényét.⁶⁷⁴

2008-ban, a felújítás előtt Simon Zoltán vezetésével zajlott a templom részleges régészeti feltárása, amely mindössze nyolc napig tartott, a templom végig használatban volt, a belsőben részleges kutatásra nem volt lehetőség, s „*a falkutatás lehetséges mértéke is messze elmaradt a szükségéstől*”.⁶⁷⁵ A feltárás során a szentélyben és annak északi oldalán húzott kutatóárok egyértelműen bebizonyította, hogy a kápolna eredeti szentélye patkóívvvel zárult. Ez és a hajó ívesen ábrázolt déli fala igazolta, hogy valóban a református templom helyén állt a levéltári források által említett 1433-ban épült, később poligonálissá átépített rotunda.⁶⁷⁶ A falkutatások egyértelművé tették, hogy a templom szentélye csakis egyenes záródású lehetett. Ez alapján, ahogy Simon fogalmaz, kizárólag logikai úton lehet következtetni egy 13. század második felében épült templomalapra.⁶⁷⁷ A feltárások igazolták, hogy a templom falával egykorú a jelenlegi sekrestye, s hogy a sekrestye fölött egykor volt oratórium, amelyet egy külső lépcsővel közelítették meg, ennek a sekrestye nyugati fala előtt kellett emelkednie, s mivel a sekrestye oldalfalain bekötő lépcsőfokok helye nem mutatkozott, feltételezhetően fából készülhetett.⁶⁷⁸ A kutatás egyértelműen megállapította, hogy a déli reneszánsz kapu jelenleg másodlagos helyzetben van, annak helyén más, Simon feltételezése szerint egy késő gótikus kapuzat állt.⁶⁷⁹ Mindezekkel összefüggésben Simon Zoltán is felveti, hogy a templom építését későbbi időpontra, 1500 körüli évekre kell tenni.⁶⁸⁰

A nyírbátori idegenforgalom koraiságát a 17–18. századi források is egyértelműen alátámasztják, s láthatóan a település turizmusa már a műemlékvédelmi feltárások előtt is intenzív volt.

⁶⁷² ENTZ Géza 1994: 7. Ekkor került elő a sekrestye északi homlokzatán egy feltételezhetően 17. századi egyszerű ablaknyílás, a sekrestye délnyugati belső sarkában pedig a már említett késő gótikus *lavabo*, kézmosófülke. Lásd: Uő. 35. Továbbá építészetiileg is megjelölték a szentélyre nyíló, később kibontott oratóriumi erkély félkörívű körvonalát és korlátjának balusztereit is jelezték. 1964-ben került sor az 1958-as feltárások eredményeinek, a kápolna alaprajzának bemutatására is. Lásd: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 26; Ekkor helyezték ki az Országos Műemlékfelügyelőség 1963-as datálással egy emléktáblát is a templom külső falára „*Műemlék a Báthory István által az 1480-as években épített későgótikus teremtemplom jelentős 1500 körüli reneszánsz részletekkel*” felirattal.

⁶⁷³ KOZMA János – TÁRNOK Ferenc – CSIHA-SZEGEDI István 2000: 41.

⁶⁷⁴ A hangversenyorgona elkészítését még 1985-ben Lehotka Gábor orgonaművész vetette fel. Lásd: KOZMA János – TÁRNOK Ferenc – CSIHA-SZEGEDI István 2000: 30.

⁶⁷⁵ SIMON Zoltán 2009: 134.

⁶⁷⁶ Uő. 137.

⁶⁷⁷ Uő. 139. Itt érdemes analógiaként ideemlíteni a már említett kismarjai templom 2006-ban feltárt, szintén egyenes záródású, hasonlóan 13. századnak vélt szentélyének alapjait. Lásd: MÓDYNÉ NEPPER Ibolya 2005: 20.

⁶⁷⁸ SIMON Zoltán 2009: 146.

⁶⁷⁹ Ennek értelmében a déli kapu feletti feliratos köelem sem lehet eredeti helyén, s valószínűleg nem a jelenlegi reneszánsz kapuhoz tartozott, de nincs semmiféle információ arról, hogy honnan került ez a kő a mai helyére. Lásd: uo.

⁶⁸⁰ Uő. 150.

Ezért megállapíthatjuk, hogy a városi rang elnyerése vagy a nevezetes Nyírbátori Zenei Napok rendezvénysorozat megindítása elsősorban csak erősítő, nem indukáló funkciót töltenek be, annak ellenére, hogy sokan ehhez az időszakhoz, az 1970-es évekhez kötik a településre irányuló turizmus kialakulását.⁶⁸¹ A korabeli turizmus számszerű kimutatására sajnos nem áll rendelkezésre semmilyen primer írott forrás, mivel ekkor még nem vezettek vendégekönyveket, a jegyzőkönyvek pedig nem tartalmazznak vonatkozó feljegyzéseket, így csak a visszaemlékezésekre hagyatkozhatunk. A helyi tapasztalatok szerint az 1960-as években nem irányult olyan szintű tömegturizmus a nyírbátori református templomba, sőt a települési iskolák sem igazán vitték el a diákokat még ekkor a helyi műemlékvédelmi templomokba.⁶⁸² E tekintetben változás – a korabeli központi egyházpolitika területén tapasztalható némi enyhülés mentén – az 1970-es évek második felében, az 1980-as évek első felében történt, amit természetesen helyi szinten az ottani politikai vezetők attitűdje is erősen befolyásolt.⁶⁸³

2.2. A CSARODAI REFORMÁTUS TEMPLOM

2.2.1. *A csarodai református templom építése*

A csarodai református templom az Árpád-kori magyar falusi templom mintapéldája, a Felső-Tisza vidék egyetlen, jelentős, épségben megmaradt román stílusú temploma.⁶⁸⁴ A Káta-nemzetség Csarnavodai ága, feltehetően *Csarnavodai Gábor* által a 13. század közepén építtetett templom ikerablakos, román tornyával, későbbi galériás fa toronysisakjával, belső kétoszlopos románkori karzatával, egyenes záródású, kora gótikus keresztboltozattal fedett szentélyével és a feltárt faldíszítéssel egyedülálló a vidéken.⁶⁸⁵ A templom mellett futó Csaronda patak délről határolja a területet, az előkerült leletek alapján feltételezhetően az eredeti falu a templom dél-délnyugati oldalán helyezkedett el.⁶⁸⁶

A templom 1595-ben lett a reformátusoké, ekkor azonban még nem alakították át teljesen a puritánság szellemében,⁶⁸⁷ csupán az oltárt és a díszítményeket távolították el.⁶⁸⁸ 1642-ben már

⁶⁸¹ Ny.L. közlése. Nyírbátor, 2017.

⁶⁸² Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

⁶⁸³ Az interjúalany az 1960-as években járt iskolába Nyírbátorban, majd 1968–1975 között dolgozott tanítónak Nyírbátor mellett, és ő maga pedagógusként már elvitte a gyerekeket a történelmi nevezetességű templomokat megnézni. Uő.

⁶⁸⁴ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013b: 262–269.

⁶⁸⁵ GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 128; BODOR Imre 1981: 85.

⁶⁸⁶ KOMJÁTHY Attila 1984: 279.

⁶⁸⁷ „A hitújítás egyben szemléletváltást is jelentett. Elv szerint a külsőségeken is a teljes puritánságra törekedtek.” Felhősné Csiszár Sarolta tanulmányában azt vizsgálta meg, hogy több templom esetében a gyakorlatban gyakran semmit sem változtattak a „hitújítás után a szemüknek már oly annyira megszokott, a szentatyák képeivel díszített templomokon”, hanem azt sokszor több évtizedekig vagy évszázadokon keresztül használták változtatás nélkül. Lásd: FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 2005: 441–442.

⁶⁸⁸ LEHOCZKY Tivadar 1881: 190.

lebontották a sekrestyét is, a bontás miatt kialakult repedés ellensúlyozására pedig széles támpillért építettek, és elfalazták az északi falban levő sekrestyeajtót. A templom belseje 1747-ben újult meg *Kisrédei Rhédey Ferenc* pártfogásával.⁶⁸⁹

Ugyancsak 1642 nyarán meszelték le a templom addig látható középkori falképeit, s „*lendületes és kedves népi díszítményekkel... indákból sarjadó nagy leveles, szívés, tulipános, kék-piros díszítőfestéssel... himzésre emlékeztető növényi díszítéssel*” festették be.⁶⁹⁰ Keletkezésük pontos körülményéről a diadalívre festett, jól ismert „*Gabriel Pernyesy De Oszthobany Patrónus Dealbatum est hoc S:S templum anno domini 1642 9 July Pastore Steph Szentkirály*” felirat tájékoztat.⁶⁹¹ Ez a növényi ornamentika a középkori templomképek 17. századi lemeszelésekor még az egész templombelsőt, sőt a külső fal nagy részét is ékesítette, amit a későbbi feltárások is egyértelműen alátámasztottak.⁶⁹²

21–22. kép. *A csarodai református templom az 1930-as években és napjainkban*⁶⁹³

Entz Géza művészettörténész egy kéz munkájának tartja a csarodai és az ófehértói római katolikus templomot ékesítő, a népi hímzésekből táplálkozó falfestményeket, amelyek nem csak, mint a reneszánsz formakincs aránylag korai, teljesen népivé vált változatai bírnak kiemelkedő jelentőséggel, hanem azért is nevezetesek, mert bizonyítják, hogy a mennyezet- és karzatfestés mellett egy hasonló, kötetlenebb népi díszítő falfestés is kifejlődött a reneszánsz művészetből.⁶⁹⁴ Párhuzamai még

⁶⁸⁹ Uo.

⁶⁹⁰ A készítés idejét bizonyítja, hogy a templomban látható datált felirattal egyrétegű a díszítmény. Lásd: ENTZ Géza 1955: 208.

⁶⁹¹ Uő. 210; KOMJÁTHY Attila 1984: 281.

⁶⁹² ENTZ Géza 1955: 208.

⁶⁹³ 21. kép forrása: BALOGH Ilona 1935: 13. kép; 22. kép fotó: P. Szászfalvi Márta. Csaroda, 2017.

⁶⁹⁴ Uő. 213.

Márokpapi, Nagylónya, *Vámosatyai* templomaiban ismertek, ahol szintén az 1640-es évekre teszik a belső virágos díszítmény keletkezését.⁶⁹⁵ A márokpapi párhuzamot a csarodai templom bemutatásakor a helyi idegenvezető is kiemeli, lévén a csarodai egyházközség filiája az ottani gyülekezet, így természetesen a helyi idegenvezető tudatában is erősebb ez a párhuzam, mint a nagylónyai vagy a vámosatyai templom.

A templom mögött, a parókia előtt emelkedik a 18. században épült,⁶⁹⁶ egyszerű, zömök, sátortetős harangláb, mivel a templom szűk tornyában nem függött soha harang. Ennek elpusztulása után 1855-ben új torony épült.⁶⁹⁷ (23. kép) A tetőzet megújításakor készült el a magas, csúcsos, galériás toronysisak. A torony belsejét az azt kitöltő ácsolat merevíti, belsejének nyugati oldalán ma is megtalálható egy gerendafészek az eredeti födémgerenda csonkjával együtt.⁶⁹⁸

2.2.2. *A csarodai templom berendezése*

A Felső-Tisza-vidék templomaiban igen nagy számban maradtak fenn az országosan is elterjedt festett asztalosmunka remekei.⁶⁹⁹ Szatmár és Bereg népének díszítőművészete elsősorban a templombelső kialakításában ért el jelentős eredményeket.⁷⁰⁰ A festett templombelső elterjedésének okát a térségben *Gilyén Nándor* építész három tényezőben látja. Az első a középkori hagyomány, amelyre a reneszánsz formavilág erősen hatott. A második a térség településeinek korlátozott anyagi lehetősége, ami miatt ezt a stílust részesítették előnyben még akkor is, amikor a nagy művészeti stílusok, amelyek költségesebb, nagyobb technikai felkészültséget kívánó megoldásokat kívántak volna, már túlhaladtak rajta. A harmadik a puritán protestáns felfogás és a „népi díszítő ösztön ellentétét” feltételezi, mivel bár a református egyház a figurális ábrázolást tiltja, az ornamentikát, a népi díszítőművészetet megtűri.⁷⁰¹ A katolikus templomokban kevés festett templomi berendezés maradt, *Gilyén* szerint azért, mert a katolikus egyház jobb anyagi helyzete és a barokk stílus egyedurialma miatt ott háttérbe szorult.⁷⁰²

Az élénk színűre festett asztalosmunka a Felső-Tisza-vidéken nem borítja be teljesen a templomfalakat, elegendő helyet hagy a fehérre meszelt vagy olykor festett falaknak, hogy „*a gazdag díszítés hatásos kontrasztját képezhessék, így egyesül a művészi összhangban a református vallás puritánsága és a nép*

⁶⁹⁵ SIMON Zoltán 2013: 276. Lehoczky Tivadartól tudjuk, hogy a márokpapi templom falait kívül-belül falfestmények és gótikus feliratok borították, ezeket azonban 1775-ben levakolták, és bemeszelték, részleges feltáráruk csak 1999-ben történt meg. Lásd: Uő. 274.

⁶⁹⁶ Bár egyes elemein az 1801-es évszám olvasható. Lásd: KOMJÁTHY Attila 1984: 281.

⁶⁹⁷ Uő. 287. 23. kép forrása: DOMANOVSKY György 1994: 14. kép.

⁶⁹⁸ BODOR Imre 1981: 85.

⁶⁹⁹ GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 136.

⁷⁰⁰ Uő.

⁷⁰¹ Uő.

⁷⁰² Uő.

ősi díszítő ösztöne”.⁷⁰³ A templomfestőkről kevés információval rendelkezünk, mivel általában nem szignálták munkájukat, vagy ha mégis, az gyakran megsemmisült, s az egyházi jegyzőkönyvek is olykor név nélkül jegyezték fel, csak, mint „festő”, „asztalos”, „pictor” említve őket.⁷⁰⁴ A régi „mennyező képiro mesterség” már a 18. században országszerte hanyatlóban volt, ezért a templomi mintákat jellemzően asztalosok festették.⁷⁰⁵

A festett templombelső fontos része a *kazettás mennyezet*, melynél a fedélszék gerendáira alulról deszkákat szegeztek fel. Elterjedésüknek egyik oka az volt, hogy a török hódoltság idején igen sok középkori templomboltozat beomlott, melyeknek helyreállítása igen komoly anyagi terhet rótt a gyülekezetekre, ráadásul ekkor a megfelelően képzett mester is hiányzott, a fatemplomokban pedig eredendően famennyezetet készítettek. A kazettákat gyakran bibliai idézet, vagy motívum és növényi ornamentika, valamint a készítőről és az építést szorgalmazó vagy támogató hívekről tájékoztató felirat díszíti.⁷⁰⁶

23–24. kép. A csarodai fatorony az 1930-as években és a csarodai templom nyugati karzata napjainkban.
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Csaroda, 2017.

A csarodai templom jelenlegi berendezése a 18. század utolsó harmadában készült, festett deszkamennyezetét 1777-ben renoválták.⁷⁰⁷ A famennyezet készítőjének nevét Csarodán sem ismerjük, a közepén található írásos tábla csupán *Rhédey Ferenc* patrónust és *Balog András* prédikátort

⁷⁰³ GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 136.

⁷⁰⁴ ZENTAI Tünde 2019: 249. Gilyén Nándor is megjegyzi, hogy a festett mennyezetek táblái a mesternevekről „igen sokszor szerényen hallgatnak”. Lásd: GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 138.

⁷⁰⁵ Zentai Tünde szerint a 19. században a dunántúli asztalosok már csak elvétve készítettek tarka mintákat, és jobbra szobafestőkhöz hasonló sablont használtak. Lásd: Uő. 250.

⁷⁰⁶ Uő.

⁷⁰⁷ ENTZ Géza 1955: 210; BODOR Imre 1981: 86; KOMJÁTHY Attila 1984: 283.

említi, mint készítettöket, s hogy „*ezen Isten házában lévő egész asztalos munkát*” a csarodai református egyházközség fizette a „*maga költségével*”.⁷⁰⁸ A díszítés nélküli, kékesszürkére festett deszkákat csupán egy-egy csillagrátét díszíti, a négyszögek sarkait a piros-fehér összekötő lécek találkozásához illesztett piros-kékesszürke-fehér rózsaminta hangsúlyozza.

A megnövekedett lélekszám okozta férőhelybeli problémák miatt emelt, oszlopokon vagy boltozatokon nyugvó templomi építmény a *karzat*, más néven kar vagy kórus, melynek mellvédje is gyakran kapott kisplasztikájú, táblás kiképzésű festett díszítést.⁷⁰⁹ A 18. század végén készült csarodai karzattal mellvéd piros-kékesszürke-fehér faoszlopok által tagolt, piros, hurkos keretű tábláit finom rajzolatú, kékesszürke stilizált faminták díszítik (24. kép).⁷¹⁰ A színes oszlopos, falépcsős karzattal feljáró alsó szegélyét díszítő, fehér indás mintázat megegyezik a karzathoz hasonló piros kerettel rendelkező padelők és -háttámlák díszítményével, így festésük egy időben és egy kéz által történhetett.

Entz Géza a hazai román kori egyhajós templomok nyugati karzatait vizsgálva, azokat a 8. század végén kifejlődött hosszhajós bazilikák, elsőként a Nagy Károly által építtetett aacheni palotakápolna ún. *Westwerke*jeivel hasonlította össze, melyeket a császári reprezentáció megoldásaként értelmezett. Ennek megfelelően azt a csarodai templom beugró, középtornyos, nyugati karzatára is levetítve következtetett annak urasági használatára. A templom nyugati elrendezését társadalomtörténeti magyarázathoz kötötte, miszerint a nyugati karzaton helyezkedett el a helyi uraság, meghonosítva a csarodai templom tekintetében a „*kegyúri, urasági karzat*” kifejezést, mely szinte a mai napig él a köztudatban,⁷¹¹ annak ellenére, hogy később maga is inkább a „*nyugati karzat*” kifejezést javasolta használni.⁷¹²

Ezen – elsősorban a német kutatás által elfogadott funkcióra vonatkozó – állásfoglalást Entz később a liturgikus értelmezés, a kegyúri vallásgyakorlás és a kegyurak értékeinek megőrzése, védelme felé közelítette.⁷¹³ A liturgikus megközelítést többek között *Andrzej Tomaszewski* művészettörténész azon értelmezése alapján követte Entz, miszerint a nyugati karzat a legmesszebbre esik a templomokban az oltártól, így az onnan való rálátás gyakran nem is lehetséges, s más párhuzam alapján inkább a keleti szentély és az oltár „közelében kell keresni” az uraság helyét.⁷¹⁴

Bár az *úrasztala* a legnagyobb tiszteletben tartott berendezési tárgy a református templomokban, mégis az egyetlen olyan mobil bútor, amelyet könnyű volt újabb, és az aktuális divatot követő formára cserélni.⁷¹⁵ Érdemes megjegyezni, annak ellenére, hogy a díszes, festett templomi

⁷⁰⁸ ENTZ Géza 1955: 210.

⁷⁰⁹ MAROSI Ernő 1975: 65; TAKÁCS Béla 1992: 13; GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 138.

⁷¹⁰ ENTZ Géza 1955: 210.

⁷¹¹ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013b: 262.

⁷¹² ENTZ Géza 1955: 141.

⁷¹³ ENTZ Géza 1980: 139.

⁷¹⁴ Uő. 133, 137. Hasonló ehhez többek között a magyarszececsődi, zalaszentmihályfai, bokaji és marosújvári templom karzata. Lásd: C. HARRACH Erzsébet 1974: 130; VALTER Ilona 1974: 151.

⁷¹⁵ GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 138.

berendezési darabok közül a legrégebbi épp két úrasztallap (Kishódosról és Kispaládról), későbbi időkből alig maradt fent ilyen, pláne ilyen jelentős. Ennek okát Gilyén Nándor a fenti mobilitásban látja.⁷¹⁶ Az úrasztalának ezen „könnyű lecserélhetősége” a későbbi vallásturisztikai fejlesztések kapcsán is jól körvonalazódik, csak míg a fentebbi mobilitást elsősorban a kor művészeti divata, addig a napjainkban bekövetkező változásokat a társadalmi trend, a turizmus és a templomi koncertek is indukálták. A csarodai templom jelenlegi úrasztala fából készült, négy lábú, esztergált, díszítés nélküli, egyszerű asztalosmunka, lábasasztal.

A református templomok legfontosabb funkciót betöltő berendezési tárgya a *szószék*. Alsó része, a szószékkosár fából, kőből vagy téglából készült, sokszög alaprajzú, a térségben jellemzően festett, geometrikus és egyszerűbb növényi mintákkal díszített. Felépítése és díszítése alapján a legkiemelkedőbb berendezési darabként emelkedik fölé a korona, más néven hangvető.⁷¹⁷

A csarodai szószék és koronája a templom legszebb, *Komjáthy Attila* építész szavaival élve a „*legaprólékosabb*”⁷¹⁸ darabja, a Felső-Tisza-vidék templomait tekintve azonban inkább az egyszerűbb kivitelűek közé tartozik. Az északi falra rögzített ötszögletű, fatalpazatú szószék lábazata homorú íves, festés nélküli, egyenes mellvéd-fala szürkés-kék festésű, piros keretű fehér táblák díszítik. A kékesszürke-piros-fehér, barokkos vonalvezetésű, csigás díszítésű, háromszintű szószékkorona tetejét csillagdísz zárja. Összevetve a vámosoroszi és a hermánszegi templom hangvetőjével, mindenképpen egyetérthetünk *Komjáthy Attilával*, aki *Vasvári Gábor* munkájának tartja a csarodai koronát is.⁷¹⁹ Erősebb hasonlóságot fedezhetünk fel a nagyszekeresi, kisszekeresi és a mándi hangvetőkkel is, ezek készítője jelenleg ismeretlen, Gilyén Nándor feltételezése szerint azonban ezeket is *Vasvári Gábor* készítette. Bár pontosabb meghatározása egy későbbi kutatás alapján konkretizálódhat, a legerősebb hasonlóságot mutató, 1794-ben készült vámosoroszi és mándi, valamint az 1799-es hermánszegi korona alapján a csarodai szószékkorona készítési idejét is inkább az 1790-es évek második felére tehetjük, a kis- és nagyszekeresi, 1770-es években⁷²⁰ készült hangvetőkkel összevetve.

A csarodai templomberendezés értékes darabjai között kell megemlíteni a déli bejárat mellett található, jelenleg faládán⁷²¹ elhelyezett, díszesen esztergályozott, keményfa perselyt, mely *Entz Géza* 1955-ben készült fotóinak tanúsága alapján akkor még a bejárat felőli első karzattartó oszlopra volt erősítve.⁷²²

⁷¹⁶ Uo.

⁷¹⁷ P. SZALAY Emőke 2012: 23.

⁷¹⁸ KOMJÁTHY Attila 1984: 287.

⁷¹⁹ *Komjáthy Attila* Vasvári Jánosként nevezi meg a készítőjét. Lásd: uo.

⁷²⁰ Az említett települések készítési idejéről lásd: GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 143, 189.

⁷²¹ Ez a láda valószínűleg azonos az 1808-as összeírás során említett ládával, melyben a keresztelési bádogtányért is tartották. Lásd: SZABADI István (szerk.) 2001: 48; P. SZALAY Emőke 2012: 94.

⁷²² ENTZ Géza 1955: 210.

2.2.3. Műemlékvédelmi feltárások a csarodai templomban

Az első rövid ismertetést a csarodai templomról Lehoczky Tivadar közölte a *Vasárnapi Újság* hasábjain 1863-ban.⁷²³ Bár a MOB által készített ideiglenes műemlékjegyzékben már 1900-ban is szerepelt a templom, a szervezet szakemberei is csak 1901-ben, a templomát bővíteni akaró helyi lelkésztől szereztek igazán tudomást erről a kiemelkedő műemlékről.⁷²⁴ Ezt *Bécsi János* és *Pintér Attila* építészek is azzal indokolták, hogy a templom az ország egyik legtávolabb eső és nehezen megközelíthető területén található.⁷²⁵ 1917-ben azonban már a *Fenntartandó műemlékek jegyzékének* tervezetébe is felvették a csarodai templomot.⁷²⁶

25. kép. A csarodai templom egykori szentélye.
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Csaroda, 2017.

Sztechlo Ottó 1901-ben helyszíni felvételeket készített az akkor tervbe vett, de meg nem valósított templombővítés okán.⁷²⁷ Ekkor renoválták a támpillérek romos végződéseit, s újítták meg őket eredeti alakjukban,⁷²⁸ valamint ekkor kerültek elő a szentély falképei *Gerecye Péter* régész feltáró munkálatainak köszönhetően, melyeket a következő évben *Huszka József* néprajzkutató konzervált.⁷²⁹ Ugyanekkor „takarták el” világos okker meszeléssel a 17. századi falfestést, a ma is látható diadalív feletti feliratos mező és az északi szentélyfal virágdíszzeit kivéve.⁷³⁰ A Sztechlo által 1901-ben készített rajzokon még alapvetően jól kivehetőek a festés nyomai a nyugati oldalon, a második emelet nyugati toronyfalán a maga teljességében, a keletin csupán halványan, a déli hajófalán pedig csak nyomokban.⁷³¹

A több évtizedes kutatástörténeti csend után 1938-ban *Gerevich Tibor Magyarország románkori emlékei* című munkájában említi meg a csarodai templomot az egytornyos falusi templomok és a félköríves párkányok felsorolásában.⁷³² Jelentős előrelépést a MOB által 1938-ban, a Nyírség területére szervezett, fent említett szakmai kirándulás hozott.⁷³³ E kirándulás során tett megfigyeléseit rögzítette Lux Géza *A Nyírség középkori építészeti emlékei* című munkájában, amely a csarodai templom első érdemi

⁷²³ LEHOCZKY Tivadar 1863: 35, 308. Később a Bereg vármegyéről szóló monográfiájában is szól a templomról. Lásd: LEHOCZKY Tivadar 1881: 183.

⁷²⁴ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013b: 262.

⁷²⁵ BÉCSI János – PINTÉR Attila 1984: 299.

⁷²⁶ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013b: 262.

⁷²⁷ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013a: 33; BÉCSI János – PINTÉR Attila 1984: 299.

⁷²⁸ ENTZ Géza 1955: 208–209; BODOR Imre 1981: 90.

⁷²⁹ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013b: 266.

⁷³⁰ BODOR Imre 1981: 90.

⁷³¹ ENTZ Géza 1955: 206.

⁷³² GEREVICH Tibor 1938: 41, 104.

⁷³³ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013a: 34; Uő. 2013b: 262; LUX Géza 1940: 234.

művészettörténeti értékelését is tartalmazta, s ő vetette fel először, hogy a csarodai szentély gótikus boltozata és támpillére egy 15. századi átépítés nyomát őrzi.⁷³⁴ Korompay György építész-mérnök középkori eredetű református templomokkal foglalkozó 1942-es munkájában már külön figyelmet fordított a nyugati templomrész kialakítására, annak párhuzamaira.⁷³⁵ Vélelmezhetően az 1938-as tudományos érdeklődésnek köszönhetően 1939-ben kisebb javításokat is végeztek a templomon.⁷³⁶

1952–53-ban került sor a torony faszerkezetének és a nyeregtetőzet egyik oldalának kijavítására. Ekkor történt a templom tatarozása, melynek részeként megtörtént a diadalív középkori falképeinek és az északi karzatoszlop feletti, 17. századi festés részleteinek feltárása,⁷³⁷ melyet az eredeti fehér alappal restauráltak.⁷³⁸ 1957–58-ban állították helyre a tornyot, miután egy nyári vihar alkalmával villámcsapás súlyosan megrongálta gerendaszerkezetét. Entz Géza 1955-ben publikált tanulmánya tovább erősítette országos ismertségét, s egyértelműen a tudományos érdeklődés középpontjába helyezte a csarodai templomot,⁷³⁹ felhívva az akkori magyar műemlékvédelem figyelmét is az épületre.⁷⁴⁰

1971–75 között, Bodor Imre történész-régész vezetésével helyreállítási és kutatói munkálatokat végeztek a templomban.⁷⁴¹ A jelentős régészeti ásatás során feltárták az egykori sekrestye alapfalát, amely kőből, esetleg kő-tégla vegyes falazattal épült, nem sokkal a templomhajó elkészülte után.⁷⁴² Bár a szentély jellemző gótikus jegyet visel magán, szemben az egész épületrész román stílusával, a két épületrész közötti falelvállást az ásatások nem támasztották alá. Így a feltárás egyértelműen bebizonyította, hogy a Lux és Entz Géza által is 15. századi keletkezésűnek vélt szentély is a 13. században készült el, megcáfolva a korábbi kétperiódusú építés elméletét.⁷⁴³

26. kép. A csarodai templom „mosolygó szentjei”.
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Csaroda, 2017.

Ekkor került elő a déli falon a két félköríves ablak között egy elfalazott harmadik ablak, káváján a templom belsejének 17. századi festésével megegyező festéknyomokkal, vagyis a feltárt ablak még

⁷³⁴ LUX Géza 1940: 234–238, 242–245.

⁷³⁵ KOROMPAY György 1942: 208–209.

⁷³⁶ KOMJÁTHY Attila 1984: 288.

⁷³⁷ ENTZ Géza 1960: 158; BODOR Imre 1981: 90.

⁷³⁸ ENTZ Géza 1955: 210.

⁷³⁹ Uő.

⁷⁴⁰ KOMJÁTHY Attila 1984: 288.

⁷⁴¹ Uo.

⁷⁴² A szentély északi falán ugyanis hiányzik az egész épületen körbefutó lábazat, és a sekrestyeajtó kőkerete is egyszerre került a helyére a szentély falával, vagyis ennek készítésekor már számoltak a sekrestye építésével. Lásd: BODOR Imre 1981: 92.

⁷⁴³ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013b: 262.

akkor is használatban volt. Elfalazására Bodor szerint csak a 20. század elején került sor, hiszen a Sztéhlo Ottó által 1901-ben készült felvételeken még jól látszik ez az ablak is.⁷⁴⁴ A feltárás során előkerült támpillérek alapján kirajzolódott, hogy a csarodai templom azok alapján is hasonlóságot mutat a márokpapi református templommal, annak homlokzati saroktámpilléreivel.⁷⁴⁵

A templom külső oldalán, a szentély és a hajó találkozásánál festéknyomok kerültek elő, s a kapu keretét fedő 1818-as évszámot viselő újabb vakolatréteg is alátámasztotta Entz Géza fent említett feltételezését, miszerint a csarodai templomnak, a márokpapi templomhoz hasonlóan, egykor egész külsejét is díszítették a bent talált népies reneszánsz festések.⁷⁴⁶ A szentélyben zajló feltárások során került elő egy négyszögletes szentségház, falfülke a keleti falon, melynek belsejét több vakolatréteg borította, a felsőn az 1642-es festéssel megegyező festék- és meszelésnyomokat találtak Bodorék.⁷⁴⁷ Ekkor kerültek elő a keleti falat díszítő középkori szent-ábrázolások, a templom híres, ún. *mosohyó szentjei* is (26. kép)

A csarodai templom belső terében három, időben jól elkülöníthető falképréteg figyelhető meg.⁷⁴⁸ Az első, a legkorábbi a hajó falának az alsó részén látható, szenteket ábrázoló, 13. századi réteg.⁷⁴⁹ A következő periódus a szentély falán lévő falképsorozat és a diadalív ábrázolása. A szentély keleti falának az alsó sávjában sablonnal, a 14. században⁷⁵⁰ készült, stilizált virágokkal borított, sötét és világos alapú függönydísz húzódik, felette szintén sablonnal készített mértani sávdíszítmény.⁷⁵¹ Az így keletkező mezőben irattekercset tartó apostolok láthatóak, az irattekercsben pedig helyenként minuszkulákkal kevert majuszkulás felirat nevezi meg az apostolt.⁷⁵² A felső sávból az ablak fölött megmaradt Jézus feltámadását ábrázoló falkép részlet ismerhető fel. A keleti falon Szent András, Szent János, Szent Dorottya, Alexandriai Katalin, majd Szent Péter, a szentély déli falán Szent Tamás és Bertalan, nyugatra Simon apostol látható.⁷⁵³ A diadalív belsejét a négy nagy egyházatya, Szent Ambrus, Szent Ágoston, Szent Jeromos és Szent Gergely pápa ülő képei töltik ki. A szentélyt fedő függönydíszítésben számos bekarcolás látható, így a „*Csaroday*” és a legnagyobb épségben megmaradt „*Mattheus Sziozvinus Posonj 1632*” felirat.⁷⁵⁴ Komjáthy Attila szerint ez is bizonyítja, hogy a középkori freskók 1642-ig eredeti állapotukban fennmaradtak.⁷⁵⁵ A falképek kapcsán érdemes ideemlni a

⁷⁴⁴ BODOR Imre 1981: 96.

⁷⁴⁵ A külső falfelületek helyreállítása közben került elő a levésett párkányzat, illetve a hajó északi és déli falát téglából kiképzett fogrovatsor, alatta a hajórészen pedig zezzugvonalas vésett díszítmény. Lásd: uo.

⁷⁴⁶ Uo.

⁷⁴⁷ Uó. 98.

⁷⁴⁸ A falképeket Bécsi János és Pintér Attila restaurálta. Lásd: SZAKÁCS Béla Zsolt 2013b: 266.

⁷⁴⁹ Forrás: http://www.koh7.hu/5_irasok/111030_teleki_02/04_csaroda/csaroda.html Letöltés: 2020.02.02.

⁷⁵⁰ ENTZ Géza 1955: 212; KOMJÁTHY Attila 1984: 281.

⁷⁵¹ Entz Géza feltételezése szerint a vízszintes sávot eredetileg hat függőleges sáv kötötte össze. Lásd: ENTZ Géza 1955: 207.

⁷⁵² Uo.

⁷⁵³ Uo.

⁷⁵⁴ Entz Géza ezt „*Sziozvinus*”-ként közli. Lásd: Uó. 208.

⁷⁵⁵ KOMJÁTHY Attila 1984: 281.

Radocsay Dénes művészettörténész által felvetett zselici templom analógiáját,⁷⁵⁶ mellyel kapcsolatban Entz Géza kiemeli, hogy az utóbbi „*finomabb, itáliasabb jellegű, míg a csarodai nehezkesebb, vidékiesebb*”.⁷⁵⁷

Amint már fentebb említettem, a templomfalak népies díszítményeinek színvilága, motívumkincse közismerten gyakran visszaköszön a templomi textíliákon is.⁷⁵⁸ A jelenlegi, újabb készítésű csarodai úrasztali terítők a jellegzetes beregi színekkel és keresztzemes hímzéssel készültek, szegélyüket a szentélybelihez hasonló rojtok díszítik. 1978–79-ben, Budapesten készítették az akkori csarodai lelkész lánytestvérei a Mózes-széket és a fal melletti, a lelkész családja által használt templompadot jelenleg is borító, szőtt textíliákat, szőnyeget,⁷⁵⁹ melyeknek mintája a szentély boltozatának 1642-es növényi díszítményeinek, évszámai pedig a feliratok egyértelmű leképződései.

Az 1808-as összeírásban közölt, akkori használatban lévő csarodai textíliák között szerepel egy gyolcs abrosz, melynek „*két végi egy kevésbé rojtos, a közepin pedig végig széles tsipke vagyon*” és egy két végén rojtos „*sávos abrosz*” is.⁷⁶⁰ Továbbá egy atlaszból készült keszkenő, melynek szélei zöld és piros díszítésűek, illetve egy kis gyolcs keszkenő, melynek „*a négy szegeletei között a szélein egymással általellenben egy-egy zöld és veres sehyemből ki varrott virágok vagynak*”.⁷⁶¹ Esetükben felvethetjük, hogy a szentély északi falán látható, Entz szerint is hímzésre emlékeztető,⁷⁶² 14. századi falfestmények alapján készültek. Előbbinél a sávos elrendezésű, rojtos függőymintát, utóbbinál pedig annak zöld-piros színű virágmotívumait is követhették. Ebben az esetben azonban azt is feltételeznünk kell, hogy az említett terítők még 1642, az akkori lemeszelés előtt készültek, vagyis amikor még a terítő készítője is láthatta a szentély freskóit, hiszen azok a 17. századi lemeszelés után több, mint 250 évig „láthatatlanok” voltak. Ezt azonban írásos források és megfelelő tárgyi analógia híján a kutatás jelenlegi stádiumában csak valószínűsíthetjük.

Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a nagyszekeresi templom esetében, melynek szószékkoronáját ugyanaz az asztalosmester készítette, mint a csarodaiét, nem ismertek hasonló freskók, úrasztali terítőit⁷⁶³ díszítő hímzések szín- és mintakincse azonban igen nagy hasonlóságot mutat a csarodai templomfalakon látható növényi díszítményekkel. Így felmerülhet, hogy a nagyszekeresi templom falát is a csarodaihoz hasonló, akár ugyanazon mester által készített falfestés díszítette egykor.

A csarodai templom 1971-es régészeti kutatómunkálatai során a diadalív északi lábázatánál egy téglával kirakott, habarccsal borított falazat került elő, ami Bodor Imre feltételezése szerint a jelenlegi

⁷⁵⁶ RADOCSAY Dénes 1954: 47.

⁷⁵⁷ ENTZ Géza 1955: 212.

⁷⁵⁸ FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 2005: 454.

⁷⁵⁹ G.M.P. közlése. Csaroda, 2020.

⁷⁶⁰ P. SZALAY Emőke 2009: 132.

⁷⁶¹ Uo.

⁷⁶² ENTZ Géza 1955: 208.

⁷⁶³ P. SZALAY Emőke 2009: 16, 252.

szószéket megelőző egykori, talán 17. századi szószék alapozása lehet.⁷⁶⁴ Ugyancsak a korábbi szószék helyének felfedezését támasztja alá a diadalív északi felének keleti oldalán látható élszedés, és egy falbavert kampósszög,⁷⁶⁵ ami alapján felvetjük, hogy a 17. századi szószék is koronával készült, s az előkerült kampósszög annak rögzítésére szolgált. A szószék alapozásának nyugati, leomlott részéből malomkő két töredéke került elő,⁷⁶⁶ melyek vélelmezhetően a szószék lábazataként funkcionáltak. Az 1971-es munkálatok idején került sor a berendezés restaurálására is, a parókia használaton kívüli tehénistállójában.⁷⁶⁷

Id. Rhédey Ferencet 1758-ban temették el a csarodai templom kriptájában, fa epitáfiuma korábban a szentély északnyugati sarkában,⁷⁶⁸ jelenleg a nyugati karzat alatt található. Az epitáfium alapján az a hiedelem terjedt el a településen, hogy a templom alatt „*kincsekkel teli kriptá*” található, amelynek felkutatása miatt a templom belseje erősen bolygatott volt Bodor leírása szerint.⁷⁶⁹ Az 1971-es ásatások során az egykori oltár feltételezett helye előtt, a diadalív alatt előkerült középkori sírmaradványról – a temetkezés helye alapján – a templom egykori patrónusának sírjára következtetett a régész.⁷⁷⁰ A feltárt, bolygatott föld legfelsőbb rétegéből pitykegomb, szegeccsel kivert koporsótöredék, koporsószögek és emberi csontok, az alsóbb rétegekből pedig feltételezhetően újkori eredetű csontvázak kerültek elő, korukra Bodor a csontok elhelyezkedése mellett a 18. századi templomi berendezés elhelyezése után szabadon maradt járófelülethez viszonyított pozíciójukból következtetett.⁷⁷¹ Az előkerült sírok Komjáthy Attila szerint arra utalnak, hogy a jelenlegi templom vagy egy korábbi, faanyagú, kisebb templom helyére épült, vagy korábban temető állt a helyén.⁷⁷² Az egykori sekrestye keleti falánál egy csecsemő, és három felnőtt csontváza került elő, az ásatási leletanyag pedig a nyíregyházi Jósza András Múzeumba került.⁷⁷³

A templomot Komjáthy Attila tervei alapján 1975-ben állították helyre, a feltárással egyidőben, a templom eredeti kialakítási rendjéhez igazodó egységben megvalósítva.⁷⁷⁴ A helyreállítás során a diadalív vonalában lépcsőt alakítottak ki svédpadlószerűen rakott fapalló burkolattal. Emellett a harangláb új zsindelyfedést, deszkázatot kapott, alapozási süllyedéseit pedig kiegyenlítették.⁷⁷⁵ A templom környezetét az Országos Műemléki Felügyelőség már 1968-ban védetté nyilvánította, az 1975-ös terep- és környezetrendezés pedig teljes mértékben igazodott a tudományos feltárás

⁷⁶⁴ BODOR Imre 1981: 95.

⁷⁶⁵ Uo.

⁷⁶⁶ Uo.

⁷⁶⁷ BODOR Imre 1981: 97. A faszerkezeteket javították, pótolták, a faanyagú berendezéseket telítéssel kezelték, az eredeti festett elemeket megtisztították. Lásd: KOMJÁTHY Attila 1984: 289.

⁷⁶⁸ KELEMEN Gyula 1939: 381.

⁷⁶⁹ BODOR Imre 1981: 98.

⁷⁷⁰ Uo.

⁷⁷¹ Szintén a malomkő töredék alatt, 150 cm mélyen észak-déli tájolású, hanyatfekvő, a hajó közepe táján, 190 cm mélyen pedig kelet-nyugati tájolású, arccal nyugat felé néző érintetlen csontvázat találtak. Lásd: Uo.

⁷⁷² KOMJÁTHY Attila 1984: 281.

⁷⁷³ BODOR Imre 1981: 93.

⁷⁷⁴ KOMJÁTHY Attila 1984: 289.

⁷⁷⁵ Uő. 288, 298.

eredményeihez. A cél a templom könnyű megközelíthetősége és megtekinthetősége volt, ezáltal „*a templom környezetével majdnem érintetlen egységet alkotva*”.⁷⁷⁶ A templom környezete mára önálló látványosságként funkcionál, idilli jellegének köszönhetően: a templomot felkereső turisták jellemzően itt fotózkodnak, pihennek meg, valamint több helyi rendezvénynek is helyszínéül szolgál a templomkert melletti patakpart.

A feltárások tudományos hozadékuk mellett egyértelműen jelentős indukáló hatást gyakoroltak a helyi turizmusra. Bár a csarodai templom tudományos ismertségét már az 1952–53 közötti feltárások és Entz Géza tudományos munkássága is megalapozta,⁷⁷⁷ a helyiek az 1971–75-ös feltárásokhoz, leginkább a mosolygós szentek „előkerüléséhez” kötik településük templomának hírnevét, miszerint ekkor „*indult itt be igazán a turizmus*”.⁷⁷⁸ Ezt látszik igazolni, hogy a településen csak 1979-től maradtak fent vendégek könyvek is.

Az 1970-es években zajló feltárások Csarodán a helyiek visszaemlékezése szerint az akkori lelkész feleségének tudományos érdeklődésével is párosultak, ráadásul a településen egyedül ő rendelkezett a szükséges nyelvtudással, ami lehetővé tette a településre érkező külföldi, francia, német és holland vendégek megfelelő fogadását, szakszerű idegenvezetését is.⁷⁷⁹ Itt érdemes megjegyezni, hogy Nyírbátorban hasonló szerepet töltött be a rendszerváltást megelőző és követő időszakban szolgáló lelkész házaspár is. A lelkészek és családjuk minden időben meghatározó szerepet töltöttek be településük falusi és vallási turizmusában, amit a fentiekén túl Nagylónya példája is jól reprezentál, ahol 1874-ben a helyi lelkész fia hívta fel Rómer Flóris figyelmét az akkor épp nem látható templomi falképekre, majd 1941-ben az akkori lelkész lánya, *Babus Jolán* kisebb tanulmányban emlékezett meg róluk. A templomban zajló feltárások pedig egyértelműen újabb és újabb „attrakciót” alakítottak ki, s az érdekes láttnivalóknak köszönhetően folyamatosan nőtt a templomlátogatók száma és a templomban töltött látogatási idő is.

2.3. A TÁKOSI REFORMÁTUS TEMPLOM

2.3.1. *A tákosi templom építése*

A 18. század második felében a hazai református templomépítést a helyi közösség szűkös anyagi erőforrásai mellett közismerten a központi korlátozó intézkedések is nehezítették. Ez azonban

⁷⁷⁶ KOMJÁTHY Attila 1984: 288, 298, 279. A Csaronda patak kanyarulatánál a Csarnavodai család egykori udvarházának helyéről korábban számos kályhacsempe és kerámia töredék került elő, amelyet a vásárosnaményi Beregi Múzeumban helyeztek el. Lásd: BODOR Imre 1981: 101.

⁷⁷⁷ „*A templom az 1950-es évek óta szerepel a magyar műemléki irodalomban, ettől az időtől tekintik az Árpád-kori falusi templomok klasszikus példájának.*” Forrás: http://www.temple-tour.eu/files/8/brossura_hu.pdf Letöltés: 2020.07.20.

⁷⁷⁸ G.M.P. közlése. Csaroda, 2017.

⁷⁷⁹ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013c: 270.

pozitív hatással volt a népi jellegű fatemplom-építészetre, ami ebben a korszakban virágzott a Felső-Tisza-vidéken.⁷⁸⁰ Ekkor épült fel a magyar népi építészet egyik gyöngyszemeként is számon tartott, „mezítlábas Notre Dame”-ként ismert tákosi paticsfalú fatemplom is, amelyet a „*nép maga építette, vesszőből és sárból*”.⁷⁸¹ A fatemplomok építői jellemzően az ácsmesterséghez is értő falusi kismesterek, „barkácsoló” molnárok, faragómolnárok, ritkábban városi ácsmesterek voltak.⁷⁸²

A tákosi középkori egyház története nem ismert, a helyi református egyházközség megalakulásának dátumát egy egyházi pecsét alapján 1593-ra tehetjük.⁷⁸³ Eddigi tudásunk szerint 1700-ban említik először a régi templomot, amely vélelmezhetően a jelenlegi helyén állt.⁷⁸⁴ A jelenlegi templom keleti részét 1766-ban építette *Asztalos Lándor Ferenc*⁷⁸⁵ a szószéken és az egyik mennyezeti kazetta tábláján olvasható felirat szerint.⁷⁸⁶

27–28. kép. A tákosi templom az 1930-as években⁷⁸⁷

1766-ban Sárospatakról három malomkövet szállítottak a tákosi templom építéséhez. Ebből egy a bejárati ajtó beépítve, a másik a szószék alatt, a harmadik pedig a cinterem mellett, a kiskertben található. Ez utóbbi helyen egy emléktábla is hirdeti a malomkövek eredetét és a későbbi nyugati

⁷⁸⁰ A térség másik kiemelkedő fatemploma, a mándi református templom is ekkor épült. Lásd: GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 129.

⁷⁸¹ B.L.V. közlése. Tákos, 2017; GÁL Balázs 1977: 44.

⁷⁸² GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János 1981: 133.

⁷⁸³ GÁL Balázs 1977: 23.

⁷⁸⁴ Ezt a település domborzati viszonyai mellett az is alátámasztja, hogy a mai torony még annak fennállása idején, 1757-ben megépült, ami Szathmári István szerint ott történt, ahol a templom állt. Lásd: SZATHMÁRI István 2013: 408.

⁷⁸⁵ Vö. GÖNYEY Sándor 1939: 404. Itt „Lándor” helyett tévesen „Sándor” szerepel.

⁷⁸⁶ „*Tiszteletes B.K. Nagy János Uram Prédikátorságában Építetett 1766. d. 30. Juny*”; „*ÉN ASZTALOS LÁNDOR FERENCZ CSINÁLTAM JÓ ISTENE[M] SEgedelme Átal. 1766. D. 30. Juny Barát Miháj gyházfiségában*” Lásd: SZATHMÁRI István 2013: 408.

⁷⁸⁷ Forrás: DOMANOVSKY György 1994: 9, 11. kép.

bővítés idejét is.⁷⁸⁸ A mai templomnál ez az épület még valamennyivel kisebb volt, a templomtérben látható talpgerenda jelzi, hogy meddig tarthatott, s bejárata ekkor még a nyugati oldalon volt. A templom nyugati oldala mellett található, egykor 16 méter magas, szoknyás harangtornyot *Lukács János* ácsmester építette 1767-ben.⁷⁸⁹ 1779–1784 között a templomot nyugat felé kibővítették, ekkor került át a bejárat a déli oldalra,⁷⁹⁰ s épült fel a bejárat előtti előcsarnok, a kontyvetős cinterem és a nyugati oldalon lévő karzat is.⁷⁹¹

Az 1920-as években az eredeti harangláb súlyosan elpusztult, a helyére emelt új vizont *Sch. Pusztai Ilona* építész szerint esztétikailag és szerkezetileg is sokkal igénytelenebb lett.⁷⁹² A tákosi templomot *Csatáry Dezső* akkori helyi lelkész már 1931-ben „összeomlásához közel álló építményként” említi, amelynek egyedüli értéke szerinte a templom mennyezete.⁷⁹³ Rossz állapotát egy 1936-os fotó is megerősíti.⁷⁹⁴ 1939-ben hasonlóan vészjóslóan fogalmaz *Kelemen Gyula* esperes-lelkész egyházmegyei leírásában, miszerint az épület „használatosságának napjai meg vannak számlálva”.⁷⁹⁵ Ezt a helyzetet csak tovább súlyosbította a települést érő 1948-as árvíz, ami komolyan megrongálta a templomot, és felborította a harangtornyot is, melynek fáit felhasználva *Kokas Sándor* csarodai ácsmester épített fel egy kisebb haranglábát,⁷⁹⁶ talpzataként nagyobb termésköveket használva.⁷⁹⁷ Az árvíz után restaurálták a deszkamennyezetet és a teljes berendezést.⁷⁹⁸

1961–62-ben zajlottak a templom első jelentősebb helyreállítási munkálatai, melynek során kijavították a szélfogót, a paticsfalat, a bejárati ajtót, kicserélték a megviselt ablakszerkezeteket, a következő évben pedig teljesen restaurálták a deszkamennyezetet.⁷⁹⁹ 1983–85 között komoly szerkezetátalakítási munkálatokat végeztek a templomon, helyreállították és megerősítették a tetőszerkezetet, újrafonták, -tapasztották és konzerválták a sövényfalat is, valamint a tégl- és agyagpadlót döngölt agyagaljzatra helyezték. Emellett restaurálták a teljes berendezést is.⁸⁰⁰ 1986-ban a templom belső világítását is felújították, a talpgerendára vonalizzókat szereltek, a cintermet és a tornyot reflektorokkal világították meg, valamint rekonstruálták az eredeti haranglábát is.⁸⁰¹

⁷⁸⁸ B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

⁷⁸⁹ OLÁH M. Zoltán 1988: 13, 44. Vö. Gál és a Magyar Néprajzi Lexikon 1766-es évszámot közöl, Domanovszky György szerint 1779-ben, Balogh Ilona szerint 1776-ban építették, a MOB 1901-es jegyzékében 1777-es évszám szerepel. Lásd: GÁL Balázs 1977: 45; MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON IV. 1977–1982: 248; DOMANOVSKY György 1994: 100; BALOGH Ilona 1935: 135; FORSTER Gyula (szerk.) 1906: 192.

⁷⁹⁰ OLÁH M. Zoltán 1985: 44.

⁷⁹¹ SZATMÁRI István 2013: 408, 409; OLÁH M. Zoltán 1985: 44.

⁷⁹² SCH. PUSZTAI Ilona 1966: 178.

⁷⁹³ KISS József (szerk.) 1930: 142; SZATHÁRI István 2013: 408.

⁷⁹⁴ OLÁH M. Zoltán: 1988: 8.

⁷⁹⁵ KELEMEN Gyula 1939: 387.

⁷⁹⁶ OLÁH M. Zoltán 1985: 45; GÁL Balázs 1977: 45; OLÁH M. Zoltán: 1988: 9.

⁷⁹⁷ TÓTH János 1960: 214.

⁷⁹⁸ SZATMÁRI István 2013: 409.

⁷⁹⁹ OLÁH M. Zoltán 1985: 45.

⁸⁰⁰ OLÁH M. Zoltán 1985: 45.

⁸⁰¹ Uő. 1987: 71.

2.3.2. A tákosi templomberendezés

Építési technikája és anyaga mellett a tákosi templomot elsősorban a népi asztalosmunka remekéeként is számontartott kazettás mennyezete is híressé teszi. A különböző virágmotívummal díszített, 58 festett táblából álló kazettákat is a templomépítő Asztalos Lándor Ferenc készítette. Szathmári István hívja fel rá a figyelmet, hogy a táblákon látható, grafitos alárajzolásból látszik, hogy a mester a lehető legjobb munkára törekedve helyenként megváltoztatta, javította a korábbi kompozíciót.⁸⁰² A kazettákkal egyidőben és szintén Lándor által készült a hatszögletű szószék, melynek alapzata karéjos levelekkel festett malomkő. A szószékkosár mellvédjének faragott fatábláit a talpazat mintáitól eltérő árnyalatú és vonalú, fehér kontúrú, karéjos levelek, tulipánok alkotta, szimmetrikus virágkompozíció díszíti, egyiken pedig „*Tiszteletes B.K. Nagy János Uram Prédikátorságában Építetett 1766. d. 30. Juny*” felirat tájékoztat készítésének körülményeiről. A kétszintes, egyszerű faragott szószékkorona valószínűleg a kosárhoz képest később és más mester által készült,⁸⁰³ amit a szintén Lándor munkáját dicséző nagylónyai korona magas színvonala is alátámaszt. A tákosi korona felső részét kék-piros-sárga leveles minta, alsó részét és belsejét bibliai idézetek díszítik.⁸⁰⁴ A szószék melletti, különálló, 1767-ben készült⁸⁰⁵ Mózes-szék egyosztagú mellvédjét piros gránátalmaszerű minták között zöld, édenkerti fa díszíti.⁸⁰⁶ Ehhez hasonló életfaminta díszíti az ajtó mögötti, a korábban a kántor által használt padot is, melynek díszítése az 1986-os restaurálás során készült.⁸⁰⁷

Az úrasztala egyszerű, négylábú faragott körasztal, készítési körülményei ismeretlenek. A szószékkal szemben található, 1767-ben készített⁸⁰⁸ hármastagolású kegyúri pad, melynek faragott, egyszerű baldachinja piros-kék virágokkal díszített, kékkel keretezett fatáblái pedig a mennyezeti deszkák szín- és mintavilágát követik. Szintén hármastagolású, kék-piros forgórózsával díszített a *Buday Imre* által készített⁸⁰⁹ ún. madaras pad, szemben a keleti díszítetlen, egyszerű vésett mellvédű templompadokkal, amelyek erős hasonlóságot mutatnak a nagylónyai templompadokkal.

A nyugati karzat mellvédje tizenöt, virágmintákkal díszített, keskeny fatáblákból áll, melyeknek készítési idejét a középső táblán olvasható „*1779 10 July*” felirat jelöli. A karzat feletti táblák festése alatt egy korábbi festés nyomai látszódnak, *Oláh M. Zoltán* építész szerint ezek a régi templom kazettái voltak, vagy egy másik templomból hozták át őket.⁸⁰⁹ A karzat feletti kazetták, hasonlóan a kegyúri és

⁸⁰² Egyes feltételezések szerint Lándor Ferenc munkája a Vásárosnaményi Néprajzi Gyűjteményben található 1787-es tulipános láda. Lásd: SZATHMÁRI István 2013: 409. Ezt azonban a múzeumi nyilvántartásban szereplő adatok nem erősítik meg. Ezúton is köszönöm Vargáné Hegedűs Eszter szíves közlését. Vásárosnamény, 2022. GÁL Balázs 1977: 45; FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 2014: 90–92.

⁸⁰³ SZATHMÁRI István 2013: 409.

⁸⁰⁴ FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 2014: 116.

⁸⁰⁵ OLÁH M. Zoltán 1988: 13.

⁸⁰⁶ Felhősné Csiszár Sarolta ezt a padot is Buday-padnak nevezi. Lásd: FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 2014: 119.

⁸⁰⁷ B.L.V, K.Z.E. közlése. Tákos, 2021.

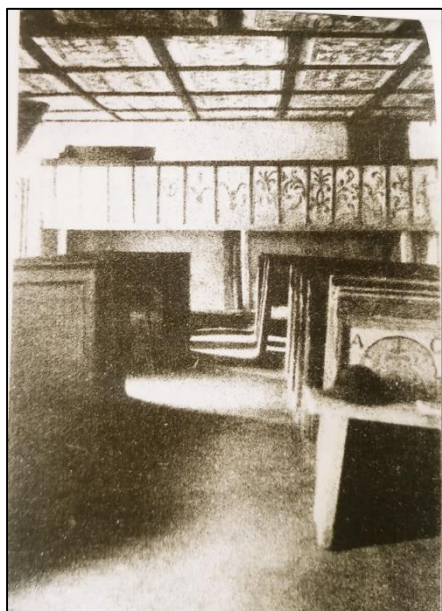
⁸⁰⁸ OLÁH M. Zoltán 1988: 13. Vö. SZATHMÁRI István 2013: 409. 1867-es évszámot említ.

⁸⁰⁹ OLÁH M. Zoltán 1988: 13; SZATHMÁRI István 2013: 409.

a Mózes-széken kívüli templompadokhoz már egy gyengébb kivitelű asztalosmunkáról tanúskodnak.⁸¹⁰ Új külső feljárója a második haranglábbal egyidőben, az 1920-as években készült el.⁸¹¹

2.3.3. *A tákosi templomturizmus előzményei*

A kutatás jelenlegi szakaszában nem áll rendelkezésre a térség többi templomához hasonló írott forrás, amely a tákosi templomba irányuló turizmus korai időszakát megjelölhetné. Bár Bereg vármegye közigazgatási bizottsága már 1901-ben javasolta a templom felvételét az országos műemléki jegyzékbe, mely még abban az évben meg is történt,⁸¹² a térség más templomaihoz hasonló, jellemzően Lehoczky Tivadar vagy Rómer Flóris tollából származó leírás nem maradt fenn.⁸¹³ Sőt Lehoczky, fent említett, Bereg vármegyéről szóló munkájában még egyáltalán nem tesz külön említést a tákosi református templomról a község leírásánál.⁸¹⁴

29–30. kép. *A tákosi templombelső az 1930-as években és napjainkban*⁸¹⁵

Támponként szolgálhat, hogy *Balogh Ilona* művészettörténész 1935-ben megjelent *Magyar fatornyok* c. munkájának egy évvel későbbi rezüméjében a tákosi templomot – a nagylónyaihoz és a vámosatyaihoz hasonlóan – még „teljesen ismeretlen és páratlan szépségű”-ként említi a szerző.⁸¹⁶

⁸¹⁰ OLÁH M. Zoltán 1988: 13–14. A templomi ülésrendet tekintve a karzaton itt is a legények, a karzat alatt pedig a lányok ültek. B.L.V, K.Z.E. közlése. Tákos, 2021.

⁸¹¹ SCH. PUSZTAI Ilona 1966: 178.

⁸¹² FORSTER Gyula (szerk.) 1906: 192.

⁸¹³ Balogh Ilona munkájában – más templomokkal szemben – szintén nem említi egyetlen közlési helyet sem. Lásd: BALOGH Ilona 1935: 135.

⁸¹⁴ LEHOCZKY Tivadar 1881: 750.

⁸¹⁵ 29. kép forrása: DOMANOVSKY György 1994: 10. kép. 30. kép fotó: P. Szászfalvi Márta. Tákos, 2021.

⁸¹⁶ SZ.N. 1936: 60.

Domanovszky György az 1930-as évek első felében kereste fel, mérte fel és fényképezte le Bereg vármegye fatornyait, s ekkor már ő is közli a tákosi paticstemplomot is.⁸¹⁷ Bár nem önálló értekezésben foglalkoztak vele, csupán alapvető leírását adták, és fotóját közölték a tákosi templomnak, érdemes felvetni, hogy hasonlóan Entz Géza csarodai templomról írt tanulmányához, itt is e tudományos munkák indíthatták el a tákosi templomba irányuló hivatásturizmust.⁸¹⁸ A templom későbbi tudományos ismertségét szolgálta a településen szolgáló *Csiszár Árpád* lelkész, a Beregi Múzeum alapítója is, aki az 1950-es években örökítette meg rajzaiban és leírásában a templomberendezés egyes darabjait.⁸¹⁹ Ekkor még csak nagyon sporadikusan, legfeljebb lekipásztörök tekintették meg a tákosi templomot, amit a visszaemlékezők a templomturizmusnak nem túl kedvező politikai környezettel indokolnak, ezzel összefüggésben pedig, hogy akkor még „*nem volt annyira beharangozva*”.⁸²⁰

Az 1961–62-es felújítási munkálatok már egy komolyabb látogatói érdeklődést indukálhattak, amit egy 1977-es helyismereti pályamunka is alátámaszt, miszerint már akkor is olyan hírneve volt a tákosi templomnak, hogy „*országhatárunkon túlról is jöttek, egyre többen megtekinteni*”.⁸²¹ Figyelembe véve a kis beregi templom páratlan építés- és asztalostechikai tulajdonságait, mindenképpen helyállónak tekinthetjük a fenti szavakat, és vélelmezhetnénk, hogy már jóval a rendszerváltás előtt is gyakran keresték fel a kis beregi templomot, elsősorban tudományos, hivatásturisztikai célzattal, amit a berendezés beregi népművészetre gyakorolt korabeli hatása is igazol.⁸²² A helyi lakosok visszaemlékezése szerint azonban az 1986-ban befejezett külső-belső felújítások és az eredeti templomtorony rekonstrukciója után, annak közvetlen hatására indult csak meg igazán a településre irányuló turizmus, előtte csak elvétve keresték fel turisták a helyi templomot, nagyszámú, szervezett, csoportos turisták pedig addig egyáltalán nem.⁸²³

2.4. A VAJAI REFORMÁTUS TEMPLOM

A Vay család kastélyának szomszédságában, a település központjában áll a kisenemesi falu, Vaja református temploma. A jelenlegi építmény helyén állt az egykori Szent István templom, ami a

⁸¹⁷ DOMANOVSKY György 1994: 100–101.

⁸¹⁸ BALOGH Ilona 1935: 46.

⁸¹⁹ „*Itt fedezte fel a beregi népet, a csodálatos népművészetet, az akkor még ismeretlen tákosi templomot, amelynek festett kazettás mennyezetét egy télen át rajzolta, hogy megmentse az utókornak*”. Lásd: KOREK József 1990: 8. Munkái a vásárosnaményi Beregi Múzeum állandó kiállításában láthatóak. Vö. FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 2014: 92.

⁸²⁰ Ezúton is köszönöm Felhősné Csiszár Sarolta szíves közlését. Vásárosnamény, 2022.

⁸²¹ GÁL Balázs 1977: 44.

⁸²² Többek között Tomcsányiné Szemere Sarolta, aki nagy szerepet játszott a „*Beregi*” márkanévvel illetett kézimunka felkarolásában, s tambúrhímzésein egyértelműen visszaköszön a tákosi templomi díszítőkincs. Forrás: <http://www.beregimuzeum.hu/kiallitasok/allando-kiallitasok/162-a-kastely-lakoi> Letöltés ideje: 2021.11.05. Ezúton is köszönöm Vargáné Hegedűs Eszter szíves segítségét. Vásárosnamény, 2022.

⁸²³ B.L.V, K.F.E, S.J.I. közlése. Tákos, 2017, 2021. „*Hát a felújítás előtt csak néhány kiskocsi érkezett, utána volt csak sok busz...*” Láthatóan a helyiek a turizmus intenzitását a turisták által használt közlekedési eszközökben is mérik.

tudomány jelenlegi állása szerint a 13. végén épült.⁸²⁴ A templom téglából épült, téglalap alaprajzú, síkmennyezetes, sarkain átlós támpillérekkel erősített hajójához diadalívvel elválasztott, enyhén trapéz alaprajzú szentély, ennek északi oldalához pedig sekrestye is kapcsolódott.⁸²⁵ Fedele félnyeregvetős oromzatos vagy kontyolt félnyeregvetős lehetett.⁸²⁶

A település földesurainak és a templom kegyurainak, a Vay család tagjainak a református hitre való áttérésének pontos dátuma nem ismert.⁸²⁷ Az áttérés után az új hitnek megfelelően a templom átalakult: eltávolították a szentek szobrait, a képeket, az oltárt,⁸²⁸ és az utódok bánatára a belső falat egykor borító falképeket is lemeszelték.⁸²⁹ A sekrestyét és a szentélyt is legkésőbb a 16. század első harmadában lebontották,⁸³⁰ helyükre egy új, sokszögzáródású, támpillérekkel támasztott, kőbordás hálóboltozattal fedett és ablakkal megvilágított szentélyt, valamint egy új, dongaboltozatos sekrestyét is építettek, melynek ajtónyílásában reneszánsz tagozatos kőkeretet helyeztek el, hasonlóan a hajó korábbi nyugati bejáratának helyén képzett magasabb és szélesebb nyílásba.⁸³¹

31. kép. *A vajai református templom.*
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Vaja, 2017.

1609-ben a romos templomot *Vay Ferenc* újjátta fel. A templom új fedélszéket kapott, gótikus helyett barokk szerkesztéssel,⁸³² s véglegesen elbontották a szentély – vélhetően statikailag bizonytalan állapotú – kőbordás boltozatát és a sekrestyét is.⁸³³ A templom háromszintes tornya 1780–1792 között épült,⁸³⁴ a déli karzaton található orgonát pedig 1779-ben hozatta *Vay László*.⁸³⁵ A vajai templom berendezését tekintve a szószék 1837-ben, empire stílusban készült, hasonlóan a Mózes-székhez. Orgonáját *Dangl Antal* építette 1891-ben.⁸³⁶ A templompadok színe korábban acélszürke volt, majd az 1980-as években a helyi TSZ közreműködésével cserélték le lakkozott fenyőpadokra.⁸³⁷

⁸²⁴ CABELLO, Juan 2013: 240; Vö. Kelemen Bálint Zoltán 1343–1349 közé teszi a Szent István templom építését. Lásd: KELEMEN Bálint Zoltán 2012.

⁸²⁵ CABELLO, Juan 2013: 240–241.

⁸²⁶ KELEMEN Bálint Zoltán 2012.

⁸²⁷ GÖÖZ Lajos 2001: 153.

⁸²⁸ Uo.

⁸²⁹ CABELLO, Juan 2013: 241.

⁸³⁰ A Vay család vélelmezett, 16. század eleji áttérése miatt *Juan Cabello* régész „XV. század végén, de legkésőbb a XVI. század első harmadában” megjelölése közül inkább az utóbbit tarthatjuk helytállóknak. Lásd: Uo. Vö. GÖÖZ Lajos 2001: 153.

⁸³¹ KELEMEN Bálint Zoltán 2012.

⁸³² Uo.

⁸³³ CABELLO, Juan 2013: 242.

⁸³⁴ Kelemen Bálint 1791 körülre teszi építését. Lásd: KELEMEN Bálint Zoltán 2012.

⁸³⁵ GÖÖZ Lajos 2001: 159.

⁸³⁶ Forrás: <http://www.vaja.hu/intezmenyek/egyhaziak/reformatus-egyhazi> Letöltés ideje: 2021.06.06.

⁸³⁷ B.F. közlése. Vaja, 2017.

A templomot az elmúlt évszázadok során többször felújították. 1808-ban külsejét, valamint a templompadokat és a karzatot is renoválták.⁸³⁸ 1820-ban a tornyot kellett felújítani, 1857-ben és 1871-ben újratatarozták a templomot.⁸³⁹ 1932–34 között is zajlottak komolyabb felújítási munkálatok, többek között ekkor fedték be bádoglemezzel a tetőt.⁸⁴⁰ A II. világháborúban a német és román csapatharcok tűzvonalába került a település, és súlyos találat érte a templomtornyot, melyet a háború után újjáépítettek. 1974-ben az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség újította fel a templomot: a homlokzatot fehérre meszelt vakolattal fedték be, a lábazatot cementtel erősítették meg. Ekkor bontották ki a szentélyablakok kőkereteit, és ekkor találtak rá az elbontott sekrestye befalazott ajtajára is.⁸⁴¹ 2004-ben már tájékoztató jellegű vizsgálatok kezdődtek a templomban, megtörtént a sekrestye alapozási falainak hitelesítése, 2006-ban a torony felújítása,⁸⁴² 2010–11-ben pedig egy jelentős pályázat keretében lehetőség nyílt a kutatások folytatására és a templom látogatóbarát felújítására.⁸⁴³

Míg az 1906-os műemléki jegyzékben a vajai templom csak, mint „*régi, de átépített templom*” szerepel, addig a „*vár fennmaradt épületei, lakórészei, kápolnája*” alatt több irodalmi tételt is felsorolnak.⁸⁴⁴ 1960–62 között zajlott a vajai kastély művészettörténeti és régészeti kutatással összekötött helyreállítása, amely azonban a református templomot nem érintette. Érdeemes megjegyezni, hogy épp a felújítás idején, 1961-ben kerültek Sárospatakra a vajai egyházközség tűzzománcos klenódiiumai. Mindezek alapján nem meglepő, hogy a visszaemlékezések szerint a településre irányuló turizmus a 2010–11-es felújítások előtt szinte egyáltalán nem érintette a templomot.

2.5. A NAGYLÓNYAI REFORMÁTUS TEMPLOM

2.5.1. *A nagylónyai templom építése és berendezése*

A *nagylónyai* református templom elsősorban „*fel-felbukkanó*” falképei,⁸⁴⁵ „*kiérlelt alkotású*”⁸⁴⁶ tornya és magasított szentélye miatt keltette fel a művészettörténészek érdeklődését.⁸⁴⁷ A 14. század legelején épült,⁸⁴⁸ a csarodai és a vámosatyai templommal erős hasonlóságot mutató nagylónyai

⁸³⁸ SZABADI (szerk.) 2017: 213; GÖÖZ Lajos 2001: 159.

⁸³⁹ KELEMEN Bálint Zoltán 2012.

⁸⁴⁰ B.F. közlése. Vaja, 2017.

⁸⁴¹ CABELLO, Juan 2013: 238.

⁸⁴² Ekkor „*elébe mentek a későbbi felújításnak*”, ami a Nemzeti Kulturális Alaptól nyert 5, az önkormányzati hozzájárulásból szintén 5, illetve az egyházközség saját forrásából ugyancsak 5 millió Ft-ból valósult meg. B.F. közlése. Vaja, 2017.

⁸⁴³ CABELLO, Juan 2013: 238; KELEMEN Bálint Zoltán 2012.

⁸⁴⁴ FORSTER Gyula (szerk.) 1906: 762.

⁸⁴⁵ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013c: 270.

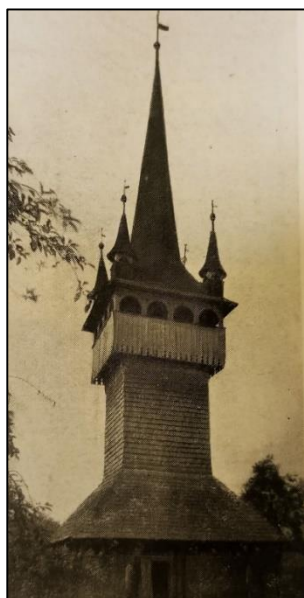
⁸⁴⁶ LUX Géza 1940: 236.

⁸⁴⁷ KOROKNAY Gyula 1960: 115.

⁸⁴⁸ A templom készítésének pontos ideje bizonytalan, Lux Géza 13. századnak, boltozatát és kapuját 15. századnak tartotta. Lásd: LUX Géza 1940: 236. A legutóbbi feltáráskor előkerült falképek, főként a Kőpönyeges Mária téma alapján, amely a nyugat-európai művészetben is ritkán jelent meg 1300 előtt és a pápai tizedjegyzékben való első, 1332-es említés

templom hajója téglalap alakú, szentélye négyzet alaprajzú. Ez utóbbi északi oldalán található befalazott ajtó az egykori sekrestyébe vezetett.⁸⁴⁹

A Lónyay családdal együtt a falu a 16. század közepén tért át a református hitre, s a „*nagylónyai reformált község már 1595. évben anyagütlekezést képezett*”.⁸⁵⁰ Ezt követően, vélhetően 1631-ben⁸⁵¹ a templombelsőben jelentős átalakítások történtek: elbontották a sekrestyét, a hajó északi felét sírépítményekkel építették be, fölé ún. sírloggiat emeltek, a szentélybelsőt és a külső homlokzatot pedig a csarodaihoz hasonló virágmintás díszítménnyel festették be.⁸⁵²

32–33. kép. *A nagylónyai templom az 1930-as években és napjainkban*⁸⁵³

A templom berendezése közül a fentről függesztett szószékkoronát, a nyugati karzatmellvédet, a padelőket és -oldalakat a tákosi berendezés kapcsán már ismert Asztalos Lándor Ferenc készítette 1776-ban a szószékkorona felirata szerint.⁸⁵⁴ Ezt a szószékkoronán kívül leginkább a tákosi keleti padelőkkel való erős hasonlóság, szinte azonosság is megerősít. Az ácsremekműként értékelt, különálló, zsindeyes, erkélyes, faszegekkel rögzített harangtornyot, melyet Lux Géza külön kiemelt leírásában, az egyik gerendába vésett felirat szerint *Kakuk Imre* ácsmester készítette 1781-ben.⁸⁵⁵

mentén a készítési idejét a 14. század első évtizedeire tehetjük. Lásd: SZAKÁCS Béla Zsolt 2013c: 272. Lángi József ennél szűkebb intervallumot, a 13–14. század fordulóját jelöli meg a készítés idejéül, szintén az említett ábrázolás alapján. Lásd: LÁNGI József: 2004: 366.

⁸⁴⁹ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013c: 270.

⁸⁵⁰ LEHOCZKY Tivadar 1881: 395.

⁸⁵¹ Az 1941-es renoválás során került elő az 1631-es évszám az egyik belső falon, amely Bartos György és Fülep András szerint a sírboltok fölötti hajófalon látható „LM” monogramos Lónyay-címert és az ismeretlen családból származó feleség „BBE” monogramos festett címéren keletkezése mellett az említett sírépítmény készítésének idejét is jelöli. Lásd: BARTOS György – FÜLÖP András 2004: 346.

⁸⁵² Uő. 345–346; FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 2005: 452.

⁸⁵³ 32. kép forrása: BALOGH Ilona 1935: 18. kép. 33. kép fotó: P. Szászfalvi Márta. Nagylónya, 2021.

⁸⁵⁴ FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 2014: 114.

⁸⁵⁵ LUX Géza 1940: 236–237. A tetőszerkezet profilosra faragott talpgerendái alapján vetik fel, hogy a ma is álló eredeti tetőszerkezetet is Kakuk Imre készíthette szintén az 1780-as években. Lásd: BARTOS György – FÜLÖP András 2004: 347.

A nagylónyai templom belsejét egykor a csarodaival rokon, 1631-ben készülhetett falképek borították, amelyeket azonban többször lemeszeltek a helyiek.⁸⁵⁶ Az 1870-es évek elején a templom tisztításakor ugyan felfedezték a freskókat, ezeket azonban lefestették.⁸⁵⁷ Lehoczky Tivadar 1881-es munkájában azonban már az északi, ablaktalan falon látható „*régi festett falképekről*” ír, bár részletesen nem mutatja be őket,⁸⁵⁸ Lángi József restaurátor szerint ez a részlet az a 17. századi címer lehetett, amelyet az 1820-ban készített északi karzat építésekor kihagytak.⁸⁵⁹ Az 1906-os műemlékjegyzék már megint csak „*bemeszelt falképeket*” és „*falképek maradványait*” említi a templom kapcsán.⁸⁶⁰ Kelemen Gyula 1939-es leírása szintén megemlíti az észak felőli ablaktalan falakon látható régi freskókat.⁸⁶¹ Míg Csarodán 1952–53-ban a freskókat feltárták, Lónyán ebben az időszakban (1956) még mindig a lemeszelés mellett döntöttek, mivel a falak „*már nagyon piszkosak és kopottak voltak*”, idézi Koroknay Gyula az akkori lelkész visszaemlékezését. Koroknay, aki még maga is láthatta a lemeszelés előtt a freskókat, visszaemlékezése szerint „*a keleti falon apostolok voltak gótikus szalagfelirattal, mint Nyírbélteken és mint Nyíracádon volt. A déli szentélyfalon a diadalív és az ablak közötti részen egy király és egy királynő alakja volt.*”⁸⁶²

2.5.2. Műemléki feltárások és a templomturizmus előzményei Nagylónyán

A nagylónyai templomról eddigi tudásunk szerint először Rómer Flóris írt, igaz, csak a falképekről, és vélelmezhetően azt sem helyszíni bejárása, hanem a helyi lelkész fiának beszámolója alapján.⁸⁶³ Lehoczky Tivadar ennél már részletesebb leírását adja a templomnak beregi monográfiájában.⁸⁶⁴ Az 1930-as években Viski Károly *A magyarság néprajzában* rajzát, Balogh Ilona és Domanovszky György fent említett munkájukban pedig rövid leírását és fotóját közlik.⁸⁶⁵ Nyírségi beszámolójában Lux Géza is ír róla, s a csarodai párjaként említi.⁸⁶⁶ 1941-ben falkutások zajlottak a nagylónyai templomban, amelyeket a már említett Babus Jolán későbbi muzeológusnak, az akkori lelkész lányának tíz évvel későbbi leírásából ismerünk,⁸⁶⁷ s melynek eredményeit sajnos a fent említett 1956-os lemeszelés tett láthatatlanná.

⁸⁵⁶ GÖNYEY Sándor 1939: 404; BARTOS György – FÜLÖP András 2004: 342, 346.

⁸⁵⁷ RÓMER Flóris 1874: 123.

⁸⁵⁸ LEHOCZKY Tivadar 1881: 395.

⁸⁵⁹ LÁNGI József 2004: 357.

⁸⁶⁰ FORSTER Gyula (szerk.) 1906: 190.

⁸⁶¹ KELEMEN Gyula 1939: 386.

⁸⁶² KOROKNAY Gyula 1960: 115–116.

⁸⁶³ RÓMER Flóris 1874: 123.

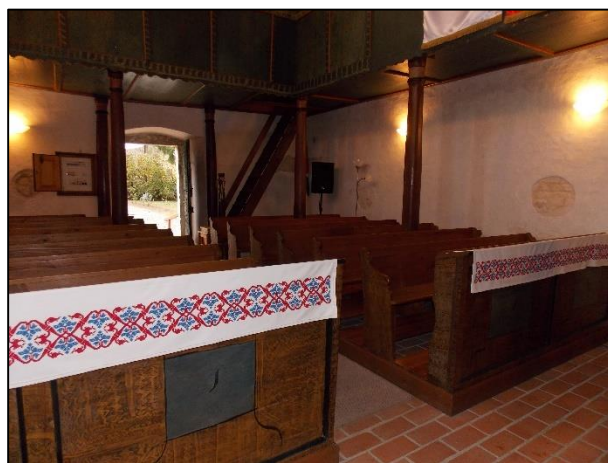
⁸⁶⁴ LEHOCZKY Tivadar 1881: 395, 255.

⁸⁶⁵ VISKI Károly 1934: 359; BALOGH Ilona 1935: 135; DOMANOVSZKY György 1994: 92.

⁸⁶⁶ LUX Géza 1940: 236.

⁸⁶⁷ LÁNGI József 2004: 357.

A templom falképeinek első, előzetes tájékozódás szintjén zajló kutatására 1984–1985-ben került sor, s az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség tervbe vette az épület helyreállítását.⁸⁶⁸ 1993-ban Lángi József és *Veres Lujza* művészettörténész csak egy kisebb szondázó falkutatást végezhetett a frissen meszelt falakon, a helyiek ellenállásától övezve, így csak a padok háttámlájának takarásában található kis falfelületen vállalkoztak feltárásokra.⁸⁶⁹ Ekkor már sikerült feltárni a gótikus réteg legjelentősebb, évszámtöredéket és egy bizonyos Miklós mester nevét is tartalmazó feliratos falképtöredéket, valamint az északi karzaton a reneszánsz, vörös színű növénymintás részletet is.⁸⁷⁰ A ma ismert jelentős felfedezésekre egészen a 2000-es évek elejéig kellett várni.⁸⁷¹

34–35. kép. A tákosi és a nagylónyai padelő közel azonos mintázata. Fotó: P. Szászfalvi Márta. Tákos, 2017. és Nagynagylónya, 2021.

A 2000-ben indult kutatások kezdetén már látható volt *Oltai Péter* építész szerint, hogy a régió egyik legrangosabb műemlékének ígérkezik a nagylónyai templom,⁸⁷² még az egyik templomlátogató is felveti az akkori vendégkönyvben, hogy „*lehet e kis templom lesz a 'második csaroda'*”.⁸⁷³ A 2000-es beregi árvíz után, és már az azt megelőző évben a református egyház kezdeményezésére⁸⁷⁴ megkezdődött a

⁸⁶⁸ 1984-ben Dr. Lukács Zsuzsa művészettörténész végzett a helyszínen előkészítő kutatásokat, H. Nándori Klára pedig építészeti felméréseket készített. Lásd: Uo.

⁸⁶⁹ Uo.

⁸⁷⁰ Uo.

⁸⁷¹ 1995-ben ráadásul a templom külső falai új meszelést és új vakolatot kaptak, így Lángi József szerint az előtte meg teljes felületén feltárható festett vakolat nyomtalanul elpusztult. Lásd: Uő. 358.

⁸⁷² OLTAI Péter 2004: 348.

⁸⁷³ Nagylónyai Református Egyházközség Vendégkönyve. 2000. augusztus 6.

⁸⁷⁴ Az akkor odakerült református lelkész levélben fordult az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőséghez a templom helyreállítási munkáinak elvégzése miatt. Lásd: Uo. A lelkész később is teljes mértékben támogatta a műemlékvédelmi munkálatokat, „és a felmerült nehézségek ellenére is türelemmel viselte el a lassan haladó helyreállítás minden terbét”. Lásd: LÁNGI József 2004: 358.

templom 2000–2008 között zajló műemlékvédelmi helyreállítása⁸⁷⁵ a régészeti megfigyelésekkel, a templomi berendezés restaurálásával és a szondázó falkutatásokkal párhuzamosan.⁸⁷⁶

A középkori állapotok visszaállítását célul tűző helyreállítás során megemelték a hajó falkoronáját, a szentélytérben szintsüllyesztést valósítottak meg, és kicserélték a 18. századi téglapadlózatot. Megtörtént az egykori sekrestye nyomainak feltárása, alapját törtkővel jelezték.⁸⁷⁷ A felújítások keretében megtervezték a sekrestye rekonstrukcióját, amely egy „*múzeumnak*”, kiállítóhelynek adott volna teret, ez azonban nem valósult meg.⁸⁷⁸ Ekkor kerültek elő az egykori szentély lépcsőjéből azok az egykori sírépítményekhez tartozó reneszánsz párkányelemek, és a Lónyay-címerrel díszített sírkő, amelyeknek elrendezéséből (sírépítmény, felette festett címerek) következtetni lehetett a sírépítmény fölötti, a német területen is ismert, egykor a kegyúri családok ülőhelyeként funkcionáló egykori sírloggiara.⁸⁷⁹ A helyreállítások és a falképek előkonzerválása után megvalósult a templomi berendezés restaurálása is.⁸⁸⁰ Ekkor került elő a padelők és a nyugati karzat eredeti, színes festése, illetve másodlagos beépítésben a hajó mennyezetének festett deszkái is.⁸⁸¹ A falkutatások során páratlan, az egyik legjelentősebb hazai, a csarodai templomhoz hasonló, – s Lángi József szerint egy mester által készített⁸⁸² – több korszakon átívelő falképegyüttes került elő, melynek eredményeként az is bebizonyosodott, hogy a templom több periódusban épült.⁸⁸³

Látható, hogy az egyes vallásturisztikai helyszínek fejlődéstörténete, épített örökségből turisztikai desztinációvá válásának folyamata természetesen kapcsolódik össze a műemléki feltárásokkal. Csaroda, a térség templomaival szemben több évtizedes „ismertségi előnyt”, a régió templomturizmusában uralkodó szerepet szerzett magának az 1950-es évek elején zajló feltárások és azoknak eredményeit bemutató tudományos munkának köszönhetően. A nagylónyai falképek láttán felmerülhet azonban a kérdés, vajon akkor is Csaroda töltené-e be ezt a szerepet, ha a nagylónyai freskókat nem festik le újra 1956-ban, s azokat már akkor, a csarodaival szinte egyidőben a nagyközönség elé tárják, főként akkori jó állapotukban, bekapcsolva a települést a térség templomturizmusának vérkeringésébe. Hasonlóan a ma már szinte kizárólag csak a gasztrofesztiváljairól híres Tarpa református templomához, ahol 1899-ben egy közel öt méteres *Utolsó vacsora* ábrázolást meszeltek le.⁸⁸⁴

⁸⁷⁵ A kivitelezés megkezdésének pénzügyi feltételeit az országrészt sújtó 2001-es nagy árvizet követő kormányzati újjáépítési program teremtette meg. Uo.

⁸⁷⁶ BARTOS György – FÜLÖP András 2004: 341.

⁸⁷⁷ SZAKÁCS Béla Zsolt 2013c: 271–272.

⁸⁷⁸ Uő. 270; OLTAI Péter 2004: 354.

⁸⁷⁹ Uo.

⁸⁸⁰ Uő. 356.

⁸⁸¹ BARTOS György – FÜLÖP András 2004: 347.

⁸⁸² LÁNGI József 2004: 364.

⁸⁸³ Uő. 358–373.

⁸⁸⁴ 1939-ben a templom falainak alaprétegén még láthatóak voltak a freskók, ezeket azonban nem ismertetik részletesen. Lásd: KELEMEN Gyula 1939: 389; LEHOCZKY Tivadar 1881: 757.

A fenti példák jól mutatják, hogy a templom – természetesen kizárólag eredendően meglévő művészettörténeti értékei esetén – ismertségének megszerzésében és a turizmusba való sikeres integrációjában az egyházközségek vezetői mennyire meghatározó szereppel bírnak. Ez az egykori falképek lemeszelése mellett a műemlékvédelmi eljárásokban való részvételükben is testet ölt. Fontos azonban kiemelni, hogy mindezen tevékenységeket nemcsak, nem feltétlenül a műemléki értékek iránti érdeklődés vagy elkötelezettség, hanem az adott korszak lokális vagy egyházközségi elvárásai, valamint a műemlékvédelmi eljárások okozta nehézségek is determinálják.

3. VALLÁSTURISZTIKAI FEJLESZTÉSEK MAGYARORSZÁGON

3.1. A VALLÁSTURISZTIKAI FEJLESZTÉSEK SZABÁLYOZÁSI KERETE

A vallási turizmust a turizmus más ágazataihoz hasonlóan számos társadalmi és gazdasági tényező befolyásolja. Ilyen a politikai környezet is,⁸⁸⁵ amely a már többször érintett pártállami évtizedekben jellemző akadályoztatás mellett a turizmus egész részterületét érintő *szabályozás*ban érvényesül, az ágazati jogszabályoktól a turizmusfejlesztési stratégiákon és koncepciókon át egészen a pályázati kiírásokig. A következőkben ezeket mutatom be a vallási turizmus vonatkozásban, különös tekintettel az Észak-Alföld régióra, a határon túli területeken folytatott kutatással kiegészítve azt.⁸⁸⁶

3.1.1. *Vallásturisztikai fejlesztések az Európai Unióban*

Az Európai Unióban az idegenforgalmi ágazat tagállamonként eltérő, jelenleg még nem bír önálló kerettel az uniós költségvetésben. Ennek megfelelően nem cél a közös uniós turizmuspolitika megfogalmazása,⁸⁸⁷ elsősorban a tagállamok turisztikai céljait igyekeznek koordinálni, összehangolni és támogatni.⁸⁸⁸ Ezért az idegenforgalom nem szerepel az európai strukturális és beruházási alapok rendeleteiben meghatározott tematikus célkitűzések között, mivel inkább eszköznek vagy szektornak számít.⁸⁸⁹ A turizmus uniós szintű fejlesztési keretét elsősorban az *Európai Regionális Fejlesztési Alap* (ERFA) biztosítja, amely regionális és helyi szinten is támogatja az idegenforgalom versenyképességét, lévén a régiók a területi különbségek kiegyenlítésének fontos szintjét adják.⁸⁹⁰

Fontos mérföldkönek számít az Európai Bizottság „*Az EU új idegenforgalmi politikája: a partnerség erősítése az európai idegenforgalom területén*” c. 2006-os tanulmánya, amely felismerve a turizmus EU-n belüli fontos szerepét, annak társadalmi és gazdasági hatásait elemzi.⁸⁹¹ A 2009-ben életbe lépő *Lisszaboni Szerződés* (EUMSZ) 6. cikkének d) pontja és XXII. *Idegenforgalom* címmel – már alapszerződés szinten

⁸⁸⁵ MICHALKÓ Gábor 2012a: 204.

⁸⁸⁶ A fejezet részleges közlését lásd: P. SZÁSZFALVI Márta 2019b, 2018, 2017b, 2015, 2014.

⁸⁸⁷ Forrás: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/126/tourism> Letöltés ideje: 2021.10.05. BARTA E. Gyula – BUDAI Zoltán – CZUNYI Tímea – ILLÉSNÉ BALÁZS Edina 2009: 8.

⁸⁸⁸ CSAPÓ János 2019: 45; PALLAI László 2015.

⁸⁸⁹ Forrás: https://ec.europa.eu/regional_policy/hu/policy/themes/tourism/ Letöltés ideje: 2021.06.29.

⁸⁹⁰ Uo. Az ERFA mellett az EU regionális politikájának turizmust is támogató főbb forrásai és területei között említi Csapó János az Interreg-programot, a Kohéziós Alapot, az Európai Szociális Alapot, a Leonardo da Vinci programot, az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapot, az Európai Halászati Alapot, a Versenyképességi és Innovációs Keretprogramot, valamint a Hetedik Európai Kutatási Keretprogramot. Lásd: CSAPÓ János 2019: 34; https://ec.europa.eu/regional_policy/hu/policy/themes/tourism/ Letöltés ideje: 2021.06.29.

⁸⁹¹ Elsősorban az idegenforgalmat érintő integrációs törekvéseket, fenntarthatóságának elősegítését és a kapcsolódó ismeretek szélesítését, valamint nagyobb nyilvánosságának biztosítását hangsúlyozza. Lásd: CSAPÓ János 2019: 33.

is – külön foglalkozik a turizmus kérdésével,⁸⁹² amely jogalapját adja az Európai Unió idegenforgalomnak.⁸⁹³

A Bizottság számos, az idegenforgalmi ágazat fejlesztését célzó politikai irányvonalakat tartalmazó *állásfoglalásokat, közleményeket* és ún. *különleges intézkedéseket* fogalmazott meg,⁸⁹⁴ illetve több kezdeményezést is indított az európai idegenforgalom meghatározott aktuális kérdéseit illetően. Így a minőségi turizmus kiépítésének megteremtésére hivatott *EDEN* (2011-től COSME keretein belül folytatódó), a szociális turizmus előmozdítását célul tűző „Calypso” program,⁸⁹⁵ a különböző fenntartható turisztikai kezdeményezések (pl. az Eurovelo kerékpáros túraútvonalakat fejlesztő program)⁸⁹⁶ és a *határmenti projektek társfinanszírozása* kapcsán megvalósult turisztikai célú projektek révén.⁸⁹⁷

Az utóbbiak keretében zajlott több, határmenti, nagyszámú magyar turistát is vonzó, vallásturisztikai desztinációt is érintő projekt.⁸⁹⁸ A Strukturális Alapok forrásából megvalósult, „Magyarország-Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013” keretében került sor az 1996-ban létrejött, két történelmi megyét, a Szepességet és Gömört összekötő, első szlovákiai turisztikai útvonal, az ún. *Gótikus út* fejlesztésére.⁸⁹⁹ A turisztikai útvonal célja megismertetni a látogatókat a régió legértékesebb, gótikus korszakból fennmaradt kulturális, történelmi műemlékeivel. Ugyancsak e határmenti együttműködési program révén, a „*Szent Erzsébet útján – a Rákócziak földjén*” c. (HUSK/0801/1.3.1/0051 sz.) projekt eredményeként egy Sárospatakot, valamint Kassát összekötő, gyalogosan végigjárható kulturális- és zárandokutat alakítottak ki.⁹⁰⁰ Szintén az együttműködési program keretén belül alakították ki a „*Szepsi Laczkó Máté nyomában*” (HUSK/0901/1.3.1/0031 sz.) c. projektet. E tematikus út népszerűségét mutatja, hogy a projekt eredményeként megnőtt számú turisták elszállásolása miatt a Szepsi Református Egyház meglévő szálláshelyeinek minőségi és mennyiségi fejlesztését tűzte ki célul.

⁸⁹² (1) Az Unió, különösen az idegenforgalmi ágazatban működő uniós vállalkozások versenyképességének elősegítése révén, kiegészíti a tagállamoknak az idegenforgalmi ágazat terén folytatott tevékenységét. Ennek elérése érdekében az Unió tevékenységének célja, hogy: a) ösztönözze az ebben az ágazatban működő vállalkozások fejlődéséhez szükséges kedvező környezet kialakítását, b) előmozdítsa a tagállamok együttműködését, különös tekintettel a bevált gyakorlatok cseréjére. (2) Az Európai Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárás keretében egyedi intézkedéseket állapít meg a tagállamokban végrehajtott olyan intézkedések kiegészítésére, amelyek az e cikkben kitűzött célok megvalósítására irányulnak, kizárva azonban a tagállamok törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek bármilyen harmonizációját. Forrás: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12007L/TXT&from=EN#d1e8660-1-1> Letöltés ideje: 2021.10.05; CSAPÓ János 2019: 34.

⁸⁹³ Forrás: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/126/tourism> Letöltés ideje: 2021.10.05.

⁸⁹⁴ CSAPÓ János 2019: 34.

⁸⁹⁵ Forrás: http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/seniors-youth_en Letöltés ideje: 2021.10.05.

⁸⁹⁶ Forrás: <http://www.eurovelo.com/en/eurovelo> Letöltés ideje 2021.10.05.

⁸⁹⁷ Forrás: <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/126/idegenforgalom> Letöltés ideje: 2021.10.05.

⁸⁹⁸ A leírt projektek elsősorban az összehasonlítás végett, csak érintőlegesen kerülnek bemutatásra.

⁸⁹⁹ Forrás: http://start.vucke.sk/CR/GOTICKA_CESTA.pdf Letöltés ideje: 2013.05.05.

⁹⁰⁰ Bár a középkorban elevenen élt a Szent Erzsébet zárandoklat hagyománya, ezt megelőzően nem volt valóságos, kijelölt út, amit az újkori zárandokok bejárhattak volna. A Szent Erzsébet Út és a kassai Gótikus Út Gyöngyszemei Alapítvány a fent említett pályázat keretében vállalta, hogy egy zárandokúttal köti össze Sárospatakot Közép-Európa legjelentősebb Szent Erzsébet kultuszhelyével, a kassai dómmal. Lásd: BODNÁR Boglárka – CSÖRNÖK Mariann – KUKLAY Antal – SZABÓ Irén 2011: 7.

A „*Terra Incognita*” program több kulturális projekt révén, a kassai régió történelmi műemlékei köré szerveződő idegenforgalmi szolgáltatások kialakítását, fejlesztését tette lehetővé a 2007–2013-as költségvetési időszakban.⁹⁰¹ A program részeként valósult meg a petőszinyei református templom belső felújítása, és az ott kialakított templomi installáció. Ugyanezen program keretén belül történt meg a dobsinai evangélikus templomhoz kapcsolódó promóciós szolgáltatások fejlesztése is. A *Magyar-Román Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013* program társfinanszírozásában valósult meg 2009–2014. között, több ütemben a „*Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*” c. projekt.⁹⁰²

Az elmúlt időszak egyik meghatározó európai vallásturisztikai projektje volt a már említett RECVLTIVATUR. A Dél-kelet-Európai Térség Transznacionális Együttműködési Program finanszírozásában megvalósuló projektben hét ország, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Görögország, Olaszország, Magyarország, Románia és Szlovénia tizenöt turizmusban, valamint területfejlesztésben érintett szervezete vett részt. Magyarországról a Közép-Pannon Regionális Fejlesztési Ügynökség és a Pannon Egyetem mellett gazdasági szervezetek, vallásturisztikai vonzerőket, szolgáltatásokat kezelő önkormányzatok, valamint nonprofit turisztikai szervezetek működtek közre.⁹⁰³ A projekt egyik fő célja egy közös vallásturisztikai modell kialakítása, a térség kulturális és vallási, épített és szellemi örökségeinek feltérképezése, azoknak a helyi értékekre, az emberi erőforrásokra és a szolgáltatásokra alapozó fejlesztésének, az érintett desztinációkon történő új munkahelyek megteremtésének és a bevételek növekedésének érdekében.⁹⁰⁴ A projekt keretében számos tanulmány készült a vallási turizmus aktuális helyzetéről, elméleti kérdéseiről.⁹⁰⁵

A vallási helyszínek kérdése az uniós fejlesztéspolitikában jellemzően az örökségturizmus részeként jelenik meg, melyeknek jelentőségét több uniós kezdeményezés is igyekezett erősíteni.⁹⁰⁶ Így az 1985-től létező, az uniós kulturális és turisztikai városfejlesztés talán legismertebb példája, az *Európa Kulturális Fővárosa* (továbbiakban: EKF) cím, melyet minden évben két vagy több európai város nyer el.⁹⁰⁷ Az eseménysorozat célja az európai integráció kulturális dimenzióinak erősítése, az európai kultúra sokszínűségének bemutatása, valamint a múlt és jelen kulturális folytonosságának kiemelése.⁹⁰⁸

⁹⁰¹ Forrás: <http://web.vucke.sk/en/tourism/terra-incognita.html> Letöltés ideje: 2013.05.05.

⁹⁰² Vezető partnere a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, projektpartner pedig a Szatmár Megyei Tanács volt. A projekt a Tiszántúli és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület együttműködésében, illetve a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. partneri hozzájárulásával jött létre. Forrás: <http://temple-tour.eu/hu/templomut> Letöltés ideje: 2013.03.04.

⁹⁰³ RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – CLARKE, Alan 2014: 10.

⁹⁰⁴ Uo.

⁹⁰⁵ EBEX 2013; RECVLTIVATUR 2012.

⁹⁰⁶ Forrás: https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/cultural_en Letöltés ideje: 2013.05.05. A magyar városok közül 2010-ben, Essennel és Isztambullal közösen Pécs viselte ezt a címet.

⁹⁰⁷ E rendezvény nyújtotta lehetőség kiaknázását a Turizmus 2.0. stratégia már külön kihangsúlyozza. Lásd: MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 383.

⁹⁰⁸ IRIMIÁS Anna 2018: 17.

A projektsorozat keretében szintén számos lehetőség nyílik az egyházak számára a műemlékek látogatóbarát fejlesztésére vagy fesztiválok szervezésére is.⁹⁰⁹ Így például a kassai *Szent Erzsébet székesegyház* rekonstrukciós, helyreállítási és látogatóbarát felújítási munkálatai a település által – Marseilles városával közösen – elnyert EKF projekt keretében valósultak meg.⁹¹⁰ Szintén az EKF egyik időszakos eseménye, vallásturisztikai attrakciója volt a 2013-ban megrendezett *KassaÉrt Északkeleti Református Találkozó*, melynek célkitűzése a magyar reformátusság történelmi, kulturális, lelki-szellemi örökségének bemutatása és népszerűsítése volt.⁹¹¹ Itt érdemes még megemlíteni az *Európai Kulturális Utak* címet is, melyet először 1987-ben a *Szent Jakab zarándokút* nyert el. Magyarország öt európai kulturális út partnere, melyek közül vallási helyszínekre épül a *Szent Márton* és az *Európai Zsidó Kulturális út*.⁹¹²

Az elmúlt évtizedben jelentősen megnőtt a zarándoklatok, a kegyhelyek látogatottsága az Unióban, s a tisztán szakrális motívumok egyre inkább keverednek a vallási turizmus szekulárisabb formáival, amelyek gyakran meghatározott vallási helyszínekre koncentrálnak. Az Európai Bizottság már 2010-ben önálló turisztikai ágazatként említi a vallási turizmust, amely szintén hozzájárulhat az európai idegenforgalmi kínálat diverzifikációjához azáltal, hogy a tematikus turisztikai termékekkel ösztönzi az Európán belüli idegenforgalmat.⁹¹³ Az *Európai Parlament* 2014-es állásfoglalására irányuló, az európai turizmus előmozdításának új kihívásairól és elképzeléseiről szóló indítványa szerint az idényjelleg leküzdése érdekében jobban kell összpontosítani a specifikusabb turisztikai élményt kínáló, célzott idegenforgalmi termékekre. Ezért felkéri a Bizottságot, hogy ösztönözze és támogassa a tagállamokat annak érdekében, hogy megosztottabb és célzottabb termékeket hozzanak létre konkrét témák köré, melyek között említi a vallási élményekkel kapcsolatos turisztikai termékeket is.⁹¹⁴ Emellett a jelentés az összeurópai és határokon átnyúló idegenforgalmi termékek erősítése kapcsán is számol a vallási turizmussal.⁹¹⁵

⁹⁰⁹ RÁTZ Tamara 2007: 6.

⁹¹⁰ A Mátyás-torony látogathatóvá tétele rendkívül nagy népszerűségnek örvend a látogatók között, s egyértelműen sikeres turisztikai attrakcióként funkcionál.

⁹¹¹ Forrás: <http://www.kassaert.tirek.hu/> Letöltés ideje: 2013.05.05.

⁹¹² A másik három a borkultúrához kapcsolódó *Iter Vitis*, a *Termál Örökség és Fürdővárosok*, valamint az *Art Nouveau út*. Lásd: IRIMIÁS Anna 2018: 17.

⁹¹³ Lásd: A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Európa, a világ első számú turisztikai célpontja – az európai turizmus új politikai kerete c. dokumentum. Brüsszel, 2010. Forrás: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC0352&from=CS> Letöltés ideje: 2021.10.08.

⁹¹⁴ Forrás: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0258_HU.html#title1 Letöltés ideje: 2021.06.29.

⁹¹⁵ Uo.

3.1.2. *A magyarországi turizmus központi irányítása és szervezetrendszere a vallási turizmus tükrében*

Hazánkban a turizmus parlamenti képviseletét, a vonatkozó törvények, határozati javaslatok kezdeményezését és a turisztikai szempontok jogalkotásban történő érvényesítését⁹¹⁶ jelenleg az Országgyűlés Gazdasági Bizottságának *Turisztikai Albizottsága* látja el. A turisztikai ágazat meghatározó kormányzati szerve 2016 óta a *Magyar Turisztikai Ügynökség*, amelynek legfontosabb feladata a turizmusfejlesztés irányítása, stratégiájának meghatározása és a turizmusmarketing országos szintű koordinációja.⁹¹⁷

A vallási turizmus szerepe a hazai turisztikai szervezetrendszeren belül napjainkra egyre fontosabb lett, és jelentősen nőtt a kapcsolódó szakmai csoportosulások száma. A vallási turizmus hazai jelentőségének növekedését mutatja, hogy 2014-ben megalakult a *Vallási Turizmus Szövetség*, mint a zárandoklatokkal foglalkozó irodák szövetsége.⁹¹⁸ Kiemelt jelentőséggel bír a már említett *Turizmus 2.0. stratégia* a vizsgált téma szempontjából, amely különösen fontosnak tartja, hogy a vallási turizmus térségi szinten is szervesen kapcsolódjon az általános turizmus irányítási és koordinációs keretrendszerébe, illetve hogy az abban résztvevők szorosan együttműködjenek. Ennek megfelelően javasolja a *Nemzeti Vallásturizmus Fórum* létrehozását az öt legnagyobb felekezet vallási vezetőjével, kormányzati és a Magyar Turisztikai Ügynökség által delegált képviselőjével. A szervezeten belül létrehozandó Tanács felelne az éves stratégiai terv megvalósításának koordinálásáért. Az alatta működő, a zászlóshajók szakmai vezetőiből és egyéb szakértőkből álló Szakmai Panel tanácsadásokat nyújtana, előadásokat és helyszínbemutatókat szervezne, a Titkárság az operatív működés menedzsmentjéért, a Munkacsoportok pedig az intézkedési terv által meghatározott feladatok megvalósításáért felelne. A stratégia szerint célszerű térségi szinten Vallásturizmus Koordinációs Üléseket szervezni, amelyek együttműködési, koordinációs és kommunikációs platformot biztosítanak az érintettek számára. Ezekben az egyházak delegáltjai mellett részt vennének a tartalom- és termékfejlesztésért, a termékértékesítésért, a szakmai alapú együttműködésért felelős Desztinációmenedzsment-Szervezetek, valamint az üléseket biztosító, kapcsolódási és koordinációs pontként működő Vallásturizmus Iroda szakemberei is.⁹¹⁹

A Turizmus 2.0. stratégia készítői fontosnak tartják, hogy a témával kapcsolatos alaptudás elérhetővé váljon a turisztikai *képzések* során, hiszen a sikeres vallási turizmus menedzsmentjéhez szükség van a szakmai tudás és a turizmus-specifikus látásmód átadására az attrakciókért felelős vezetők, szakemberek és az egyházi szereplők számára is. A képzés fontosságát indokolja, hogy még a zászlóshajók esetében is sokszor csak korlátozottan áll rendelkezésre a szükséges szakmai gárda, és

⁹¹⁶ MICHALKÓ Gábor 2021a: 210.

⁹¹⁷ Forrás: <https://mtu.gov.hu/cikkek/attekintes-104> Letöltés ideje: 2021.10.11.

⁹¹⁸ BÓDI Ágnes 2014.

⁹¹⁹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 376–377.

gyakran a fejlődésnek is ez szab gátat.⁹²⁰ Magyarországon jellemzően felsőoktatási szakirányú továbbképzésként vagy specializációként van lehetőség a vallási turizmussal kapcsolatos ismeretek elsajátítására.⁹²¹

Az említett stratégia szerint a vallásturisztikai attrakciók szakmai felelőseinek és egyházi vezetőinek is rendelkezniük kell alapvető turizmusmenedzsment ismeretekkel, valamint egy átfogó képpel az adott desztinációról, ezért számukra nagy szükség lenne egy több modulból álló képzésre.⁹²² Az idegenvezetők számára különösen fontos lenne a képzések megtartása a vallási turizmus szerepének és jelentőségének bemutatása, a szűkített szakrális értékkincslista ismertetése, valamint az alapvető vallási turizmushoz köthető vallási ismeretek átadása miatt.⁹²³ Emellett szükséges az adott desztinációk turisztikai felelősei és szakemberei számára a megfelelő térségre szabott információcsomagok összeállítása,⁹²⁴ illetve a turisztikai képzésben a vallásturizmus modul és szakirány bevezetése.⁹²⁵

3.1.3. *A vallási turizmus szerepe a nemzeti turizmusfejlesztési stratégiákban és koncepciókban*

A turisztikai intézmények fejlesztési koncepciójában, az idegenforgalmi körzetek meghatározásánál, a fejlesztési elképzeléseknél és az idegenforgalmi hálózati rendszer megteremtésénél mindig is fontos szereppel bírtak a műemlékek, így a templomok is.⁹²⁶ Emellett az adott desztinációkat népszerűsítő útikönyvekben és a turisztikai ügynökségek által kiadott promóciós anyagokban is mindig helyet kaptak az egyházi objektumok, természetesen az adott politikai rendszerek egyházpolitikája mentén. Ennek ellenére az egyházi attrakciók fejlesztésére vonatkozó konkrét célkitűzések sokáig hiányoztak a vonatkozó koncepciókból és stratégiákból.

A különböző szintű stratégiák mentén közölt koncepciók és pályázatok jelentősége elsősorban az adott településre és egyházközségre gyakorolt közvetlen egzisztenciális befolyásán alapul. Emellett

⁹²⁰ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 380.

⁹²¹ Jelenleg a szombathelyi ELTE Savaria Egyetemi Központban vallási turizmus, a székesfehérvári Kodolányi János Egyetemen zárandók, az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen pedig kulturális és vallási turizmus specializációt lehet felvenni a turizmus-vendéglátás szakon. Forrás: <https://sek.elte.hu/content/turizmus-vendeglatas-alapszak.t.16877?m=5726> <https://www.kodolanyi.hu/felveteli/tanulmanyok/alapkepzes/turizmus-vendeglatas> <https://uni-eszterhazy.hu/gti/m/kepzesek/turizmus-vendeglatas-szak-ba>. Letöltés ideje: 2022.10.05.

⁹²² A stratégia az alábbi témákat javasolja bemutatni a vallásturisztikai feladatokért felelős humán erőforrás számára indítandó, műhelymunkákból álló képzés keretében: turisztikai alapismeretek, desztináció- és attrakciómenedzsment, digitális marketing és kommunikáció, partnerségek és ökoszisztéma irányítás, hazai turisztikai térségek profilja és fejlesztési irányai, pénzügyi menedzsment és kontrolling, professzionális idegenvezetés, nemzetközi turisztikai trendeket és jogszabályokat, a vallási turizmus helyét a turizmusban és szerepét a helyi gazdasági-társadalmi életben, a hazai turizmus stratégiai irányvonalait, illetve a desztinációk és az attrakciók stratégiai menedzsmentjét. Lásd: MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 380.

⁹²³ Lásd: Uő. 381.

⁹²⁴ A fentiek mellett a vallási turizmus szervezeti kerete és legfontosabb szereplői, az együttműködési lehetőségek, szakrális események, szentségek története, háttere és magyarázata, illetve viselkedési kultúrája kerülne bemutatásra. Lásd: uo.

⁹²⁵ Ennek témája a fentieket összegezné. Lásd: uo.

⁹²⁶ CSALLÁNY Géza 1983: 150.

azonban közvetetten a vallási turizmus definíciójára is hatást gyakoroltak, ugyanis a megvalósult fejlesztések a tudományos szakemberek érdeklődését is a téma felé irányították, s így hozzájárultak fogalmának változásához is. Ezeknek köszönhetően ma már jelentősen kibővült a vallási turizmus fogalmköre, s újabb és újabb turisztikai események és tevékenységek is részét képezik.

Az 1980-as évektől kezdve a kultúra városfejlesztési eszközként való elfogadása során „*a kultúra, mint önmagáért elismert, anyagi és erkölcsi támogatásra érdemes jelenség helyét*” egyre inkább a kultúra gazdaságfejlesztő faktorként való értelmezése váltotta fel,⁹²⁷ s ennek megfelelően az adott terület épített és szellemi értékeinek megóvása is piacképes terméké vált.⁹²⁸ A kezdetben a kulturális turizmus részeként, majd önálló termékéként kezelt vallási turizmus szerepének növekedése a turizmusfejlesztési koncepciókban, nemzeti stratégiákban is egyértelműen kirajzolódik.

Az európai érdeklődés mentén a hazai turizmusfejlesztési stratégiákban is egyre inkább a fejlesztésre ajánlott szegmensként említik a vallási örökségeket, a zarándoklatokat, vagyis esetükben már egy tágon értelmezett vallási turizmussal találkozunk, s a megfogalmazott célok és azok megvalósítására kiírt pályázatok is egyre több lehetőséget kínálnak az egyházak számára is. A *Széchenyi Terv Turizmusfejlesztési Programja* 2001-ben az egyéb minőségi termékek fejlesztési alprogramjában említi meg a vallási turizmust, az öko-, a falusi-, a lovas-, a bor- és gasztronómiai, -az ifjúsági, a kerékpáros-, a vízi, valamint a kulturális turizmus mellett, ez utóbbtól már egyértelműen külön kezelve azt.⁹²⁹ A *2005–2013-as nemzeti turizmusfejlesztési stratégia* már a legnagyobb nemzeti, állami támogatásban részesülő turisztikai területek között a vallási turizmust is külön nevesíti.⁹³⁰ A stratégia a vallási turizmust olyan piacképes turisztikai termékéként definiálja, amely vallási indíttatású, vagy egyházi intézmények szolgáltatásának igénybevételével valósul meg. A kijelölt fejlődési irányvonalak során – így a viszonylag sok országon belüli zarándoklat még jobb kihasználásában, a kegyhelyek és templomok vendégfogadásra történő felkészítésében, a fogadóközösség professzionális képzésében – azonban még egyértelműen a zarándoklatokra és a kegyhelyekre fókuszál.⁹³¹ A stratégia kiemeli, hogy a vallási turizmusban rejlő lehetőségek más európai országokhoz képest hazánkban nincsenek kihasználva. A desztinációk kapcsán a Nyugat-Dunántúli régió vallási turizmusának központjaként Pannonhalmát, az Észak-Alföld régiót pedig, mint jelentős kulturális és vallási örökségekkel rendelkező desztinációt említi, melyet itt a falusi turizmus bázisainak fejlesztésén keresztül használnak ki.⁹³²

⁹²⁷ RÁTZ Tamara 2008: 6.

⁹²⁸ NÉMETH Ágnes 2009: 104–114.

⁹²⁹ A SZÉCHENYI TERV TURIZMUSFEJLESZTÉSI PROGRAMJA 2001: 30.

⁹³⁰ A stratégia itt az alábbi sorrendben közli az ágazatokat: egészségturizmus, kongresszusi turizmus, rendezvények, vallási turizmus, kastélyok, várak. Lásd: MAGYAR TURISZTIKAI HIVATAL 2005: 65.

⁹³¹ „...*menedzsment és turisztika, egyházi és helyi ismeretekre kell oktatni a zarándokhelyen dolgozókat, valamint a zarándoklat és idegenvezetőket*” Lásd: Uő. 102, 38.

⁹³² Uő. 41, 46.

A *Nemzeti Turizmusfejlesztési Konceptió 2014–2024* már a zárandoklat mellett a vallási turizmus más dimenzióit is megkülönbözteti. A koncepció a kulturális turizmustól elválasztva, a vallási turizmus termék-specifikus kiemelt céljai között említi az európai szinten is ismertté tehető zárandok-turisztikai hálózatok és útvonalak, a vallásturisztikai desztinációk és vonzerők komplex fejlesztését (pl. nemzeti kegyhelyek), a magyar turisztikai kínálat spirituális tartalom-fejlesztésének a biztosítását, a zárandok- és vallásturisztikai marketing, valamint szálláshelyi hálózatok fejlesztését, illetve a vallási turizmus speciális szempontjainak megjelenítését a kínálat fejlesztésében.⁹³³ A koncepció különös hangsúlyt helyezett a lelki egészség megőrzésére, amelyet a mentálhigiénés szolgáltatások mellett a vallási turizmus különböző ágazataival is elő kell segíteni.⁹³⁴

A Magyar Turizmus Zrt. 2011-es *marketingtervében* is az Észak-Alföld régió turisztikai lehetőségei között – a gyógy- és wellness, illetve a kerékpár-túraútvonalak kiépítése mellett – a fontos kulturális turisztikai attrakciók sorában említi a felső-Tisza vidéki Árpád-kori emlékhelyeket, templomokat, a vallási turizmus élénkítése során pedig „*a Kálvinista Rómától Máriapócsig, a református és a görög-katolikus zárandokhelyeket*” emeli ki, mint a turisztikai kínálatba érdemleges termékeket.⁹³⁵ Vagyis már ez a marketingterv is szétválasztja a zárandoklatot és a templomturizmust, s már a református zárandokhely fogalmát is alkalmazza. A 2013-as marketingterv a kulturális és szellemi mellett a vallási örökség turisztikai termék kategóriáját is használja, melyekre példaként a zenei örökség, a világörökségi helyszínek, a kegyhely- és zárandokturizmust hozza.⁹³⁶ A 2014-es marketingterv már külön nevesíti a vallási turizmust, mint a „*sokszínű magyar turisztikai kínálat*” egyik termékét, s kiemeli, hogy az elmúlt években a kultúrát csak kiegészítő motivációs termékként, és az utazás alatt végzett tevékenységként kezelték. 2014-től kezdve azonban már önálló turisztikai termékként kívánják kommunikálni, mivel „*mind a fesztiválok, mind a hagyományok, mind a vallási turizmus – köszönhetően a nemzetközi elismerésben is részesült fejlesztéseknek – már konkrét utazási motivációs tényezőkként tekinthetők.*”⁹³⁷ Vagyis a kulturális turizmuson belül tárgyalt vallási turizmus már, mint számottevő, önálló turisztikai termék jelenik meg a nemzeti marketingtervben.

A *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030* (továbbiakban NTS 2030) a kulturális turizmus részeként már több figyelmet szentel a vallási turizmusnak. A vallási, hitéleti motivációjú utazások fejlesztésében előrelépésként a nemzetközi utazásokhoz való kapcsolódást, és a komplex, turisztikai termékeken átívelő turisztikai attrakciók létrehozását jelöli meg.⁹³⁸ Erre példaként a Pannonhalmi Bencés Apátságban megvalósult fejlesztést hozza a stratégia, illetve az elvonulásturizmust is kiemeli a vallási turizmus kapcsán, mint kiaknázható, komoly lehetőséget. A desztinációk vizsgálatakor a vallási

⁹³³ NEMZETGAZDASÁGI MINISZTERIUM TURIZMUSÉRT FELELŐS HELYETTES ÁLLAMTITKÁRSÁGA – NEMZETGAZDASÁGI TERVEZÉSI HIVATAL (összeáll.) 2013: 63.

⁹³⁴ Uő. 17.

⁹³⁵ MAGYAR TURIZMUS ZRT. 2010: 72.

⁹³⁶ MAGYAR TURIZMUS ZRT. 2012: 39.

⁹³⁷ MAGYAR TURIZMUS ZRT. 2013: 26.

⁹³⁸ NEMZETI TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 51.

turizmus Sárospatak (mint „*kulturális és vallási csomópont*”, a Rákóczi-kultusz mellett a reformáció magyarországi központja), a Nyírségi térségben Máriapócs és Nyírbátor település templomainak, Debrecenben a Nagytemplom vonatkozásában merül fel.⁹³⁹ Emellett a Felső-Tisza térségében, ahol a stratégia, mint vonzerőt jelentő templomokat a kiskvárdai, a nagyari, a tarpai, a csarodai és a tákosi templomokat említi meg. Ezeket a desztinációkat „*egyedi turisztikai attrakcióvá, egyre nagyobb sikerrel és ismertséggel*” a stratégia szerint a Középkori Templomok Útja tematikus útvonal magyarországi szakasza fogja össze.⁹⁴⁰ A stratégia külön hangsúlyt helyez az ún. egyedi terméktulajdonságra (USP), s a tervek szerint olyan nemzetközi vagy országos vonzerővel rendelkező, USP-t biztosító, átgondolt attrakciók élveznek majd prioritást, melyek akár át is pozícionálhatják az egész desztinációt.⁹⁴¹ A nemzeti attrakciófejlesztés második fontos lépése az „*egymást gyengítő párhuzamosságok felszámolása*” lesz, s az attrakciófejlesztéseket nemcsak desztináción belül, hanem nemzeti és regionális szinten is vizsgálni kell majd, valamint a tematikusan csoportosítható vonzerők egységes szemléletű, hálózatosodást s keresztpromóciót támogató fejlesztésére és összekapcsolására helyeződik majd a hangsúly.⁹⁴² E logika mentén a vallási turizmus területén a jövőben vélelmezhetően kiemelt figyelmet kapnak majd a vallásturisztikai tematikus utak fejlesztései, melyek sikeresen kooperálhatóak más turisztikai ágazatokkal. Továbbá minden esetben szükséges a stratégia szerint az alapvető turisztikai infra- és szuprastruktúra javítása mellett az olyan egyedi szolgáltatói képességek javítása, mint például a korcsoportokként eltérő igényrendszer kiszolgálásának vagy a megfelelő üzleti partnerekkel történő kapcsolatrendszer kiépítésének képessége.⁹⁴³

A fenti NTS 2030 stratégia felülvizsgálataként készült el a *Turizmus 2.0.*, amely már teljesen önálló fejezetben foglalkozik a vallási turizmussal.⁹⁴⁴ A dokumentum tudatosan vallási turizmus helyett *vallásturizmus* megnevezést használ, s már kifejezetten törekszik a vallási turizmus fogalmának meghatározására. Újszerű konceptualizálásában annak „*missziójaként*” jelöli meg,⁹⁴⁵ hogy „*találkozási lehetőséget biztosítson Istennel, egymással és önmagunkkal*”, hozzájáruljon gazdag vallási, történelmi és kulturális örökségünk „*megosztásához*”, a közösségek és az egyének fejlődéséhez, vallási és kulturális történelmünk felfedezéséhez, valamint az „*ember és Isten kapcsolatának megtapasztalásához*”. Ennek megfelelően a stratégia szerint a vallásturizmus „*a találkozás kultúrája*”, és szerepet játszik a kereszténységi identitás erősítésében és megőrzésében. A vallásturizmus tágabb értelmezésében az elsődlegesen vallási motivációjú turisztikai látogatások mellett a nem hívő látogatók utazásait is magába foglalja.⁹⁴⁶

⁹³⁹ Uő. 61, 62.

⁹⁴⁰ Uő. 61.

⁹⁴¹ Uő. 18.

⁹⁴² Uo.

⁹⁴³ Uő. 18–19.

⁹⁴⁴ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 5.

⁹⁴⁵ A „*misszió*” és a turizmus fogalmának összekapcsolása már az érintett desztinációk lelkészeinél is megjelenik. O.I. közlése. Debrecen, 2022.

⁹⁴⁶ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 352.

A dokumentum öt fő stratégiai irányvonalat határoz meg: a vallási turizmus népszerűsítését, az alapfeltételek, az élmények és a szervezeti feltételek biztosítását, valamint a nemzetközi események kiaknázását,⁹⁴⁷ illetve már négy fő kategóriát is felállított a kiemelet értékű kincsek között, melyeknek részletesebb vizsgálatára a későbbiekben került sor.

Az *Észak-Alföld régió 2007–13-as turizmusfejlesztési stratégiája* a régiót a magyarországi reformáció központjaként jelöli meg.⁹⁴⁸ Debrecenben a Nagytemplomot, a Református Kollégiumot, az Egyházművészeti Múzeumot, Szatmárcsokén a református temető csónakalakú fejfáit, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig a közel 130 darab műemlék vagy műemlék jellegű református templomot és a fa harangtoronyokat emeli ki. Nagykállót, mint a zsidó, Máriapócsot, mint a görögkatolikus vallás nevezetes színhelyét, Jászberényt pedig mint olyan desztinációt említi, ahol számos szobor, kereszt és képoszlop található. Az örökségturizmus részeként kezelt vallásturisztikai helyszínek fejlesztési irányainak kijelölésekor a vallási turizmus területén a helyszínek fejlesztése mellett a fogadóközösség felkészítését, képzését is kiemelték. Eszerint ki kell használni a meglévő adottságokat, vagyis a viszonylag sok, országon belüli zarándoklatot, melynek érdekében fel kell készíteni a kegyhelyeket és a templomokat a vendégfogadásra, illetve menedzsment és turisztikai, egyházi és helyi ismeretekre kell oktatni a zarándokhelyeken dolgozókat, valamint a zarándoklat- és idegenvezetőket.⁹⁴⁹

A *településfejlesztési tervekben* és a *helyi szintű turizmusfejlesztési stratégiákban* napjainkban már sok esetben önálló fejlesztési területként jelenik meg a vallási turizmus. A vizsgált egyházközségek még nem rendelkeznek önálló turizmusfejlesztési stratégiával, így e tekintetben helyi szinten csak a települési önkormányzatok által készített koncepciókra támaszkodhatunk. Debrecen kulturális örökségében közismerten jelentős szerepet tölt be a vallás és az egyház, s ennek megfelelően turisztikai tevékenységében a vallási turizmus. A Hajdú-Bihar és Bihar megyékben megvalósuló turizmusfejlesztésre készített marketing- és kommunikációs tervben (2011) külön hangsúlyt helyeztek a „vallásos utazóknak”. A terv nem használja a vallási turizmus, csak a „zarándokturizmus” kifejezést, melyet értelemszerűen *Nagyváradra* (Oradea, RO) vonatkoztat, Debrecen esetében pedig azt emeli ki, hogy annak kálvinista Róma szerepéből adódóan más jellegű, de nemzetközileg is elismert jelentőségű vallási vonzereje van.⁹⁵⁰ *Debrecen Megyei Jogú Város Településfejlesztési Koncepciója és Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2014–2020* c. megalapozó vizsgálat az exkluzív és a látgy/természeti turizmust emelte stratégiai jelentőségű szintre. A koncepció az exkluzív turizmusba sorolja a termál-, egészség-, konferencia- és üzleti mellett a vallási turizmust is, a látgy/természeti turizmus esetében pedig öko- és

⁹⁴⁷ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 353.

⁹⁴⁸ MAGYAR TURIZMUS ZRT. 2006: 62, 21.

⁹⁴⁹ Uő. 76.

⁹⁵⁰ KÖNYVES Erika–BUJDOSÓ Zoltán–PATKÓS Csaba–RADICS Zsolt–AMBRUS Attila–BÁNTÓ Zs. Norbert–KIRÁLY Csaba 2011: 37.

sportturizmust ért. A 2020-ig szóló koncepció a látogatók érdeklődését felkeltő helyi kulturális intézményekhez és rendezvényekhez kapcsolja az egyházi és sportturizmus fejlesztését, illetve erősítését. A vizsgálat a 2009-es válság utáni visszaesés orvoslásával kapcsolatban a hatékonyabb marketing mellett új turisztikai ágazatok felfuttatását tartja szükségesnek, melyre példaként a vallási turizmus nagyobb szerepvállalását említi meg.⁹⁵¹ A 2020-ban készült településfejlesztési koncepció véleményezési tervezete bár nem nevesíti a vallási turizmust, kiemeli, hogy a sportturizmus mellett speciális szegmenst és lehetőséget jelent Debrecen egyházi központ szerepe is.⁹⁵²

Nyírbátor turizmusfejlesztési stratégiája „*vallási zarándoklat*” cím alatt foglalkozik a témával, ahol Máriapócsot említi, mint kiemelt nemzeti zarándokhelyet, illetve hangsúlyozza, hogy a településen is jelentős egyháztörténeti emlékek és építmények találhatóak, s a két település korábbi együttműködése alapot nyújt egy közös zarándokhely kialakításához. A turizmusfejlesztés kapcsán a település kulturális értékei, egyházi és kultúrtörténeti emlékei, kulturális hagyományai pedig hozzájárulnak a város identitásának erősödéséhez.⁹⁵³ Csarodán és Tákoson ún. *Településképi Arculati Kézikönyvekben* foglalkoznak a helyi értékekkel és ezzel összefüggésben a turizmussal. Eszerint a települések, melyeknek életében meghatározó szerepet játszik a turizmus, több védett és látnivalóban gazdag épített, valamint természeti értékkel rendelkeznek, melyek közül egyértelműen kiemelkednek a helyi református templomok.⁹⁵⁴ Vaja településfejlesztési stratégiája szerint a település mindennapjaiban nem meghatározó a turizmus gazdasági szerepköre, ezért kiemelt célként jelöli meg a város turisztikai potenciáljának kiaknázását, s az itt közölt SWOT-analízis a városüzemeltetés lehetőségei között említi a kulturális és örökségturizmus előtérbe kerülését.⁹⁵⁵

3.2. LÁTOGATÓBARÁT FEJLESZTÉSEK A HAZAI REFORMÁTUS TEMPLOMOKBAN

Az Uniós csatlakozás után megváltozott finanszírozási rendszerek természetesen a hazai egyházközségeket is érintették, s a szakrális objektumok felújítását is leginkább csak turisztikai jellegű pályázatok révén tudták megvalósítani. Ezek pedig egyre több gyülekezet vezető figyelmét irányították az addig számukra szinte teljesen ismeretlen vallási turizmus felé, és természetesen a más gyülekezetekben tapasztalt eredmények is motiválóak voltak számukra. Ráadásul a hazai műemléki felújításra kiírt hazai pályázatokban a korábbiakhoz képest jelentősen bővültek a források, s a

⁹⁵¹ EURO-RÉGIÓ HÁZ KÖZHASZNÚ NONPROFIT KFT. – INNOVA ÉSZAK-ALFÖLD REGIONÁLIS FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ÜGYNÖKSÉG NONPROFIT KFT. 2014: 12.

⁹⁵² SZ.N. 2020b: 23.

⁹⁵³ ART VITAL TERVEZŐ, ÉPÍTŐ ÉS KERESKEDELMI KFT. 2018: 29–30.

⁹⁵⁴ SZ.N. 2017b: 5; SZ.N. 2017c: 4.

⁹⁵⁵ MEGAKOM TANÁCSADÓ IRODA 2016: 6.

turisztikai fejlesztésekre lehívható keretösszegek nagysága is vonzotta az egyházközségeket a magyar vallási turizmus „felfedezésében”.

A sikeres vallásturisztikai fejlesztésekhez természetesen minden esetben szükség van a megfelelő gazdasági- és humán erőforrásra. A pályázati források esetén az előírt önerő és/vagy nevezési díj mellett a pályázat menedzselésére alkalmas, motivált, hozzáértő és tapasztalt személyzet is nélkülözhetetlen. Ez utóbbi híján és természetesen további rendelkezésre álló, saját anyagi forrás esetén az egyházközségek is professzionális pályázatíró cégre bízták a feladat végrehajtását. Ennek megfelelően a különböző pályázatok miatt különösen fontossá váltak az adott egyházközség forrás abszorpció és -felhasználási képességei, valamint az interperszonális kapcsolatai. Ez utóbbi szerepe közismerten abban ölt testet, hogy egyfelől a pályázatírási és sikeres pályáztatási rendszerek hatékony működéséhez kapcsolati tőke szükséges. Másfelől a megfelelő pályázati feltételek esetén a helyi önkormányzattal vagy más intézménnyel konzorciumi megállapodás formájában is sok esetben nyílik lehetőség az egyházi helyszíneket érintő pályázatok benyújtására, ezért a velük való jó viszony is sokszor a sikeres pályázat egyik záloga. A Turizmus 2.0. stratégia a zászlóshajókat is hasonló, a fejlesztésekre is alkalmas szempontok szerint elemezte. Ilyen szempont, hogy az attrakció rendelkezik-e kidolgozott koncepcióval vagy vízióval, valamint stratégiával vagy intézkedési tervvel a vízió megvalósításához? Mennyire fejlett az értékkínálatuk, és van-e már meg nem valósult fejlesztésük? A harmadik szempont a láthatóság és a látogatottság, ez utóbbi bővíthető-e további beruházással? Rendelkezésre állnak-e a szervezeti feltételek, erőforrások a vízió megvalósításához?

A Széchenyi Terv keretében már 2001–2002 között 89 vallásturisztikai helyszín bővítése kezdődhetett meg.⁹⁵⁶ A 2000–2006-os uniós költségvetési ciklus idején megjelent településfejlesztési konstrukciók már az egyházi épületek számára is lehetőséget kínáltak, esetükben viszont még nem volt annyira fajsúlyos a turisztikai, vallásturisztikai tevékenység. A 2004-ben meghirdetett, *Regionális Fejlesztési Operatív Program (ROP) Városi területek rehabilitációja* c. intézkedés keretében támogatott projektek közül még csak kettő érintett egyházi épületet is. Az egyik a *Szentés Város Önkormányzata* által, a városközpont rehabilitációjára nyert pályázat volt, melynek részeként újították fel teljeskörűen a helyi református Nagytemplomot is. A külső felújítás (tetőszerkezet átépítése, szigetelés, aljzatbetonozás, díszkivilágítás stb.) mellett a belső templombelső is megújult (padfűtés, orgonakarzat alatti rész leválasztásával kialakított kisterem, a két karzatfeljáró alatt egy-egy mosdó került kialakításra, új hangosítás, projektberendezés alkalmazása, illetve restauráláson esett át az úrasztala és a szószék), valamint a második emeleti galériában egy állandó kiállítást rendeztek be. A Templom Galéria másik részében időszakos kiállítások, hangversenyek vagy felolvasóestek tartására is alkalmas teret is alakítottak ki.⁹⁵⁷

⁹⁵⁶ BUDAI Zoltán 2002: 2.

⁹⁵⁷ KOVÁCH Péter–MÓD László 2008: 5–14.

A 2004-es *Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP)* keretében meghirdetett, *A falufejlesztés és felújítás, a vidék tárgyi és szellemi örökségének megőrzése* c. támogatási konstrukcióban a támogatásban részesíthető tevékenységek között⁹⁵⁸ már nevesítve szerepelt a templomok felújítása vagy „*belső korszerűsítése*” is. A konstrukcióban 29 egyházi épületet érintő pályázat nyert, elsősorban az épület felújítására, érintőlegesen azonban már turisztikai tevékenység is megjelent egyes projekteken.⁹⁵⁹ A 2007-es a Közép-Dunántúl régióra meghirdetett, „*A Régió arculatát meghatározni képes turisztikai vonzerők támogatása*” c. pályázat már kifejezetten a turisztikai célú, jövedelemtermelő fejlesztést segítette az egyházi létesítmények, műemlékek, illetve műemlék-jellegű és helyi védelem alatt álló épületek, építmények esetében is.⁹⁶⁰

A 2007–2013-as uniós költségvetési időszakra a vizsgált térség számára 2007-ben, az ERFA-on keresztül *Észak-Alföldi Operatív Programot (ÉAOP)* fogadott el a Bizottság.⁹⁶¹ A program két általános célja a regionális versenyképesség erősítése és a régió területi egyenlőtlenségeinek csökkentése, egyedi céljai között pedig az idegenforgalom jövedelemtermelő képességének növekedése is szerepelt. Az operatív program második prioritása az idegenforgalom fejlesztése, melynek célja az idény meghosszabbítása és a turisztikai látványosságok számának növelése volt. A főbb tevékenységek a turisztikai termékek és látványosságok fejlesztésére, főként a gyógyfürdők, -központok, a kulturális és történelmi műemlékek tekintetében, illetve a kereskedelmi szálláshelyek támogatására és a turisztikai célpontok kezelésének fejlesztésére irányultak.⁹⁶²

Az említett ÉAOP keretében meghirdetett, „*Versenyképes turisztikai termék- és attrakciófejlesztés*” c. konstrukcióban már nevesítve jelentek meg az egyházi létesítmények, melyeknek felújítására és turisztikai célú, látogatóbarát fejlesztésére lehetett pályázni.⁹⁶³ A 2008-as említett konstrukció kiemelt projektjei között⁹⁶⁴ nyert támogatást a „*Nyírbátor. Hit és Egészség Máriaapócs és Nyírbátor összefogása a vallási turizmus fejlesztéséért*” (ÉAOP2.1.1/E-2008-0003) c. pályázat is, amely a magyarországi vallási turizmus konceptuális átalakulásának egyik előfutára, a zarándoklaton túlmutató, első nagyobb léptékű hazai turisztikai fejlesztés volt. A 2009-ben meghirdetett, „*Kulturális és örökségturizmus infrastrukturális fejlesztése*” c. (ÉAOP2.1.1/C-09) pályázat eredményeként többek között a szabolcsi, a hódmezővásárhelyi, a vajai és a debreceni református Nagytemplom felújítása valósult meg.

⁹⁵⁸ 1. meglévő épületek felújítása, fejlesztése helyi, több funkciós, a közösség érdekeit szolgáló céllal, 2. történelmi és építészeti értékeket hordozó épületek felújítása, 3. műemléki, helyi védettség alatt álló értékek felújítása, új funkciókkal történő hasznosítása, 4. természeti értékek, táji elemek rendbetétele. Lásd: AVOP 3.4. A falufejlesztés és -felújítás, a vidék tárgyi és szellemi örökségének megőrzése. Forrás: <https://www.palyazat.gov.hu/> Letöltés ideje: 2021.07.08.

⁹⁵⁹ Többek között a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Fényeslitke* református templomának tornyát is e pályázat során tették nyitottá és látogathatóvá, megteremtve a népszerű templomi panoráma-attrakció lehetőségét.

⁹⁶⁰ Forrás: <https://www.palyazat.gov.hu/> Letöltés ideje: 2021.07.08.

⁹⁶¹ Ez az adott kohéziós politika keretében Magyarország részére elkülönített közösségi összberuházásnak körülbelül a 3,9%-át tette ki. Forrás: https://ec.europa.eu/regional_policy/hu/atlas/programmes/2007-2013/hungary/operational-programme-north-great-plain Letöltés ideje: 2021.10.12.

⁹⁶² Forrás: <https://www.asz.hu/hu/tanulmanyok-2015-ev> Letöltés ideje: 2021.10.12.

⁹⁶³ „*Versenyképes turisztikai termék- és attrakciófejlesztés*” EAOP-2007-2.1.1.A.B.C.D. 6.

⁹⁶⁴ A hajdúszoboszlói strandfürdő, a nyíregyházi állatpark és a tiszadobi Andrassy-kastély fejlesztése mellett.

A 2010-es években a turisztikai attrakciók és szolgáltatások fejlesztése kapcsán kiírt pályázatokban már egyre gyakrabban szerepelt konkrét támogatható tevékenységként a vallási turizmus fejlesztése is. A 2012-ben megjelent, valamennyi hazai régióra érvényes, a „*Turisztikai attrakciók és szolgáltatások fejlesztése*” c. pályázat a vallási turizmust már konkrétan olyan piacképes turisztikai terméként definiálja, amely „*vallási indíttatású, vagy egyházi intézmények szolgáltatásának igénybevételével valósul meg*”.⁹⁶⁵ A vallási turizmus fejlesztése alatt az egyházak tulajdonában és/vagy kezelésében lévő épített kulturális örökség hasznosítására, fejlesztésére pályázhattak az érintettek, beleértve zárandokutak és vallási turizmus célú szálláshelyek fejlesztését is. Emellett a vallási turizmus fejlesztésére vonatkozó feltételként rögzítették, hogy a pályázat tárgyát képező turisztikai desztináció, jellemzően objektum „*önmagában fontos, magyar történelmi örökséget bemutató turisztikai célpont legyen jelenleg is*”, melynek igazolására a vonzerőt jelentő örökségi elemek (például az épületek) bemutatása mellett szükséges a hitéleti eseményen kívüli, turisztikai vonzerővel rendelkező, régióon kívülről is jelentős számú turistát vonzó események bemutatása is a becsült látogatószámmal. E pályázat keretében valósult meg többek között a „*Reformációi emlékhelyek–zárandokutak*” Pápa, Nyíregyháza és Miskolc vonatkozásában az Evangélikus Egyház, az „*Utazás a zsidó örökségbe Észak-Alföldön. Zárandokút az Észak-alföldi zsidó vallási és kulturális örökségek mentén*”⁹⁶⁶ a Debreceni Zsidó Hitközség, a „*Tisza-tavi templomok útján*” a Tomajmonostora Községi Önkormányzat,⁹⁶⁷ valamint a „*Megmaradás Temploma*” c. projekt Csenger Város Önkormányzata⁹⁶⁸ révén.

A nagygyéci *Megmaradás Temploma* egy igen speciális vallásturisztikai fejlesztés volt. Nagygyéc Csengersima településrésze, egykor önálló falu volt, amely az 1970-es nagy árvíz következtében gyakorlatilag teljesen elnéptelenedett. Csenger Önkormányzata az árvíz óta használaton kívül álló, erősen leromlott állapotú, 13. századi református templom felújítása mellett egy olyan kultúrtörténeti vonzerőn alapuló, komplex turisztikai attrakció kialakítását tűzte ki célul, amely a települést és a térséget is segíthet bekapcsolni a turizmusba.⁹⁶⁹ A projekt keretében készült el a kétszáz, szimbolikus üzeneteket hordozó emlékoszlopot tartalmazó park, a *Makovecz Imre* építész által megálmodott kilátótorony, a legújabb digitális technikákkal ellátott látogatóközpont és a településtörténetnek helyet adó, különleges építészeti megoldásokkal készült Megmaradás Háza.⁹⁷⁰

⁹⁶⁵ „*Turisztikai attrakciók és szolgáltatások fejlesztése vidéken*” c. DDOP-2.1.1/D-12, KDOP-2.1.1/D-12, NYDOP-2.1.1/F-12, DAOP-2.1.1/J-12, DDOP-2.1.1/A.B-12, ÉAOP-2.1.1/A.I-12, ÉMOP-2.1.1/B-12, KDOP-2.1.1/B-12. pályázati felhívások. 2012: 53.

⁹⁶⁶ Uo.

⁹⁶⁷ Ennek második üteme már a „*Társadalmi és környezeti szempontból fenntartható turizmusfejlesztés*” c. TOP-1.2-1-15-JN1 sz. projekt keretében valósult meg.

⁹⁶⁸ Forrás: http://palyazat.gov.hu/content/10814/?eupik_nev=2445 Letöltés ideje: 2014.09.09.

⁹⁶⁹ Forrás: http://palyazat.gov.hu/content/10814/?eupik_nev=2445 Letöltés ideje: 2014.09.09.

⁹⁷⁰ Forrás: <http://nagygyecmegmaradastemploma.hu> Letöltés ideje: 2021.10.11.

A 2014-es *Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program* (GINOP) a tematikus utak fejlesztésénél a vallási és a kulturális utakat már külön kezeli,⁹⁷¹ ugyanakkor a vallási turizmus és a zarándoklat egymáshoz való viszonya még nem egyértelmű.⁹⁷² A „*Magyarország történelmében és kultúrájában folyamatosan meghatározó jelentőséggel bíró egyházi jogi személyek tulajdonában álló, illetve általuk kezelt helyszínek*”, vagyis a kulturális örökség helyszínek integrált fejlesztése kapcsán felmerült vallási turizmus fejlesztése során elsősorban a zarándokhálózatok kialakítása, vallási emlékhelyek, kegyhelyek, zarándokhelyek és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások kialakítása kap nagyobb hangsúlyt.⁹⁷³

Már a támogatási konstrukció megnevezésében is kifejezetten szakrális érték turisztikai fejlesztésére vonatkozott a 2016-ban megjelent, „*Egyházi kulturális örökség turisztikai fejlesztése*” c. (GINOP-7.1.4-16. sz.) felhívás. A kulturális turizmus „*meghatározó szegmenseként*” kezeli a pályázat a vallási motivációjú utazásokat, amelyek elsősorban zarándoklatot, vallási eseményen való részvételt jelentenek, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ezen túlmenően „*a vallási turizmus helyszíneinek felkeresése történhet kulturális okból is*”.⁹⁷⁴ Vagyis ez a körvonalazott vallási turizmus fogalom már egyértelműen túllép a zarándoklaton, ezáltal pedig a korábbi felekezeti lehatároltságon, és már a vallási tematikus utakkal, illetve az egyházi épített örökség részeként kezelt helyszínek turisták által történő felkeresésével is számol. A vallásturisztikai attrakciók fejlesztésével kapcsolatos általános elvárásként jelöli meg a pályázat az „*általános komplex szolgáltatásokat nyújtó vonzerő kialakítását, a látogatószám és a költség generálását*”, általános célként pedig a magyarországi kulturális értékek megőrzéséhez, fenntartásához és bemutatásához való hozzájárulást.

A felhívás keretében öt egyházi nagyprojekt nyert támogatást.⁹⁷⁵ Az „*Orando et Laborando – Imádkozva és dolgozva*” c., a Tiszántúli Református Egyházkerület közreműködésével megvalósuló projekt a Debrecen-Kistemplom, a Debrecen-Kossuth utcai, a Debrecen-Egyetemi, a kismarjai, a szatmárcsekei és a vértesi református templom látogatóbarát megújulását tűzte ki célul. A projekt célja az volt, hogy az egyházi kulturális örökségek egyre népszerűbb látogatóhellyé, kiállítóhellyé⁹⁷⁶ váljanak, „*múzeumi részleggel gazdagodjanak*”, ahol „*a látogatók interaktív módon szerezhethetnek fontos történelmi és kulturális ismereteket*”.⁹⁷⁷ A beruházás részeként a tervek szerint létrejön a „*Reformáció öröksége – Tiszántúli református*

⁹⁷¹ Forrás: https://ec.europa.eu/regional_policy/hu/atlas/programmes/2014-2020/hungary/2014hu16m0op001 Letöltés ideje: 2021.10.12.

⁹⁷² A tematikus utak kapcsán még szinonimaként kezeli a két fogalmat: „*tematikus utak (kulturális, és vallási – zarándok)*”. Lásd: Uo.

⁹⁷³ Uo.

⁹⁷⁴ Forrás: <https://www.palyazat.gov.hu/ginop-714-16-egyhazi-kulturis-rksg-turisztikai-fejlesztse> Letöltés ideje: 2019.04.08.

⁹⁷⁵ „*Magyar Zsidó Örökség Újja Kelet-Magyarországon*”. *Orthodox Zsidó Emlékhelyek Bemutatása*” (Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége), a „*Pretiosus sanguis: A bátai Szent Vér Kegyhelytől a bátaszéki molyhos tölgyig. A bátai Szent Vér. Kegyhely komplex turisztikai fejlesztése*” (Pécsi Egyházmegye), a „*A Magyar Szent Család nyomában. Tematikus zarándokút fejlesztése a Székesfehérvári Egyházmegyében*” (Székesfehérvári Egyházmegye), „*Konvent-Káptalándomb turisztikai attrakciófejlesztése*” (Győri Egyházmegye), „*ORANDO ET LABORANDO - IMÁDKOZVA ÉS DOLGOZVA*” (Tiszántúli Református Egyházkerület) c. nagyprojekt.

⁹⁷⁶ „*A felújítás és a korszerűsítési munkálatok befejezése után, a templom egyben kiállító hely is lesz, melyet a nagyközönség is látogathat.*” Forrás: <https://www.facebook.com/Letavertesonkormanyzat/posts/183267429945004> Letöltés ideje: 2021.10.12.

⁹⁷⁷ Forrás: <https://ttre.hu/tartalom/4889/23/palyazatok/ginop7-1-4-16-2016-00014> Letöltés ideje: 2021.10.11.

kulturális attrakció” tematikus útvonal, amely a helyi sajátosságok mellett a reformáció egy-egy korszakát mutatja majd be.⁹⁷⁸

Az aktív és a vallási turizmus összefonódását segítette és azoknak közös fejlesztéséhez nyújtott lehetőséget a „*Szatmár-Bereg turisztikai kínálatának integrált fejlesztése – Örökség és aktív turisztikai hálózatok, termékcsoportok fejlesztése a Felső Tisza-vidéken*” c. TOP-1.2.1-15-SB1-2016-00017 sz. pályázat.⁹⁷⁹ A Tiszántúli Református Egyházkerület a pályázat keretében hét Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei településen, Fehérgyarmaton, Beregsurányban, Tarpán, Kölcén, Vámosatyán, Vámosoroszában és Csarodán valósított meg örökségvédelmi, örökségturisztikai fejlesztéseket. A projekt célja a térség kiemelt kulturális örökség helyszíneire, természeti értékeire és adottságaira építve, komplex térségi szintű turisztikai termékfejlesztés előmozdítása, a természeti és kulturális értékek látogatóbarát fejlesztése, műemléki értékek felújítása, a Tisza-menti üdülőterületek, illetve a vízitúra útvonalak fejlesztése volt.⁹⁸⁰

„*A kerékpáros turizmus fejlesztése a Tokaj, Felső-Tisza és Nyírség kiemelt turisztikai fejlesztési térségben*” c., 2018-ban induló támogatási konstrukció célja a kerékpáros turisták igényeit kiszolgáló, nemzetközi gyakorlatokon alapuló kerékpárforgalmi létesítmények hálózatba szervezése és kerékpáros barát szolgáltatásfejlesztések megvalósítása.⁹⁸¹ A projekt keretében többek között a Tiszántúli Református Egyházkerület Nyírbátorban és Csarodán kerékpáros túráközpontokat, Tivadarban kerékpáros centrumot, Tarpán és Tákoson pedig kerékpáros pihenőpontokat hozott létre.⁹⁸² Ennek keretében újult meg a tákosi tájház mögötti, az önkormányzat tulajdonában álló egykori emeletes sütőház, amelyet a református egyházközség kíván a turizmus szolgálatába állítani.⁹⁸³

A határon túli vallásturisztikai fejlesztésekkel kapcsolatban érdemes megemlíteni a 2015-ben elindított, a Kárpát-medence épített kulturális örökség értékeinek megóvását és felújítását célzó, ún. *Rómer Flóris Tervet*. A program célja elsősorban a külföldi magyar vonatkozású épített kulturális örökség értékeinek feltárása, tudományos kutatása, dokumentálása, az emlékek állagmegőrzése, helyreállítása, konzerválása, restaurálása és a műemlékek megismertetése tudományosan megalapozott dokumentumok hozzáférhetővé tételével.⁹⁸⁴ A Terv keretében mindeddig több, mint 80 külföldi

⁹⁷⁸ Forrás: <https://reformatus.hu/egyhazi/hirek/hit-es-alkotas/> Letöltés ideje: 2021.10.11. A tervek szerint a következő egységek jelennek meg a helyszíneken: 1. Az adott templom történetének ismertetése, a gyülekezet sajátossága. 2. „Kreatív” reformáció, avagy Hitvallás és Alkotás. 3. „Toronytúra”: Kismarján, Kistemplomban és az Egyetemi templomban, 4. Utalás és motiválás a többi helyszínre, 5. „Templomtitok”: az adott épület vagy gyülekezet érdekességeinek játékos módon történő megismertetése. Lásd: <https://verestemplom.hu/ginop-7-1-4-16-2016-00014/> Letöltés ideje: 2021.10.11.

⁹⁷⁹ Forrás: <http://www.radiosom.hu/hir/id-1357-milliard-forintbol-21-helyszinen-turisztikai-fejleszt-es-szatmar-beregben.html> Letöltés ideje: 2021.03.17, <https://ttr.hu/tartalom/4892/23/palyazatok/top-1-2-1-15-sb1-2016-00017> Letöltés ideje: 2021.10.11.

⁹⁸⁰ Forrás: <https://ttr.hu/tartalom/4892/23/palyazatok/top-1-2-1-15-sb1-2016-00017> Letöltés ideje: 2021.10.11.

⁹⁸¹ „*A kerékpáros turizmus fejlesztése a Tokaj, Felső-Tisza és Nyírség kiemelt turisztikai fejlesztési térségben*” c., GINOP-7.1.9-17-2018-00032 sz. pályázat. Forrás: <https://ttr.hu/tartalom/4890/23/palyazatok/ginop-7-1-9-17-2018-00032> Letöltés ideje: 2021.11.11.

⁹⁸² Emellett Vásárosnaményban, Panyolán, Kölcén kerékpáros centrumok kialakítása történik meg. Uo.

⁹⁸³ K.L. közlése. Tákos, 2021.

⁹⁸⁴ Forrás: <http://www.romerterv.hu/romer-floris-terv/> Letöltés ideje: 2020.06.05.

magyar műemlék felújítására került sor, melynek 95%-a egyházi épület, templom, 5%-a pedig kastély volt.⁹⁸⁵

3.3. A FEJLESZTÉSEK HATÁSA AZ ÉSZAK-ALFÖLD RÉGIÓ REFORMÁTUS TEMPLOMAIRA

A pályázatok egyik fontos célja és eredménye a templomok külső-belső felújítása mellett olyan turisztikai attrakciók kialakítása volt, amelyek sikeresen hozzájárultak a látogatói idő expanziójához. A fejlesztésekkel járó látogatóbarát átalakítások révén a szakrális műemlékek turisztikai attrakcióvá váltak, ami a felújítás kínálta lehetőségek és előnyök, az új látogatói közeg befogadása és elfogadása mellett különböző szintű *térszerkezet és térhasználat-változással* járó nehézséget is jelentett a helyi gyülekezetek számára. Az alábbiakban a fent említett projektek közül a nyírbátori, a vajai, a debreceni Nagy- és Kistemplomban zajló felújításokat, azoknak a templomi belsőkre és térhasználatra gyakorolt hatását kívánom bemutatni.

A tematikailag széles spektrumú és földrajzilag is kiterjedt akcióterületű *nyírbátori nagyprojektet* többszörös együttműködés jellemezte. Egyrészt több település (Nyírbátor és Máriapócs), másrészt a települési önkormányzatok és az egyházközségek is, harmadrészt több egyházközség is részt vett benne. A projekt már címében is nagyon hangsúlyosan beemelte a vallási turizmust a „*bit*” révén, az „*egészség*” pedig a település fürdőjének felújítását jelentette: „*épp testben épp lélek*”.⁹⁸⁶ A pályázatban a turisztikai hangsúlyt igyekeztek érvényesíteni a templomok esetében is, tekintettel arra, hogy önmagában műemlékek felújítását nem támogatta az Unió. Ezért olyan új turisztikai elemeket kellett beépíteni, ami azt bizonyította, hogy a bevállalt 50.000-es látogatószámot teljesíteni lehet.⁹⁸⁷

Nyírbátorban az egyházközség „igen jó alapról indult”, hiszen már több évtizedes turisztikai múltat tudott felmutatni. Egyrészt az 1966 óta működő Nyírbátori Zenei Napok, másrészt a református templom ismertségének köszönhetően hosszú évtizedek óta a térség legfontosabb kulturális turisztikai desztinációjának számított. A nyírbátori pályázat beadása során a református fejlesztések számára nagy előnyt jelentett a komoly szakmai tudással rendelkező, erős lokális identitással is bíró helyi humán erőforrás.⁹⁸⁸ Ez a település- és egyháztörténeti ismeretek, illetve a projektmenedzser szemlélet és attitűd mellett a nemzetközi tapasztalatokban is testet öltött.⁹⁸⁹

A 2008–2011 között megvalósult projekt részeként újult meg a helyi gyógyfürdő és uszoda melletti kemping is.⁹⁹⁰ A fejlesztésnek köszönhetően jelentősen megnőtt a településen töltött

⁹⁸⁵ Forrás: <http://www.romterv.hu/muemlekeink/> Letöltés ideje: 2021.06.19.

⁹⁸⁶ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

⁹⁸⁷ Uő.

⁹⁸⁸ Elsősorban a múzeumigazgató, református presbiter, Báthori Gábor személyében.

⁹⁸⁹ Így például a projekt keretében megvalósuló templomi tetőtér felújítása során kitűnően integrálták a franciaországi templomokban szerzett ismereteket, turistaélményeket. Az ott megtekintett gótikus tetőterekben ugyanis különböző hangeffektusokkal (zene, fakopácsolás stb.) a korabeli építési munkálatok hangulatát idézték meg. Uő.

⁹⁹⁰ Uő.

vendégéjszakák száma, és sikerült a korábbi körülbelül kétórás turisztikai látogatási időt megnövelni.⁹⁹¹ A nyírbátori fürdőfejlesztés után egy új tendencia érvényesült a látogatói keresletet tekintve. A helyi tapasztalatok szerint a településre érkező turisták ugyanis már nem a műemlékeket tekintették elsődleges célpontjuknak, hanem a fürdőt, s gyakran a környék körbeutazásához szükséges bázispontként, célállomásként funkcionált Nyírbátor. Ezt a számok is igazolják, mivel a településre érkező évi kb. 160–170.000 turistából kb. csak 7.000 fő keresi fel évente a református templomot. A fejlesztés eredményeként a templomlátogatók száma jelentősen megnőtt, utána azonban stagnálást mutatott.⁹⁹² Ezért a helyi egyházi fogadóközösség mindenképpen szükségesnek ítéli a további fejlesztést, a folyamatos élménybővítést,⁹⁹³ és az erősebb együttműködést is, többek között egy turisztikai iroda vagy látogatóközpont által végzett koordinációt. Az utóbbit főként a műemlékek wellnessezők felé történő promotálása miatt,⁹⁹⁴ akik a tapasztalatok szerint nem töltenek elég időt (vendégéjszakát) a településen ahhoz, hogy a fürdőzés mellett a kulturális turizmusra is időt szánjanak. Ezt a visszatérő turisták esetében tovább erősíti a már megismert kulturális élmény, ezért valóban szükséges a műemlékek esetében is az új élmények, attrakciók biztosítása.

A projekt eredményeként valósult meg a település történelmi műemlékeit összekötő, ún. *Várostarténi sétány* is, melynek gondolata már az 1960-as években is felmerült az akkori múzeumigazgató, *Szalontai Barnabás* részéről.⁹⁹⁵ Ez a 450 méter hosszú, a település történetét különböző alkotásokban bemutató sétálóutca, turistaösvény a két legfontosabb nyírbátori műemléket, a református és a minorita templomot sikeresen kapcsolja össze, miközben önálló turisztikai attrakcióként is funkcionál.⁹⁹⁶ A sétány megítélésében erős különbség tapasztalható a turisták egyes típusait tekintve. A fogadóközösség tapasztalatai szerint a szakmailag hozzáértő, történelmi vagy művészettörténeti ismeretekkel rendelkező, a településre nagy számban érkező hivatásturisták kevésbé preferálják ezeket a megoldásokat, „*megmosolyogják a történelmietlen elemeket*”, a wellnessturisták számára viszont alapvetően tetszetős az összkép.⁹⁹⁷ Ezek a helyenként a szélsőséges populizmus felé hajló elemek lassan teljes mértékben integrálódtak a település kulturális turizmusába, s mára meghatározó részét képezik a település arculatának.

A református templom mellett megújult a *minorita templom* is, amelyre egy magasabb, „*sziinte katedrális hatást keltő*” torony került, illetve a híres oltárok egy részét is felújították.⁹⁹⁸ A pályázattal nem

⁹⁹¹ Uő.

⁹⁹² Uő.

⁹⁹³ „*A turistáknak belátható középtávon belül valami újat kell nyújtani, és gyakorlatilag a nyírbátori projekt most [2017] ért el arra a szintre, hogy meg kellene újítani.*” Továbbá szükségesnek ítélik a kialakított történelmi sétány bővítését, a görögkatolikus templomig történő meghosszabbítását, a sétányon belül új elemek kialakítását, Báthoryakra vonatkozó új ismeretek bemutatását. Uő.

⁹⁹⁴ Uő.

⁹⁹⁵ Uő. Vö. ENTZ – SZALONTAI 1982: 5.

⁹⁹⁶ Forrás: <http://nyirbator.hu/turista/latnivalok/varostorteneti-setany> Letöltés ideje: 2021.04.08.

⁹⁹⁷ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

⁹⁹⁸ Uő.

összefüggően zajlott a plébánia turisztikai szempontból is fontos felújítása. A korábban a kárpótlás részeként a múzeumnak átadott épületszárny helyett a hiányzó, az udvart lezáró szárny felépítését sikerült megvalósítani, amelyben egy adminisztrációt is ellátó irodai egységet és egy 20–24 fős szálláshelyet tudtak kialakítani. Ezáltal kialakult egy zárt, félkör alakú udvar, egy új kulturális helyszín a településen, amelyet a római katolikus egyházközség virágvasárnap vagy a körmenetek során, a múzeum a Múzeumok Éjszakáján, az önkormányzat pedig nyáron, zenei vagy színházi rendezvények alkalmával tud hasznosítani.⁹⁹⁹

36–37. kép. A nyírbátori református templom szakrális tere a felújítás előtt és után¹⁰⁰⁰

A 2008–2011-es fejlesztéseket megelőzően ilyen nagyarányú átalakítás a nyírbátori református templomban 1934-ben zajlott utoljára, amikor elnyerte a pályázati felújításig megszokott belső szerkezetét. Így a 2011-re befejezett átalakítások jelentős, gyülekezeti tagok és turisták generációi által ismert s megszokott belső teret drasztikusan érintő változást hoztak, „*nagyon hozzáfá nyúltak a belső hangulathoz*”.¹⁰⁰¹ A gyülekezet tudomásul vette a felújítással járó változásokat, tekintettel a hatalmas lehetőségre, hogy több évtizedre biztosítva lesz az épület állaga, s hogy jelentős műemlékként folyamatos gondozást igényel a templom.¹⁰⁰²

A református templomot érintő legfajszúlyosabb változtatás egyrészt a sekrestye és az onnan vezető oratórium átépítése volt, ahonnan egykor a Báthory család tagjai követték az egyházi

⁹⁹⁹ Uő.

¹⁰⁰⁰ 36. fotó forrása: <http://reformacio.mnl.gov> Letöltés ideje: 2019.03.03. A 37. kép fotó: P. Szászfalvi Márta. Nyírbátor, 2017.

¹⁰⁰¹ A felújítás előtti utolsó vasárnapon mintegy mementőkészítésre is felhívták a gyülekezetet, készítsenek fotót a templomról, felkészítve őket, hogy egy egészen más templomba térnek majd vissza. „*Ez a pályázat most nagyon hozzányúlt a belső hangulathoz. Ezért felkészítettük a gyülekezetet. Először a presbitériumot, utána a gyülekezetet. Az utolsó vasárnapon, 2009. november 17-én elmondtuk, hogy mindenki jól nézzen körbe, mert mindenki más templomba fog visszajönni. Lehet fényképeket csinálni, mert nem ide jövünk vissza.*” B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰⁰² „*Elmondtuk, hogy 20–30 évre rendbe tesszük a templomot, nem kell hozzányúlni.*” „*Az mindenki előtt világos, hogy ez egy első osztályú műemlék, ami gondozást igényel... Meg a világi napok, a zenei rendezvények, a Báthory-rendezvények, kenyérmezei emléknapok, október 11., ez mind megkönnyítette az elfogadását, a megértését a gyülekezet részéről, hogy ki kell költözni, és valami másba jövünk vissza.*” Uő.

szertartásokat. A sekrestyét egy „*intimebb síremlékhellyé*” alakították át, ahova áthelyezték Báthory István addig az egykori oltár helyén álló szarkofágját (39. kép).¹⁰⁰³ A másik komoly változás a gótikus tetőtér, az ács munkák látogathatóvá tétele, egy újszerű turistaösvény kialakítása volt, ahova most már lifttel tudnak felmenni a látogatók. Ez a két új attrakció egyrészt megnövelte a látogatási időt, másrészt mindkét térelem külső, a szakrális teret nem érintő megközelítése lehetőséget teremtett arra, hogy a látogatói forgalom ne zavarja az istentiszteleteket (tetőtér lifttel, üvegajtóval leválasztva a szakrális részről, a sekrestyéből vezető belső szoba pedig külső lépcsőn is megközelíthető).¹⁰⁰⁴ A tervekben szerepelt egy 10–12 perces animációs film is, amely egy fényjátékkal egybekötve még érdekesebbé tette volna a tetőtér látogatását, „*egy nagy látványosságot kínálna*”.¹⁰⁰⁵

38–39. képek. *A kőszarkofág és a márvány sírlep a felújítás előtt és után*¹⁰⁰⁶

A mostani felújítás okozta változásokat eltérő módon fogadták az egyházközség tagjai. A gyülekezet megértéssel kezelte a szakrális térben bekövetkező változásokat. Például a sokak számára „*kedves*” koralát eltávolítását, mivel így a koncertek során az úrasztala egyszerű áthelyezésével könnyebb lett a tér kialakítása és -használata. A rendelkezésünkre álló fotók alapján ráadásul vélelmezhetjük, hogy a '34-es felújítás előtt is ez a szakrális térszerkezet élt a templomban (19. kép). A felújítás után csökkent a templomi férőhelyek száma,¹⁰⁰⁷ ugyanis nagyobb teret kellett kialakítani a zenei rendezvények számára, mivel korábban a zenekar nehezen tudott elférni a presbiterek mellett. Ezeket a

¹⁰⁰³ A sekrestyét korábban is meg lehetett közelíteni kívülről, s régen gyülekezeti terem funkciót töltött be, például itt tartották a hittanórákat. Ezt a funkciót valószínűleg a parókia felépítéséig, az 1970–80-as évekig töltötte be. Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰⁰⁴ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰⁰⁵ E projekt megvalósulása az interjú készítésekor még folyamatban volt. A templomablakokat nem tudták kicserélni ebben a projektben, de 2016-ban pályázatot adtak be cseréjükre, illetve a templomkörnyezet megújítására is (Tinódi szobor környéke, nyugati templomfal megerősítése, járólapok, burkolat megújítása, fűvesítés, csövek cseréje stb.). Uő.

¹⁰⁰⁶ 38. fotó forrása: <http://www.dka.oszk.hu> Letöltés ideje: 2019.03.05. 39. kép fotó: P. Szászfalvi Márta. Nyírbátor, 2017.

¹⁰⁰⁷ Nagyjából 200 férőhelyet biztosító padot kellett kivenni, a presbiterek padja is két sorral rövidebb lett. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

„*csönkolásokat*” alapvetően elfogadta a gyülekezet,¹⁰⁰⁸ tekintettel a templomi koncertek fontosságára, azoknak a közösség működésében betöltött privilegizált helyzetére.

40–41. kép. *A nyírbátori felszakerális rész 1933-ban és a felújítás után*¹⁰⁰⁹

Kisebbségi ellenérzést váltott ki a szószék felújítása. A berendezés restaurálása után a puritán színek megváltoztak, s a vélelmezhetően eredeti színek (arany, ezüst, ametiszt) kerültek rájuk. Ez egy kicsit „*fényűzőbbé*” tette az eddig megszokott szószéket, de végül elfogadták, „*ez is átment a hangulatrostán*”.¹⁰¹⁰ Szintén csak kezdeti negatív impulzus élt a térelválasztó üvegfalal kapcsolatban, hogy az valamennyire megváltoztatta a korábban megszokotthoz képest a templom akusztikáját, mára azonban az előadók és a közönség is megszokta.¹⁰¹¹

Komolyabb problémát okozott a lift, a mosdó és a szokatlan megjelenésű lámpatestek (41. kép). A lift és a mosdó esetében a gyülekezeti tagok részéről való fokozatos igénybevétel, a praktikus hasznosíthatóság elve azonban gyorsan felülírta a kezdeti ellenérzéseket.¹⁰¹² A három lámpatest viszont már több látogatóban is visszatetszést keltett, mivel azok megtörték a gótikus hálóboltozatra való zavartalan rácsodálkozást, „*és hát nagyon katolikusos hangulatot teremtettek a református templomban.*”¹⁰¹³ Ezek a fenntartások azonban a felújítás, az állagmegóvás szükséges negatívumával járó lehetőség és az összességében abszolút pozitív visszacsatolásoknak köszönhetően, valamint a zenei rendezvények és a turizmus érdekében lassan háttérbe szorultak, majd a helyiek lokális és vallási identitásának megerősítéseként is szolgáló előnyös akcióvá alakultak át.¹⁰¹⁴ A vallásturisztikai fejlesztések pozitív

¹⁰⁰⁸ Uő.

¹⁰⁰⁹ 40. kép forrása: DF2681. Fotó: Kozmann Leó, 1933. 41. fotó: P. Szászfalvi Márta. Nyírbátor, 2017.

¹⁰¹⁰ Uő.

¹⁰¹¹ S.L. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰¹² „*A lift kifejezetten jó, mert a tetőteret sokan megnézik, ez így nagyon kényelmes, hogy könnyedén feljutunk. Nem tartom kívánatlónak, hogy egy templomban ihesmi megvalósult.*” Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰¹³ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰¹⁴ „*Hát igen a csillár meg a korlát... de hát ezek olyan szubjektív dolgok... De minden fel van újítva, az asztal, a szószék, szóval gyönyörűséges a belső festés.*” Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

hatásaként értelmezik azt is, hogy sokkal gyakrabban érkeznek turisták a vasárnapi istentiszteletre, „*csapatostul várják, hogy véget érjen az istentisztelet, és tudjanak jönni templomot nézni*”.¹⁰¹⁵

42. kép. Az egykori sekrestyében kialakított kiállítás.
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Vaja, 2017.

Vaján nem a református templom, hanem a templom szomszédságában fekvő Vay család kastélya, a Magyar Nemzeti Múzeum Vay Ádám Muzeális gyűjtemény a település leglátogatottabb desztinációja.¹⁰¹⁶ A helyiek visszaemlékezése szerint a felújítás előtt gyakorlatilag nem látogatták a templomot a turisták, aminek okát főként a templom korábbi állapotával és a látványos művészettörténeti elemek hiányában látják.¹⁰¹⁷ A Vajai Református Egyházközség, a Vajai Református Templom Felújításáért Közalapítvány

és a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága 2009-ben konzorcium keretében sikeresen pályázott az említett fejlesztési konstrukcióra, melynek eredményeként jelentős műemlék-helyreállítási és turisztikai célú fejlesztés valósulhatott meg, s mivel a templom nagyon leromlott állapotban volt, így a felújítási pályázat különösen „jókor jött”, mivel a fal nedvesedett, folyamatosan omlott a vakolat.¹⁰¹⁸

2010–2011-ben kibontották a szentély és a sekrestye alapozásait, valamint a hajó első periódusának ablaknyílásait is. Feltárták a szentély elbontott boltozatának válllindításait és a boltmező homlokíveinek nyomát, valamint a sekrestye befalazott ajtaját és dongaboltozatának vállát. A külső felújítás részeként zsindelemmel fedték be a toronysisakot és a hajórészt is, visszaállítva az eredeti, 1932-es felújítás előtti állapotot.¹⁰¹⁹ Emellett megtörtént a templom környezetének rendezése, díszkivilágítása is.¹⁰²⁰ A templompadokat a felújítás során először kék színűre festették,¹⁰²¹ ez a furcsa öszkép azonban olyan heves ellenállást váltott ki a gyülekezetben, hogy azokat fehérre festették át.¹⁰²²

¹⁰¹⁵ S.L. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰¹⁶ A vajai kastélyban az 1950–60-as években borbélyműhely, orvosi rendelő stb. működött, majd 1964-ben a Túristvándíró Vajára politikai okokból áthelyezett Molnár Mátyás (a jelenlegi múzeumigazgató, Molnár Sándor édesapja) tevékenysége nyomán nyitotta meg kapuit az 1960–62 között felújított, restaurált, akkori nevén a Kuruc Vay Ádám Múzeum. Forrás: <https://vajavar.hu/index.php/hu/kiallitasok> Letöltés ideje: 2021.12.05.

¹⁰¹⁷ A helyi lelkész a településen nőtt fel, gyermekkorra óra Vaján él, és nem emlékszik, hogy a településre érkezők megtekintették volna a templomot. B.T. közlése. Vaja, 2017.

¹⁰¹⁸ Uő.

¹⁰¹⁹ B.F. közlése. Vaja, 2017. Vélelmezhetően akkor a gazdasági válság miatt kénytelenek voltak az olcsóbb bádogot választani.

¹⁰²⁰ Forrás: <http://www.reformatus.hu/mutat/6603/> Letöltés ideje: 2016.01.31.

¹⁰²¹ „...ún. igazi kékre, az erdélyi templomokban van ilyen berendezés”. A tervező, Oltai Péter ugyanis a templomot négy tornya alapján erdélyi stílusúnak tartja, ahol sok helyen jellemző ez a kék szín a berendezésre, ezért a padok elejét világosabb, az ülőrészt sötétebb kékre festette. B.F. közlése. Vaja, 2017.

¹⁰²² Uő.

Bár a kék szín egyáltalán nem ismeretlen a térségben, elég csak a csarodai, a szamosújlaki vagy a beregdaróci templomra gondolni, esetükben azonban egy eredeti, megszokott berendezésről beszélhetünk, és a vajai templom világosabb, tágasabb belső tere miatt vélelmezhetően sokkal harsányabbnak hathatott az eddigi színekhez képest.

2009-ben állították helyre az egykori sekrestyét, ahol egy állandó kiállítást rendeztek be, aminek a gondolata itt hamarabb született meg, mint a sekrestye visszaállítása,¹⁰²³ amelyet nagyon pozitívan fogadtak a turisták (42. kép). A gyülekezeti tagok körében csupán rövid ideig okozott némi visszatetszést a felújítás után profán, az egykori liturgikus funkciótól merőben távol álló sekrestye. Ezt egyfelől annak térbeli helyzete is segítette, mivel az kívül esik a szakrális tértől és a hívek látószögéből, másfelől a pozitív

43. kép. A vajai templomtérben futó filmvetítés.
Fotó: P. Szászfalvi Márta, 2015.

visszajelzések, a templom népszerűségének növekedése és a látogatószám emelkedése is hozzájárultak a gyors „megbékéléshez”. A templomtoronyban szintén kialakításra került egy állandó kiállítás, látogathatóvá vált a toronyóra, illetve a legfelső toronyszinten, a távcsöves kilátóban a panoráma-néző funkció is helyet kapott. A templom előterében, a félszakrális térben információs pultok és egy kis vitrin került elhelyezésre, az előbbieken a múzeum és a templom történetéről, valamint a felújításáról lehet tájékozódni, illetve kvízzjátékok is futnak rajta. A felújítás során készült el egy a templom- és a településtörténetéről szóló, rövid dokumentumfilm, amelyet a szakrális térben, a templomkarzaton elhelyezett televízión tudnak a látogatók külön kérésre megtekinteni. (43. kép).

A településen egyértelműen a 2009-es műemléki feltárások és a látogatóbarát fejlesztések indították el a templomturizmust. Az átalakítások eredményeként kialakított turisztikai attrakcióknak köszönhetően a templomban töltött látogatói idő és a látogatószám is nőtt. A tapasztalatok azonban egyértelműen azt mutatják, hogy egy ilyen beruházás nem tud ennyi látogatót bevonzani a vajai templomba, hiába a jó ötlet, a tudományos kutatáson alapuló szakmai munka és az innovatív látogatóbarát fejlesztés.¹⁰²⁴ A felújítás után a helyi tapasztalatok szerint legnagyobb számban a múzeumba látogatók szokták megtekinteni a templomot.¹⁰²⁵ A korábbi ismeretlenségéből azonban mégis sikerült valamennyire kimozdulni, hiszen az éves 5–700 látogatószám azt bizonyítja, hogy

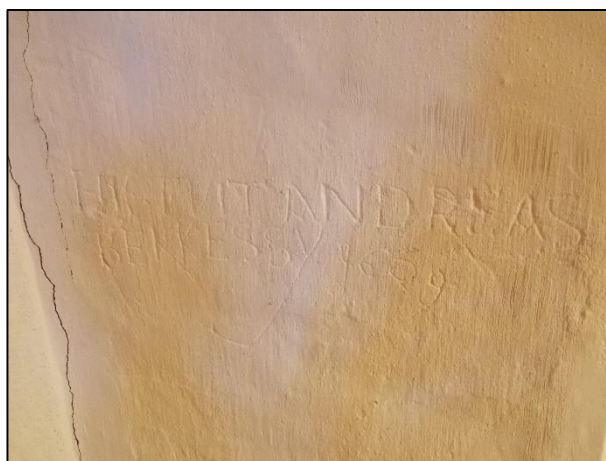
¹⁰²³ Uő.

¹⁰²⁴ „Sajnos be kell látnunk, az nem igazán teljesült, hogy ennyi látogatót tud vonzani egy-egy ilyen beruházás... Tehát a köz tudatban sincsen benne, meg nem is igazán erre vannak berendezkedve.” Uő.

¹⁰²⁵ „Akiiket rá tudnak beszélni a múzeumi dolgozók, azok átjönnek, ha nem, nem. Sajnos nagyon kevesen, mert még mindig nincs benne a köz tudatban, hogy a templom látogatható, csak a múzeumot jönnek megnézni, a templomba kevesen..” Uő.

újdonsgként, turisztikai alternatívaként szolgál a térségbe visszatérő látogatóknak, akik esetleg már többször látták a frekventált tákosi vagy csarodai templomot.

A felekezeti identitás erősítését kissé ellentmondásosan erősítik a felújítások egykori *katolikus térelemeket* is érintő változtatásai. A katolikus eredetet tanúsító feltárások és azoknak reprezentálása, gondolva itt a sekrestyére vagy a freskókra, nemhogy problémát jelentett volna a református gyülekezeti tagok számára, de egyértelműen pozitív élményként élték meg a lehetőséget, a hiányt pedig veszteségként. Így Vaján például a freskók esetében még a református elődök korabeli falfestő munkájaként „róják” fel a

44. kép. Karvolt „...Andreas Bekkessy 1609” felirat a vajai templomban. Fotó: P. Szászfalvi Márta, 2017.

hiányt, miszerint annak idején nem csak lefestették, hanem a vakolattal együtt a freskókat is eltávolították, így sajnos nem kerültek elő a feltárások során „*még a maradványok sem*” a református templomban.¹⁰²⁶ Csupán egy vélelmezhetően 1609-es keltezésű, az akkori felújításkor készülhetett, templomfalba vésett feliratot tártak fel (44. kép), amire a helyi idegenvezető – jó érzékkel – minden alkalommal külön fel is hívja a látogatók figyelmét, utalva arra, hogy „*ekkor még kíváncsága volt az embereknek, hogy írni tudtak.*”, mintegy kompenzálendő a fent említett, turisztikai attrakcióként értelmezett freskók hiányát.¹⁰²⁷

Ezt a felekezetiug kissé ellentmondásos, a turisztikai kínálat szempontjából viszont nagyon is tudatos és racionális hozzáállást a katolikus szentképekhez egyértelműen a vallási turizmus természetes következményének tekinthetjük. Hiszen roppant nagy érdeklődés övezi az újonnan előkerült freskókat, a hasonló adottságokkal bíró templomokat, és a katolikus eredetű templomjegyek turisztikai használatának „sikertörténetét” a többi gyülekezet is meg kívánja élni. Vagyis az egykori református elődök által korabeli egyházi előírások betartását ma gyakorlatilag revideálják a gyülekezetek, s a társadalmi változások és igények mentén az adott templomelemeket turisztikai attrakcióként újrahasznosítják. Így furcsa módon a kissé túlzóra sikerült lámpatestek által keltett „*katolikusos hangulat*” sokkal nagyobb problémát jelent a református gyülekezet, sőt a református templomba látogatók számára, mint az egykori katolikus sekrestye ugyan profán, de újra jelentős funkcióval való megtöltése.

¹⁰²⁶ „Valószínűleg református elődeink vakolattal együtt eltávolították a freskókat. Ez magyarul nem tette híressé a vajai templomot. Csak ilyen feliratok maradtak”. Uő.

¹⁰²⁷ Uő.

A *debreceni református Nagytemplomban* az első, jelentősebb turisztikai fejlesztés 2009-ben valósult meg.¹⁰²⁸ A Nagytemplom addig, más református templomhoz hasonlóan a vallási alkalmakon kívül zárva tartó ajtajait az 1970-es évek második felében nyitották meg a nagyközönség előtt, így egy jelképes belépővel turisztikailag is látogathatóvá vált. A nagy érdeklődést jól mutatja, hogy már az 1982–83 között zajló felújítások során megerősítették az északi toronyba vezető lépcsőt, hogy a látogatók fel tudjanak menni oda, valamint mosdóhelyiséget alakítottak ki a földszinten.¹⁰²⁹ Az 1990-es évek második felében a Galériában kiállítóhelyet hoztak létre, az addig az úrasztala mellett elhelyezett Kossuth-széket restaurálták, s egy kisebb kiállítóterben mutatták be.¹⁰³⁰ Ezt követően eredetileg a templomban jelentősebb átalakítás nem történt.

Ez a 2009-es projekt indoklásában is megjelenik, miszerint a Nagytemplom a régió legismertebb történelmi emlékhelye és a város harmadik leglátogatottabb kulturális célpontja, ennek ellenére az elmúlt évtizedekben nem volt a templomban új turisztikai attrakciót eredményező fejlesztés, belső terei, falfelületei kopottak, sérültek, és felújításra szorulnak.¹⁰³¹ A 2009-es fejlesztési vízió az volt, hogy a Nagytemplom a környező országok református hívei számára is kiemelt turisztikai célponttá váljon, és hogy a belföldi látogatókat minél szélesebb körben megszólítsa. Ennek elsődleges feltétele a szervezeti keretek megteremtése, amely biztosítja a turisztikai tevékenységek hatékonyabb koordinációját. Az értékajánlat szélesítésekor a projektgazdák figyelembe vették a debreceni repülőtér járatbővítésével járó külföldi látogatószámnövekedést is, például az idegen nyelvű információs táblák, audio guidok vagy interaktív terek kialakítása során.¹⁰³² A fejlesztés során megújult a belső falfelület, messzelátópontot építettek ki a nyugati templomtoronyban, felújították a Kossuth emlékhelyet, valamint a templomi koncertekhez, „*zenei turisztikai attrakciókhoz*” szükséges belső színpad és érintőképernyős virtuális bemutatóeszközök beszerzését valósították meg. A projektnek köszönhetően két új munkahelyet teremtett az egyházközség.¹⁰³³

2012-ben a debreceni Nagytemplom további fejlesztése valósulhatott meg a már említett, „*Menjete be kapuin hálaénekkel. Turisztikai fejlesztés a Debreceni Református Nagytemplomban*” c. projekt keretében, melynek célja a Nagytemplom turisztikai vonzerejének további növelése volt. Ezt egyrészt építészeti, szerkezeti javító- és restaurálási munkák (padozat, ajtók, úrasztala, szószék, orgona), illetve a szükséges akadálymentesítés (lift és akadálymentes illemhely) kialakítása révén, másrészt a keleti

¹⁰²⁸ „*Kulturális és örökségturizmus vonzóerőinek fejlesztése a Debreceni Református Nagytemplomban*” c. ÉÁOP 2.1.1./C-09-2009-0002 sz. projekt

¹⁰²⁹ V.Zs. közlése. Debrecen, 2022. TtREL I.1.c.729. (410) A Tisztántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatala. A Nagytemplom felújítása. 1982–1983.

¹⁰³⁰ Uő.

¹⁰³¹ Forrás: <http://www.palyazat.gov.hu> Letöltés ideje: 2013.10.16.

¹⁰³² MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 371.

¹⁰³³ Uő.

torony kihasználásával és új kiállítóterek megnyitásával, imaszoba kialakításával igyekeztek elérni.¹⁰³⁴ Az egyházközség kifejezetten pozitívan élte meg a változásokat, hiszen számos olyan fejlesztés valósult meg, ami nem csak a turizmust, de a gyülekezeti életet is érintette, például a hangosítás, a nyílászárók cseréje vagy a padlózat.¹⁰³⁵ A felújítások előtt csak a földszinti kiállítóter és a nyugati torony képezte a látogatói útvonal részét, ami 2009-ben a makett és a karzati galériában kialakított kiállítóterrel, 2012-től pedig a keleti torony, a padlástér körbejárhatóságával és a panorámajárdával bővült.¹⁰³⁶ A fejlesztések révén a látogatási idő körülbelül 90 percre bővült.¹⁰³⁷

A már említett, „*Orando et Laborando*” c. projekt részeként újult meg a *debreceni Kistemplom* is. A 2016-ban indult, 2020–21 között befejezett fejlesztések során a templom a toronnyal bezárólag kívül teljes renováláson esett át, elvégezték a teljes tetőcserét. A hosszanti falak mentén angol aknákat alakítottak ki az állandó problémát jelentő vizesedés ellen. Kifestették az egész belső teret, megújult a hangosítás, a világítástechnika, az elektromos hálózat, valamint egy projektor került elhelyezésre a szószék mellett. Emellett a pályázat során előírt látogatóbarát fejlesztések részeként látogathatóvá vált a torony is, megtörtént a kilátórész felújítása, az egykori tűzjelzőszobát pedig „*muzeális módon rendezték be*” a látogatók számára. 2022 júniusában készült el az orgonakarzatban megrendezett kiállítás, „*muzeális rész*”. A fejlesztéseket a gyülekezet egyértelműen támogatta, örültek, hogy „*szebb lett a templom*”, ugyanakkor bizonyos új tételek, mint az új hangszórók és a projektor először itt is visszatetszést keltettek, majd később megbarátkoztak vele. A fejlesztéseket 2023 januárjától kell működtetni, biztosítani az állandó látogatóforgalmat, jelenleg még csak az előkészítő és szervező munkálatok folynak, „*próbaüzemben működnek az attrakciók*”, ezért a felújítás látogatóforgalomra és -áramlásra gyakorolt hatása később mérhető fel pontosan.¹⁰³⁸

Az elmúlt évtizedben a vallási turizmus előretörése mentén közel 3000 hazai templom újult meg, a 227 kiemelt szakrális értékkincs közül építészeti szempontból valamennyi jó vagy kiemelkedő állapotban van. A további felújítások, renoválások folytatását és az ehhez szükséges pénzügyi források meglétét vetíti elő, hogy jelenleg az OECD országok közül hazánk fordítja a legtöbbet kultúrára, vallásra és rekreációra GDP arányosan, megközelítőleg annak 3,5%-át.¹⁰³⁹ A fentiek alapján látható, hogy a vallási helyszíneken megvalósuló fejlesztések elsődleges célja a helyi értékmegőrzés és a kulturális örökségvédelem,¹⁰⁴⁰ s az épületek turisztikai jellegű hasznosítása, látogatóbarát megújulása

¹⁰³⁴ „*Menjete be kapuin hálaénekekkel. Turisztikai fejlesztés a Debreceni Református Nagytemplomban*” c. ÉAOP-2.1.1/E-12-k2-2012-0008 sz. projekt nyilvános szerződési adatai. Forrás: https://emir.nfu.hu/nd/eupalyzat/index_TamProj.php?id=110973&akt_nyelv=hu&tipus=2 Letöltés ideje: 2013.10.26.

¹⁰³⁵ Az új padlózat az első találkozáskor komoly visszatetszést keltett az úm. nagyvárosi gyülekezeti tagokban is, de később megbarátkoztak vele. O.I. közlése. Debrecen, 2013.

¹⁰³⁶ Uő. Debrecen, 2022.

¹⁰³⁷ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁰³⁸ Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁰³⁹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 356.

¹⁰⁴⁰ LIGETI Ádám 2006. 2. 35–41.

igen gyakran csak az előbbi tevékenységekhez szükséges rendelkezésre álló pénzügyi források sikeres lehívását és felhasználását biztosítja.¹⁰⁴¹ Megállapíthatjuk, hogy a támogatási konstrukciók egyértelműen jelentős hatást gyakorolnak a hazai vallási turizmus konceptuális fejlődésére is, valamint pozitív hatást gyakorolnak az érintett egyházközségek tagjainak identitására is.

¹⁰⁴¹ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 16.

4. REFORMÁTUS TEMPLOMTURIZMUS AZ ÉSZAK-ALFÖLD RÉGIÓBAN

4.1. A TURISZTIKAI CÉLÚ TEMPLOMLÁTOGATÁSOK FORMÁI

A szakrális vonzerők elsődleges vallási funkciójuk mellé fokozatosan, azt kiegészítve nyerték el turisztikai szerepüket, majd lehetőség szerint egyre inkább a nagyközönség elvárásaihoz alakította azt a fogadóközösség.¹⁰⁴² E két funkció egymáshoz való viszonya alapján a vallási objektumokat három csoportba sorolhatjuk. Az első csoportba azok a szakrális épületek tartoznak, amelyek *kizárólag vallásgyakorlási helyszínül* szolgálnak, vagyis semmilyen szerepet sem játszanak a turizmusban. A második, vizsgálatunk szempontjából leginkább releváns csoportba tartozó vallási objektumok egyszerre töltenek be *vallásgyakorlási és turisztikai funkciót* is, a turisták fogadására az eredeti és elsődleges működés fenntartása mellett kerül sor.¹⁰⁴³

A harmadik, legkisebb csoport templomai kizárólag turisztikai attrakcióként, mondhatni *múzeumtemplomként* szolgálnak, s mára kizárólag a látogatók fogadására, az ő igényeik kielégítésére rendezkedtek be. A vizsgált templomok közül ebbe a csoportba tartozik a pápai ó-, a nagygyéci, a petőszinyei református és a késmárki evangélikus fatemplom. Továbbá ide tartoznak azok a *templomromok* is, amelyek statikai állapotukból fakadóan a „teljes értékű” objektumoktól merőben eltérő menedzsment eszközök alkalmazását igénylik, ugyanakkor látogatottságukat tekintve meghatározó vallásturisztikai vonzerőnek számítanak. Emellett még napjainkban is helyet adnak egyházi alkalmaknak, esküvőknek, keresztelőknek is, főként az elmúlt évtizedekben az esküvőturizmus területén tapasztalható erőteljes stílusváltozással párhuzamosan a különleges helyszínek iránti fokozódó népszerűségnek köszönhetően.

A *vallási vonzerő népszerűsége* alapján a turisztikai célú templomlátogatásoknak három típusát különböztethetjük meg. Az első csoportba azok a jelentős művészet-, művelődés- vagy kultúrtörténeti értékkel rendelkező vallási objektum tartozik, amikor azok a turisták elsődleges célpontjai, vagyis ilyenkor a vallási műemlékek a településen *önálló turisztikai attrakcióként* funkcionálnak. Esetükben az intenzív látogatóforgalomnak köszönhetően már egy tudatosabb és professzionálisabb látogatómenedzsmenttel találkozhatunk, s a fogadóközösség finansziális lehetőségei mentén a turisták fogadása, adott esetben programok szervezése külön apparátus révén történik. A Turizmus 2.0. stratégia turisztikai relevanciája alapján a szűkített értékkinccseket tekintve kialakított kategóriái közül ide sorolja az ún. *zászlóshajókat*, amelyek a látogatások fő motivációiként, központi elemként és önmagukban is vonzó attrakciókként egy-egy térség vagy akár régió egészének a turisztikai profilját

¹⁰⁴² LŐRINCZ Katalin 2008: 37–40; „A szakrális terek berendezkedtek nagy tömegű napi turistasereg fogadására is.” Lásd: BERKI Tibor – POHNER Tamás 2009: 247.

¹⁰⁴³ A fejezet részleges közzétételét lásd: P. SZÁSZFALVI Márta 2021, 2020, 2019a, 2019c, 2015, 2014, 2012b, 2012c.

befolyásolják.¹⁰⁴⁴ Emellett ide sorolhatjuk az ún. *értékkincs-bővítőket*, amelyek az utazások meghatározó elemei, s érdemben járulnak hozzá a desztináció értékajánlatához, de nem elsődleges motivációként működnek.¹⁰⁴⁵

A turisztikai templomlátogatások második típusa, amikor a látogatók a települést elsődlegesen egy másik attrakció miatt keresik fel, vagyis a szakrális objektum csak *turisztikai alternatívaként* működik az adott desztináción. Ebben az esetben tehát az egyházi helyszín nem képes önálló turisztikai vonzerőként funkcionálni, és az adott település turizmusában kevésbé meghatározó szerepet tölt be. A stratégia ezeket *értékkincs-kiegészítő*nek nevezi, melyek nem motiválják utazásra a turistákat, ugyanakkor a desztináción töltött idő során a program elemei lehetnek.¹⁰⁴⁶

A turisták figyelme azonban sokszor egyáltalán nem terjed ki a vallási helyszínekre, vagyis a templomok egy jelentős része *turisztikailag érdektelen*, s egyáltalán nem játszanak szerepet a turizmusban. Ennek egyrészt az lehet az oka, hogy eleve a település gazdaságában sem meghatározó a turizmus, így maga a templom még alternatív turisztikai vonzerőként sem képes működni. Másrészről kiemelkedő és/vagy ismert érték híján a vallási helyszín nem tud az egyébként turisztikailag frekventált település turizmusába sikeresen integrálódni. Ez a református templomok esetében a helyszíni vizsgálatok alapján fokozottan jellemző, a „*katolikus templomban valahogy több fantáziát látnak a turisták*”.¹⁰⁴⁷

Hasonló tapasztalatokról számoltak be Vaján, ahol a település elsődleges attrakciója a kastélymúzeum, és a szomszédos templom református mivolta gyakran már nem volt elég vonzó a látogatók számára. E kategóriába tartozó templomok gyülekezetei legfeljebb azon elenyésző, a településtörténeti előzményekből fakadó és a demográfiai adottságok determinálta rendszerességgel hazalátogató VFR és diaszpóra turistákkal¹⁰⁴⁸ számolhatnak, akik a településről elszármazottként keresik fel a templomot.¹⁰⁴⁹ Az ő látogatásukat azonban nem befolyásolja semmilyen turisztikai motiváció, csupán a templomhoz is kötődő lokális identitás, egyszerű nosztalgia.

¹⁰⁴⁴ Ilyen zászlóshajó a Budapesti Szent István Társszékesegyház, a Budavári Nagyboldogasszony-templom, a Budapesti Dohány Utcái Zsinagóga, a Debreceni Református Nagytemplom, az Esztergomi Prímási Bazilika és Szent Adalbert Központ, a pécsi Szent Péter és Pál apostolok Székesegyház, a Pannonhalmi Főapátság és Múzeum, a Tihanyi Bencés Apátság és Apátsági Múzeum, a bakonybéli Szent Mauriciusz Monostor, Zirci Ciszterci Apátság, a Csodarabbik Útja, Középkori Templomok Útja, Máriapócs Nemzeti Kegyhely, Mátraverebély-Szentkút Nemzeti Kegyhely és a zarándokutak. Lásd: MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 369.

¹⁰⁴⁵ Uő. 360.

¹⁰⁴⁶ Uő.

¹⁰⁴⁷ M.T. közlése. Tiszakürt, 2009; T.A. közlése. Vaja, 2017. Az általam vizsgált Jász-Nagykun-Szolnok megyei településre, Tiszakürtre érkező turisták egy csoportja például – akik egyébként az itteni Arborétum miatt keresik fel legfőképpen a települést – bár szívesen megtekintette volna a település templomát, mint vallási objektumot, de miután értesült róla, hogy az református, letett szándékáról, mondván „*abban nincs semmi érdekes*”. Uő.

¹⁰⁴⁸ PUSZTAI Bertalan 2017b: 166.

¹⁰⁴⁹ A vizsgált települések esetében elsősorban a II. világháború idején elhurcolt zsidó lakosok és az 1945 utáni kitelepítettek leszármazottairól, illetve a természetes gazdasági migráció során elköltözött egykori lakosokról beszélhetünk.

4.2. A VIZSGÁLT HELYSZÍNEK IRÁNTI KERESLET

4.2.1. *A vallási turisták típusai*¹⁰⁵⁰

A turisták csoportosítása számos tényező alapján történhet, a legjellemzőbb a tér, az idő, a motiváció és a társadalmi összetétel szerint történő differenciálás.¹⁰⁵¹ A földrajzi és az idő tényezője alapján szokás megkülönböztetni a turista, a kiránduló és a látogató kategóriáját. Az 1963-ban Rómában megrendezett ENSZ-konferencia a határokat átlépő külföldieket egységesen *látogatóknak* nevezi, őket pedig további két csoportra osztotta: a turistákra és a kirándulókra. A turisztikai szakirodalom ugyanezen határstatisztikai megközelítés alapján *turistának* azokat a belépő külföldieket, időszakos látogatókat tekinti, akik legalább 24 órát töltöttek Magyarországon területén.¹⁰⁵² A turista és a látogató közötti különbséget a turizmuskutatás jellemzően az adott desztináción töltött idő, vagyis az előbbieket a célállomáson 24 órát meghaladó, utóbbiakat pedig annál rövidebb időtartamú tartózkodás alapján definiálják.¹⁰⁵³ Rátz Tamara meghatározásában látogató minden olyan személy, aki az adott rendezvénysorozat keretében megrendezett kulturális eseményre ellátogatott, vagy meglátogatott egy várost. Így a teljes látogatói populációba a helyi lakosok, az egy napra a településre látogatók (a kirándulók vagy az egynapos látogatók), valamint a turisták is beletartoznak, vagyis azok is, akik legalább egy éjszakát töltöttek az adott városban.¹⁰⁵⁴

Kiránduló alatt azokat az államhatárt átlépő külföldieket értjük, akik ugyanazon határszakaszon keresztül érkeznek az országba, s kevesebb, mint 24 óra leforgása alatt el is hagyják azt. A kirándulók egyfelől nem éjszakáznak a felkeresett turisztikai célpont országában, és ugyanabba az államba térnek vissza, ahonnan érkeztek, miközben a ki- és belépéskor egyazon határszakaszon belül más határállomást is használatba vehetnek. A kirándulókra legjellemzőbb turistatípus a bevásárlóturista. A fenti határstatisztikai értelmezések alapján a vallási turizmus szempontjából vizsgált helyszíneinken potenciális kirándulóként a határmenti vidékekről, jellemzően a Partiumból vagy Felvidékről kiránduló turistákat kezelhetjük, akik az egynapos utazás során egy vagy több település templomát keresik fel.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵⁰ A turisták tipologizálásának vizsgálata a turisztikai szakirodalom struktúrája alapján a keresleti tényezők körében történik. Lásd: MICHALKÓ Gábor 2012a: 27.

¹⁰⁵¹ PUCZKÓ – RÁTZ 2011: 22-26; PUSZTAI Bertalan 2017a.

¹⁰⁵² Ez a határstatisztika azonban természetesen nem rögzíthette, hogy a beutazó külföldi állampolgár valóban turisztikai tevékenységet végez, vagy illegális munkát vállal. Michalkó Gábor a turista kategóriáját a térbeliség tényezőjét figyelembe véve a lakókörnyezetét átmenetileg elhagyó személyként definiálja. A lakóhely- és munkahelyen kívülséggel kapcsolatban kiemeli, hogy az az egyre szélesebb körben elterjedt üdülőházak, lakókocsik, rokonok kínálta vendégszobák, második otthonok világában ma már szinte értelmezhetetlen. Így az említett, az egyén számára lakó- vagy legalábbis ahhoz hasonló környezetként funkcionáló helyszínek a turizmus definiálásakor egy árnyaltabb „lakóhely elhagyás” perspektívát tesz lehetővé. Lásd: MICHALKÓ Gábor 2012a: 27, 18, 33.

¹⁰⁵³ Uő. 27.

¹⁰⁵⁴ RÁTZ Tamara 2007: 8.

¹⁰⁵⁵ Az Európai Unióhoz való csatlakozást követően a Schengeni Egyezményből fakadó határrendészeti kötelezettségek közismerten megváltoztatták a statisztikai adatgyűjtést. Ebből kifolyólag a Központi Statisztikai Hivatal 2004 óta külön adatgyűjtést végez a hazánkba érkező külföldiek utazásának sajátosságairól. Lásd: MICHALKÓ Gábor 2012: 27–28.

A *vallási térre történő reagálás* alapján Pusztai Bertalan három turistatípust különböztet meg. A „*benézők*” laza testtartással csak a templom közepét érintő sétával derítik fel azt. Az „*alaposak*” szintén minden vallási cselekedet nélkül, de nagyon körültekintően ismerkednek meg a szakrális térrel. Az „*elmélyülők*” vallási cselekedet nélkül, de valamilyen hangulat átélésére törekednek a templomban, leülnek a templompadba, félrevonulnak vagy barátkoznak a környezettel.¹⁰⁵⁶ A motiváció alapján történő turistatipologizálás a vallási turizmus esetében a fentebb már részletezett *vallási és nem vallási turista* típusának megkülönböztetését teszi lehetővé. Pusztai Bertalan a zarándok és a turista közötti különbségtétel során is motivációjukat és cselekvéseiket javasolja a vizsgálódás középpontjába állítani. Ez alapján *turista*, aki kizárólag turisztikai célpontként keresi fel az attrakciókat, ugyanaz a cselekvés határozza meg a kegyhelyek felkeresésekor is, mint más utazási célállomás esetén. A *zarándok* viszont Pusztai szerint érdeklődés nélkül halad el turisztikailag érdekes helyek mellett, sőt magának a kegyhelynek ez az oldala sem érdekli, s lemond számos evilági élvezetről.¹⁰⁵⁷

A vizsgált helyszínek látogatóinak *vallási összetételéről* és *vallásosságáról* is leginkább empirikus adatok, valamint a vendégkönyvi bejegyzések alapján tudunk képet alkotni, mivel jelenleg még nem állnak rendelkezésre pontos adatok. Támponot nyújthat a 2017–18-as felmérés, amelynek kérdőívét kitöltők között a „*gyülekezeti, egyházi csoport*” ~65%-os aránnyal bírt.¹⁰⁵⁸ A fogadóközösségek benyomásai alapján azonban a vizsgált helyszínekre jóval kevesebb egyházi, mint világi csoport érkezik.¹⁰⁵⁹ Eszerint a debreceni Nagytemplomban a csoportok kisebb hányada, ~30%-a egyházi csoport, s Nyírbátorban is hasonló arányról számolnak be, miszerint a csoportok 70%-a „*világi társaság*”, „*nem egyházi szervezésben érkező*” nyugdíjas, iskolás vagy pedagógus, és csak a 30%-a vallásos csoport.¹⁰⁶⁰ Az utóbbiba gyülekezeti kirándulók, egyházi iskolai vagy olykor az elsődleges célállomásként a máriapócsi kegyhelyet felkereső, de a híres nyírbátori református templom iránt is érdeklődő egyházi csoportok tartoznak.¹⁰⁶¹ Kivételt jelent a debreceni Kistemplom, ahol eleve az egyéni látogatók aránya magasabb, az ide érkező csoportok közül viszont egyértelműen a gyülekezeti kirándulók csoportja emelkedik ki, világi csoportok jelenleg kisebb számban érkeznek. Vaján a helyi tapasztalatok szerint gyülekezeti kiránduló viszonylag kevés érkezik, éves szinten 2–3 csoport.¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁶ PUSZTAI Bertalan 2003: 91.

¹⁰⁵⁷ Uő. 1998: 16; Vő. SÚLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 14. A kulturális vagy örökségi helyszíneket felkereső turisták között megkülönböztetik a vallásos turistákat, az áhítatos katolikusokat és azokat a kulturális turistákat, akik bár katolikusnak tekintik magukat, alapvetően nem az egyházi szertartások miatt keresik fel a szent helyeket. Lásd: IRIMIÁS Anna – MICHALKÓ Gábor 2013: 179.

¹⁰⁵⁸ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 51.

¹⁰⁵⁹ G.M.P. közlése. Csaroda, 2017; B.L.V. közlése. Csaroda, 2017; P.M.Gy. Csaroda, 2017.

¹⁰⁶⁰ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017; P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017. Érdemes megjegyezni, hogy a másik idegenvezető sokkal nagyobbra, 70-80%-ra becsülte a vallásos csoportok arányát. Uő.

¹⁰⁶¹ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017. A zarándokok útjukat gyakran szakítják meg kulturális attrakciók látogatásával, így például a mátraminszenti zarándokok a tákosi templomot tekintették meg útközben. Tákosi Református Egyházközség Vendégkönyve. 2017. október

¹⁰⁶² Külön kiemelték, hogy 2016-ban például a debreceni Kistemplom gyülekezete kereste fel a vajai templomot. B.T. közlése. Vaja, 2017.

Ezt a megoszlást a vendégekönvi bejegyzések is megerősítik. A 3. ábrán is látható, hogy a református gyülekezeti csoport a kilenc csoporttípus közül jellemzően a 3–4. legmagasabb, sőt Tákoson 2017-ben legnagyobb arányban ők érkeztek a csoportok közül.¹⁰⁶³ Ez azonban – az egyéb vallási csoporttal is összesítve – 10–26%-ot jelent a nem vallási csoportok 74–90%-os arányához viszonyítva. A fogadóközösségek tehát ezt az arányt igen pontosan érzékelik. Szemben a csoportok felekezeti megoszlásával, benyomásuk szerint ugyanis nincsenek túlsúlyban a református turisták, a fenti vendégekönvi elemzés azonban egyértelmű református többséget mutat a vallásos látogatócsoportok tekintetében. Vagyis a vizsgált református vallásturisztikai helyszínek látogatása fontos szerepet játszik a felekezeti identitás erősítésében, a desztinációk művészettörténeti értéküknek köszönhetően azonban természetesen nem csak a vallási csoportok számára bírnak vonzerővel.

A *vallásos attitűdöt* az előzetes bejelentkezés során közölt információk (pl. küldő szervezet) mellett a helyszínen tett gesztusok, nonverbális kommunikációk vagy a vendégekönvi bejegyzések alapján tudja a fogadóközösség felmérni.¹⁰⁶⁴ Egyéni turisták esetében egyfelől a vallásos alkalmakon való részvételen keresztül mérhető a vallásosság, amelyben viszont már másodlagossá válik a turista identitása. Másfelől a templomlátogatás alatt tett egyéni vallásos megnyilvánulás révén vélelmezhető vallásos vagy lelki nyitottság. Ez a helyi tapasztalatok szerint a látogatók kb. 40%-ára jellemző.¹⁰⁶⁵ Egyházi csoportoknál gyakori, a közös zsoltárecélés vagy imádság,¹⁰⁶⁶ katolikus látogatók esetében pedig a templomba belépve a keresztvetés,¹⁰⁶⁷ illetve ritkább esetben (~10%) a csoport egy-egy tagjánál egyéni, spontán a vezetés elején vagy végén történő imádkozás formájában ölt testet.¹⁰⁶⁸

Az *utazás intézményesítettsége* alapján *Eric Cohen* két fő típust, intézményesített és nem intézményesített turizmust különböztet meg, ennek megfelelően csoportosítva a turistákat is.¹⁰⁶⁹ A nem intézményesített turizmusra jellemző az egyéni utazás és a turizmusiparral való minimális kapcsolat. E típusba sorolható az ún. *vándor* típusa, aki teljesen újat keres, elkerüli a turizmussektort, beleolvad a helyi kultúrába, személyes kapcsolatba kerül a helyi lakosokkal, valamint az ún. *felfedező* is, aki az utazást egyénileg szervezi, „*le akar térni a kitaposott útról*”.¹⁰⁷⁰ Az intézményesített turizmus egyik résztvevő típusa az *egyéni tömegturista*, aki hasonló a vándorló és a felfedező típusához, de rugalmasabb, és mivel az utazás szervezett formáját választja, nem a valós desztinációt látja. A másik típus a *szervezett*

¹⁰⁶³ Csarodán 2010-ben 88:10 (12%), 2011-ben 81:12 (15%), Nyírbátorban 2014-ben 47:9 (20%), 2015-ben 47:12 (26%), Tákoson 2017-ben 69:18 (26%).

¹⁰⁶⁴ Vallásos megfogalmazás mellett gyakoriak a bibliai idézetek, egyéni vagy csoportos látogatók esetében is. Tákoson például egy magukat „*bringás vándorként*” megnevezett csoport is egy bibliai igével köszönte meg a tartalmas vezetést.

¹⁰⁶⁵ Az eredendően meglévő nyitottság mellett a látogatók egy része a fogadóközösség szerint „*lelki érintést*”, egy nagytemplomi vendégekönvi bejegyzés szerint „*lélekutazást*” is átérez templomlátogatása során. K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁰⁶⁶ K.Z.E., B.L.V, K.L. közlése. Tákos, 2021; G.M.P. közlése. Csaroda, 2017. Sz-I.N. közlése. Lónya, 2021.

¹⁰⁶⁷ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.; P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰⁶⁸ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰⁶⁹ COHEN, Eric 1974.

¹⁰⁷⁰ Uo; Vö. PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 24.

tömegturista, aki csomagtúrán vesz igénybe, nem lép ki saját „*környezeti buborékából*”, és kevés kapcsolata van a helyi kultúrával, illetve a lakossággal.¹⁰⁷¹

Szintén az intézményesítettség alapján tipologizálta a szakrális helyszíneken zajló turistafogadást és az ehhez kapcsolódó szolgáltatásokat az *English Tourism Council's Heritage Monitor*.¹⁰⁷² Az első csoportba az arányukat tekintve erősen helyszíntfüggő *zarándokok*, a szervezeten lelki gyakorlatra érkezők tartoznak, akik a célhelyszínekkel rendszeres kapcsolatban állnak, a zarándoklatokat gyakran maguk szervezik meg, program- és szolgáltatás igényük pedig értelemszerűen eltér az általános érdeklődésű turistákétól.¹⁰⁷³ A zarándokok jellemzően szívesen utaznak csoportosan, ami Michalkó Gábor és Irimiás Anna szerint növeli a biztonságérzetet, valamint az összetartozás, a közösség az élményhez is jelentősen hozzájárul.¹⁰⁷⁴

Az *egyedi érdeklődésű, felkészült „kultur-turisták”* típusára jellemző, hogy elsősorban kulturális és tudományos jellegű, vallási beállítottságuktól független érdeklődéssel keresik fel a vallási helyszíneket, amelyekről alapvető ismeretanyaggal bírnak, ezért pontosabb, leíró jellegű információkra van szükségük, és az ún. szuvenírek, ajándék-, illetve emléktárgyak helyett inkább a bővebb információt nyújtó kiadványokat, információs anyagokat igénylik.¹⁰⁷⁵

A harmadik vendégtípusba a *szervezeten érkező, a szent helyeket turisztikai attrakcióként értelmező látogatók* tartoznak a Heritage Monitor tipologizálása alapján. Ők alapvetően rövid ideig tartózkodnak a vallási helyszíneken, leginkább a látványos és könnyen értelmezhető bemutatási elemekre koncentrálnak, helyszíni vásárlásuk a szuvenírekre irányul, pedig élményeiket fotó- vagy videófelvételekkel örökítik meg.¹⁰⁷⁶ A *saját szervezésben érkező*, programjukat, időbeosztásukat maguk tervező vendégek típusának, mivel látogatásuk célpontjait érdeklődésüknek megfelelően választják ki, és idejüket maguk osztják be, a megtekintett helyszínnel kapcsolatos ismeretük magasabb, mint a szervezett formában érkezőké. Ezért részletesebb információkat is hajlandóak befogadni, motiváltságuk tekintetében pedig magasabb a vallási célú látogatás.¹⁰⁷⁷ E két utóbbi vendégtípus esetében tekinthetjük igazán relevánsnak a templomtúrákat.

A Turizmus 2.0. fejlesztési stratégia a vallási turizmus látogatóit két nagy csoportra osztja, a hazai és a külföldi látogatókra. A népszerűsítés kapcsán, mint potenciális célcsoportot említi a nem vallásos látogatókat, akiket a zászlóshajók révén lehet megszólítani, az oktatási intézményekből kikerült csoportokat (iskolások, táborozók), a természetjárókat és kerékpáros felfedezőket, a közép- és nagyvállalatok ún. céges elvonulóit, valamint a külföldi, az egyéni és a fiatal turistákat.¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷¹ Uo.

¹⁰⁷² NYÍRI Zsuzsanna 2004: 27–28.

¹⁰⁷³ Uő. 28.

¹⁰⁷⁴ MICHALKÓ Gábor – IRIMIÁS Anna 2013: 194.

¹⁰⁷⁵ Uo.

¹⁰⁷⁶ Uo.

¹⁰⁷⁷ Uo.

¹⁰⁷⁸ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 363, 366.

A vizsgált egyházközségek, mint fogadóközösségek konkrét, helyi turizmusfejlesztési stratégia híján¹⁰⁷⁹ még nem állítanak fel tudatosan, szakmai szempontok szerint kialakított turisztikai célcsoportokat. A turistákat elsősorban a helyi tapasztalatok, csoportképző sztereotípiák és a turisták esetleges önmeghatározásából származó ismeretek alapján tipologizálják. Az interjúalanyok leggyakrabban a „*csoporthoz*”, a „*családhoz*”, a „*kerékpáros*”, az „*iskolás*” és a „*nyugdíjas*” típusneveket használták. A jegyárak alapján történő kategorizálás révén használják a „nyugdíjas”, „iskolás”, „tanuló”, „*felnőtt*” kategóriákat, amely differenciáltabb jegypolitika mentén tovább bővíthet az óvodás, általános iskola alsó és felső tagozatos, középiskolás, egyetemista/főiskolás vagy vegyes kategóriákkal.¹⁰⁸⁰ Tudatosabb, turizmológiailag szakszerűbb meghatározás esetén már jellemző a „*kerékpárturista*”, a „*kultúrturista*” és az „*egyéni turista*” kifejezés is.¹⁰⁸¹ Itt kell megjegyezni, hogy a „*vallási turista*” megjelölést most még nagyon ritkán használták tudatosan a vizsgált fogadóközösségekben.¹⁰⁸²

A 2017–18-as felmérés szerint a vizsgált szatmár-beregi térségbe érkező turisták típusait tekintve legnagyobb arányban (~83%) a „*kiránduló turista*” csoport látogatja a térség templomait. Igen magas a „*kerékpáros túrázók, túrázók*” (~70%), a „*gyülekezeti, egyházi*” (~65%) és az „*iskolás, ifjúsági csoport*” (~50%) tagjainak aránya. A „*család*” és „*baráti társaság*” típusú látogatók közel azonos, ~34%-os arányban képviseltették magukat, az önmagát „*egyéni kiránduló, látogató, házaspár*” kategóriába soroló turisták aránya viszont már kevesebb, ~20% volt. A felmérést kitöltő látogatóknak körülbelül 32%-a „*egyesületi, közösségi szervezésű csoport*” tagjaként jelölte meg magát, valamivel kevesebb, ~23%-a „*nyugdíjas csoport*”.¹⁰⁸³ Ebben az esetben azonban mindenképpen számolhatunk átfedéssel, hiszen számos nyugdíjas egyesület szervez kirándulásokat a térségbe, és a kategóriák közötti választást befolyásolhatják egyfelől a kitöltés körülményei (pl. az egyesületek vezetőinek tudatosabb kitöltési útmutatásai), másfelől az adott turista önreprezentációja is.¹⁰⁸⁴

A felmérés eredményeit a vizsgált desztinációk vendégkönyvei és a helyszíni gyűjtések is alátámasztják.¹⁰⁸⁵ Az *egyéni turisták* arányaiban kevesebben keresik fel a térség templomait. Tákosra jellemzően négyes vagy kettes kiscsoportban, párokban, családi vagy kisebb baráti társaságok formájában érkeznek. Csarodára családok, egyéni kerékpárosok és tudatos, felfedező kultúrturisták

¹⁰⁷⁹ A vizsgált egyházközségek közül kivételt jelent Debrecen és Nyírbátor, ahol a fogadóközösség ismeri és használja a települési turizmusfejlesztési stratégiában használt kategóriákat. Így az utóbbi esetében például a 2016-os nyírbátori Gyógyhelyfejlesztési Stratégiában a célcsoportok között az ún. egészségtudatos közeg (külön korosztályra bontva), a többgenerációs családok, a baráti társaságok és a vallási turisták kategóriája is szerepel. Forrás: http://nyirbator.hu/app/webroot/images/uploads/files/2016_09_09.pdf Letöltés ideje: 2021.04.13. Ugyanakkor még ez a két egyházközség sem rendelkezik saját vallásturisztikai stratégiával.

¹⁰⁸⁰ Forrás: <https://www.nagytemplom.hu/bejelentkezes-csoportoknak/> Letöltés ideje: 2022.03.01.

¹⁰⁸¹ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017; B.L. közlése. Csaroda, 2017; Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

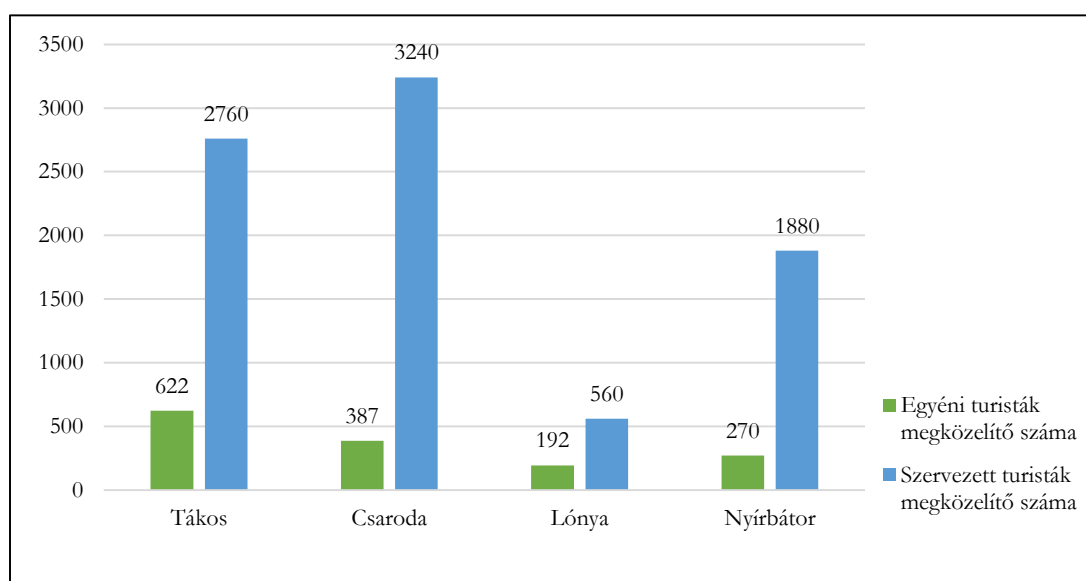
¹⁰⁸² Kivételt jelentenek a nyírbátori és a debreceni egyházközségek vezető tisztségviselői.

¹⁰⁸³ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 51.

¹⁰⁸⁴ A felmérés során nyitott kérdésként kellett a mérőlapot kitöltőnek meghatároznia, mely célcsoportba sorolja magát. A megjelölt százalékok a felmérés során feldolgozott 3000 válasz alapján kerültek kiszámításra. Lásd: Uo.

¹⁰⁸⁵ Tekintettel a pontos adatok hiányára, a vendégkönyvek esetében az egyéni bejegyzéseknél 2,5-szeres (tekintettel arra, hogy az egyéni látogatók is általában legalább ketten érkeznek), a csoportosaknál a vendégkönyvben is közölt csoportlétszámokat átlagolva 40-szeres szorzóval számoltunk, ami természetesen a pontos számokat nem, csupán az arányokat tudja reprezentálni.

látogatnak el egyénileg, akik gyakran már előre, akár egy félévvel az érkezés előtt bejelentkeznek, s nagyon alaposan körbejárják, „körbefotózzák” a templomot. Az itteni tapasztalatok szerint nagyobb a tudatos, mint a spontán egyéni látogatók aránya, a középkorúak között is főként olyan „tudatos családok turisták” érkeznek, akik „meg akarják mutatni a gyerekeiknek a templomot, és készítenek maguknak egy útvonalat”. Számukra különösen fontos lehet a látogatást segítő, főként online információkhoz való gyors hozzáférés és a tematikus útvonalak népszerűsítése. Lónyán egyenletesen oszlik meg az egyéni és a csoportos látogatók aránya, előbbi főként párok, leginkább budapesti nyugdíjas párok képviselésében.¹⁰⁸⁶ Vajára kevesebb egyéni látogató, elsősorban családok és kerékpárosok érkeznek. A nyírbátori református templomot az egyéni turistatípust tekintve elsősorban fürdőzők (családok, párok, baráti társaságok) és kiránduló kulturális turisták keresik fel.¹⁰⁸⁷

2. ábra. Az egyéni és a szervezett turisták aránya a vizsgált deszignációkban. Készítette: P. Szászfalvi Márta

A vizsgált gyülekezetek fogadóközösségének tapasztalatai, visszaemlékezései és a vendégkönyvek tanúsága szerint mindig is egyértelműen magasabb volt a szervezett csoportos látogatók aránya.¹⁰⁸⁸ Kivételt képez a debreceni Kistemplom, amelyet jelenleg még főként egyéni, spontán látogatók, kisebb baráti társaságok vagy családok keresnek fel nagyobb számban.¹⁰⁸⁹ Itt kell megjegyezni, hogy a visszaemlékezések szerint a nagytemplomi templomturizmus első évtizedeiben is elsősorban egyéni látogatók tekintették meg a templomot, és csak az 1990-es évektől nőtt meg látványosan a csoportos látogatók aránya.¹⁰⁹⁰ Ezt természetesen ebben az időszakban a politikai hangulat változása is elősegítette, összehasonlítva ugyanakkor a kistemplomi tendenciákkal,

¹⁰⁸⁶ Sz-I.N. közlése. Lónya, 2021.

¹⁰⁸⁷ B.G., P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

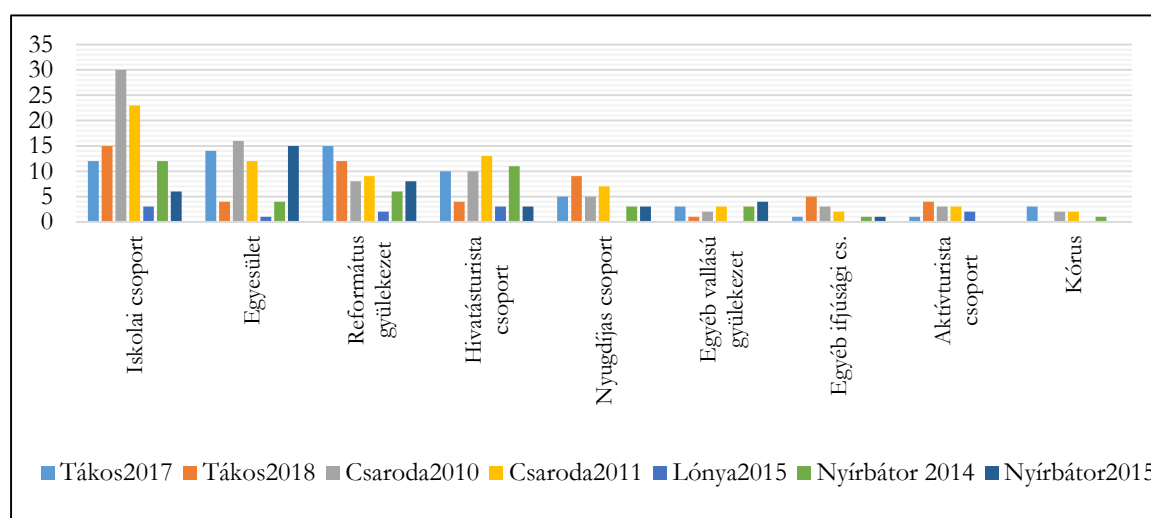
¹⁰⁸⁸ B.L., G.M.P. közlése. Csaroda, 2017.

¹⁰⁸⁹ A felújítás után ezen mindenképpen változtatni kívánnak, és a világi, főként az ifjúsági látogatói csoportok létszámát is növelni szeretnék. Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁰⁹⁰ V.Zs. közlése. Debrecen, 2022.

vélelmezhetjük, hogy egy-egy templom megtekintésének a szervezett csoportok programjába történő tudatos beillesztése hosszabb folyamat eredménye, mint a spontán látogatók érdeklődésének kialakulása.

A szervezettség különböző szintű lehet, jellemzően az útvonal minden óráját pontosan megtervezik, de olykor lehetőség van spontán módosításokra is. Gyakori, hogy az utazási idő kedvező alakulása, nemzetközi turizmus esetén például egy gyorsabb határátlépés¹⁰⁹¹ esetén még egy állomást be tudnak iktatni a programba, és a már előzőleg egyeztetett állomásra sem akarnak túl korán érkezni, mivel ebben az esetben a csoportösszezsúszás problémákat jelentene, főleg egy nagyobb létszámú diákcsoport esetében.

3. ábra. A szervezett csoportok aránya Csarodán, Tákoson, Lónyán és Nyírbátorban a vendégkönyvek alapján.
Készítette: P. Szászfalvi Márta

Nyírbátorban, Csarodán, Tákoson és Lónyán legnagyobb számban az iskolás-, az egyesületi- és a református gyülekezeti kirándulók csoportja képviselteti magát, az utóbbi kistépeléseken pedig a kerékpárturisták fokozott jelenléte is jellemző. Ez utóbbi típus aránya viszont a városi templomlátogatók között kifejezetten alacsony, sem a debreceni, sem a nyírbátori fogadóközösség nem érzi jellemzőnek, amit természetesen a jelenlegi kerékpár-túraútvonalak befolyásolnak. A vajai templomot a helyi tapasztalatok szerint főként a diákcsoportok tekintik meg, de a nyíregyházi túravezetők is nagy számban hoznak el turistacsoportokat a településre.¹⁰⁹²

A fogadóközösség érezhetően nagyobb hangsúlyt helyez a szervezett, csoportos turistákra, az egyéni spontán turistákat pedig láthatóan nehezebben tudják konceptualizálni. A fürdőző turistákat például egyik kistépelés fogadóközössége sem emelte ki a látogatói típusnál, egyedül Csarodán

¹⁰⁹¹ Így például Nyírbátorban is előfordult, hogy egy Nagybanjáról (Baia Mare, RO) induló diákcsoport (kb. 60 fő) vezetője félórával az érkezés előtt jelentkezett be a református templomba: „a határról csörgettek meg, hogy egy fél óra múlva érkezzenek, tudnánk-e őket fogadni”. P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁰⁹² T.A. közlése. Vaja, 2017.

említették meg a Gergelyugornyaról és Tivadarról érkezőket, de nem, mint fürdőzőket, hanem „*vízitúrázókat*”. Természetesen már a látogatók életkora és motivációja alapján is vélelmezhetjük, hogy például a gergelyugornyai fürdőzők valóban kisebb számban keresik fel a környék vallási műemlékeit. Ugyanakkor a vizsgált vallásturisztikai vonzerők fogadóközössége láthatóan a térség egyéb fürdődesztinációinak látogatóit kevésbé kezeli potenciális célcsoportként, s őket kevésbé tudja sztereotipizálni, mivel nem bírnak olyan jellegzetes attribútumokkal, mint például a kerékpárturisták.¹⁰⁹³

A vendégek különböző típusainak kiformalódása természetszerűen kívánja meg a turisztikailag jelentős települések esetében a szolgáltatások differenciálásának szükségességét is. Az üzemeltetők, esetünkben az egyházközségek tehát azon túlmenően, hogy kínálatukban egyre inkább a látogatói igényekhez akklimatizálódnak, meg kell teremteniük az összetett, különböző elvárásokhoz alkalmazkodó komplex turisztikai infrastruktúrát is. Ehhez azonban mindenképpen szükséges a célcsoportok pontos meghatározása és felmérése.

4.2.2. *A látogatók száma, demográfiai, vallási összetétele és felkészültsége*

Amint már fentebb említésre került, a hazai templomturisták demográfiai összetétele, felekezeti megoszlása és vallásossága a szükséges adatok hiányában pontosan nem ismert.¹⁰⁹⁴ A hiánypótló jelleggel készített 2017–18-as felmérés szerint a Középkori templomok útja állomásait kb. 24.000 látogató kereste fel két év alatt. *A látogatószám*mal kapcsolatban a készítők kiemelik, hogy a településenként mért – bár csak két évre vonatkozó –, valós érték több esetben jelentősen eltért a helyi becsült adatoktól,¹⁰⁹⁵ amit saját helyszíni kutatásaim is alátámasztanak. Tákoson például egy jelentős alulreprezentálást mutat az interjúk során közölt, becsült és a felmérések szerinti, valós adatok közötti különbség. A helyi fogadóközösség ugyanis csupán harmadára becsülte a tényleges 6200–6500 fős látogatószámot.¹⁰⁹⁶ Csarodán viszont épp ellentétes tendencia érvényesül, a fogadóközösség jelentősen túlbecsülte az átlagos látogatószámot: 10–12.000 főre becsülték 2017-ben az éves látogatottságot, miközben a felmérés arra az évre csupán 3700 körüli értéket mutatott.¹⁰⁹⁷

<i>Vizsgált helyszín</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>
Anarcsi református templom	n.a.	n.a.
Beregdaróci református templom	n.a.	984
Beregsurányi református templom	n.a.	n.a.
Csarodai református templom	3789	3723
Csegöldi görögkatolikus templom	103	n.a.

¹⁰⁹³ Lónyán az elkészülő Tisza-híd esetén potenciális célcsoportot a kisvárdai fürdőzőkben látnának. Sz-I.N. közlése. Lónya, 2021.

¹⁰⁹⁴ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 358.

¹⁰⁹⁵ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 48.

¹⁰⁹⁶ Uo. B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

¹⁰⁹⁷ B.L., G.M.P. közlése, Csaroda, 2017; DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 48.

Csengeri református templom	811	761
Csengersimai református templom	n.a.	n.a.
Fehérgyarmati református templom	n.a.	n.a.
Gacsályi református templom	105	223
Gyügyei református templom	918	1621
Jánkmajtisi római katolikus templom	112	n.a.
Kisszekeresi református templom	308	203
Kölcsei református templom	n.a.	454
Laskodi református templom	n.a.	n.a.
Lónyai református templom	455	1213
Márokpapi református templom	496	459
Nagyari református templom	381	257
Nagyszekeresi református templom	422	592
Sonkádi református templom	1330	1353
Szabolcsi református templom	3972	4129
Szamosújlaki református templom	398	761
Szamosatárfalvai református templom	n.a.	294
Székelyi református templom	n.a.	n.a.
Tarpai református templom	n.a.	n.a.
Tákos református templom	6250	6507
Tiszaszentmártoni református templom	86	10
Túristvándi református templom	381	237
Túrricei református templom	n.a.	n.a.
Vajai református templom	794	187
Vámosatyvai református templom	459	594
Vámosoroszi református templom	452	363

1. táblázat. *A Középkori templomok útja állomásainak látogatottsága 2017–2018-ban*¹⁰⁹⁸

A vajai fogadóközösség – szintén a fejlesztések miatt vezetett – statisztikája szerint a felújítások óta évente kb. 500 látogató tekinti meg a templomot, a felmérés 2017-re 794, 2018-ra 187 látogatót mutatott ki.¹⁰⁹⁹ A fogadóközösség által is alacsonynak ítélt számot azzal indokolják, hogy a templom „*nincs benne a köztudatban*”, „*Vaját már nem tekintik olyan érdekesnek*”, „*nem is erre vannak berendezkedve*”, értve ezalatt a freskók hiányát, megerősítve magukban azt, hogy a térségbe látogatók ezért inkább csak Csarodát és Tákoszt keresik fel, mivel az ismertebb és érdekesebb.¹¹⁰⁰ A nyírbátori református templom látogatóinak számát a fejlesztési pályázat miatt most már folyamatosan mérik, ez évente kb. 7000 fő.¹¹⁰¹

A turisták *demográfiai összetételének* vizsgálatakor jelenleg csak a fogadóközösség megfigyeléseire és a vendégkönyvekre támaszkodhatunk, a 2017–18-as felmérés csak a projekt keretében szervezett örökségtúrákon résztvevőkről közöl ilyen adatokat.¹¹⁰² Tekintettel arra, hogy az egyházközségek még nem vezetnek semmiféle kimutatást a látogatókról, még a szervezett csoportok esetében sem, a

¹⁰⁹⁸ Forrás: DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 49–50.

¹⁰⁹⁹ Uo. B.T. közlése. Vaja, 2017.

¹¹⁰⁰ Analógiaként Laskod, Baktalórántháza és Kisvárda példáját hozzák, ahova szintén kevés turista érkezik. Ez utóbbi esetében is inkább csak a várat tekintik meg a helyiek szerint. B.T. közlése. Vaja, 2017.

¹¹⁰¹ A református egyházközség mellett a Várkastélyban mérik a látogatók számát. A településre érkező látogatók többsége a múzeumba is bemegy, ugyanakkor, ahogy a számok is mutatják, a református templomot megtekintő közel 7000 látogatóból csak 3400 nézi meg a múzeumot is, mivel jobban vonzza őket a két templom, meg az idő szűkössége miatt is, inkább a református templomot választják. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹⁰² Az örökségtúrák résztvevők 50%-a alkalmazotti munkaviszonyban áll, 10%-a vezető beosztású vagy saját vállalkozást irányít. 12%-a diák vagy nyugdíjas is részt vesz kerékpártúráján. Lásd: DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 325.

vendégkönyvek csak az azt kitöltők, a bejelentkezések pedig csak az azzal élők esetében nyújtanak segítséget, ezért a demográfiai vizsgálat adatai sem lehetnek teljesen reprezentatívak.

A nyírbátori helyi megfigyelések szerint a látogatóknak ~40%-a nyugdíjas, ~30%-a középkorú, „dolgozó” vendég, ~30%-a pedig iskoláskorú, diák.¹¹⁰³ Tákosra főként diákok és nyugdíjasok érkeznek, középkorúak kisebb számban. Csarodán a fogadóközösség szerint a középkorúak aránya is magas, a látogatók 50%-a közép-, 50%-uk pedig iskolás vagy nyugdíjaskorú.¹¹⁰⁴ Hasonlóan alakul a debreceni Nagytemplomban is a látogatók életkor szerinti megoszlása, mivel fiatalok és idősebbek itt is magasabb, középkorúak pedig alacsonyabb arányban érkeznek.¹¹⁰⁵

4. ábra. Az 1985–99 közötti nagylónyai templomlátogatók munkajelleg szerinti megoszlása.
Készítette: P. Szászfalvi Márta

A vendégkönyvi bejegyzések is csupán a szervezett csoportos látogatók életkorának meghatározásában nyújtanak támpontot, az egyéni turistákról nem. A 3. ábrában közölt adatok szerint a csoportos templomlátogatók 31,6%-át ifjúsági, 9%-uk nyugdíjas csoportos turisták teszik ki, ami jellemzően nyugdíjasokból álló gyülekezeti kirándulók csoportjával is számolva összesen 25,6%-ot jelent, 42,8%-uk pedig főként középkorúakból álló hivatás- és aktív turistákból, vagy egyesületi tagból tevődik össze. Bár ezek az adatok csupán a sporadikus vendégkönyvi bejegyzések alapján készültek, és csak a szervezett csoportokra érvényesek, megerősítik a fogadóközösség tapasztalatait, miszerint a templomlátogatóknak közel fele középkorú. Egyéni nyugdíjas látogatók aránya a desztinációk közül leginkább a nagylónyai templomban emelkedik ki, főként a fővárosból érkezők révén, amit a vonzerő eddigi ismeretlenségével magyarázhatunk, mivel ezt még nem láttak, a már többször felkeresett csarodai és tákosi templommal szemben.¹¹⁰⁶ Ebből kifolyólag vélelmezhetjük, hogy a település elsősorban a térségbe visszatérő, de az újdonságra vágyó, magasan képzett szeniorturisták egyik fontos célállomása lesz.

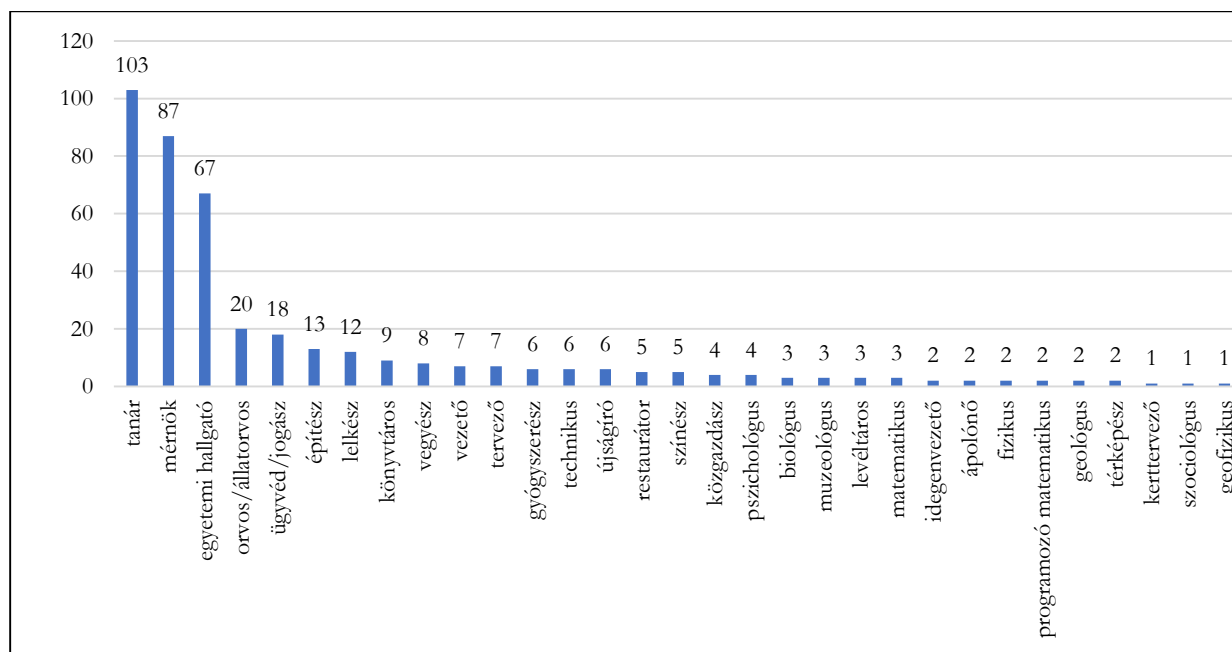
¹¹⁰³ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹⁰⁴ B.L., G.M.P. közlése. Csaroda, 2017.

¹¹⁰⁵ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹¹⁰⁶ A tapasztalatok szerint a térségben több napig tartózkodó turisták második napja Szatmárba és/majd a Rétközbe irányul. Sz.-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

A látogatók *iskolázottságát* tekintve a 2017–18-as felmérés szerint a térségbe érkező látogatók magasan képzettek, a megkérdezettek 70%-a diplomával rendelkezik.¹¹⁰⁷ Ezt a vizsgált desztinációk fogadóközösségének tapasztalatai is megerősítik. A turisták *társadalmi rétegzettségéről*, foglalkozási viszonyairól egyáltalán nem állnak rendelkezésre mérési adatok, csupán a vendégkönyvekből tudunk erre következtetni, tekintetbe véve a szervezett csoportos látogatók bejegyzéseit, akik között is igen magas a magáncégek és a közigazgatási szervezetek dolgozóinak aránya.

5. ábra. Az 1985–99 közötti lónyai, szellemi foglalkozású templomlátogatók megoszlása.
Készítette: P. Szászfalvi Márta

Az egyéni látogatók ugyanis csak nagyon ritkán tüntetik fel foglalkozásukat, s ráadásul épp a magasan képzett látogatók a legkevésbé motiváltak a vendégkönyvbe történő bejegyzésben. Kivételt képez ez alól az 1985–99 közötti lónyai vendégkönyv, amelybe a látogatók a foglalkozásukat is rögzítették. Ebben az időszakban is kifejezetten magas, 90% volt a szellemi foglalkozású látogatók aránya (5. ábra), azon belül is a tanárok, mérnökök, orvosok, ügyvédek/jogászok, építészek, lelkészek és könyvtárosok keresték fel legnagyobb számban a lónyai református templomot (4. ábra).¹¹⁰⁸ Mindezek alapján természetesen nem tudunk pontos következtetést levonni az aktuális templomlátogatók foglalkozási viszonyairól és iskolázottságáról, figyelembe véve azonban a fogadóközösség tapasztalatait is, vélelmezhetjük a fentebbi megoszlás kontinuitását. Ez pedig egyértelműen szükségessé tesz egy újfajta marketinget is a más foglalkozású látogatók megnyerésére.

¹¹⁰⁷ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 57.

¹¹⁰⁸ A foglalkozási rétegek meghatározásáról lásd: KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 2018; BUKODI Erzsébet–ZÁHONYI Márta 2005.

Évente több, *felsőoktatási intézmény*hez kötődő szervezett csoport is felkeresi a térség templomait oktatók és/vagy külföldi vendégek szakmai kirándulásának keretében. A pontos adatokkal szolgáló lónyai vendégkönyvek alapján a rendelkezésre álló 14 év alatt 67 felsőoktatási hallgató kereste fel a lónyai templomot, ami az összlátogatottság 16%-a, és a harmadik legmagasabb csoportnak számít a tanárok és mérnökök után. A feltételezhető érdeklődés ellenére azonban igen alacsonynak tekinthető a csoportos felsőoktatási hallgatók aránya a többi szervezett kirándulócsoporthoz képest, még az egyetemváros, Debrecen templomaiban is.¹¹⁰⁹ Ezért ezen célcsoport esetében a jövőben mindenképpen szükséges az egyházi desztinációknak sokkal tudatosabb, célirányos marketinget alkalmazni.

A látogatók foglalkozásából alapvetően következtethetünk a látogatók *felkészültségére* is. Jónás-Berki Mónika és Rátz Tamara szerint a vallási turizmusban érdekelt vendégek befogadási igénye az átlagosnál magasabb.¹¹¹⁰ Ezt a helyszíni mérések és vizsgálatok is alátámasztják. A nyírbátori templomlátogatók esetében e tekintetben egy heterogénebb kép rajzolódik ki a többi desztinációhoz képest, ami a településre irányuló konferencia- és wellnesssturizmus együttes érvényesülésével hozható összefüggésbe. A református templomot ugyanis a hozzáértő szakemberek (történész, művészettörténész vagy építész) mellett felkészületlen, spontán wellnessturisták is nagy számban tekintik meg.¹¹¹¹ A nyírbátori fogadóközösség szerint a látogatók 30–40%-a „*értelmiségi vendég*”, már rendelkezik egy alapvető tájékozottsággal, „*látszik, hogy már hallottak róla, rákerestek a templomra*”,¹¹¹² és jellemzően igen érdeklődőek, a vezetés után további kérdéseket tesznek fel a Báthory család- és a templom történetéről, illetve az egyházzal kapcsolatban.¹¹¹³

A Csarodára, Tákosra és Lónyára érkező turisták többsége a fogadóközösség tapasztalatai szerint rendelkezik egy alapfokú tájékozottsággal a templomról, s bár a nyírbátorihoz képest szűkebb, mégis egy igen magasan képzett, felkészült és tudatos látogatói kör is felkeresi a híres templomokat,¹¹¹⁴ akik gyakran a vonatkozó szekunder forrásokkal vagy legalábbis azok pontos ismeretével érkeznek a desztinációra.¹¹¹⁵ Vaján a tapasztalatok szerint a csoportok általában felkészültek, az ide érkező egyéni turisták viszont alig rendelkeznek előzetes ismeretekkel.¹¹¹⁶ A debreceni Nagytemplom turistái is bírnak egy alapfokú tájékozottsággal, ugyanakkor bizonyos egyháztörténeti adatok, még a gyülekezeti közegeből érkező látogatók előtt sem ismertek, melyeket a fogadóközösség szerint sokkal jobban

¹¹⁰⁹ A Kistemplomot minden évben felkeresik a nyári egyetem résztvevői közül, azonban ők sem nagy számban, nagycsoportban. Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹¹¹⁰ JÓNÁS-BERKI MÓNIKA – RÁTZ TAMARA 2012: 30.

¹¹¹¹ B.G. közlése, Nyírbátor, 2017.

¹¹¹² P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹¹³ A vallásos vendégek számára külön érdekességként, újdonságként szolgálnak az egykori katolikus részekről, az oltárról, a sekrestyéről, a pasztoforiumról, a papi ülőfülkéről, illetve az oratóriumról szóló információk. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹¹⁴ G.M.P. közlése, Csaroda, 2017.; B.L.V. közlése, Tákos, 2017., Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

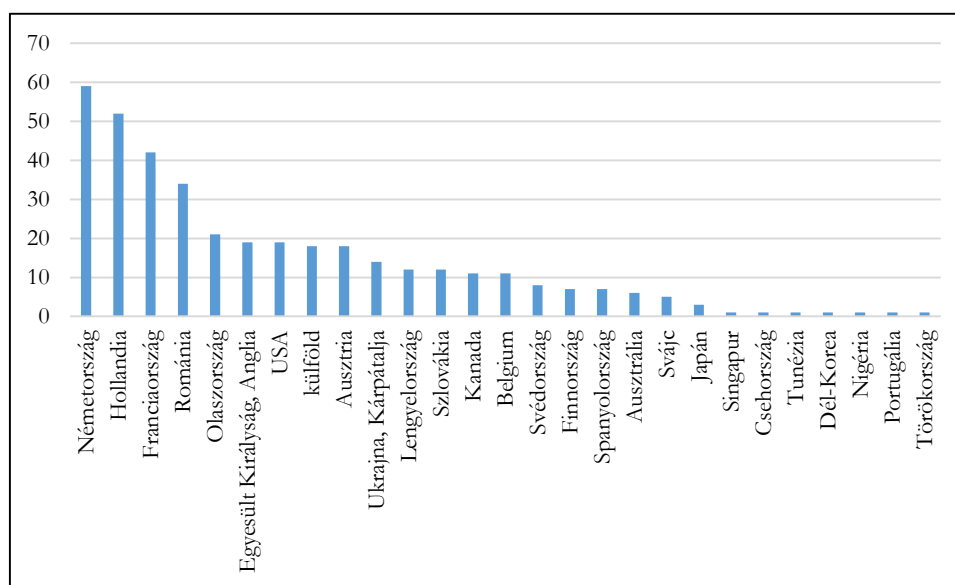
¹¹¹⁵ Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹¹¹⁶ T.A. közlése. Tákos, 2017.

kellene promotálni. Így például az 1567-es debreceni zsinatnak helyet adó ún. Imaterem, északi sekrestye a helyi fogadóközösség szerint, mint a református egyház megalakulásának, önállósulásának helyszíne akár egy „református Mekka” is lehetne a vallási turisták számára.¹¹¹⁷

4.2.3. A vonzáskörzet

A vizsgált desztinációk *vonzáskörzet*üket tekintve igen széles földrajzi lefedettséggel rendelkeznek a fogadóközösség és a vendégek könyvek tanúsága szerint is. Balogh András és Deák Attila által végzett primer vizsgálatok alapján a térségbe irányuló turizmus fő kibocsátó területének a magyar fő- és a nagyvárosok, illetve több erdélyi nagyvárosok számítanak.¹¹¹⁸ Az irányítószámot a vizsgált felső-Tisza-vidéki egyházközségek csak esetlegesen rögzítik, azt legfeljebb a számlaigénnyel fellépő látogatóktól kéri el. A csoportok előzetes bejelentkezései és a velük való spontán, helyi beszélgetések alkalmával azonban szinte minden esetben megkérdezik, honnan érkeznek a látogatók. Mivel azonban erről nem vezetnek pontos kimutatást, e tekintetben csak az egyházközségek emlékeztérére és a vendégek könyvekre hagyatkozhatunk.

6. ábra. A vizsgált térségbe irányuló nemzetközi turizmus küldőországai a vendégek könyvi bejegyzések alapján a mintaévek összesítésében.
Készítette: P. Szászfalvi Márta

Ez alapján elmondhatjuk, hogy a *nemzetközi turizmust* tekintve a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe érkező vendégek elsősorban a környékbeli országokból, Romániából, Ukrajnából, Szlovákiából és Lengyelországból érkeznek.¹¹¹⁹ A templomokba irányuló külföldi turizmusra

¹¹¹⁷ O.I. közlése. Debrecen, 2022. 2010-ben az akkor épülő Emlékkert rekonstrukciós munkálataihoz kapcsolódóan a Déri Múzeum munkatársai régészeti feltárást végeztek, és a nyolc gyermeksír mellett több, korábban ott állt templom maradványai kerültek elő. Lásd: D. SZABÓ László 2016.

¹¹¹⁸ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 13.

¹¹¹⁹ SZ.N. 2020a: 41.

vonatkozó kérdésre az interjúalanyok minden esetben az eddigi legtávolabbi országot jelölték meg, mondván, hozzájuk „*a világ minden pontjáról érkeznek turisták*”. Ezt a vendégkönyvek is alátámasztják, mivel még Szingapúrból, Japánból, sőt Nigériából érkezett turista bejegyzésével is találkozhatunk.¹¹²⁰ A küldőországok arányai természetesen sokat változtak az elmúlt évek során.¹¹²¹

A vendégkönyvek szerint (7. ábra) 1989-ben Csarodára Németországból, Franciaországból és Hollandiából érkeztek külföldi turisták. A 2010-es években ez a sorrend némileg módosult, a küldőországot tekintve legmagasabb arányt Franciaország képviseli, amelyet pedig Németország és Románia követ. Nyírbátorban 1985-ben szintén a holland és a német turisták aránya emelkedik ki, őket követik számarányaikban az osztrák és a francia vendégek. Az 1980-as évek végén természetesen – figyelembe véve az ismert közpolitikai történéseket – igen magas a külföldi turisták aránya, amely a későbbi években aztán mérséklődik. A 2010-es években Nyírbátorba a legnagyobb arányú küldő ország Románia, Német-, Francia és Lengyelország volt. A településre érkező külföldiek a helyi tapasztalatok szerint a település minden nevezetességét megtekintik, „*ők nem mazsolázzák ki a református templomot*”, így a múzeumba érkező ~3800 látogató 3–4%-át kitevő külföldi turistától elkért irányítószám alapján már egy megközelítő képet tudunk rajzolni a református templomba irányuló nemzetközi turizmusról is.¹¹²² Az évente a református templomot is felkereső – ez alapján számított – ~150 külföldi turista elsősorban Angliából és Németországból érkezik, a fogadóközösség véleménye szerint speciális érdeklődésűek, és sokuk a nyírbátori múzeumba is csak a stallum miatt látogat el.¹¹²³ A helyi tapasztalatok szerint minden évben van olyan kb. 10 külföldi turista, aki kifejezetten a református templom miatt utazik Nyírbátorba.¹¹²⁴

Tákosra a nemzetközi turizmust tekintve, a rendelkezésre álló kevés adat alapján, ugyancsak Német-, Francia- és Olaszországból, főként egyéni és spontán, főként családok, leginkább házaspárok érkeznek, gyakran lakókocsival.¹¹²⁵ A lónyai vendégkönyvek szerint a helyi templom még a rendszerváltás külpolitikailag aktív éveiben is kevésbé kiemelkedő közvetlen célállomása volt a nemzetközi turizmusnak, egy-egy holland, német, kárpátaljai és kanadai bejegyzéssel találkozunk csak. Ez a 2010-es években sem változik jelentősen, sporadikus francia, német és brit vendég bejegyzése tűnik fel a vendégkönyvekben. Ezt a jelenlegi fogadóközösség tapasztalata is megerősíti, miszerint legfeljebb csak a határmenti, kárpátaljai turisták keresik fel a templomot,¹¹²⁶ mely küldőterületre igyekeznek a későbbiekben is fokozott hangsúlyt helyezni.¹¹²⁷

¹¹²⁰ Csarodán Brazíliát, Kínát, Japánt, Svájcot, Tákoson pedig Angliát, Németországot, Ausztriát és szintén Japánt említették meg. B.L. közlése. Csaroda, 2017; B.L.V. közlése. Tákos, 2017; K.Z.E. közlése. Tákos, 2021.

¹¹²¹ Az alábbi elemzés és ábra mintaévei a rendelkezésre álló jegyzőkönyvek alapján 1989/1985 és 2014/15/17/18 voltak.

¹¹²² B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

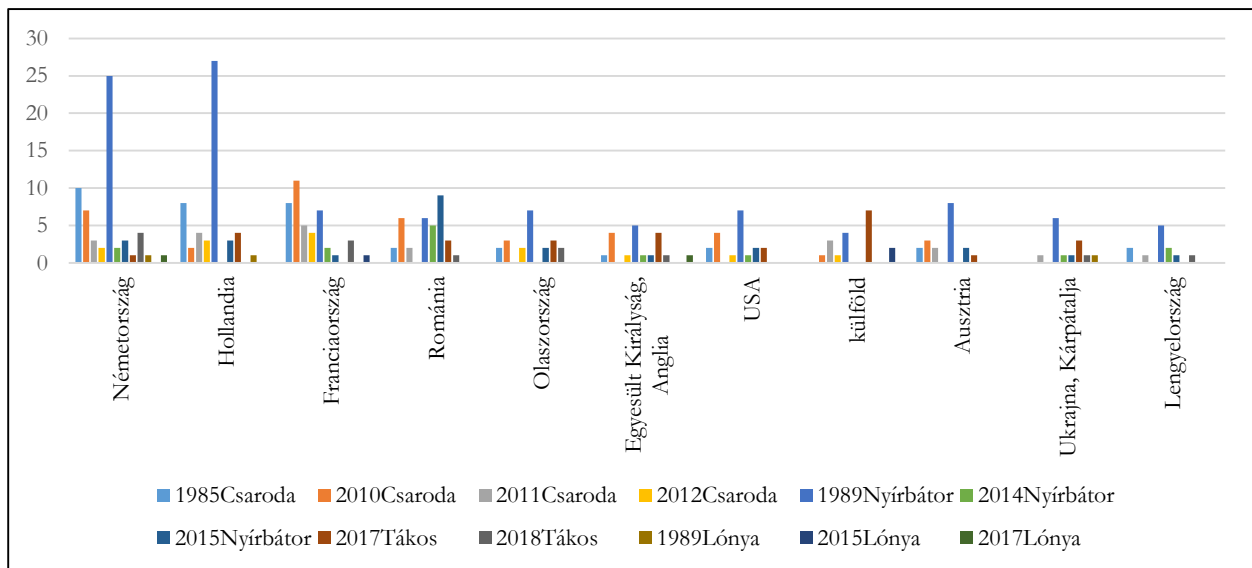
¹¹²³ Uő.

¹¹²⁴ P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹²⁵ B.L.V. közlése, Tákos, 2017. Esetükben egy erős pozitív visszacsatolást reprezentál, hogy számos külföldi turista küldött a tákos idegenvezetőknek hazaérkezésük után köszönő lapot. K.Z.E. közlése. Tákos, 2021.

¹¹²⁶ Egy munkácsi idegenvezető rendszeresen hoz csoportokat Lónyára. Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹¹²⁷ Ezt segítheti a jelenlegi lelkészpár nőtagjának kárpátaljai származása is. Uő.

7. ábra. A vizsgált településekre irányuló nemzetközi turizmus főbb küldőországai. Készítette: P. Szászfalvi Márta

A vendégkönyvi bejegyzések alapján megállapíthatjuk, hogy a templomokat felkereső külföldi látogatók túlnyomó többsége nem önállóan, hanem belföldi turistával együtt, hivatás- vagy VFR-turistaként érkezik a térségbe. Előbbinél kiemelkednek az egyházi, a testvérvárosi¹¹²⁸ és egyetemi hivatalos nemzetközi kapcsolatok, főként a keleti régió egyetemvárosaiból (Debrecen, Miskolc, Nyíregyháza, Sárospatak) érkeznek nagy számban külföldi turisták a térségbe, értelemszerűen az ottani intézményes kapcsolatok és szakmai rendezvények szabadidős programjainak keretében.¹¹²⁹ A VFR turistákhoz sorolhatjuk a településről elszármazottakat is, ami indokolja az arányait tekintve magasabb számú svéd vagy amerikai vendégeket.¹¹³⁰ Esetükben tehát vélemezhetően nem tudatos választásról van szó, vagyis alapvetően nem a nemzetközi turisták vonatkozásában funkcionál ismert és kedvelt desztinációként az adott szakrális helyszín, hanem az említett személyes kapcsolatainknak köszönhetően, a hivatás- és VFR turizmuson keresztül érvényesül.¹¹³¹

A határközeli vallásturisztikai helyszíneken jelentős a magyarlakta területekről érkezők aránya.¹¹³² Bár Nyírbátor földrajzi adottságainak köszönhetően Kárpátalja, Szatmár és Erdély felé vezető útvonalak találkozásánál fekszik, ez a lehetőség a helyi fogadóközösség szerint nincs eléggé kihasználva.¹¹³³ A „keleti határrésze” előnyét elsősorban az erdélyi gyülekezetek érkezésében látják, mivel

¹¹²⁸ Vaján csak a testvérvárosból, Székelyvajáról érkezőket említették a külföldi vendégek közül. B.F. közlése. Vaja, 2017.

¹¹²⁹ Tákoson a térség egyházközségi vezetői svájci és német vendégeit emelik ki, akiknek megmutatják a templomot. B.L.V. közlése. Tákos, 2021. A francia vendégek egy része, ahogy a vendégkönyvekből is kiderül, a Comenius program keretében tartózkodik Magyarországon, és vélemezhetően alternatív szabadidős programként tekintik meg a beregi templomokat.

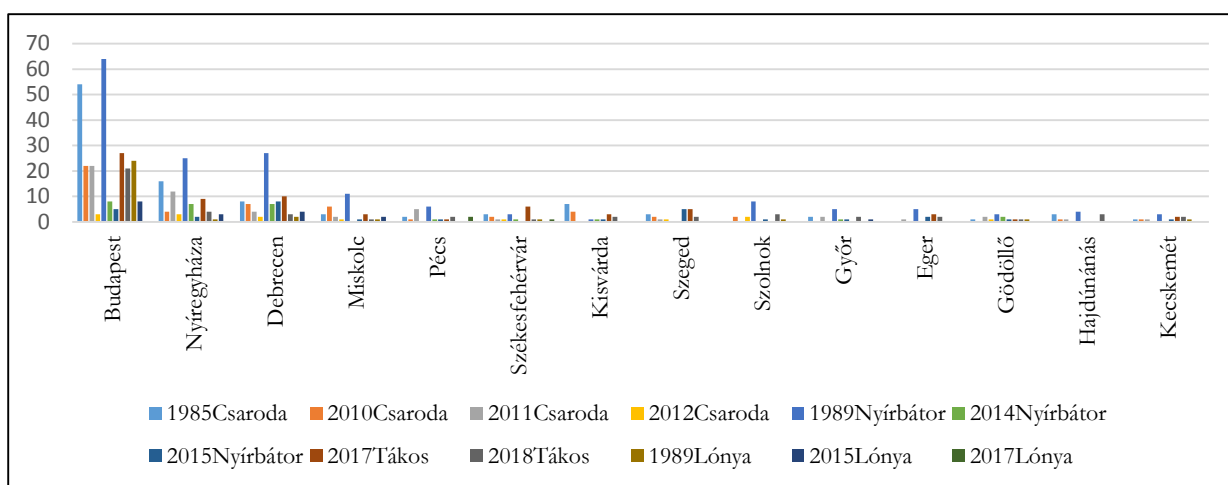
¹¹³⁰ Lónyára is a településről elszármazott, svéd állampolgárságú vendégek érkeztek például 1989-ben nagy számban.

¹¹³¹ Itt érdemes megjegyezni, hogy a debreceni Nagytemplom fogadóközösségének tapasztalata szerint az oda irányuló nemzetközi turizmus az egyéni turisták főként az egyetemisták, a szervezettek pedig a városba érkező sportturisták köréből kerül ki. K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹¹³² MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 358.

¹¹³³ B.G., Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

Kolozsvárról egyre több csoport utazik a településre.¹¹³⁴ Bár a nyírbátori fürdő külföldi látogatói alapján kevésbé tudunk közvetlen következtetést levonni a templomi látogatókra vonatkozóan, mivel a wellnessutisták esetében nincs olyan erős tudatosság és ebből kifolyólag a számokban is kimutatható egyenes arányosság, mint a múzeumot felkereső kultúrutisták között, a fogadóközösség szerint legnagyobb számban Partiumból érkeznek. Ez azonban az elmúlt években némi visszaesést mutat, mivel Szatmárnémetiben is nyílt egy komolyabb fürdő. A testvérvárosi kapcsolat és a Hajdúszoboszlóval való jó viszony ellenére lengyel turisták szinte egyáltalán nem érkeznek csoportosan, egyéni turista is csak kisebb számban. Emelkedő tendenciát mutat viszont a településre irányuló Szlovákiából érkező nemzetközi turizmus.¹¹³⁵

8. ábra. A vizsgált településekre irányuló belföldi turizmus főbb küldőtelepülései. Készítette: P. Szászfalvi Márta

A hazai kulturális utazások, így a vallási turisták résztvevői is jellemzően *belföldi turisták*.¹¹³⁶ Ezt a megyei szálláshelyeken töltött vendégéjszakákra vonatkozó statisztikák is megerősítik, miszerint a vendégek 77%-a belföldi turista volt.¹¹³⁷ A belföldi turizmust tekintve a helyi fogadóközösség szerint Tákos és Lónyát legnagyobb számban budapesti, illetve dunántúli turisták keresik fel, Nyírbátorba leggyakrabban szintén a Dunántúlról, Budapestről, Debrecenből és Nyíregyházáról,¹¹³⁸ Csarodára Gergelyiugornyáról és Tivadarról az ottani vízitúrázók,¹¹³⁹ „kenusok” érkeznek nagy számban.¹¹⁴⁰ Vaján szintén a Dunántúlt, illetve Debrecen és Eger városát jelölték meg, mint gyakori küldőterület.¹¹⁴¹ Mindezt a vizsgált vendégkönyvek is alátámasztják (8. ábra), melyeknek adott mintaévben települési összesítésben a térségbe érkező belföldi turisták küldőterületeként egyértelműen kiemelkedik a

¹¹³⁴ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹³⁵ Uő.

¹¹³⁶ NEMZETI TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 51.

¹¹³⁷ SZ.N. 2020a: 39.

¹¹³⁸ P.M.Gy., B.G., T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

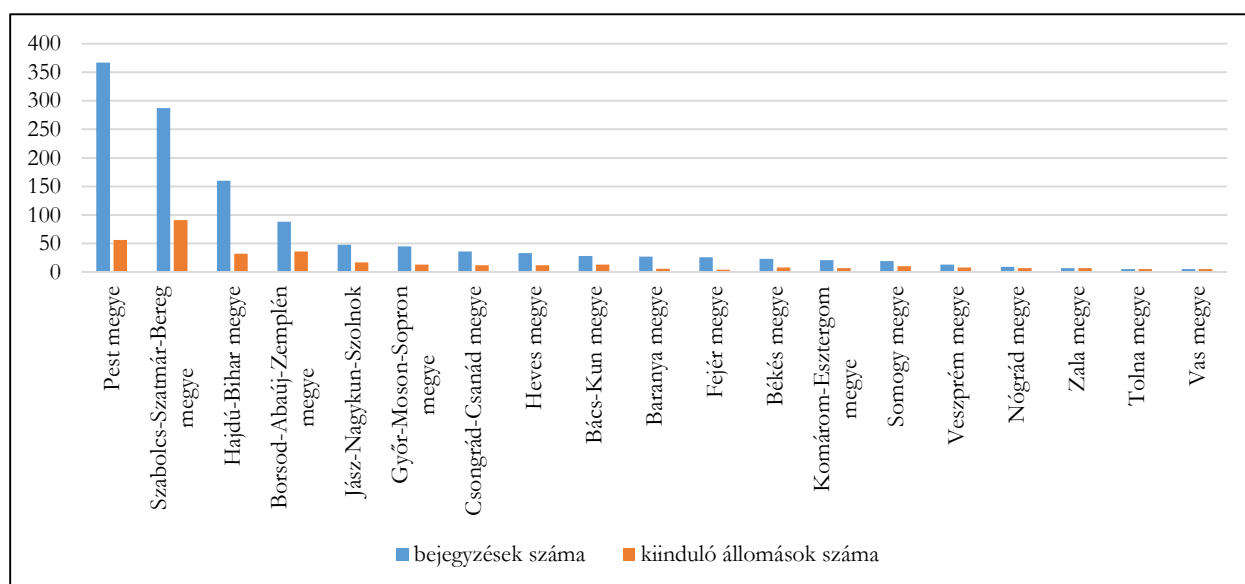
¹¹³⁹ B.L. közlése. Csaroda, 2017.

¹¹⁴⁰ Dunaharaszti Öreg Kenusok. Csaroda vendégkönyv, 2011. július 2.

¹¹⁴¹ T.A. közlés. Vaja, 2017.

főváros, illetve Nyíregyháza és Debrecen. A megyeszékhelyek közül Miskolc, Pécs, Székesfehérvár, Szeged, Szolnok, Győr és Eger, a keleti régió városai közül pedig Kisvárd, Gödöllő és Hajdúnánás bír meghatározó jelentőséggel. A kiindulóállomásokat megyei szinten vizsgálva (9. ábra) a bejegyzések, vagyis az eddigi megközelítés szerint a látogatók számát tekintve is Pest megye áll az első helyen, majd őt követi Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok és Győr-Moson-Sopron megye. A megyéken belüli kiindulóállomások, települések számában azonban Szabolcs-Szatmár-Bereg egyértelműen megelőzi Pest, Borsod-Abaúj-Zemplén pedig Hajdú-Bihar megyét, amit vélelmezhetően a térbeli közelség is indokol.

Megállapíthatjuk, hogy a térség templomainak látogatói elsősorban a keleti országrész megyéiből érkeznek, itt alacsony számarányban képviseltetik magukat a Békés és a Nógrád megyeiek. Egyértelműen kiemelkedik a nyugati megyék közül Pest mellett Győr-Moson-Sopron megye, amit a magasabb jövedelmi viszonyokkal magyarázhatunk, ezen megállapítások megerősítéséhez azonban mindenképpen szükség van egy részletesebb adatsoron alapuló elemzésre is.

9. ábra. A vizsgált településekre irányuló belföldi turizmus megyei lebontásában a bejegyzések és a kiinduló állomások száma szerint.
Készítette: P. Szászfalvi Márta

A kutatások szerint folyamatosan csökken a *visszatérő látogatók* száma, mivel a turisták folyamatosan új területeket kívánnak felfedezni.¹¹⁴² Nyírbátorban a helyi becslések szerint évente kb. 10–15 látogató keresi fel újra a templomot, főként nyugdíjas vagy családi turista.¹¹⁴³ A csarodai kerékpárturisták között a helyi tapasztalatok szerint gyakori a visszatérő vendég. Hasonlóan Tákoson, illetve az itt házasságok szinte mindegyike visszatérő vendéggé válik. A visszatérő csoportos látogatókkal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy gyakran ugyanaból az iskolából egymás után

¹¹⁴² BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 13.

¹¹⁴³ P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

érkezik a településekre más-más osztály, láthatóan az előző látogatói csoport pozitív élményeit közvetítette az iskolában.¹¹⁴⁴ Ezért mindenképpen érdemes a fogadóközösségnek az iskolás csoportok esetében még tudatosabb marketinget folytatva, rendelkezésükre bocsátani informatív kiadványokat, broszúrákat, vagyis a turistát, mint potenciális, közvetlen népszerűsítési lehetőséget „használni”.

A helyi fogadóközösségek tapasztalatai szerint igen magas az ún. *körutazók* aránya a térség templomlátogatói között, akik több célállomást összefűzve, szervezett, csoportos vagy spontán egyéni kirándulás, templomtúra keretében keresik fel a térség vallási helyszíneit.¹¹⁴⁵ A csoportok szinte kivétel nélkül *„átutazóban vannak”*, nem foglalnak szállást még Nyírbátorban sem, esetükben inkább a nyíregyházi bázis jellemző.¹¹⁴⁶ A körutazók programjának a tapasztalatok szerint Nyírbátor szinte minden esetben a részét képezi, s jellemzően itt kezdik, ritkábban zárják a három-négy desztinációból álló szatmári túrájukat. A rendelkezésre álló idő függvényében a fogadóközösségek tapasztalatai szerint a további állomások Csaroda, Tákos, Túristvándi vagy Szatmárcseke szokott lenni.¹¹⁴⁷ Csarodáról gyakran Tákosra és Márokpapira, vagy Kárpátaljára, *Munkácsra* (Mukacsevo, UKR), *Beregszászra* (Berehove, UKR), *Csetfalvára* (Csetfalva, UKR), majd Tarpára, Szatmárcsekére és Túristvándiba utaznak.¹¹⁴⁸

A tákosi tapasztalatok szerint az oda érkező látogatók kivétel nélkül körutazás keretében tekintik meg templomukat, elenyésző a kifejezetten csak a településre látogatók száma.¹¹⁴⁹ További célállomás korábban Nagyszekeres, Csaroda és Túristvándi volt, mostanában pedig Nyírbátor, Csaroda, Lónya, illetve Kárpátalja (Beregszász) lenne, csak az utóbbi esetében a határátkelés okozta jelentős idővesztés visszatartja az egyébként egynapos határmenti kirándulást tervezőket. Az útvonalat természetesen minden esetben a kiindulási pont, a szálláshely determinálja, ami a helyi fogyasztást is befolyásolja. Csaroda általában a Tákost követő állomás, ha esetleg a tákosi templomban épp csoport van, akkor vagy felmennek a vendégházba, vagy átmennek Csarodára, és utána visszajönnek Tákosra. A Tarpa felől indulóknak viszont mindig Csaroda az első állomás, utána nézik meg a tákosi templomot.¹¹⁵⁰

A lónyai templomot is jellemzően körutazás keretében tekinti meg a látogatók, jellemzően Tákos, Csaroda, Lónya, Vásárosnamény és Tuzsér útvonal keretében. Ezeknek sorrendjét és a településen töltött látogatói időt a vissztérő látogatói minőség, Lónyának a többi desztinációval szembeni ismeretlensége, újdonsága mellett az infrastruktúra fejletlensége, a tiszai híd hiánya fokozottan befolyásolja.

¹¹⁴⁴ Így például a budapesti Xantus János Gimnázium egyik osztálya 2011 márciusán, a másik áprilisban járt Csarodán.

¹¹⁴⁵ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹⁴⁶ Uő.

¹¹⁴⁷ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹⁴⁸ B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

¹¹⁴⁹ Uő.

¹¹⁵⁰ B.L.J. közlése. Tákos, 2021.

4.3. A VALLÁSI TURIZMUS INFRA- ÉS SZUPRASTRUKTÚRÁJA

4.3.1. *Az infrastruktúra*

A turisztikai infrastruktúra működését *statikus* és *dinamikus* elemek segítik. A statikus turisztikai infrastruktúra az adott vonzerőnek vagy attrakciónak helyet adó objektumokat, a dinamikus pedig azokat a közlekedési eszközöket jelenti, amelyek az adott desztináción belüli mobilitás biztosításával járulnak hozzá a vonzerő használatához.¹¹⁵¹ Vizsgálatunk szempontjából az előbbi esetében a különböző vallásturisztikai attrakciónak helyet adó, nyitott vagy zárt létesítmények relevánsak, amelyek vagy önmagukban funkcionálnak vonzerőként, vagy csak a vallásturisztikai attrakció helyszínéül szolgálnak. Így például egy vallási fesztiválnak helyet adó stadion vagy maga a templom, az utóbbi ilyenkor csak abban az esetben érdelemes, amennyiben egy önálló vallásturisztikai attrakció (kiállítás, koncert) valósul meg benne, hiszen a szakrális épületek általában önmagukban is vonzerőként, nem infrastrukturális elemként funkcionálnak.

A turizmus *alpinfrastruktúrája* az infrastruktúra fogalma¹¹⁵² mentén három fő tényezőből tevődik össze: *közlekedés, kommunikáció és közmű.*¹¹⁵³ A turisták kiindulási helyről a desztinációra történő eljutását: a közlekedési, a közúti, a vasúti, a vízi és a légi hálózatok biztosítják. A látogatók által használt *közlekedési* eszköz a turisták tipologizálásának eszközéül is szolgál.¹¹⁵⁴ A 2018-ban a Felső-Tisza vidékén szervezett örökségtúrákon résztvevő 522 fő közül 256 kerékpárral, 266 busszal érkezett. A 49–51%-os, megközelítő arányt a csarodai helyszíni vizsgálatok is egyértelműen alátámasztják, ahol ez a megoszlás az örökségtúrákon kívüli keretek között érkező turistákra is érvényes. Nyírbátorban a helyi tapasztalatok szerint a kerékpárral érkezők aránya valamennyivel alacsonyabb,¹¹⁵⁵ amit a vizsgált vendégkönyvek is alátámasztanak (3. ábra), lévén a szervezett csoportos turisták bérelt autóbusszal, az egyéni turisták pedig személyautóval érkeznek. A távolsági járatokat a turisták nem igazán használják,¹¹⁵⁶ amit elsősorban azzal magyarázhatunk, hogy a térségi tömegközlekedési rendszer nem kielégítő mértékben támogatja a desztinációkba irányuló turizmust. A közlekedési hálózat ugyanis egyáltalán nem követi a túraútvonalakat, a járatok sűrűsége nem alkalmazkodik a turisták igényeihez, és a desztinációk a régió nagyvárosaiból nehezen megközelíthetőek.¹¹⁵⁷

¹¹⁵¹ MICHALKÓ Gábor 2012a: 105.

¹¹⁵² Az infrastruktúra egy adott település vagy létesítmény műszaki kiépítettségét, technikai ellátottságát jelenti, azoknak az eszközöknek és hálózatoknak az összességét foglalja magában, amelyek a mindennapi élet, a termelés és a szolgáltatás zavartalanságát biztosítják, a társadalom életkörülményeit javítják. Lásd: Uő. 101.

¹¹⁵³ Uo.

¹¹⁵⁴ Uo. Vö. Pusztai Bertalan szerint a legtöbb zarándoklat nem különíthető el az utazás módja, eszköze és egyéb használt infrastruktúra alapján, hiszen a közelebbi kegyhelyekre busszal, távolabbra vonattal vagy repülőgéppel utaznak a zarándokok is. Lásd: PUSZTAI Bertalan 1998: 15.

¹¹⁵⁵ B.L.V. közlése, Tákos, 2017.

¹¹⁵⁶ B.L., G.M.P. közlése. Csaroda, 2017; B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

¹¹⁵⁷ Szabolcs-Szatmár-Bereg megye közlekedési hálózatáról lásd: SZ.N. 2020a: 49, 58.

A vizsgált térség gazdasági fejlődését, így a turizmust is közvetlenül befolyásoló, fontos infrastrukturális fejlesztés lesz többek között a Tiszamogyoróst és Lónyát újra összekötő, új Tisza-híd,¹¹⁵⁸ amely vélelmezhetően főként a Lónyára irányuló turizmus sűrűségét és a jelenleg a környezetrendi kötöttsége miatt a látogatói időt is pozitívan fogja befolyásolni, újabb küldőterületek bevonását eredményezve.

A *telekommunikációs* csatornák kiépítettsége a turisztikai versenyképesség erősítésének meghatározó feltétele volt mindig is, kezdetben a távirat és a vezetéktelefon, napjainkban pedig a szállásfoglaló automatikus rendszerüzenetek és a QR-kódok alkalmazásában. Az internetes felületek kiépülése előtt közismerten kizárólag a telefonos vagy távirati bejelentkezés lehetőségével élhettek a turisták a templomlátogatás során. Az előbbi, tekintettel a pártállami időszakban működő távbeszélő szolgáltatások közismert fejletlenségére és hálózatának kiépítetlenségére,¹¹⁵⁹ a térség egyházközségeiben az jellemzően csak a rendszerváltás után terjedt el. A beszélőhely sűrűség szempontjából a vizsgált térség ekkor ráadásul még a legrosszabb helyzetben volt az országban.¹¹⁶⁰ Nyírbátor, városi rangja ellenére a térségen belül sem bírt előkelő hellyel, mivel a lakás- és telefonfőállomások arányának rangsorában a legalacsonyabb, 1–5%-os csoportjába tartozott.¹¹⁶¹ Ezért a rendszerváltás előtt magánszemélyek vagy kisebb csoportok ritkábban, gyakorlatilag csak a telefontal rendelkező oktatási vagy közigazgatási intézmények élhettek közvetlenül az előzetes telefonos egyeztetés lehetőségével. A táviratok küldését pedig elsősorban a potenciális csoportok anyagi lehetőségei befolyásolták. Így a helyi egyházközségek a telefontal rendelkező közigazgatási vagy kulturális intézményekre voltak utalva e tekintetben is, ami az adott korszak ismert egyházpolitikájának helyi levetülése alapján erősen egyénfüggő volt: a telefont fogadó vagy invitálta, vagy inkább lebeszélte a turistákat a templomok megtekintéséről.¹¹⁶² Ezek az infrastrukturális körülmények természetesen erősen korlátozták a turizmus intenzitását és szerkezetét, tudatos működtetését a kínálati, illetve igénybevételét a keresleti oldalon, s az erős turisztikai forgalmat lebonyolító egyházközségek esetében nélkülözhetetlen volt a folyamatos idegenvezetői jelenlét és a csoportvezetők jó helyismerete.¹¹⁶³

Szintén fontos szerepet játszik a turisztikai keresletben a megfelelő *közműhálózat* kiépítettsége is, az adott turista fogyasztói szokásaihoz mérten a kempingben használható zuhanyzó vagy

¹¹⁵⁸ KÖZBESZERZÉSI ÉRTESÍTŐ. 2017/235.

¹¹⁵⁹ FRISNYÁK Zsuzsa 2010.

¹¹⁶⁰ Uő. 296.

¹¹⁶¹ Uő. 303.

¹¹⁶² Nyírbátorban például a város művelődési osztályán a rendszerváltás előtt egy nem aktív, de egyháztag, a rendszerváltás után aktív szerepet vállaló presbiter dolgozott, aki rendszeresen egyeztetett a településre érkező turistákkal. Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹⁶³ Tákoson az első idegenvezető idején a busszal érkező csoportok érkezését, vélelmezhetően a települést rendszeresen felkereső csoportvezetők helyismerete alapján, akik tudták, hogy a templom szomszédságában lakik az idegenvezető, a buszsofőrök hármas dudaszóval jelezték neki a turisták érkezését. K.Z.E. közlése. Tákos, 2021.

mobiltelefontöltő lehetőségétől, a panziók szobáihoz tartozó saját fürdőszobán át, a kávéfőzőkészülékig,¹¹⁶⁴ mely a turizmus elsődleges szuprastruktúrájára vezet át.

4.3.2. *Az elsődleges és a másodlagos szuprastruktúra*

Az adott desztináció működését az alapinfrastruktúrán túl a *turisztikai szuprastruktúra* is befolyásolja. Megkülönböztetjük a turizmus elsődleges és másodlagos szuprastruktúráját, az előbbi a szálláshely- és vendéglátó-ipari kínálatot, az utóbbi a turista tartózkodását színesítő szolgáltatások összességét jelenti.¹¹⁶⁵ Az elsődleges szuprastruktúra önmagában is funkcionálhat turisztikai vonzerőként, például a gyógy-, a wellness- vagy a kastélyszállodák esetében.¹¹⁶⁶ A turisztikai vizsgálatok, elemzések során kizárólag a regisztrált, vagyis működési engedéllyel rendelkező szálláshelyek relevánsak, melyeknek a 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet négy típusa, a kereskedelmi,¹¹⁶⁷ a közösségi,¹¹⁶⁸ a magán-¹¹⁶⁹ és az egyéb,¹¹⁷⁰ valamint a falusi szálláshely kategóriát különbözteti meg.¹¹⁷¹ A kereskedelmi szálláshely típusai: szálloda, panzió, kemping, üdülőháztelep.¹¹⁷²

A kifejezetten vallásturisztikai célból igénybe vett szálláshelyek száma nehezen mérhető, mivel a statisztikák legfeljebb a szabadidős és a hivatásturista kategóriát különböztetik meg. Ezért leginkább a szállásadók empirikus tudására támaszkodhatunk, ami természetesen a kisebb szálláshelyek esetében releváns, ahol a vendéglátónak a személyes beszélgetések során lehetősége nyílik a kötelezően szolgáltatandó adatokon kívül más információt is megtudni a turistáról. A református vallási

¹¹⁶⁴ MICHALKÓ Gábor 2011: 102.

¹¹⁶⁵ MICHALKÓ Gábor 2012a: 106. Szálláshelyekről lásd még: KÁTAY Ákos 2016: 87.

¹¹⁶⁶ Uo.

¹¹⁶⁷ A kereskedelmi szálláshely szálláshely-szolgáltatás folytatása céljából létesített vagy használt épület, önálló rendeltetési egységet képező épületrész vagy terület, valamint szálláshely-szolgáltatás folytatása céljából, bérbeadás keretében hasznosított, a víziközelkedésről szóló 2000. évi XLII. törvény 87. § 29a. pontja szerinti nyaralóhajó. Szálláshely-szolgáltatás: üzletszerű gazdasági tevékenység keretében rendszerint nem huzamos jellegű, éjszakai ott-tartózkodást, pihenést is magában foglaló tartózkodás céljára szálláshely nyújtása és az ezzel közvetlenül összefüggő szolgáltatások nyújtása. 2005. évi CLXIV. törvény 2. § 22–23. pontja. A 2020. évi LXXVI. tv. 37. § alapján történt törvénymódosítás már nem kereskedelmi, csak szálláshely kategóriát használ.

¹¹⁶⁸ A közösségi szálláshely az a kizárólag szálláshely-szolgáltatás folytatása céljából létesített szálláshelytípus, amelyben az egy szobában található ágyak külön-külön is hasznosításra kerülnek, s ahol az e célra hasznosított szobák száma legalább három, az ágyak száma legalább tizenkettő. 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet 2. § 5. pontja

¹¹⁶⁹ A magánszálláshely az a nem kizárólag szálláshely-szolgáltatás folytatása céljából, magánszemély vagy egyéni vállalkozó által hasznosított lakás vagy üdülő, illetve azok egy lehatárolt részének és hozzátartozó területének hasznosítása, ahol a szobák száma legfeljebb nyolc, és az ágyak száma legfeljebb tizenhat. 2005. évi CLXIV. törvény 2. § 39. pontja

¹¹⁷⁰ Az egyéb szálláshely a nem kizárólag szálláshely-szolgáltatás folytatása céljából létesített épületben, de szálláshely-szolgáltatási céllal, és nem magánszemély vagy nem egyéni vállalkozó által hasznosított, önálló rendeltetési egységet képező épületrész, ahol az egy szobában található ágyak külön-külön is hasznosításra kerülhetnek, illetve a szobák száma legfeljebb huszonöt, és az ágyak száma legfeljebb száz. 2005. évi CLXIV. törvény 2. § 40. pontja

¹¹⁷¹ A 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet 2. § 3. pontja szerint a falusi szálláshely a Magyarország és egyes kiemelt térségeinek területrendezési tervéről szóló 2018. évi CXXXIX. törvény 1/3. mellékletében (a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet parti és partközeli településeinek jegyzéke) nem szereplő települések, valamint a természetes gyógytényezőkről szóló külön jogszabály alapján törzskönyvezett gyógyhelyek kivételével az 5000 fő alatti településeken, vagy a 100 fő/km² népsűrűség alatti területeken található olyan magánszálláshely vagy egyéb szálláshely, amelyet úgy alakítottak ki, hogy abban a falusi életkörülmények, a helyi vidéki szokások és kultúra, valamint a mezőgazdasági hagyományok komplex módon, adott esetben kapcsolódó szolgáltatásokkal együtt kerüljenek bemutatásra.

¹¹⁷² MICHALKÓ Gábor 2012a: 107. Vö. 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet 1. melléklet 1–4. pontja

turizmusban résztvevő látogatók által igénybevett szálláshelyek között valamennyi ismert szállástípus megtalálható. Az egyéni turisták körében elsősorban a kereskedelmi, a csoportos vallási turisták között pedig a magán- és az egyéb szálláshely használata jellemző. A szálláshelyekkel kapcsolatos elvárások az elmúlt évtizedekben a növekvő jövedelmek mentén folyamatosan erősödtek, nemcsak a szállodák, de a falusi szálláshelyek kapcsán is. Egy 2019-es felmérés szerint a megkérdezett vendégek legtöbbször megjelenő elvárás faktora a „*rendezett, tiszta szállás*”, a „*megfelelő felszereltség, berendezés*” és az „*alapvető funkcióknak való megfelelés*” volt.¹¹⁷³

2019-ben a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kereskedelmi szálláshelyeken töltött vendégéjszakák száma 388.038 volt, ami a harmadik legalacsonyabb szám volt az országban.¹¹⁷⁴ A vendégéjszakák 57%-át szállodákban töltötték a vendégek a megyében, legnagyobb arányban a nyíregyházi (több, mint 50%), majd ezt követve a nyírbátori, a vásárosnaményi és a kisvárdai járás, vélelmezhetően a járásszékhelyeken történtek a foglalások.¹¹⁷⁵ Nyírbátorban a 2011-es fejlesztéseknek köszönhetően a „*kétórás átmenő turistaforgalom megállt*” a tapasztalatok szerint, vagyis egy intenzívebb fogyasztás alakult ki azáltal, hogy már nem csak a helyi műemlékeket tekintik meg közel két óra alatt a turisták, hanem már szállást is foglalva több napot töltenek el a településen. A növekvő vendégéjszakák és a településre érkező turisták számának köszönhetően a helyi szolgáltatók is lehetőséget láttak a turizmusban, s panziók, vendéglők, csárdák nyíltak.¹¹⁷⁶ Ennek megfelelően 2015-ben már öt szálloda, három panzió, két kemping és egy magánszállás működött a településen, összesen 362 férőhellyel.¹¹⁷⁷

Csarodán több magánszálláshely is működik, amit rendszeresen vesznek igénybe egyéni és kiscsoportos, a templomturizmusban is aktív turisták.¹¹⁷⁸ Tákoson egy vendégház működik, ahol általában két, maximum 4–5 éjszakát töltenek a jellemzően Budapestről érkező vendégek, elsősorban baráti társaságok, kisebb csoportok, főként kerékpáros- és szeniorturisták, illetve családok és „*értelmiségiek*”.¹¹⁷⁹ A településre érkező (vallási) turisták a helyi tapasztalatok szerint jellemzően Vásárosnaményban, Tivadaron, Kisaron vagy Olcsvaapátiban szállnak meg, és onnan indulva utazzák körbe a környék templomait kerékpárral vagy busszal.¹¹⁸⁰ Vásárosnaménytől számítva általában Tákos

¹¹⁷³ KÖKÉNY László – KENESEI Zsófia 2020: 57.

¹¹⁷⁴ Országos adat: 31.537.856. Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_oga011a.html?down=65 Letöltés ideje: 2021.03.02. A térségben működő infra- és szuprastruktúra komplex vizsgálata túlmutat jelen dolgozat keretén, így azt csupán érintőlegesen, a vallási turizmus aspektusából kívánom vizsgálni.

¹¹⁷⁵ SZ.N. 2020a: 39–40.

¹¹⁷⁶ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017. 2010-ben ~3000 vendég, ~7000 vendégéjszakát, 2011-ben ~6000 vendég, ~15.000 vendégéjszakát, 2015-ben pedig már ~12.000 vendég, ~30.000 vendégéjszakát töltött a településen. Forrás: http://nyirbator.hu/app/webroot/images/uploads/files/2016_09_09_.pdf Letöltés ideje: 2021.04.13.

¹¹⁷⁷ Forrás: http://nyirbator.hu/app/webroot/images/uploads/files/2016_09_09_.pdf Letöltés ideje: 2021.04.13.

¹¹⁷⁸ A helyi szállásokat gyakran veszik igénybe a környéken dolgozó munkavállalók (például a környéken állattartó tevékenységgel foglalkozó juhnyírók, illetve elektromos szolgáltatót végző villanszerelők) is, akiket azonban nem sorolhatunk még a vallási érdeklődésű hivatásturisták közé sem, mivel a tapasztalatok szerint egyáltalán nem tekintik meg a templomot, amíg a településen tartózkodnak. G.M.P. közlése. Csaroda, 2017.

¹¹⁷⁹ A vendégház három szobás, egy fürdőszobás (a vendégek számára elkülönített), illetve a vendéglátókkal közös konyha-étkezővel rendelkezik. B.L.J. közlése. Tákos, 2021.

¹¹⁸⁰ B.L.V. közlése. Csaroda, 2017.

az első állomás, ezért veszik igénybe kevesebben az étkezési lehetőséget a tákosi fogadóközösség szerint, „*sietnek tovább megnézni a többi látnivalót*”. Jellemzően azok a turisták fogyasztanak a tákosi vendéglőben, akik Vásárosnaményban a Beregi Múzeum megtekintésével kezdik túrájukat, vagy messzebről, például Nyíregyházáról érkeznek, és nem Tákos az első állomásuk, hanem például a vajai kastély vagy a Sóstói Múzeumfalu. A csarodai és a tákosi szálláshelyek működésében meghatározó szerepet tölt be a gasztroturizmus, s a vendéglátósok által kínált tájjellegű, a környéken népszerű ételek gyakran önálló motiváló tényezőként is funkcionálnak, a térségbe visszatérő vendégek esetében pedig meghatározó szereppel bírnak a szálláshely foglalásakor.

Lónyán a templom melletti, az egyház tulajdonában lévő egykori iskolaépületet az elmúlt években újítták fel, és alakították ki benne egy tíz fő befogadására alkalmas közösségi szálláshelyet, közös fürdőszobával és konyhával. Az épület az ifjúsági táborozóknak és az egyéni turistáknak is szállást kíván nyújtani, amelyre a településen jelenleg nincs más lehetőség.¹¹⁸¹ Vaján 2012 óta kínál szálláslehetőséget a helyi Kiskastély, és a muzeális gyűjtemény is rendelkezik egy parasztházzal. A helyi tapasztalatok szerint azonban nem túl sok szabadidős turista száll meg a településen,¹¹⁸² a szálláshelyek iránti kereslet alapvetően hektikus, csupán egy-egy rendezvényhez kötődik,¹¹⁸³ és folyamatos kihasználtságukra egyelőre nincs biztos garancia.

A turisztikailag frekventált települések gyülekezetei gyakran a rendszerváltás során visszaigényelt, minimális komforttal felszerelt¹¹⁸⁴ egyházi épületeiket kínálják fel szálláshelyül, főként az ifjúsági csoportok (hittantáborok) számára.¹¹⁸⁵ A rendszerváltás idején az újra aktivizálódó egyházközségek nagy számban szerveztek az ifjúsági- vagy a szeniorturizmus szempontjából releváns csoportos utazásokat. Az akkori egyházközségek többsége – erősen korlátozott anyagi lehetőségei miatt – a kereskedelmi szálláshelyeket nem, csak egyéb vendégellátási formákat tudták igénybe venni. Emellett a testvérgyülekezetekben a *magán elszállásolás* során igen gyakran a gyülekezeti tagok látják vendégül a gyülekezeti kirándulókat vagy az ifjúsági csoportokat.¹¹⁸⁶

¹¹⁸¹ Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹¹⁸² Forrás: <https://www.facebook.com/kiskastelyvaja/>. Letöltés ideje: 2021.03.25. Elsősorban a hivatásturisták, a helyi csomagolódoboz cég munkavállalói veszik igénybe a helyi szálláslehetőségeket. Itt kell megjegyezni, hogy az interneten a kézirat lezárásáig egy vajai szállás sem elérhető, csupán néhány egyesület bejegyzése utal arra, hogy a vajai Kiskastélyban szálltak meg, viszont a Vajai Kiskastély és Alkotóház közösségi oldalán semmiféle bejegyzés nem utal szálláslehetőségre.

¹¹⁸³ Így például az évente országos, ötévente nemzetközi szintű vajai Tárogató Világtalálkozó, amikor már kb. 60–70 résztvevőt, turistát kellene elszállásolni, s ilyenkor a környék magánszállásait, kollégiumait veszik igénybe.

¹¹⁸⁴ Ezek a visszaigényelt, jellemzően iskolaként működő épületek helyiségeit, tantermeit gyakran valamely nyugati testvérgyülekezet által adományozott, használt bútorokkal rendezték be, s az előző épületfunkcióból adódóan közös fürdőhelyiség és közös konyha is rendelkezésre állt.

¹¹⁸⁵ Ez Csarodán még most is jellemző, ahol az egyházi ifjúsági táborozókat a gyülekezeti házban szállásolják el, illetve a templomkerti sátorozásra is teret nyújtanak. B.L. közlése. Csaroda, 2017.

¹¹⁸⁶ Nyírbátorban is a helyi gyülekezeti tagok szállásolják el a mezőcsávási fiatalokat a bibliatáborok idején. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

Az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt az *egyházi fenntartású szálláshelyek* száma.¹¹⁸⁷ A vizsgált térségben a Tiszántúli Református Egyházkerült a fürdőzők által kedvelt Tivadaron üdülőházat, Beregdarócon pedig üdülőközpontot alakított ki.¹¹⁸⁸ A közösségi vagy egyéb szálláshelykategóriába tartozó *zarándokház*¹¹⁸⁹ terminológiája a vallási turizmus fentebb leírt, felekezeti lehatároltságának és fogalmának átalakulása miatt ma már a református egyházközségekben is létjogosultságot nyert, amit az e célra kiírt pályázatok is egyértelműen megerősítenek, s a növekvő keresletnek köszönhetően a térség több egyházközsége is tervezi ezek kialakítását.¹¹⁹⁰

45–46. kép. *Vendéglátóegységek a müncheni dóm és a debreceni Nagytemplom szomszédságában.*
Fotó: P. Szászfalvi Márta. München, 2013 és Debrecen, 2022.

Az elsődleges turisztikai szuprastruktúra másik fontos eleme a *vendéglátás*, melynek számos formája ismert,¹¹⁹¹ melyek a lényegi turisztikai termék mellett hozzáadott értéket jelentenek, s hosszabb tartózkodásra motiválják a látogatókat.¹¹⁹² A templomok esetében a településen belüli helyzetükből adódóan, főként a városokban, általában már eleve rendelkezésre állnak a *vendéglátóhelyek*, kávézók,

¹¹⁸⁷ Az egyházhoz csak szervezési és nem működtetési szinten kapcsolódó szállásadásra példa a partiumi Köröstárkány, ahol a 2000-es évek elején a helyi református lelkész „osztotta szét” a turistákat a település magán szálláshelyein. Lásd: BIHARI-HORVÁTH László 2016: 209–210.

¹¹⁸⁸ A 2003 óta működő beregdaróci *Hét Csillag Üdülő és Konferenciaközpont* háromcsillagos panzió minősítésű, s a szobák saját fürdőszobával rendelkeznek. Az egyházi hivatás- és ifjúságturisták mellett a térségbe látogató egyéni, szabadidős turisták is gyakran veszik igénybe. Forrás: <https://hetcsillag.hu/> Letöltés ideje: 2021.08.01. A tivadari *Ház az Élő Vízhez Ifjúsági Központ* szintén saját fürdőszobás szobáival az egyéni és szervezett turisták számára is megfelelő színvonalú szálláshelyet kínál. Forrás: <http://eloviz.reformatus.hu/> Letöltés ideje: 2021.08.01.

¹¹⁸⁹ SÜLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 18.

¹¹⁹⁰ A vajai református egyháznak is szándékában állt egy 20 férőhelyes, kifejezetten a vallási turistákat kiszolgáló „zarándokszálláshely” kialakítása Laskod, Szabolcs településekkel közös túraútvonal működtetésére, a beadott pályázat azonban forrás híján eredménytelenül zárult. B.T. közlése. Vaja, 2017. Csarodán is folyamatban van a szálláshely fejlesztése. B.L. közlése. Csaroda, 2017. A nyírbátori református egyházközség is tervezi egy kisebb csoport befogadására is alkalmas szálláshely kialakítását a parókia emeleti részén 4 fős család, 8–10 gyermek befogadására. Emellett egy 30 fő befogadására alkalmas ifjúsági központ létrehozására is pályáztak már, mivel az „*ifjúsági turizmusban is látja a jövőt a nyírbátori református egyházközség*”. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹⁹¹ A kereskedelmi tevékenységek végzésének feltételeiről szóló 210/2009. (IX. 29.) Korm. rendelet 4. melléklete az alábbi vendéglátóhely üzlettypusokat határozza meg: étterem, büfé, cukrászda, kávézó, alkoholmentes italokra specializálódott vendéglátóhely, zenés-táncos szórakozóhely, munkahelyi/közétkeztetést végző vendéglátóhely, gyorsétterem, rendezvényi étkeztetés, alkalmi vendéglátóhely, mozgó vendéglátóhely,

¹¹⁹² RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – ALAN Clarke 2014: 38.

éttermek, ezért az egyházközségek a legtrikább esetben alakítanak ki a templom részeként működő vendéglátóhelyeket. A református templom közvetlen szomszédságában kialakított vendéglátóhelyre hazai példaként említhetjük meg Pápán az ótemplomtér és az egykori parókia épületének összekapcsolásával kialakított kávéházat és vinotékát,¹¹⁹³ valamint a debreceni Nagytemplom mögött működő kávézót és könyvesboltot.¹¹⁹⁴ Ez utóbbi nem a templommal egy épületben, csak annak közvetlen szomszédságában, turisztikai környezetében működik, ennek köszönhetően azonban nemcsak a Nagytemplomot, de a város másik két fontos vallásturisztikai attrakcióit, a Református Kollégiumot és a Gályarabok emlékoszlopát felkereső látogatók is ezt a szolgáltatói egységet veszik igénybe. A fogadóközösség szerint a jelenleginél sokkal jobban kell ezt a vendéglátó egységet promotálni, a látogatói útvonalnak még inkább részévé kell tenni, és a belépőjegypolitikában is érvényesíteni.¹¹⁹⁵

A vizsgált Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei településeken a templomturizmus indukálta a vendéglátói szolgáltatások kialakulását, kivéve Lónyát, ahol jelenleg még nem működik semmilyen vendéglátóhely sem. A kistelepüléseken a térbeli adottságok és a szuprastruktúra kiépítetlensége miatt a vendéglátóhelyek kiválasztása determinált, s a templom szomszédságában található, a település egyetlen vendégházát keresik fel a turisták. Esetükben a templomokban szolgáló idegenvezetők gyakran útmutatást nyújtanak, vagyis a spontán fogyasztói igények esetében is fontos információforrásként működnek. Ez fokozottan jellemző Nyírbátorban, ahol több vendéglátó egység is működik, és az egyéni, utazásukat spontán tervező látogatók számára ajánlásuk befolyásoló erővel bír.¹¹⁹⁶ Tákoson és Csarodán a templom közelében található vendégházban van lehetőség korlátozott kínálatú étel- és italfogyasztásra.¹¹⁹⁷ A tákosi templomlátogatók közül évente átlagosan 30 vendég veszi igénybe az étkezési lehetőséget, elsősorban a spontán látogatók, az előre bejelentkezés, ételrendelés kevésbé meghatározó.¹¹⁹⁸ A településeken a helyi fogyasztás nem indukál szélesebb napi kínálatot, az útvonal kapcsán leírtak szerint ugyanis egyértelműen az átutazó turista típusa dominál, s az étkezés már jellemzően nem a településen történik.

A másodlagos turisztikai szuprastruktúra azon szolgáltatások összességét jelenti, amelyeket a turisták a kiskereskedelmi ellátásban, a személyes igényeik kielégítésében vagy a lokális helyváltoztatás egyéni

¹¹⁹³ Forrás: <https://www.pannoniareformata.hu/latogatoi-informaciok> Letöltés ideje: 2021.07.05.

¹¹⁹⁴ Forrás: <https://karakter1517.myshopreter.hu/> Letöltés ideje: 2021.07.05.

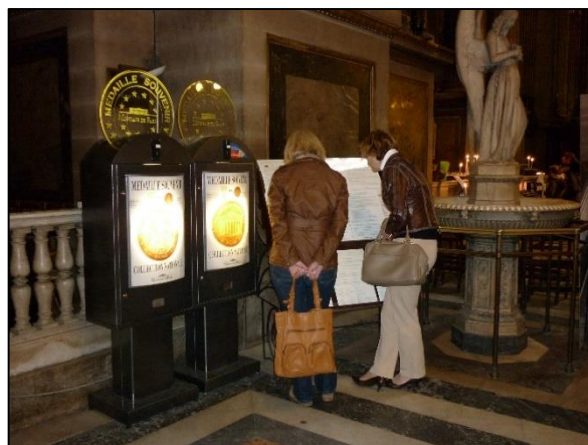
¹¹⁹⁵ O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹¹⁹⁶ A nyírbátori idegenvezető tapasztalatai szerint gyakori, hogy a református templomban érdeklődnek afelől, hogy hol tudnának kávé, süteményt vagy egy ebédet elfogyasztani. Ilyenkor az idegenvezető a város adott vendéglátóihoz irányítja őket. P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹¹⁹⁷ Tákoson a vendégház 2012-es beindulása előtt a Tájház pincéjében működő büfében, előtte pedig csak a vegyesboltban tudtak fogyasztani a turisták. K.Z.E, B.L.J. közlése. Tákos, 2021.

¹¹⁹⁸ A Fehérgyarmatról induló vízitúrázók szottak rendszeresen a tákosi vendégházban étkezni, a szállást azonban nem itt foglalják le. B.L.J. közlése. Tákos, 2021.

elősegítése érdekében vesznek igénybe.¹¹⁹⁹ Az elsődleges szuprastruktúrával szemben, amelyek az utazási program fix pontjaként működnek, ezek a szolgáltatások a desztináció felfedezésében és megismerésében játszanak fontos szerepet.¹²⁰⁰ Ide sorolhatóak az ún. *kiegészítő szolgáltatások*, mint például a pénzváltók, kölcsönzők használata és a főként az egészségturizmushoz társuló személyes szolgáltatások.¹²⁰¹

47–48. kép. *Kegetárgyárusítóhely az egyik mellékoltár mellett és emlékéremautomata a bejáratnál a párizsi Madeleine-templomban.* Fotó: P. Szászfalvi Márta. Párizs (Paris, FR), 2012.

A turista tevékenységének egyik kiegészítő, szabadidős tényezője a *vásárlás*, amelyhez a legkülönbözőbb funkciójú, méretű és minőségű intézményi kínálat párosítható.¹²⁰² A turisták vásárlása pozitív hatással van a helyi kézművességre is, erősítve a fogadó közösség kulturális önazonosságát is.¹²⁰³ Gisbert Rinschede az adott zarándokhelyek szolgáltató egységei, létesítményei alapján megkülönbözteti a szorosabban vett vallási központot, információs helyeket, a vallásos tárgyakat és könyveket áruló üzleteket, a szállodákat és egyéb szálláslehetőségeket, valamint oktatási és pihenőhelyeket.¹²⁰⁴ Az egyházi helyszíneken zajló kereskedelmi szolgáltatásokat tekintve elsősorban az egyházi kiadványok, képeslapok vásárlási lehetősége él, illetve a katolikus vallásturisztikai attrakciók esetében a kegytárgyak, mécsesek és az emlékérem automaták is fontos bevételi forrásként szolgálnak. Ezeket a turisták elsősorban szuvenir célzattal vásárolják, mivel „*szeretnének valami emléket hazavinni magukkal*”.¹²⁰⁵ Szintén ezen árusítóhelyeken szerezhetik be a látogatók az ajándéktárgy funkcióval bíró turisztikai információs anyagokat, amelyek jellemzően az adott templom történetét, érdekességeit és a területi lehetőségek mentén az egész település nevezetességeit mutatják be. Ezen kiadványok,

¹¹⁹⁹ MICHALKÓ Gábor 2012a: 109.

¹²⁰⁰ Uo.

¹²⁰¹ Uo.

¹²⁰² Uó. 110; PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 298.

¹²⁰³ RÁTZ Tamara 1999: 58.

¹²⁰⁴ RINSCHEDÉ, Gisbert 1990: 100–114.

¹²⁰⁵ T.T. közlés. Nyírbátor, 2017.

prospektusok terjedelmét és minőségét elsősorban az adott szervezet egzisztenciális lehetőségei határozzák meg.¹²⁰⁶

A vásárlóhelyiségek kialakítása a templomokban a rendelkezésre álló belső és külső terek függvénye. A frekventált desztinációkon a magasabb bevételeknek köszönhetően általában külön árusítóhely kerül kialakításra, jellemzően a templomi előtérben, katolikus templomokban a használaton kívüli oldalsekrestyében vagy ritkább esetben önálló objektumban.¹²⁰⁷ Ennek híján a templompadok töltik be ezt a funkciót, időnként azonban csak zárt, ún. *turista perselyeket* vagy becsületkasszákat helyeznek ki az egyházközségek, az esetleges árpolitikai koncepció mellett elsősorban a számlaadást folyamatosan biztosító személyzet hiánya miatt.

49–50. kép. *Turistapersely Csengersimán és a kiadványok árusítására szolgáló pad, illetve az úrasztalán a jegyárak feltüntetése Csarodán.*
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Csengersima, 2012 és Csaroda, 2017.

A nyírbátori református templomban az előtérben található asztalon,¹²⁰⁸ Csarodán az úrasztal melletti templompadon, Tákoson pedig a Mózes-széken helyezték el a képeslapokat, kiadványokat, hűtőmágneseket és ismeretterjesztő kiadványokat.¹²⁰⁹ A debreceni Kistemplomban eddig képeslapok és az adventi időszakban kisebb ajándéktárgyak megvásárlására volt lehetőség, ezeknek körét a felújítás után azonban majd bővíteni szeretnék.¹²¹⁰ A Nagytemplom esetében a szomszédos Karakter 1517 Kávézó szolgál ajándékboltként, melynek forgalmát azzal is igyekeznek erősíteni, hogy a templomi túraútvonal utolsó állomásaként az ott található Méliusz-kápolnát jelölték meg, és az erre megváltott

¹²⁰⁶ A késmárki templomban többoldalas, színes képekkel ellátott, minőségi nyomdatechnikával készült füzetet vásárolhatnak meg, a csetneki templomban pedig csak fekete-fehér leporellót bocsátanak a látogatók rendelkezésére díjmentesen.

¹²⁰⁷ A frekventált lőcsei székesegyház esetében a közvetlen szomszédságában található, önálló épületben, Kassán a székesegyházon belül, a bejárat mellett alakították ki a jegypénztárként és információs pontként is szolgáló árusítóhelyiséget.

¹²⁰⁸ Ezeket egy helyi vállalkozótól szerzi be az egyházközség. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁰⁹ A tákosi promóciós anyagok egy része a vajai Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény közvetítésével kerül be a templomba. B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

¹²¹⁰ Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

jegy kedvezményre is jogosít az üzletben történő fogyasztásban. A turisták legnagyobb mértékben a debreceni szuveníreket vásárolják, a könyveket, egyházi jellegű termékeket inkább a helyi törzsközönség igényli.¹²¹¹

A templomturizmushoz közvetetten kapcsolódó, helyi kiskereskedelmi szolgáltatással összefüggésben érdemes szót ejteni a helyi népművészeti termékek árusításáról is. A vizsgált beregi településeken, főként Tákoson komoly hagyományai vannak a *beregi keresztiszemes hímzés* készítésének és árusításának.¹²¹² Az ismert közösségi alkalmak (fonók) mellett 1924-től a helyi tanítónő, *Fazekas Gyuláné* a református elemi iskola mellett működő továbbképző iskolában tanította a helyi lányoknak a beregi hímzés technikáját. Az általuk készített textíliákat, viseleti elemeket az 1930-as években több budapesti vásáron bemutatták. Az évtized végén Kelemen Gyula vásárosnaményi lelkész-esperes közreműködésével vásárosnaményi,¹²¹³ majd az 1960–70-es évektől budapesti felvásárlói központokban történő továbbértékesítésre készítették termékeiket a tákosi hímzőasszonyok. Helyi árusításukat az 1980-as évek elejétől, a templomfelújítás után kezdték meg a templom közvetlen szomszédságában, látványosan, a készítést is bemutatva, csoportosan vagy saját portájuk előtt, egyértelműen a templomturistákat megcélozva.

51. kép. Portékájukat készítő és árusító tákosi hímzőasszonyok a templomkertben az 1990-es években.
Forrás: Simonyi Józsefné, Tákos.

Az 1990-es évek közepén az előző lelkész kezdeményezésére a templomkertben alakították ki azokat az árusítóbódékat, ahol a beregi keresztiszemes hímzéseket értékesíthették a helyi lakosok. A fogyasztási szokások megváltozása¹²¹⁴ és az egyre erősödő kerékpárturizmus miatt a bódék helyére a már fentebb említett pályázati forrásból kerékpártároló és -pihenőpont épült fel, a közterületen történő árusítást pedig az önkormányzat megszüntette. Jelenleg a magán vendégházban van lehetőség a beregi

¹²¹¹ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹²¹² Tákoson több évtizede rendeznek a református templom előtti fő utcán felvonulással egybekötött, az aratást is bemutató falunapot, amikor a beregi keresztiszemes hímzés is komoly hangsúlyt kap. S.J, L.I. közlése. Tákos, 2021.

¹²¹³ Forrás: <https://www.takos.hu/index.php/bemutakozas> Letöltés ideje: 2021.11.11.

¹²¹⁴ Az említett árusítás a turisták egy részében visszatetszést keltett, sőt egy rámenősebb árusító miatt panasszal is élt egy csoport az önkormányzatnál. K.L. közlése. Tákos, 2021.

keresztszemes hímzésű textíliák vásárlására, amire azonban a tapasztalatok szerint igen alacsony a kereslet. Ez a szolgáltató szerint az árusítóhely előnytelen helyzetéből fakad, mivel a turisták kevés időt töltenek a településen, és nincs idejük arra, hogy „felmenjenek a vendégházhoz”.¹²¹⁵ Ugyanakkor a vendégházban elszállásolt turisták körében sem nagy a kereslet, vagyis felmerülhet, hogy egyrészt a kínált termékek jelenlegi árszínvonala, magas árkategóriája miatt sem vonzóak ezek a hímzések. Másrészt a településre érkező turisták összetétele is megváltozott, és körükben már nem olyan népszerűek a népművészeti termékek, mint a 2000-es években érkező látogatók számára, napjainkban sokkal fogékonyabbak például a divatos bio/natúr/kézműves gasztro- és kozmetikai termékek iránt. Hogy az árusítóhely térbelisége vagy a megváltozott turista kereslet okozza-e inkább az alacsony keresletet, és csak egy erősebb, megfelelő célközönség felé irányuló, figyelemfelkeltő marketing hiányzik csupán, a helyi tájház melletti ajándékbolt beüzemelése után lehet majd pontosan felmérni, melynek kialakítása jelenleg még folyamatban van.¹²¹⁶

A már említett 2017–18-as felmérés alapján a szerzők a gyengeségeket főként a szolgáltatások, így a vendéglátás, a kényelmi szempontok és a létszám limit kezelése terén érzékelik.¹²¹⁷ A térségbe irányuló falusi turizmus hanyatlásának okaként említi Hanusz Árpád is a turisztikai infrastruktúra elmaradottságát, a csomagba rendezés és a szolgáltatók minőségi megújulás iránti igényének hiányát is.¹²¹⁸ Az MRE 2013-as fejlesztési koncepciója is kiemeli, hogy az örökségvonzerők fejlesztése turisztikailag csak akkor ér célhoz, ha a történelmi épületek fejlesztése mellett látogatóközpontok, szálláshelyek és szolgáltatások is létesülhetnek.¹²¹⁹ A Turizmus 2.0. szintén megemlíti, hogy olykor bizonyos infrastrukturális feltételek hiányos állapota kihívást jelenthet a látogatói élmény oldaláról, és hogy mindenképpen szükség van fejlesztések megvalósítására, a Középkori templomok útján látogatóközpontok, mosdók, szállások és kerékpárbarát szolgáltatások kialakítására.¹²²⁰ Ezen a téren tapasztalható gyengeségeket a vizsgált helyszínek településfejlesztési koncepciói is megemlítik.¹²²¹

Mindezt a helyszíni vizsgálatok is alátámasztják, ugyanis a felkeresett kistelepüléseken, főként Tákoson és Csarodán, a többezres éves látogatószám alapvetően összetettebb turisztikai szuprastrukturát igényelne, értve ezalatt cukrászda, kávézó, fagyfaltozó vagy a – még ha csak szezonálisan is, de – kiszolgálószeméllyel rendelkező vendéglő, étterem működését is. A jelenlegi

¹²¹⁵ B.L.J. közlése. Tákos, 2021.

¹²¹⁶ Az egyházközség tapasztalata, benyomása szerint nagy a kereslet a beregi keresztszemes termékek iránt. K.L. közlése. Tákos, 2021.

¹²¹⁷ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 328.

¹²¹⁸ HANUSZ Árpád 2012: 80.

¹²¹⁹ DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 119.

¹²²⁰ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 352, 373.

¹²²¹ Nyírbátor településfejlesztési koncepciótervében a szálláskínálat bővítésénél is kiemelik, hogy szükséges a közép- és magas kategóriájú szálláshelyek számának növelése. Lásd: ART VITAL TERVEZŐ, ÉPÍTŐ ÉS KERESKEDELMI KFT. 2018: 31. A vajai stratégia SWOT-analízis érdekében a városüzemeltetés gyengeségei között említi meg, hogy a turizmus szálláshely és vendéglátás háttere mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt fejlesztésre szorul. Lásd: MEGAKOM TANÁCSADÓ IRODA 2016: 9.

vendéglátóegységek hatékonyabb marketinggel valamivel nagyobb fogyasztást érhetnének el, a vendégkör azonban minőségileg nem változna. Egyértelműen szükség van a megújulásra, a modernizálásra és az életkor alapján erősen heterogén, a szabadrendelkezésű jövedelmet tekintve viszont inkább homogén, alsó középrétegű látogatói közeg differenciált keresletéhez való alkalmazkodásra.¹²²²

Bár az öko- és elvonulásturizmus iránt fogékony, korábban említett, új fogyasztói réteg számára kiváló desztináció lehetne a vizsgált térség, ők azonban különösen igénylik a kiváló infra- és szuprastruktúrát, értve ezalatt a könnyű megközelíthetőség lehetőségét (autópálya, jó minőségű gyorsforgalmi út), illetve a csendes, de minden komforttal (saját fürdőszoba, internet, légkondicionáló, kávéfőző stb.) rendelkező szálláshelyet. A vizsgált térség szálláshelykínálata e tekintetben azonban láthatóan még mindig elsősorban a térség turisztikai kínálatában szintén kiemelkedő gasztro- és falusi turizmus iránt fogékony baráti társaságokra, családokra, illetve az ifjúsági táborozókra épít.¹²²³

Az említett infra- és szuprastruktúra hiányosságai megállapításom szerint hozzájárulnak ahhoz, hogy a térségbe irányuló turizmusból származó bevétel még mindig elmarad az országos átlagtól, hasonló adottságú, a fővárostól jobban megközelíthető desztinációk frekvenciájától. Ez is indokolja, hogy jelentős eltérés tapasztalható a helyi templomlátogatók és a szállások vendégéjszakáinak száma között, annak ellenére, hogy a desztináció, ökológiai adottságai és kulturális értékei alapján egy „keleti Őrségként” működő, a magasabb jövedelmű, nagyvárosból érkező turisták (főként párok) népszerű célpontjává is válhatna.

4.4. ATTRAKCIÓMENEDZSMENT A REFORMÁTUS TEMPLOMOKBAN

A turisztikai vonzerők hosszútávú, sikeres működtetéséhez elengedhetetlen a megfelelő stratégia szerinti attrakciómenedzsment. Az *attrakciómenedzsment*-terv magában foglalja a marketinget, a vendéglátást és a vendégellátást, a technikai és pénzügyi tevékenységet, a bemutatási technikákat és eszközöket, a munkaerőmenedzsmentet, a látogatókkal való kapcsolatot, a napi működtetés egyéb teendőit, illetve a látogatómenedzsmentet is.¹²²⁴ A vizsgált egyházközösségek tudatosan kiépített attrakciómenedzsment-tervet eddig még nem alkalmaznak. A tudatosabb tervezésben hoztak változást a pályázati alapú látogatóbarát fejlesztések, mivel az ezekhez szükséges pályázatok szakmai részét

¹²²² A tákosi vendégház üzemeltetői tisztában vannak azzal, hogy nincs elég kiadó szobájuk, bővítési lehetőségük azonban korlátozott, hiába tervezik a tetőtér beépítését, több szobával, több fürdőszobával. Az elmúlt években sikerült még csak a vendégeknek külön fürdőszobát kialakítani. A konyha/ebédlő a vendéglátókkal továbbra is közös használatú. B.L.J. közlése. Tákos, 2021.

¹²²³ „Ha valaki a falusi turizmust választja, ne úgy gondolkozzon, mint egy szállóval, el kell fogadja, hogy nincs annyi fürdőszoba, hogy ez falusi turizmus.” A tákosi vendégház vendégköre is főként a tájjellegű ételek iránt fogékony baráti társaságból áll. B.L.J. közlése. Tákos, 2021.

¹²²⁴ PUCZKÓ László–RÁTZ Tamara 2011: 274.

gyakran képezik az említett attrakciómenedzsment elemek bemutatása, még ha nem is a felsorolt strukturált szerkezetben.

A látogatóközpontok az attrakciómenedzsment minden területének működtetésében kiemelkedő jelentőséggel bírnak, hiszen jelentősen megkönnyítik a látogatók tevékenységeit azáltal, hogy információs-, szervező-, fogadó-, értékesítő-, közösségi- és kényelmi funkciót töltenek be.¹²²⁵ Továbbá élményközpontú kiállításokkal, professzionális kiszolgálóterületükkel és más jellemző turisztikai termékek összekapcsolásával (pl. gyógynövénykert, műhelyek, ajándékboltok stb.) minden korosztálynak és látogatónak is valódi élményt képesek nyújtani.¹²²⁶ Emellett fontos szerepet játszanak az attrakciók népszerűsítésében és a desztinációk közötti sikeres együttműködésben is. Jelenleg a vizsgált, felső-Tisza-vidéki térség településein még nem működnek a templomokhoz kötődő látogatóközpontok, a jövőben a fentebb említett fejlesztéseknek köszönhetően azonban már több településen is kialakításra kerül turisztikai iroda és látogatóközpont is.¹²²⁷

4.4.1. *Marketing és információhozjutás*

A szolgáltató szektor számára közismerten meghatározó jelentőséggel bír a korszerű marketingtevékenységhez kapcsolódó szemlélet kialakítása. Az UNWTO definíciója szerint a *marketing* egy vezetésfilozófia, amely a turisztikai kereslet igényeinek kielégítését célozza meg oly módon, hogy az a lehető legnagyobb hasznot eredményezze a kínálatot biztosító turisztikai vállalkozás számára. A szolgáltató a turisztikai termék, illetve szolgáltatás piacra viteléhez a kutatás és előrejelzés segítségével választja ki az adott célcsoportok számára legmegfelelőbb eszközöket.¹²²⁸ A reklám formája lehet hirdetés, PR (public relations), eladásösztönzés (sales promotion), a közvetlen marketing (direkt marketing) és a párbeszéd.¹²²⁹ A marketing az egyházak körében is különös jelentőséggel bír, s egyben különös terhet is ró, hiszen az eddigi feladataikhoz képest ez a funkció teljesen új szemléletet és tevékenységet vár el a turisztikai vagy marketingképzésben nem részesülő gyülekezetvezetőktől. Az egyházak számára a fokozatosan kialakuló vallásturisztikai marketing¹²³⁰ területén a fenti formák közül alapvetően mind a négy releváns lehet, a megfelelő anyagi és humán erőforrás híján azonban ezek sokszor csak korlátozott mértékben tudnak érvényesülni.

A digitalizálás előtt kizárólag a *nyomtatott termékek*, így a szórólapok, plakátok és a helyi vagy megyei sajtó révén működött a marketing. Jelenleg a nyomtatott promóciós termék között a

¹²²⁵ DEÁK Attila 2019: 4.

¹²²⁶ SÜLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 17.

¹²²⁷ „A kerékpáros turizmus fejlesztése a Tokaj, Felső-Tisza és Nyírség kiemelt turisztikai fejlesztési térségben” c., GINOP-7.1.9-17-2018-00032 sz. pályázat. Forrás: <https://ttre.hu/tartalom/4890/23/palyazatok/ginop-7-1-9-17-2018-00032> Letöltés ideje: 2021.11.11.

¹²²⁸ LŐRINCZ Katalin – SÜLYOK Judit (szerk.) 2017: 5.

¹²²⁹ BAUER András – BERÁCS József – KENESEI Zsófia 2014: 189.

¹²³⁰ GADÁCSI Péter 2022: 97.

legfontosabbak a Középkori templomok útja projekt keretében, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Fejlesztési Ügynökség által biztosított, egységes arculatú, többnyelvű, informatív a helyszínen elérhető és térítésmentes *kiadványok* és *prospektusok*.¹²³¹ Itt kell még megemlíteni a lónyai egyházközség által készített, egyszerű szórólapokat is a látogatói információkról.¹²³² A templomban elhelyezett promóciós anyagok kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az említett tematikus útvonal többi állomásait is érdemes lenne tudatosabban reklámozni és strukturált továbbajánlási rendszert kiépíteni.¹²³³

A digitalizáció előtt a *közművelődési intézmények* közreműködése is jó reklámforrás volt az egyházközségek számára, támogató humán erőforrás és politikai környezet esetében. A térségben erre sikeres példaként a Nyírbátori Zenei Napok programsorozatot említhetjük, amelynek népszerűsítését a rendszerváltás előtt az egyházközség mellett a helyi és az országos művelődési intézmények (pl. Népművelési Intézet) „karolták fel”, s szerepeltették a rendezvényt a megfelelő orgánumban.¹²³⁴ Hasonló közreműködés él Vaján a kastélymúzeum esetében jelenleg, ahonnan a templomlátogatók túlnyomó többsége érkezik, így gyakran onnan informálódik a református templomról.

Bár a térségbe érkező turisták ma már elsősorban az interneten tájékozódnak, a szervezett csoportos templomlátogatásokat – más kulturális szolgáltatáshoz hasonlóan – a túraszervezők szinte minden esetben *előzetes telefonos bejelentkezéssel* rögzítik.¹²³⁵ A jelenleg rendelkezésre álló online megjelenés a szervezett csoportos látogatókat tekintve kielégítőnek mondható, hiszen egyrészt esetükben a túraszervezők rutinos tájékozódásának és a rendszeres szervezés során megismert kommunikációs forrásoknak köszönhetően a vonzerőre vonatkozó alapvető információk, főként a fogadóközösség elérhetősége már rendelkezésre áll. Másrészt a szervezett, csoportos látogatók még szinte minden esetben élnek a telefonos bejelentkezés lehetőségével, speciális elvárásaik miatt igénylik a megbízhatóbbnak vélt telefonos tájékoztatást.¹²³⁶ Az előzetes bejelentkezést a fogadóközösségek is igénylik a csoportok összetolódásának elkerülése miatt, egyre többen azonban már az online bejelentkezésben is perspektívát látnak,¹²³⁷ vagy tervezik annak bevezetését.¹²³⁸ A vizsgált helyszínek közül jelenleg csak a debreceni Nagytemplomban él ennek lehetősége, ami a csoportok számára nem csupán lehetőség, de előírás is, mivel egy előzetes regisztrációra kérik az ide érkező csoportokat is a telefonos bejelentkezés esetén is.¹²³⁹

¹²³¹ B.L. közlése. Csaroda, 2017.

¹²³² Ezeket a fogadóközösség, mint potenciális marketingeszköznek is tekinti, amelyeket a turisták egymás között terjeszthetnek. Sz.-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹²³³ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 17.

¹²³⁴ Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²³⁵ B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

¹²³⁶ P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²³⁷ K.L. közlése. Tákos, 2021.

¹²³⁸ Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹²³⁹ A honlapon keresztül elérhető, logikus, egyszerűen kitölthető felület visszaigazolást küld az érkezőknek a fogadóközösség elektronikus naptárába történő rögzítés után. K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

Az egyházak számára az újabb, *online kommunikáció* potenciális eszközei lehetnek az e-mailen küldött hirdetések és a weblapú eszközök,¹²⁴⁰ így a weboldal, a display hirdetések,¹²⁴¹ a szponzoráció, a szöveges- és a keresőhirdetések, a PR-cikkek, a videók, a közösségi-média megoldások, valamint az online piacterek.¹²⁴² Bár egyházkerületi szinten egyre fontosabb helyet foglal el a weblapokon a vallási turizmus,¹²⁴³ a színvonalas webfejlesztő szolgáltatások magas költségei miatt érthető, hogy a kisebb egyházközségek még saját weblapot sem tudnak működtetni.

<i>Vizsgált helyszín</i>	<i>Alkalmazott hirdetési felület</i>	<i>Saját egyházközségi honlap</i>	<i>Közösségi oldal</i>	<i>Egyéb megjelenési felület</i>
<i>Csaroda</i>		van	van	<ul style="list-style-type: none"> • települési honlap • Középkori templomok útja projekt honlapja • Középkori templomok útja projekt brossúrák
<i>Nyírbátor</i>		van	van	<ul style="list-style-type: none"> • települési honlap • Európai Kulturális Iroda honlapja • Tourinform • helyi vendéglátóegységek
<i>Tákos</i>		nincs	nincs	<ul style="list-style-type: none"> • települési honlap • Középkori templomok útja projekt honlapja • Középkori templomok útja projekt brossúrák
<i>Vaja</i>		nincs	van	<ul style="list-style-type: none"> • települési honlap • Középkori templomok útja projekt honlapja • Középkori templomok útja projekt brossúrák
<i>Lónya</i>		nincs	van	<ul style="list-style-type: none"> • települési honlap • Középkori templomok útja projekt honlapja • saját készítésű szórólapok
<i>Debrecen, Nagytemplom</i>		van	van	<ul style="list-style-type: none"> • helyi médiacsatornák (TV, rádió) • Debreceni Turisztikai Ügynökség • Tourinform • belvárosi szálláshelyek
<i>Debrecen, Kistemplom</i>		van	van	<ul style="list-style-type: none"> • helyi médiacsatornák (rádió)

2. táblázat. *Marketing eszközök a vizsgált helyszíneken.* Készítette: P. Szászfalvi Márta

A digitális fogyasztói szokások átalakulása miatt a saját online oldalak különösen fontosak, hiszen a turisták ma már szinte kivétel nélkül, a felmérések szerint is a térségbe látogatók 70%-a az interneten keresztül tájékozódik.¹²⁴⁴ A spontán egyéni vagy csoportos templomturisták elsődleges információforrása a helyi tapasztalatok szerint az internet, azon belül is az egyházközség vagy a település közösségi oldala lett, s egyre több potenciális látogató közösségi üzenetben kér tájékoztatást

¹²⁴⁰ NAGY Enikő – SLEZÁK-BARTOS Zsuzsanna – VAS Gáborné GULD Zsuzsanna 2014: 61.

¹²⁴¹ Digitális reklámtáblák képernyőtábla vagy tablet formában.

¹²⁴² BERÉNYI Konrád 2011: 141.

¹²⁴³ A dunántúli egyházkerület honlapján már 2012-ben ajánlottak vallásturisztikai programokat is. Forrás: <http://www.refdunantul.hu/turisztika/index/> Letöltés: 2012.08.08.

¹²⁴⁴ SZAKÁL Zoltán 2012: 196.

a látogatás körülményeiről is.¹²⁴⁵ Az elmúlt időszakban az ún. Y és Z generáció tagjai (az 1980–1994 és az 1995–2009 között születettek) egyre jelentősebb szerepet töltenek be a turizmusban.¹²⁴⁶

E generációkra jellemző, hogy fő motivációjuk az élményszerzés, ezért egyszerűbb attrakciókkal nem lehet őket lekötni, illetve sokkal informáltabbak, gyorsabbak és mobilabbak az előző generációknál, ezért döntésük befolyásolása érdekében a lehető legtöbb információt kell számukra biztosítani, amelynek leghatásosabb módja a reklám.¹²⁴⁷ Számukra a web 1.0. technológia már szinte elavult, a web 2.0. alkalmazások már a mindennapjaik része, és egyre inkább a web 3.0. technológiákat igénylik.¹²⁴⁸ Ez a generáció ráadásul egyre erősebb hatást gyakorol az idősebb korosztályra. Ezért a további keresletnövekedés miatt az egyházak számára is fontos, hogy legalább a web 2.0. technológiák szintjén képviseltesék magukat, és templomaikat minél szélesebb fogyasztói kör számára elérhetővé tegyék az online térben.

A rendelkezésre álló anyagi és humán erőforrások mentén az egyházak turisztikai marketingtevékenysége is egyre kiterjedtebb, folyamatosan fejlődik online megjelenésük is, melynek jelentőségét a fogadóközösségek is egyértelműen érzékelik. Az egyházi turisztikai attrakciók folyamatos és színvonalas online megjelenéséhez, a saját egyházközségi honlap, közösségi oldal működtetésének a vizsgált kisebb egyházközségek esetében minden esetben pénzügyi akadályai vannak, amely egyrészt a weboldal létrehozásához igényelt technikai, másrészt annak későbbi működtetéséhez nélkülözhetetlen humán erőforrás alkalmazásához szükséges.¹²⁴⁹

A vizsgált desztinációk közül a nagy- és kistemplomi, a nyírbátori és a csarodai gyülekezet önálló *weblappal* és saját *közösségi oldalon* létrehozott profillal is rendelkezik, a vajai és a lónyai egyházközség csak ez utóbbival.¹²⁵⁰ A debreceni és a nyírbátori egyházközségek helyzetükből adódóan értelemszerűen több reklámlehetőséggel bírnak a többi vizsgált településnél. Főként a nagytemplomi gyülekezet, amely egyrészt nemzeti emlékhely mivoltának, másrészt a Debreceni Turisztikai Ügynökséggel ápoltszoros együttműködésnek köszönhetően számos marketingfelületen tud megjelenni. Nyírbátorban a 2011-es fejlesztési projektnek is része volt egy nagyobb értékű marketingtevékenység, amely másfél-két évig „elegendő volt”, számos reklámanyag (prospektus, reklámfilm) készült el.¹²⁵¹ A településről készült promóciós anyagokat jellemzően külső szakemberek

¹²⁴⁵ F.T. közlése, Nyírbátor.

¹²⁴⁶ SÜLI Dorottya – MARTYIN-CSAMANGÓ Zita 2019: 154.

¹²⁴⁷ Uo.

¹²⁴⁸ A web 1.0. a passzív online információszerzés, a web 2.0. az interaktív online felületeket, pl. közösségi oldalakat foglalja magába, ahol blog formájában a felhasználó véleményezheti a tartalmat, illetve megoszthatja személyes élményeit, tapasztalatait, a web 3.0. esetében az online tartalmakat maguk a felhasználók hozzák létre, és a keresés során az összes releváns tartalom egy helyen elérhető. Lásd: uo.

¹²⁴⁹ K.L. közlése. Tákos, 2021; Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹²⁵⁰ Csarodán az előző lelkész idején még nem volt saját közösségi oldala az egyházközségnek, csak az önkormányzat által működtetett önkormányzati oldalon jelentek meg a turisztikai információk. Az új lelkész már működtet saját profilt az egyházközség számára.

¹²⁵¹ „*Akkor minden csatornából reklámozták a változásokat.*” B.G. közlése. Nyírbátor, 2017. Ennek pozitív hatását közvetlenül is érzékelték, több látogató is jelezte, hogy a 2011-es felújítás után készült műsorban látták a nyírbátori templomot, és annak hatására jöttek el megnézni. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

készítették.¹²⁵² Ezt követően a források jelentősen visszaestek, jelenleg a kulturális, vallási turizmusra fókuszáló, tudatos marketingtevékenység városi szinten tulajdonképpen nem működik.¹²⁵³

Emellett az egyházközségek több *közvetett online felületen* is megjelennek. A legfontosabb ilyen közvetett információforrás a Középkori templomok útja honlap, amely hiánypótló jelleggel több célcsoportra specifikált turisztikai ajánlatot állított össze marketingstratégiájában. Öt célcsoportra, a kulturális-, az örökség-, a vallási-, egyházi-, a kerékpáros turistákra, valamint az ifjúsági és szenior korcsoportra fókuszált.¹²⁵⁴ A honlapon minden egyházi helyszínhez rendeltek elérhetőséget is, ami általában a pontos címet, a telefonszámot és az e-mail címet (lelkész és/vagy idegenvezető) tartalmazza. Továbbá a települések meghatározó vonzerőiként az egyházközségek is megjelennek az önkormányzati honlapokon keresztül a templomlátogatásra vonatkozó alapinformációkkal.¹²⁵⁵

4.4.2. Pénzügyi menedzsment

Sulyok Judit és Mártonné Máthé Kinga a vallási turizmus pozitív hatásai között említi meg a bevételtermelő képességet,¹²⁵⁶ hiszen a turistáktól beszedett belépődíjak vagy a látogatók adományai a használaton kívüli vagy a működő templomok fenntartásához, felújításához is hozzájárulnak.¹²⁵⁷ A turisztikai szolgáltatók közvetlen pénzügyi forrásai a központi és a helyi költségvetésből származó támogatások, a különböző szinten kiírt pályázatok, illetve a közvetlen fogyasztásból származó bevételek.¹²⁵⁸ Az egyházközségek bevételei a gyülekezeti tagok által fizetett egyházfenntartói járulékokból, a (persely)adományokból, a rendelkezésre álló ingó- és/vagy ingatlanvagyon bérleményeiből, illetve a pályázatokból származnak. Az egyházközségek esetében a legfőbb turisztikai kiadások az épületek mindennapi működtetésével járó közüzemi költségekből és az idegenvezető/fogadó személyzet bérköltségeiből tevődik össze. A tágan értelmezett vallási turizmus

¹²⁵² A településen komoly véleménykülönbséget és konfliktust eredményezett a fejlesztések mentén megjelenő egyes új turisztikai attrakciók és a településhez társított új arculat, mivel a hangzatos „Nyírbátor a Sárkányok földjén” szlogen, illetve a Várostarténeti sétány és a Várkastély-Panoptikum számos pontjában a „látvány oltárán áldozták fel” a történetiséget, a település történetének tényszerű eseményeit, s ezek nem tükrözik Nyírbátor valódi arculatát, s a fogadóközösség véleménye szerint a megbízott külső cég nem ismeri megfelelően a „helyi viszonyokat”. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁵³ A fentiekén kívül az Európai Kulturális Iroda által kiadott, külföldi kiadványokban is megjelenik a nyírbátori református templom fizetett hirdetésben (kapcsolatban állnak a céggel, az egyházközség küldi a friss anyagokat), ez azonban a fogadóközösség tapasztalata szerint nagy hozadékot nem hoz. Uő.

¹²⁵⁴ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 13.

¹²⁵⁵ A tákosi templom látogatásáról a tákosi önkormányzat honlapjáról tájékozódhatnak a turisták. Forrás: <https://www.takos.hu/index.php/tourizmus/a-mezitlabas-notre-dame> Letöltés ideje: 2021.10.02. A vajai református templom szintén megjelenik az önkormányzat honlapján, itt azonban nem szerepelnek a látogatói információk. Forrás: <http://www.vaja.hu/vaja/2016-04-15-12-08-12/2016-04-15-12-18-53/reformatus-egyhazi> Letöltés ideje: 2021.10.02. Csarodán a helyi rendezvényeket, kulturális- és gasztrfesztiválokat reklámozó önkormányzati anyagokon a háttérben gyakran a templom látható, ami szintén nagy segítség, és közvetett marketingforrásként szolgál az egyházközségek számára. B.L. közlése. Csaroda, 2017. Lónyán a Középkori templomok útja weblap mellett a település honlapjáról, és az egyházközség saját közösségi oldaláról tájékozódhatnak a látogatók. Sz-I.N. közlése. Tákos, 2021.

¹²⁵⁶ SULLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 13.

¹²⁵⁷ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2005: 163.

¹²⁵⁸ Uő. 2011: 298.

költségeihez tartoznak még az ifjúsági táborok és a gyülekezeti kirándulások kifizetési is, melyeket már egyre gyakrabban tudnak pályázatokból is finanszírozni a gyülekezetek.¹²⁵⁹ A turizmus a vizsgált egyházi költségvetésekben önálló költségvetési tételként szerepel, és az egyházi bevételeknek fontos részét képezi a turizmusból származó hozam.¹²⁶⁰ Az épületek működtetésére fordított kiadási tételeket tekintve a vizsgált egyházközösségekben rentábilisnak mondható a turizmus, ugyanakkor egyedül a Debreceni Nagytemplomi Gyülekezet tud saját költségvetéséből, teljes, önálló státuszú idegenvezetőket foglalkoztatni, a többi egyházközösségben részarányos kifizetés vagy más munkakörben történő feladatátcsoportosítás teszi lehetővé a megbízásukat.

A turisztikai attrakciók esetében fajsúlyos bevételi forrás a *belépődíj*, melynek árusítása a vásárlások térbeli lehetőségénél leírtakkal egyezik meg. Az árpolitikát az egyházi attrakciók esetében is a működési költségek mértéke és az attrakció státusza, népszerűsége határozza meg.¹²⁶¹ Az egyházi helyszíneken érvényes belépődíjakkal kapcsolatban mind a mai napig előforduló látogatói sztereotípiák, hogy annak ingyenesnek kellene lennie.¹²⁶² Érdekes azonban megjegyezni, hogy egyfelől hasonló vagy drágább áron elérhető más kulturális szolgáltatásokhoz képest a vizsgált helyszínek örökségvédelmi szempontból alapvetően magasabb értéket nyújtanak.¹²⁶³ Másfelől az egyházi helyszíneken a jegy magában foglalja az idegenvezetést is, amelyet más attrakcióban, például a muzeális intézményekben csak felár ellenében tudnak igénybe venni a látogatók. Szervezett, előre meghatározott díjszabással, turisztikai szolgáltatásként működő tárlatvezetés él többek között a lőcsei Szent Jakab-templomban, a kassai Szent Erzsébet székesegyházban és a debreceni Nagytemplomban. A vizsgált szatmár-beregi helyszíneken a tárlatvezetés nem jár külön díjazással. A belépő ára a vizsgált helyszíneken jelenleg jellemzően 500 HUF.¹²⁶⁴

A belépődíjrendszer differenciáltságát az attrakció forgalma és ezzel összefüggésben a látogatók demográfiai összetétele alakítja. Az életkorból adódó nyugdíjas- vagy gyermekjegy, a társadalmi státusból eredő diák- vagy pedagógus-, illetve a fogadóközösség egyedi együttműködési megállapodásaiból származó egyéb *kedvezmények* a szolgáltató rendszer jellemzői. Az előbbieket a kultúráért felelős miniszter által kiadott működési engedéllyel rendelkező intézmények esetében a

¹²⁵⁹ A bibliatáborok költségeit a nyírbátori és a mezőcsávási gyülekezet például közösen finanszírozza, főként pályázatokból. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁶⁰ A nyírbátori egyházközösség költségvetésében 2011-től szerepel a turizmus, mint konkrét tétel, a presbitérium elsősorban ennyit lát a turizmus működéséből. Uő. Konkrét költségvetési tételeket, tekintettel az érzékeny adatok jellegére, természetesen nem közlök.

¹²⁶¹ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 295.

¹²⁶² A tákosi idegenvezető tapasztalata szerint több látogató sokallta a korábbi 500 Ft-os belépőjegyet, ami összefüggésben lehetett azzal, hogy a település honlapján sokáig más, jelentősen kisebb ár volt feltüntetve, megtevesztve a látogatókat. B.L.V. közlése, Tákos, 2017. „*Amúgy a belépőjegy [az ócsai református templomba P.Sz.M.] felnőtteknek 800 forint, ami idebaza ebben a kategóriában magasnak számít.*” Forrás: <https://www.origo.hu/utazas/20150914-ocsa-legjobb-nevezetessege-nem-a-lakopark-hanem-a-templom.html> Letöltés ideje: 2021.12.02.

¹²⁶³ Az ócsai templommal kapcsolatban az előbb idézett gondolat folytatásaként fogalmazta meg a szerző, hogy „*Ha azonban már eljutottunk ide, egyetlen pillanatig sem érdemes gondolkodni azon, hogy bemenjünk-e, vagy csak kintről szemlélődjünk.*” Uo.

¹²⁶⁴ Lónyán korábban 300 Ft volt a belépődíj, amit a látogatók önkéntes perselyadománnyal egészíthettek ki. Mivel az utóbbi csekély és sporadikus volt, 500 Ft-ra emelték fel a belépőjegy árát. Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

muzeális intézmények látogatóit megillető kedvezményekről szóló 194/2000. (XI. 24.) Korm. rendelet állapítja meg. Ez a templomokra nem érvényes, árpolitikájukat maguk alakítják, a fenti tendenciákat azonban ők is igyekeznek érvényesíteni.

Csarodán külön diákjegyet forgalmaznak,¹²⁶⁵ Lónyán a Kerékpáros Szövetség, mint együttműködő szervezet szervezésében érkező kerékpáros turistáknak adnak kedvezményt.¹²⁶⁶ Tákoson korábban élt a kedvezményes jegy lehetősége, a szomszédos települések iskolásainak adtak kedvezményt.¹²⁶⁷ A debreceni Nagytemplomban már igen differenciált jegyrendszert működtetnek, egyrészt kétféle túrajegyet is forgalmaznak, melyeknek összege az attrakciók számával párhuzamosan növekszik, másrészt külön múzeumpedagógia foglalkozásokat is tartanak, így a diákcsoportok már erre is válhatnak jegyet.¹²⁶⁸ A Nagytemplomban a túrajegyekre diákkedvezmény él, valamint létezik külön család- és csoportos belépőjegy, amely a hosszabb túrát kínálja a csoportok számára jutányos áron.

A *kombinált jegy* lehetőséget nyújt a turisztikai szolgáltatók, így az egyházközségek számára is, hogy a kevésbé frekvenciált attrakcióikat is értékesítsék. A vizsgált egyházközségek közül ennek példáját Késmárkról közölhetjük, ahol a már több évtizede múzeumtemplomként működő,¹²⁶⁹ az UNESCO által védetté nyilvánított, barokk evangélikus fatemplom a város kiemelkedő turisztikai attrakciójának számít. A fenntartó egyházközség vallási helyszínül szolgáló, a 19. század második felében épült evangélikus templom művészettörténetileg kevésbé fajsúlyos turisztikai termék, idegenforgalmi szolgáltató központként mégis a látogatók részéről megkerülhetetlen attrakcióként működik, hiszen kizárólag csak az itt megvásárolt kombinált jegy ellenében tekinthető meg a régi templom is.¹²⁷⁰ Az újjépítésű templom turisztikai vonzerejét elsősorban a magyar turisták számára az ott található Thököly-mauzóleum adja, melynek interpretációja kevésbé kiépített, tudatos, a turisták többsége elsősorban a fatemplomra kíváncsi, ezért van szükség vélelmezhetően a fentebbi árpolitikára. A debreceni Nagytemplomban a Református Kollégiummal létezik közös jegy, melynek kb. 80%-át azonban a fogadóközösség szerint csak a Nagytemplomban értékesítik, a turisták részéről rendelkezésre álló korlátozott szabadidő és a kombinált jegyre vonatkozó, megfelelő marketing hiányában.¹²⁷¹ A vizsgált Szabolcs-Szatmár-Beregi desztinációkon érdemes lenne a többi turisztikai szolgáltatóval, főként a közgyűjteményekkel kialakítani a jegypolitikában is érvényesülő, közös érdekeken alapuló együttműködést. Emellett a térség több egyházközségének is érdemes lenne közös,

¹²⁶⁵ G.M.P. közlése. Csaroda, 2017.

¹²⁶⁶ Sz.-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹²⁶⁷ K.F.E. közlése. Tákos, 2021. A debreceni Kistemplomban az árszabás folyamatban van, mivel az eddigi ingyenes belépés a felújítási pályázat miatt megszűnik. Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹²⁶⁸ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022. Forrás: <https://www.nagytemplom.hu/jegyak-es-nyitvatartas/> Letöltés ideje: 2022.07.13.

¹²⁶⁹ KOVÁCS József 1994: 57.

¹²⁷⁰ A turisták számára a belépőjegy vásárlási helye mellett itt alakították ki a különböző képeslapok, kiadványok megvásárlásának lehetőségét is.

¹²⁷¹ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

kombinált jegyet is bevezetni, tekintve a tematikus utak népszerűségét és a körutazók nagy arányát, amivel a kiemelt vonzerők a kevésbé ismert, kisebb desztinációkat támogathatnák.

4.4.3. Humánerőforrás-menedzsment

A turisztikai fogadóképesség személyi feltételei a turizmus működtetésében résztvevők szakmai kvalitásait, felkészültségeit és szociális készségeit fogja össze. Michalkó Gábor szerint a turizmusban jól hasznosuló és szükséges emberi tulajdonságok, mint a verbális és nonverbális kommunikációs készség, az elsődleges szocializáció során alakulnak ki, de bizonyos fokig később is fejleszthetőek.¹²⁷² A helyszíni kutatások mindezt egyértelműen megerősítik, hiszen a vizsgált térség idegenvezetői nem rendelkeznek semmilyen szakképesítéssel, a szükséges ismereteket autodidakta módon sajátították el.

Az idegenvezetőkről, „templomgondnokokról”, „templomszolgákról” vagy „templomőrökről” szóló vizsgálatok, feladatuk fontossága ellenére meglehetősen alulreprezentáltak,¹²⁷³ ezért mindenképpen érdemes a témával részletesebben is foglalkozni. Az idegenvezetők, mint helyi „információ specialisták” meghatározó szerepet töltenek be az attrakció üzenetének hordozásában, sikerük fontos feltétele az a képességük, hogy a különböző turisták eltérő igényeit ki tudják elégíteni, és a helyspecifikus termékeket a változó közönséghez tudják igazítani.¹²⁷⁴ A turisztikai humánerőforrás összetételét, a foglalkoztatottak kérdésénél az adott desztináció lakosságának iskolázottsága erőteljesen determinálja. A térségre jellemző, fent említett iskolázottsági paraméterek a helyszíni kutatások alapján is jelentős mértékben megnehezítik a turisták fogadásával megbízott, megfelelő személyzet hosszútávú alkalmazását. A helyi fogadóközösség is nagyon fontosnak tartja a turizmus fejlődése szempontjából a megfelelő, professzionális humánerőforrás meglétét és az interperszonális rendszer kialakítását, valamint produktív hasznosítását.¹²⁷⁵ Az egyházközségek többsége azonban nem rendelkezik elegendő pénzügyi erőforrással egy főállású, megfelelő szakképesítéssel rendelkező, nyelveket beszélő idegenvezető foglalkoztatására, a turisztikai pályázatok pedig csak ritkán engedik meg a személyi jellegű költségek finanszírozását.¹²⁷⁶ A rendszerváltás előtt általában a helyi lelkészek látták el ezt a feladatot a vizsgált egyházközségekben, akik a megfelelő szakmai ismeretek mellett jellemzően a szükséges nyelvtudással is rendelkeztek, sőt külföldi kapcsolataiknak köszönhetően számos nemzetközi turista is miattuk kereste fel az adott település templomát.

Nyírbátorban az 1980–90-es években a számos tudományos kutatást is folytató, publikáló, a település történetét kiválóan ismerő, egykori helyi lelkipásztor működött idegenvezetőként, akinek

¹²⁷² MICHALKÓ Gábor 2012a: 85.

¹²⁷³ RÁTZ Tamara 2015: 80.

¹²⁷⁴ Uő. 80–81.

¹²⁷⁵ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁷⁶ Kivételt képez a vizsgált desztinációk közül Vaja, ahol a fejlesztési pályázat ezt megengedte, ennek megfelelően az idegenvezető bére fele arányban oszlik meg egyházközségi és pályázati forrásból. B.T. közlése. Vaja, 2017.

személye a mai napig elevenen él a visszatérő látogatók emlékezetében.¹²⁷⁷ Az országosan is ismertté vált idegenvezető vezetéseit mindig a látogatók igényeire szabta, differenciálta a rendelkezésre álló idő és a látogatói előismeretek alapján.¹²⁷⁸ A személyét övező, a vendégkönyvi bejegyzések által is tükrözött népszerűségét a helyiek egyértelműen a nyírbátori templomturizmus iránti kereslet fontos motivációs tényezőjeként értelmezik, vagyis hogy kifejezetten az ő tárlatvezetése miatt keresték fel sokan a nyírbátori református templomot.¹²⁷⁹ Ezt a jelenlegi igényekre is egyértelműen levetítik, nem számolva a településekre érkező turisták kognitív motivációjának háttérbe szorulásával. A településen a rendszerváltás után szintén a helyi lelkészek és gyermekeik tartották az idegenvezetéseket, illetve ekkor még időnként a gyülekezeti tagok is besegítettek.¹²⁸⁰ A lelkészcsaládtagok nyelvtudásuknak köszönhetően a külföldi turisták fogadását is magas színvonalon tudták végezni. A gyülekezeti tagok a templom-parókia közelségéből fakadóan alapvetően ma is természetesnek tekintik, hogy a lelkész és családja ezeket a feladatokat is ellátta, hiszen „*ott van a parókia a templom mellett, csak becsengettek a turisták hozzájuk*”.¹²⁸¹

Jelenleg két egyházi tisztviselő fogadja Nyírbátorban a turistákat, szervezett időbeosztásban, mivel a nyírbátori református templomba irányuló látogatóforgalom egyértelműen igényli a két idegenvezető működését.¹²⁸² Személyes attitűdjük alapján a beosztott lelkész fogadja a szakmailag felkészültebb hivatásturistákat és a külföldi látogatókat. Mellettük eseti jelleggel vagy időszakosan több helyi lakos is ellát idegenvezetői szolgálatot.¹²⁸³ A presbiterek jelenleg nem vesznek részt a templomturizmusban, legfeljebb egyedi, munkájukból adódóan ismert kiscsoportok, és saját ismerős esetén működik közre a templomba irányuló hivatás- vagy VFR turizmusban egy tárlatvezetés erejéig, de a rendszeres, mindennapi turista fogadásban már nem.¹²⁸⁴ Ezt a gyülekezet korösszetétele mellett az is befolyásolja, hogy a tagok többségének nincs tapasztalata a vendégek fogadásában.¹²⁸⁵ Vélelmezhetően a kiforrott, sikeresen működő menedzsment miatt sem, hiszen amíg a gyülekezeti tagok azt tapasztalják, hogy az egyházközség vezetése megoldja a látogatók fogadását, nem motiváltak a turizmusban való aktív közreműködésben.

¹²⁷⁷ *Kozma János* lekipásztor tekintélyét és tehetségét jól mutatja, hogy *Szent II. János Pál pápát* 1991. augusztus 18-án Máriapócon tett látogatásakor Nyírbátorból az akkori polgármester mellett ő köszönthette. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁷⁸ Mindig megkérdezte a csoportot, hogy „*Kis lemezét vagy nagylemezét tetszenek kérni?*” Uő.

¹²⁷⁹ „*Aki annak idején János bácsit hallgatta, az terjesztette szét az információt mások felé, hogy gyertek Nyírbátorba, mert itt olyat hallotok, olyat kaptok, mint másból sehol.*” Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁸⁰ Uő.; T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁸¹ Ny.L.G., S.L., P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁸² A lelkészgyerekként felnőtt, beosztott helyi lelkész és vallástanár úm. „determinálva” volt erre a szerepre, ráadásul a szükséges idegennyelv- és szakmai tudása is rendelkezésre áll a külföldi csoportok vezetésére. Mellette a gondnoki feladatokat napi hat órában ellátó, a gyülekezetben három éve dolgozó középkorú asszony is idegenvezetőként tevékenykedik. T.T., P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁸³ Két helyi gimnáziumi tanár, a helyi gimnázium vendéglátóipari képzésen résztvevő diákok nyári gyakorlat keretében, illetve közmunkaprogram keretében foglalkoztatottak. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁸⁴ Például a presbitérium tagjaként szolgáló helyi orvos a településen rendezett orvoskonferencia tagjait körbevezeti. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹²⁸⁵ Uő.

Ezzel szemben Tákoson kezdetektől fogva idős, nyugdíjas gyülekezeti asszonyok látták el az idegenvezetői feladatokat, akiknek neve, alakja szinte egybeforrt a „mezítlábas Notre Dame”-mal. Esetükben a nyugdíjasok visszafoglalkoztatásakor releváns, tartalmas, hasznos időtöltés és rugalmas időbeosztás is motiváló volt a tisztség elvállalásában. A rendszerváltás előtt a vendégek fogadása még nem rögzített nyitvatartás szerint történt, a templomot a helyi lelkész mellett a legközelebb lakó idős asszonyok mutatták be, akik élet- és lakóhelyzetükből adódóan folyamatosan figyelni tudták a turisták érkezését, s igény szerint körbevezették őket a templomban. A településen 1986-tól 2000-ig szolgált az első, idegenvezetésre hivatalosan is felkért, idős gyülekezeti asszony, megbízását pedig a templom felújítási és helyreállítási munkálatait követően fellendülő turizmus indukálta.¹²⁸⁶ 2001–2014 között, haláláig szintén egy nyugdíjas gyülekezeti gondnoknő tevékenykedett „*templomszolga*”-ként a településen. Ő egyébként a vendégházat 2012 óta üzemeltető család rokona, így ők, mint a turizmusban résztvevő helyi fogadóközösség, interperszonális kapcsolataik révén is hatékonyan tudtak együttműködni. A jelenlegi tákosi idegenvezető asszony 2014 óta tölti be ezt a tisztséget, életútja sok hasonlóságot mutat elődjével.¹²⁸⁷

52. kép. Az egykori tákosi idegenvezető tárlatvezetés közben¹²⁸⁸

Csarodán a rendszerváltás előtt, az akkor szolgáló lelkipásztor és családja játszott fontos szerepet a templomturizmusban. A jelenlegi csarodai idegenvezető látogatók fogadásában vállalt szerepét a rendszerváltás utáni munkaerőpiaci körülmények megváltozása, a növekvő munkanélküliség

¹²⁸⁶ Kósa Ferencné Erzsébet „*templomgondnoki*” szolgálatáért 1996-ban megkapta a „*Szabolcs-Szatmár-Bereg megye turizmusáért*” díjat a Szabolcs-Szatmár-Beregért Alapítványtól.

¹²⁸⁷ özv. Baráth Menyhértné Zám Erzsébet, akinek édesapja a II. világháborúban esett el, nem tudott továbbtanulni, nem lehetett tanító, a család fenntartásában kellett aktívan részt vállalnia, mezőgazdaságban dolgoznia. Lásd: DOBOS Zita 2010. A mostani idegenvezető asszony, Budai Lajosné Viola édesapját malenkij robotra hurcolták a II. világháború idején, ott halt meg, ezért a család nehéz anyagi helyzete miatt sokáig ő sem tudott továbbtanulni. Később csecsemőgondozóként dolgozott a csarodai bölcsödében, amelyet azonban 1992-ben bezártak, az interjúalany pedig rokkantsági ellátás igénybevételével nyugdíjba vonult, „leszállékoltatta magát”. Az előző idegenvezető halála után, 2014-ben a lelkipásztor felkérésére vállalta el az idegenvezetést. B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

¹²⁸⁸ Fotó: Bagyinszki Zoltán. Forrás: https://reformacio.mnl.gov.hu/orokseg/takos_reformatus_templom. Letöltés ideje: 2021.03.23.

determinálta.¹²⁸⁹ Lónyán sokáig az egyházgondok látta el az idegenvezetői feladatokat, jelenleg pedig a lelkészpár.¹²⁹⁰ A turisták a református templom mellett gyakran keresik fel a Lónyay család kriptáját, ahol az egykori miniszterelnök, *gróf Lónyay Menyhért* is nyugszik, ahova eddig a református gondnok kísérte ki őket.¹²⁹¹ Mivel a településre látogatók többsége már ezt a nevezetességet is felkeresi, hosszú távon mindenképpen szükség lesz egy teljes idegenvezetői státusz kialakítására, főként a két attrakció sikeres összekapcsolása, a településen töltött látogatói idő expanziója miatt, ami a helyi fogyasztást is növelheti.¹²⁹² Vaján, ahol előzőleg szinte egyáltalán nem volt kereslet az idegenvezetésre, a fejlesztési pályázat feltétele volt a státusz kialakítása és fenntartása legalább 5 évig. Ezt a munkakört a gyülekezetben harangozóként és a házi segítségnyújtási szolgálatban is dolgozó középkorú asszony tölti be, vagyis esetében a gyülekezetben betöltött státusza determinálta a kiválasztás szempontját. Ennek megfelelően munkaidejét is úgy alakították ki, hogy mindkét szolgálatot el tudja látni. Mellette időnként a helyi lelképásztor is fogad turistákat.¹²⁹³

A debreceni Nagytemplomban a tárlatvezetéseket a múzeumpedagógus, a turisztikai referens vagy a turisztikai munkatárs tartja, a feladatkörre még nincs külön kialakított státusz, azt részfeladatként látják el a munkavállalók. A helyi munkaezők kiválasztása itt – tekintettel a régióközpont szerepű nagyvárosban rendelkezésre álló szélesebb munkavállalói állományra – alapvetően munkapiaci alapon történik, ugyanakkor a státusz betöltésénél fontos szempont, hogy a jelöltnek legyen kötődése az egyházhhoz, „ismerje a viszonyokat”, és „egyforma alapokon tudjanak gondolkodni”, ezért gyakori, hogy korábbi önkéntesek vagy más egyházi intézményből átkerült munkavállalók kerülnek kiválasztásra, s a turizmus területén dolgozó főállású alkalmazottak is mind egyháztagok.¹²⁹⁴ A nagyobb rendezvények során alkalmazott önkéntesek szintén egy már meglévő, az egyházi ifjúsági szervezetekben is tevékenykedők listájából választanak, kérnek fel egyháztagokat.¹²⁹⁵

A Kistemplomban eddig az ún. *templomőr* fogadta a látogatókat. Az állást jellemzően rövid ideig töltötték be, az alacsony fizetés miatt ugyanis inkább átmeneti munkaként vállalják. A státusz nem kerül meghirdetésre, a feladatra általában egy-egy gyülekezeti tag jelentkezik, vagy kéri fel. A templomőrök jellemzően itt sem rendelkeznek semmiféle szakképesítéssel, kiválasztásukban elsősorban a látogatók fogadásához szükséges személyes képességek (pl. kommunikációs készség) és

¹²⁸⁹ Az idegenvezető korábbi munkahelye a rendszerváltás idején szűnt meg, majd az akkor újonnan létesült helyi gyümölcszárító üzemben helyezkedett el, ami azonban pár év múlva szintén beszüntette tevékenységét. A munkanélkülivé vált középkorú asszonyt az akkori csarodai polgármester kereste meg az idegenvezetői feladatok elvégzésével 1994-ben. Korábban az önkormányzat fizette, később az egyházközség. G.M.P. közlése. Csaroda, 2017.

¹²⁹⁰ A lelkészek elfoglaltsága idején a be nem jelentkező látogatókat az egyházi szolgálatban dolgozó karbantartók, egyházi közmunkások engedik be a templomba, ilyenkor a látogatók egyénileg tekintik meg azt. Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹²⁹¹ Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹²⁹² Egy helyi, nyugdíjas nyíregyházi főiskolai tanárnő szeretnének majd felkérni a feladatra, akinek személye a potenciális felkészültségén és előadói képességén kívül lakóhelye miatt is ideális lenne, mivel épp a templommal szemben lakik. Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹²⁹³ B.T. közlése, Vaja, 2017.

¹²⁹⁴ O.I, K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹²⁹⁵ Uő.

az egyháztág státusz meghatározó.¹²⁹⁶ A szükséges ismereteket a rendelkezésükre bocsátott leírások alapján szerzik meg, ez alapján tartják meg az idegenvezetést. Feladatuk a csoportos bejelentkezések fogadására már nem terjed ki, azokat az egyházi hivatalban fogadják. Egyedi esetben a lelkész is tart idegenvezetést, elsősorban a nyitvatartási időn túli, bejelentkezett csoportok esetében, vagy amikor kifejezetten a lelkészt kérték fel erre, a személyes kapcsolat vagy a csoport által elvárt speciális ismeretközvetítés miatt.¹²⁹⁷ A felújítások után egy külön státuszt terveznek kialakítani az idegenvezetői munkakörre, illetve a főszezonban szükség szerint egyetemistákat vagy nyári diákmunkásokat, valamint egyéb irodai alkalmazottakat is bevonnának. Emellett szeretnék biztosítani az idegennyelvű (angol) tárlatvezetés lehetőségét is, a turisztikai menedzsment feladatait pedig szintén önálló munkakörben a jelenlegi koncertszervező, orgonista látja majd el.¹²⁹⁸

Láthatjuk, hogy a vizsgált falusi helyszíneken dolgozó idegenvezetők nem tudatos munkaválasztás eredményeként, gyakran csak megváltozott élet- vagy munkakörülményeik miatt kezdték el tevékenységüket, vagyis egy teljesen más munkakörből kerültek át a turizmus világába. Mivel többségük már korábban is a gyülekezet tagja volt, az egyházi keretek között történő szolgálat nem okozott nehézséget számukra, sőt a feladat elvállalását természetesen erősítette egyházi identitásuk. Kiválasztásukban a gyülekezetek alacsony létszáma miatt a munkaerőpiacon bevett kiválasztási metódusok nem játszottak szerepet, az idegenvezetői tisztség átörökítése, átadása jellemzően a gyülekezetben belül elfoglalt státuszuk alapján történt.¹²⁹⁹ Ez a kiválasztási szempont a rendszerváltás idején még természetesen elsőbbséget élvezett.¹³⁰⁰ A térségben jellemző munkaerőhiány intenzív fluktuációt eredményez a vallási turizmusban is, és a helyi tapasztalatok szerint a probléma most már nem a megfelelő szakképzettség garantálásában, hanem egyre inkább a státusz betöltésének fokozódó nehézségében ölt testet.¹³⁰¹

A vizsgált településeken, bár nem fajsúlyos mértékben, de mégis jellemző a nemzetközi turizmus is, melyhez szükséges *idegennyelvű vezetést* a megfelelő nyelvtudással rendelkező lelkészek tudják, tudták csak ellátni. Ezt a tudást jelenleg leginkább a Középkori templomok útja által kiadott,

¹²⁹⁶ „Ez nagyon fontos ebben a munkában.” Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

¹²⁹⁷ Uő.

¹²⁹⁸ Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹²⁹⁹ Így például Tákoson az előző idegenvezető javasolta a jelenlegit, mondván, ő a „jogosult, ő már akkor egyházgondnok is volt”. B.L.V. közlése. Tákos, 2017. Az első idegenvezető, „templomgondnok” felkérésében meghatározó szereppel bírt, hogy édesapja kurátor, férje presbiter, ő maga pedig gyülekezeti tag és a templom karbantartója volt. K.Z.E. közlése. Tákos, 2021.

¹³⁰⁰ Bár a helyi lakos, *Simon Józsefné Lukovics Irén*, aki 1969-ben bejutott a *Röpülj Páva* c. népdalvetélkedő döntőjébe, s aktív szerepet vállalt a helyi néphagyományok ápolásában a különböző népművészeti műsorokkal és programokkal, illetve a rendszerváltás idején református presbiter is volt, fellépési, szereplési tapasztalatai ellenére mégsem őt, hanem az említett Kósa Ferencnért kérték fel idegenvezetőnek, vélelmezhetően azért, mert ő erősebb egyházi identitással bírt, több és erősebb szálon kötődött a tákosi gyülekezethez.

¹³⁰¹ „Őrülünk, ha legalább elvállalja valaki... Szerencsére eddig sikerült gyülekezeti tagot találni, de hát ki tudja, mi lesz később...” K.L. közlése. Tákos, 2021.

német, angol, orosz nyelvű broszúrákkal helyettesítik.¹³⁰² A mért, az empirikus és a vendégkönyvi adatok szerint – amint már a felkészültségnél szó volt róla – a térségbe érkező látogatók alapvetően magas képzettségűek, jogos szükségként jelentkeznek tehát a mélyebb ismereteket közvetítő idegenvezetés, illetve az iskolai csoportok esetében fellépő interaktív, akár a múzeumpedagógia felé mutató interpretáció is. A szakképzett idegenvezető hiánya Nyírbátorban okozza a legnagyobb problémát, ahol nagy számban érkeznek komolyabb előismerettel rendelkező hivatásturisták, akiknek a részéről egyértelmű kereslet mutatkozik a magas színvonalú, gyakran idegennyelvű vezetés iránt. Erre és gyakran az összes helyi műemlék bemutatására, városvezetésre is jellemzően a nyírbátori múzeumigazgatót kérik fel, „*ő szokta a konferenciákat számom tartani*”.¹³⁰³

A Turizmus 2.0. stratégia az idegenvezetők számára szervezendő képzés kapcsán felveti, hogy sokszor az idegenvezetők szakrális helyszínek iránti érdeklődésének vagy szakmai ismereteinek hiánya a csoportok esetében lemondással is járhat.¹³⁰⁴ A képzettség hiányát láthatóan a sokrétű, az érkező csoportkísérők vagy a helyi lelkészek vezetéséből nyert tapasztalat kompenzálja, amihez természetesen erős motivációra, valamint tanulási és kommunikációs képességre is szükség van. A kistelepülésre érkező, a helyi hagyományok iránt fogékony turisták általában elnézőbbek a helyi idegenvezetőkkel szemben, mivel tisztában vannak a lokális demográfiai viszonyokkal. Sőt gyakran mintegy helyi értéként, a falusi turizmus szerves részeként, annak egyik „attrakciójaként” tekintenek a kistelepülések idegenvezetőire, s külön élményt jelent számukra, hogy a helyi nyelvjárásban beszélő idősektől ismerhetik meg a templom történetét.¹³⁰⁵

Az idegenvezetők jellemzően az elődöktől vagy a lelkésztől származó ismeretek, kiadványok, ismeretterjesztő leírások, illetve professzionálisabb idegenvezetések révén bővítik *tudásukat*. Előfordul, hogy a turisták által a helyszínen előadott egyházi énekek vagy versek folklorizálódva hagyományozódnak az idegenvezetők között.¹³⁰⁶ Az egyre szélesebb körben elérhető és egyre nagyobb számban megjelenő tudományos, illetve ismeretterjesztő leírásoknak köszönhetően az újabb idegenvezetők már sokkal tágabb ismeretekre támaszkodhatnak, mint az elődeik.¹³⁰⁷ Ez a kiterjedt

¹³⁰² Tákoson tervezik ezt a szolgáltatást bővíteni, hiszen vélelmezhetően hosszútávon sem fogják tudni az idegennyelvű tárlatvezetést megoldani. K.L. közlése. Tákos, 2021. Lónyán az eddigi tapasztalatok szerint a külföldi turisták esetében az őket kísérő idegenvezető gondoskodik a fordításról. Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹³⁰³ A helyi idegenvezetők is természetesnek tekintik, hogy a helyi múzeumigazgató fogadja a konferenciáról érkezőket, mivel „*ő elmélyültebb a templom történetében, végzettségében is történész, múzeumigazgató is*”. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017; P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁰⁴ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 381.

¹³⁰⁵ Ezt a vendégkönyvi bejegyzések is igazolják: „*Nagyon szépen köszönjük ennek a mesés szép templomnak a bemutatását ezzel az ízes, szép magyar beszéddel*.” Lásd: Tákosi Református Templom Vendégkönyve. 2018. július 26.

¹³⁰⁶ Tákoson az első idegenvezető egy egyházi ifjúsági tábor résztvevőitől hallott egyházi éneket megtanulta (gépelve leküldték neki), és azzal köszöntötte a turistákat. Ezt az éneket a későbbi idegenvezetők is megtanulták tőle, és azóta ők is ezzel köszöntik a turistákat. K.F.E, B.L.V. közlése. Tákos, 2017, 2021.

¹³⁰⁷ Tákoson például az első idegenvezető még édesapjától és a helyi idősektől sajátította el az elmondott ismereteket, később már a helyi lelkész bocsátott rendelkezésre szakmai leírásokat. K.Z.E. közlése. Tákos, 2021. Az őt követő idegenvezetők már egy a lelkész által összeállított leírásból, majd később tudományos kiadványokból sajátították el a templomokra vonatkozó ismereteket. B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

látogatói közeg révén olykor szakmai véleménykülönbséghez és az idegenvezetés finomításához, módosításához vezet.¹³⁰⁸

A szervezett körülmények között történő *továbbképzés* nem jellemző, alapvetően autodidakta módon képzik magukat a helyi idegenvezetők.¹³⁰⁹ A vizsgált települések közül csak a vajai idegenvezető vett részt egy helyi konferencián, ami esetében többek között a műemlékvédelmi feltárások vagy az összehasonlító tudományos vizsgálatok ismeretében is megmutatkozik.¹³¹⁰ Ennek megfelelően a megkérdezett idegenvezetők elsősorban a személyes tulajdonságokat (jó kommunikációs készség, határozott fellépés, pedagógiai érzék) és a tapasztalatot emelik ki a vezetés eredményessége kapcsán.

A kistelepüléseken a településföldrajzi adottságok, a *kisebb térbeli távolságok* jelentős előnnyel bírnak az idegenvezetői feladatok ellátásában. A helyi idegenvezetők ugyanis könnyebben tudnak ingázni lakóhelyük és az attrakciók között a látogatók érkezésekor, így nem szükséges egész nap a helyszínen tartózkodniuk, amit a rendelkezésre álló erőforrások sok esetben nem is tesznek lehetővé.¹³¹¹ Egy nagyvárosban természetesen ez kevésbé releváns, egyrésztől esetükben inkább a határozott, fix nyitvatartáshoz kötött munkaidő jellemző, másrésztől – éppen ebből kifolyólag – a hivatalos munkaidőn túl már külön megbízással, díjazással vállal az idegenvezető plusz szolgálatot, munkaidőn túli munkavégzést. A vizsgált kistelepüléseken azonban nem ritka, hogy a turisták, főként a csoportok a hivatalos nyitvatartáson túl érkeznek meg, és a közelben lakó idegenvezető ennek ellenére is fogadja őket.¹³¹² Sok esetben nehézséget jelent az idegenvezető *helyettesítése* a kisebb gyülekezeteknél, ahol csak egy idegenvezető szolgál.¹³¹³ A szolgáltatászektorra jellemző nehézségek, mint a turisztikai szezonban történő szabadság kivétele, az egész napos rendelkezésre állás esetükben fokozottan érvényes, az időszakos bővített foglalkoztatást azonban az egyházi költségvetés nem engedi meg.¹³¹⁴ Az elmúlt évtizedben (újra)indított *egyházi szolgálatok* a kistelepülések esetében a turizmus területén is nagy

¹³⁰⁸ Ez legerőteljesebben Tákos esetében öltött testet, ahol az idegenvezető a mennyezeti kazetták kapcsán a korábbi lelkész révén *Pap Gábor* művészettörténész azoknak tizenkét állatövi jegyként való értelmezését közvetítette. Ez a turistákban is erősen rögzült, egyrésztől a vendégkönyvekbe számos, főként fiatal turista neve mellett a vélt asztrológiai jegyét is leírta, másrésztől több szakmailag hozzáértő vendég közölte nemtetszését ezzel kapcsolatban, aminek hatására az idegenvezető már nem mondja el az erre vonatkozó részeket. K.L. közlése. Tákos, 2021.

¹³⁰⁹ Nyírbátorban szerveztek turistavezető-képzést, 10–12 fő vett részt rajta, de utána nem volt jelentkező a feladatra. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³¹⁰ A felújításhoz kapcsolódó projektzáró építészeti és régészeti konferenciáról van szó. Emellett az építésvezető is végigvezette, és „*elmondta nagyjából, mit kell tudni*”. T.A. közlése. Vaja, 2017.

¹³¹¹ „*Időnként azért biza tudok ugriani ebédet adni a családnak, ha éppen jön a telefon, hogy jött egy nem bejelentkezett csoport, akkor megkérem őket, hogy várjanak tíz percet, és már ott is vagyok. Szinte minden esetben türelmesek, és megvárnak. Addig a templomkertben fotózkodnak, nézelődnek.*” G.M.P. közlése. Csaroda, 2017. Ugyanerről számolt be a tákosi idegenvezető is. B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

¹³¹² Ezt a vendégkönyvek is alátámasztják, Tákoson például maguk a vendégek jegyezték fel, hogy „*Hálásan köszönjük Viola néni [a tákosi idegenvezető P.Sz.M.] kedvességét, hogy a Budakalásról 2018.06.30-án késő délután, este 8-kor is fáradtan, de nagy lelkesedéssel, készségesen kinyitotta számunkra e gyönyörű kis templomot, és csodálatos előadásában megismerhettük a templom történetét.*” Lásd: Tákosi Református Templom Vendégkönyv. 2018. június 30.

¹³¹³ Tákoson most tudtak először az idős idegenvezető mellé egy öt időnként helyettesítő gyülekezeti tagot felkérni, egy nyugdíjas önkormányzati alkalmazottat, mivel nem volt eddig senki, aki vállalta volna, és alkalmas is lenne a feladatra. B.L. közlése. Tákos, 2021.

¹³¹⁴ „*Itt nincs olyan, hogy én most bezárom a templomajtót tíz napig. Nincs olyan, hogy nyaralás. A telefonomat sohasem kapcsolhatom ki. Rádásul nyáron érkeznek a legtöbb turista.*” G.M.P. közlése. Csaroda, 2017.

jelentőséggel bírnak, ugyanis a szolgálatok munkavállalói az épületek karbantartásában vagy a turisták beengedésében is segítséget tudnak nyújtani.

A szakképzett, teljes munkaidőben foglalkoztatott idegenvezető hiánya a fentiek mellett nagy problémát jelent a lokális *turizmus- és az attrakciómenedzsment* szempontjából is, mivel nincs egy olyan teljes munkakörben foglalkoztatott, szakképzett idegenvezető, aki tudatosan végigkíséri a látogatókat az adott település nevezetességein, megszervezi a turisták látogatását és irányítja őket, amit a tapasztalatok szerint igényelnek is turistacsoportok.¹³¹⁵ A helyszíni kutatások is megerősítik azokat a már fent említett véleményeket, miszerint a szervezeti, intézményi és képességbeli előfeltételek teljes vagy részleges hiánya megnehezíti a vallási turizmus további fejlesztését, ezért mindenképpen szükség van ezen a téren hatékony lépésekre.¹³¹⁶ A kisebb gyülekezetek számára a fent említett felsőfokú képzések sajnos nem jelentenek megoldást, tekintettel egyfelől a munkaerő korlátozott időbeosztására, rendelkezésre álló szabadidejére egy hosszabb idejű tanuláshoz, másfelől az egyházközség korlátozott pénzügyi lehetőségeire, ami a képzési költségek finanszírozását nem teszi lehetővé. A helyi fogadóközösség számára a humán erőforrás tekintetében véleményem szerint igazi segítséget a személyes, egyházmegyei szervezett képzések, workshopok és online letölthető e-learning segédanyagok jelentenének, amelyek alapvető szakmai, a vallási turizmus menedzsmentjét támogató pragmatikus ismereteket nyújtanának, és a turisták fogadásához elegendő (az idegenvezetésnél szűkebb), alapvető idegennyelvi kifejezések elsajátítását segítené.

4.4.4. *Szezonalitás és nyitvatartás*

Michalkó Gábor a turisztikai magatartást meghatározó időbeliségnek három tényezőjét emeli ki, a tartózkodás hosszát,¹³¹⁷ a turista érkezésének gyakoriságát és hogy a turista az év melyik szakaszában érkezik, s ez hogyan hat a szezonális kiküszöbölésre.¹³¹⁸ A turisztikai célú hatástanulmányok és fejlesztési stratégiák által készített SWOT-analízisek egyik jellemző gyengeség-faktoraként jelenik meg a szezonális kérdés, mivel az attrakciók többségében gyakori a rövid vagy csak szezonális nyitvatartás, és a látogatómenedzsment egyik fontos feladatuként tekintenek a szezonális csökkentésére.¹³¹⁹

¹³¹⁵ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017. Nagylónya esete is ezt példázza. Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

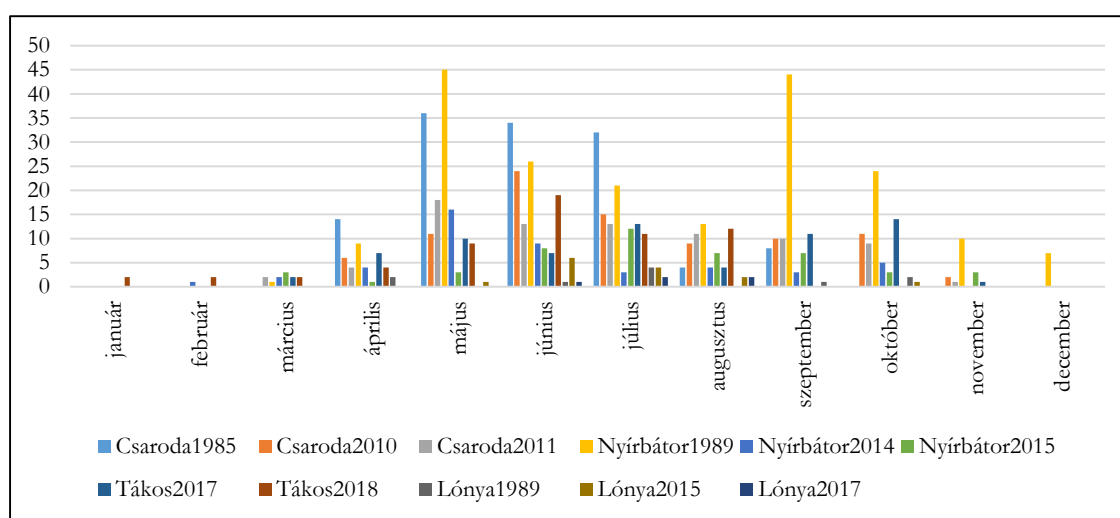
¹³¹⁶ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 353; GADÁCSI Péter 2022: 100.

¹³¹⁷ A regisztrált szálláshelyek és vendéglátó-ipari egységek igénybevitelében közvetlenül tetten érhető, kedvező hatással jár.

¹³¹⁸ MICHALKÓ Gábor 2007: 62.

¹³¹⁹ HUSZ Mária 2007: 198. Vö. PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 275. Már a 2009-es Kulturális Turizmusfejlesztési Stratégia is konkrét célként tűzi ki a nyári főszezonban a kulturális programok szervezését, ami a tartózkodás meghosszabbítása mellett újbóli visszatérésre motiválja a vendéget. Lásd: BARTA E. Gyula – BUDAI Zoltán – CZUNYI Tímea – ILLÉSNÉ BALÁZS Edina 2009: 19; MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 61.

Az időjárás-független turisztikai attrakción alapuló desztinációk értelemszerűen kevésbé érzékenyek a szezonális drasztikus változásaira.¹³²⁰ Ilyen évszak-független turisztikai ágazat elsősorban a bevásárló és a kulturális turizmus,¹³²¹ hiszen a kulturális attrakciók többsége egész évben látogathatóak, ezért a szezonális kiküszöbölésének jó eszközeül szolgálhatnak.¹³²² Ilyen a vallási turizmus is, hiszen a templomok egész évben tudják fogadni a látogatókat,¹³²³ vagyis a vallásturisztikai attrakciók a szezonális csökkenést segítik elő az adott településen. Ezt a desztinációk különböző programok, attrakciók szervezésével (kiállítások, koncertek) igyekeznek tovább csökkenteni. A cél alapvetően nem a szezonális megszűntetése, hanem a kereslet lehető legjobb kiegyenlítése az év különböző időszakaiban, amihez olyan differenciált szolgáltatáscsomagra és szezononként eltérő, garantált programkínálat kialakítására van szükség, amelyre egész évben van kereslet.¹³²⁴

10. ábra. A csoportos látogatók szezonális megoszlása a mintaévekben a vizsgált településeken.
Készítette: P. Szászfalvi Márta

Egy 2008-as felmérés szerint a 40 év feletti, vegyes családi helyzetű fókuszcsoporthoz Magyarországot jellemzően olyan úti célnak tekintik, amely bármikor elérhető, és az egyes városokba, helyszínekre el lehet utazni egy hosszú hétvégén.¹³²⁵ Az évente többször, de rövidebb időre szabadságra menő turisták számának folyamatos növekedésének köszönhetően új fogadóhelyek alakultak ki, és a szezon is jelentősen megnőtt.¹³²⁶ Általános trendnek tekinthető, hogy a második vagy harmadik utazások fő motivációja kifejezetten a kulturális turizmus,¹³²⁷ amely tehát egyértelműen a turisztikai szezon meghosszabbításához és a turizmus térbeli koncentrációjának csökkentéséhez járul

¹³²⁰ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2003: 35.

¹³²¹ Uo.

¹³²² BARTA E. Gyula – BUDAI Zoltán – CZUNYI Tímea – ILLÉSNÉ BALÁZS Edina 2009: 16.

¹³²³ SÜLYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 13; BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 9.

¹³²⁴ LIGETI Ádám 2006: 36; HUSZ Mária 2007: 198.

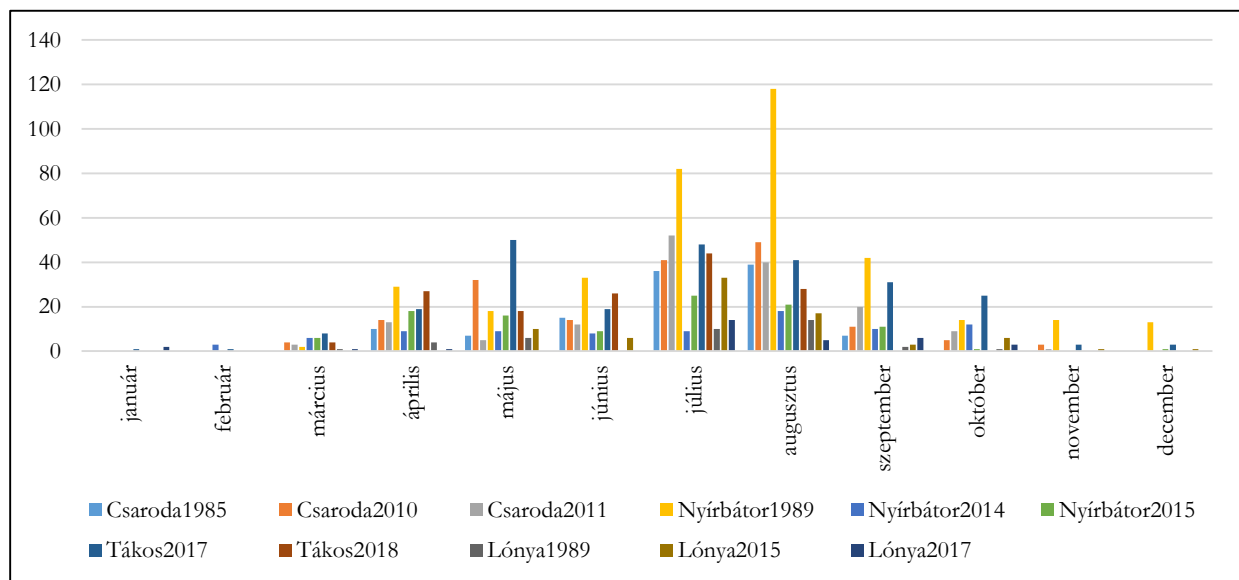
¹³²⁵ GfK. HUNGÁRIA PIACKUTATÓ INTÉZET (összeáll.) 2008: 21.

¹³²⁶ HUSZ Mária 2007: 97.

¹³²⁷ BARTA E. Gyula – BUDAI Zoltán – CZUNYI Tímea – ILLÉSNÉ BALÁZS Edina 2009: 34.

hozzá.¹³²⁸ Korábban gyakoribbak voltak a kifejezetten kulturális célú utazások a téli időszakban, ilyenkor elsősorban a férfiak, a diplomások, az egyedül élők, a gyermek nélküli párok, a budapesti lakosok és a magasabb társadalmi státuszúak utaztak.¹³²⁹ Mára azonban a kulturálist ebben a szezonban egyre inkább a sí-, a bevásárló- és a karácsonyi turizmus váltotta fel, s a kulturális attrakciók leginkább, mint alternatív, másodlagos turisztikai vonzerők képesek csak működni.

Az egyházi helyszínek látogatása alapvetően szintén a turisztikai főszezonban, a nyári hónapokban a legintenzívebb, ami a kiemelkedő turisztikai súlyú egyházi helyszínek esetében a bővített foglalkoztatás mellett a hosszabbított nyitvatartást is indukálja. A téli időszak, főként a január és a február még a legfrekvenciáltabb egyházi helyszíneken is holtsezonnak számít.¹³³⁰ A vizsgált szatmári településekre a legtöbb látogató szintén a nyári szezonban és a hosszú hétvégéken érkezik. Ezt Balogh András és Deák Attila kutatásai is megerősítik, miszerint Partiumban és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is a május és az augusztus közötti időszakra korlátozódik a turisztikai szezon.¹³³¹

11. ábra. Az egyéni látogatók szezonális megoszlása a mintaévekben a vizsgált településeken.
Készítette: P. Szászfalvi Márta

A vizsgált vendégkönyvek adatait összesítő diagramok (10–11. ábra) alapján jól látható, hogy az egyéni turisták, a családok és a párok júliusban és augusztusban érkeznek, a húsvéti ünnepek és a tavaszi szünet miatt pedig áprilisban is. A szervezett csoportok esetében alacsony arányt a téli hónapokon kívül csupán az augusztusi hónap jelent, ami a fogadóközösségek tapasztalatai szerint is egyértelműen a családosok ideje. A nyári hónapokban elsősorban a hivatás- és az aktív turisták, az

¹³²⁸ NYÚL Erika (összeáll.) 2008: 28.

¹³²⁹ MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI CSOPORTJA (összeáll.) 2008: 10.

¹³³⁰ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹³³¹ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 9. A térség fogadóközössége szerint ez a korábbi évtizedekben is így alakult, a nyári időszak volt a legfrekvenciáltabb, a téli időszak gyakorlatilag mindig is holtsezonnak számított, és az ünnep idején korábban is több turista érkezett a településekre.

ifjúsági táborok résztvevői, az egyesületi, valamint a gyülekezeti kirándulók utaznak a térségbe, az iskolás csoportoké közismerten a május és a szeptember hónap. A debreceni Nagytemplomban a fentiek mellett nyáron még nagy számban érkeznek csoportok az utazási irodák szervezésében.¹³³²

Tákoson a legtöbben júniustól szeptemberig keresik fel a templomot, általában a hétvégék a legfrekvenciáltabbak, az iskolai kirándulásoknak köszönhetően azonban már májusban is magas látogatottságot mérnek. A késő őszi és a téli szezon alacsony látogatottságának okát a templomi fűtés hiányában látják, s ugyanezzel magyarázza a fogadóközösség, hogy húsvétkor még érezhetően kevesebb látogató érkezik, mint pünkösdkor vagy a május elsejei hosszú hétvégén.¹³³³ A debreceni Kistemplomban is május közepétől szeptember végéig a legintenzívebb a látogatói forgalom, és természetesen itt is kiemelkedik az augusztus 20.

Csarodán turistatípusok szerint tudják behatárolni az egyes szezonok frekvenciáját. Az iskolai kirándulások révén a május és a szeptember mindig is kifejezetten erős időszaknak számított, amit a korábbi vendégkönyvek is alátámasztanak.¹³³⁴ Az őszi szezon hossza természetesen itt is az időjárás függvénye,¹³³⁵ bár ez a szervezett turistákat kevésbé befolyásolja, akik a fogadóközösség tapasztalatai szerint, ha már bejelentkeztek, időjárástól függetlenül is eljönnek.¹³³⁶ A konferenciák résztvevői is főként a tavaszi és az őszi időszakban érkeznek. Ebben a szezonban inkább a tudatos, szervezett turisták keresik fel a templomot, s egyértelműen dominál a „*bejelentkezési turizmus*”.¹³³⁷ Nyáron inkább a kerékpárturizmus meghatározó és a spontán, főként középkorú, egyéni látogatók száma növekszik meg. A hosszú hétvégeket Csarodán is egy magas látogatottság jellemzi, amit tovább erősít egy kedvező időjárás. Lónyán március vége és november eleje között keresik fel a látogatók a templomot, a legtöbben a nyári hónapokban érkeznek, a legkevesebben télen, akkor csak nagyon elvétve.¹³³⁸ Vaján az előszezonban érkezik a legtöbb turista, főként diákcsoportok, és itt is frekvenciált időszaknak számítanak még a hosszúhétvégék is, „*azok ilyen kirándulós szezonok*”, ilyenkor elsősorban az egyéni, családi turisták érkeznek a településre.¹³³⁹

Nyírbátorban az előszezonban szintén az ifjúsági-, az utószezonban a szeniorturizmus meghatározó, a főszezon pedig egyértelműen a családi turisták időszaka. Bár a fedett fürdő miatt a téli szezonban is érkeznek a településre wellness-turisták, ebben az időszakban nagyon kevés látogató keresi fel a templomot, mivel a kulturális intézmények nem rendelkeznek fűtéssel, így a helyi kulturális, ezzel együtt vallási turizmus csak április közepén indul be igazán. Kivételt jelent a március 15-i

¹³³² O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹³³³ K.L., B.L.V. közlése. Tákos, 2021.

¹³³⁴ 1979-ben például csak szeptemberben több, mint 700 látogatója volt a csarodai templomnak, a látogatók 70%-a pedig csoportos látogató, iskolás és egyesületi tag volt. Lásd: Csarodai Református Egyházközség Vendégkönyve. 1979–1986.

¹³³⁵ 1979-ben még novemberben is 153 látogatója volt a csarodai templomnak, ebből 103 iskolás diák. Lásd: uo.

¹³³⁶ „*Ők, ha esik, ha fúj, eljönnek*” G.M.P. közlése. Csaroda, 2017.

¹³³⁷ Uő.

¹³³⁸ Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹³³⁹ B.T. közlése, Vaja, 2017.

hosszúhétvége és a húsvéti ünnepek, ekkor emelkedik meg érezhetően a középkorú, aktív dolgozó turisták aránya.¹³⁴⁰ A tapasztalatok szerint ekkor azonban még főként a régióból érkeznek a turisták, a budapesti, dunántúli családok nagyobb számban csak nyáron utaznak a településre. Kiemelkedő időszaknak számít az iskolai szünet, nemcsak a családosok és a szabadidős-, de a hivatásturisták is nagy számban érkeznek ilyenkor,¹³⁴¹ főleg augusztusban, amikor a városi rendezvények itt is sok turistát vonzanak.¹³⁴²

A klímaváltozás miatti felmelegedés eredményeként azonban egyre gyakoribbak a nyári szezonon kívüli utazások, melyeknek iránya is megváltozott.¹³⁴³ Ezt a helyszíni vizsgálatok és a vendégkönyvek is egyértelműen alátámasztják. Egyfelől az erősödő felmelegedés a szeniorturista csoportok utazására is erőteljes hatással van, és inkább tavasszal vagy ősszel keresik fel a templomot, és kerülik a forró nyári hónapokat.¹³⁴⁴ Másfelől a felmelegedés mentén egyre frekvenciáltabb időszaknak számít az elő- és utószezon is, főleg a májusi és őszi osztálykirándulások révén. A vizsgált szatmár-beregi térségben az őszi szezon az elmúlt időszakban exponenciálisan nőtt, egyre népszerűbb lett, és egy kirándulásra alkalmas időjárású októberi–novemberi hétvége a nyári hónapokhoz hasonló látogatói forgalmat képes produkálni a természeti szépségeiről is ismert Szatmár-Bereg régióban, annak meghitt templomaiban. Főként az október 23-i és a november 1-i ünnepek, lehetőség szerint a hosszú hétvégék idején. A szezon meghosszabbodását támasztja alá, hogy a tákosi vendéglátók a szezon okozta kötöttségeket kiküszöbölendő téliesítették a főként baráti társaságok által használt kerthelyiséget. Így azt a hűvösebb őszi szezonban is igénybe tudják venni.¹³⁴⁵ A szezon expanzióját igazolják az egyházi vendégkönyvek is, Csarodán és Nyírbátorban november elejéig sűrűbb bejegyzéseket találunk, ezt követően már csak sporadikusan jellemzőek.¹³⁴⁶

A *desztináción töltött intervallumot* tekintve – a rendelkezésre álló szállások mentén – csak Nyírbátorban töltenek el több teljes napot a jellemzően családos turisták, a vizsgált településeken csak átmenő látogatóforgalom jellemző. Nyírbátorban a tapasztalatok szerint a hotelben, panziókban pihenő turisták 3–4 napot, a kempingezők 5 napot töltenek a településen. A családok jellemzően a helyi műemlékek megtekintésére a délelőtti, fürdőzésre pedig inkább a délutáni időszakot választják, amennyiben több napot töltenek a településen, egynapos kirándulás esetén pedig a fürdő és a műemlékek között választanak.¹³⁴⁷ Csarodán és Tákoson több éjszakát töltenek a turisták, a napközbeni fogyasztás viszont már a környéken történik.

¹³⁴⁰ P.M.Gy., T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁴¹ Például ilyenkor tanárokból álló csoportok is nagy számban szoktak érkezni. P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁴² B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁴³ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2017: 34.

¹³⁴⁴ Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹³⁴⁵ B.L.J. közlése. Tákos, 2021.

¹³⁴⁶ A tákosi vendégkönyvben pedig még december 30-án is találunk két bejegyzést, az egyik ráadásul egy debreceni visszatérő vendég.

¹³⁴⁷ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

A *nyitvatartás* kérdését egyszerre befolyásolják a keresleti és a kínálati tényezők. Egyfelől a látogatói igények, vagyis a turisztikai termék iránti kereslet, ami a felmérések szerint a kulturális látnivalók megtekintése esetén fontos tényező számukra.¹³⁴⁸ Másfelől determinálja a fenntartó, esetünkben az egyházközség rendelkezésre álló pénzügyi kerete. A fogadóközösség ugyanis sokszor forráshiány miatt szűkíti a nyitvatartás intervallumát, mivel nem áll rendelkezésre megfelelő humánerőforrás, aki biztosítani tudná a látogatók folyamatos fogadását. Ezért gyakori, hogy csak egy telefonszámot találunk a nyitvatartási rend helyén, amely a megbízott egyházi tisztviselőhöz (lelkész vagy gondnok) irányítja a látogatót.

53–54. kép. *Elérhetőség feltüntetése a csengersimai és a látogatók rendjére vonatkozó információs tábla a vajai templomnál.*
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Csengersima, 2012 és Vaja, 2017.

Más turisztikai szolgáltatókhoz hasonlóan a vizsgált egyházi helyszínek mindegyikén is szezonok szerint differenciált nyitvatartás él, így a rendelkezésre álló korlátozott humánerőforrás függvényében sok helyen a turisztikai holtszezonban, november és március között csak telefonos egyeztetés alapján lehet megtekinteni a templomot. Lónyán fix nyitvatartás mellett fogadják a látogatókat, minden hétköznap 8-16 óra között, hétvégén azonban szükséges az előzetes egyeztetés az egyházi alapfeladatok elsődlegessége miatt.¹³⁴⁹ Amennyiben a látogató, főként az egyéni és nem szervezett csoportos turista ilyen időpontban érkezik bejelentés nélkül, akkor is van lehetősége megtekinteni a templomot, tekintettel a parókia és a templom szomszédos térbeli helyzetére, ebben az esetben viszont ezt csak idegenvezetés nélkül tudja megtenni.¹³⁵⁰

¹³⁴⁸ MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI CSOPORTJA (összeáll.) 2008: 11.

¹³⁴⁹ Amíg egy teljes munkaeő állt rendelkezésre, addig ő egész nap a parókián tartózkodott, és folyamatosan tudta a turistákat fogadni. Jelenleg azonban a lelkészek feladatai és időbeosztása ezt már nem teszi lehetővé. Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹³⁵⁰ Ilyenkor jellemzően az egyházi közmunkások nyitják ki a kaput a turistáknak. Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

Ezzel a lehetőséggel a látogatók jellemzően élnek is, mivel vélelmezhetően annyira érdeklődnek a felkeresett attrakció iránt, a rendelkezésükre álló rövid szabadidő miatt azonban már nem tudják megvárni az idegenvezetést, amely feltehetően már nem annyira fontos számukra. Ezt helyettesítheti a nyomtatott vagy online formátumú rendelkezésükre bocsátott tárlatvezetés. A tákosi templom nyitvatartási idejét 8–16 óra között jelölik meg, és feltüntetik az idegenvezető elérhetőségét is, megadva a lehetőséget az ezen kívüli templomlátogatásra is, a holt szezonban viszont az idegenvezető sem tartózkodik egész nap a fűtetlen templomban. Szintén a templomi fűtés determinálta a látogathatósági időszakot a debreceni Kistemplomban is, ahol a téli szezonban szünetelt a templomlátogatás, mivel a templomőr nem tudott egész nap a templomban tartózkodni, és nem tudták folyamatosan nyitva tartani a templomajtót, mint a főszezonban.¹³⁵¹ Ez a felújítás után a tervek szerint megváltozik.¹³⁵² A vajai templom 8–18 óra között látogatható minden nap, mivel a megfelelő személyzet a közeli egyházi intézményben dolgozik, nem tartózkodik egész nap a templomban, ezért is tüntették fel a telefonos elérhetőséget is, ugyanakkor épp ez a helyzet teszi lehetővé a hosszabb és folyamatos nyitvatartást.

A szezonok szerint differenciált nyitvatartás jellemző a debreceni Nagytemplomban is. A mérsékelt forgalmú november és február között csak 10–15, március és április, illetve szeptember és október vége között 9–16, június és augusztus között viszont 9–18 óráig fogadják a látogatókat. Nyírbátorban is ősztől tavaszig csak előzetes bejelentkezés alapján van lehetőség a templomlátogatásra. Mivel a téli időszakban nem a templomban, hanem a szomszédos gyülekezeti teremben tartják az istentiszteletet, s jellemzően ott tartózkodik a lelkész, az idegenvezető, így ott, nem pedig közvetlenül a templomban várják a látogatókat, illetve fogadják a telefonos bejelentkezést, amire a kihelyezett tábla is felhívja a figyelmet.¹³⁵³ Ez a többszörösen biztosított tájékoztatási rendszer az őszi időszakban is garantálja a zavartalan, várakozástól mentes látogatói forgalmat. A nyári hónapokban a templom napközben folyamatosan nyitva van, és a szezonban megnövekvő karbantartási munkálatok is indukálják a fogadó személyzet állandó jelenlétét.¹³⁵⁴

A vallási attrakciók sajátosságaként kezelhetjük a *vallási események idején történő látogatás* szüneteltetését, hiszen a vallási központok elsősorban a vallásgyakorlás helyszínei, és csak másod- vagy harmadsorban turisztikai attrakciók.¹³⁵⁵ Ez a vizsgált helyszíneken kihelyezett nyitvatartási rendek

¹³⁵¹ Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

¹³⁵² Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹³⁵³ „... hova kopog be, aki bejelentkezés nélkül érkezik, hát a parókiára, és ott mindig volt valaki, aki fogadta őket.” Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁵⁴ Ebben a szezonban a nyitvatartási intervallum a két idegenvezető között oszlik meg az egyházköztségben ellátott egyéb feladatuk, munkájuk időbeosztásának megfelelően. A beosztott, vallásanári teendőket is ellátó lelkész délután, a gondnok pedig délelőtt fogadja a látogatókat. P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁵⁵ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 200. Vö. „A vallási attrakciók többségében általában jóval nehezebb megteremteni az egyensúlyt a hívők és a pusztán érdeklődő turisták elvárásai, igényei között, hiszen a bangos, fényképezőgépet kattogató, a szent helyet kevéssé ismerő és tisztelő turisták zavarhatják a hívőket az elmélkedésben. Egy-egy különösen látogatott helyen kialakulhat konfliktus a helyi lakosok

mindegyikén külön rögzítésre került, és a fogadó közösségek jellemzően már az előzetes telefonos bejelentkezés során tájékoztatják a látogatókat az istentiszteletek időpontjáról, tudatosítva bennük, hogy annak ideje alatt nem alkalmas a templomot megtekinteni.¹³⁵⁶ Ugyanakkor igen gyakran invitálják a látogatókat az egyházi alkalmakon való részvételre is.

Bár napjainkban az ünnepek egyértelműen a turistaforgalom élénkítésének és a turisztikai kereslet növekedésének egyik jelentős tényezőjeként funkcionálnak,¹³⁵⁷ a látogatás szüneteltetése a munkaszüneti napnak számító vallási ünnepek során is érvényes. Az egyházi helyszíneknek ez a látogatás szüneteltetéséhez kapcsolódó sajátossága elsősorban az esemény egyházi jellegében rejlik, míg más kulturális attrakciók, így például a múzeumok esetében alkalmazott hétfői látogatási szünet a munkavállalók számára a munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. tv. 105.§ által előírt kötelező heti pihenőnap garantálását célozza.

Nyírbátorban és Vaján kialakított többirányú látogatói zónának köszönhetően az eredeti funkció, vagyis az istentiszteletek zavartalan működése és a látogatói élményszerzés egyszerre tud működni. Nyírbátorban a 2011-es felújítások során kialakított üvegfal a szakrális teret elválasztja a félprofán, mondhatni „látogatói előtértől”. Hasonló funkciót tölt be más templomok esetében a bejárati ajtón elhelyezett rács, ami lehetőséget teremt a belső tér korlátozott megtekintésére, a látogatói érdeklődés mérsékelt kielégítésére, ugyanakkor nem igényli külön személyzet fenntartását, és nem zavarja az éppen zajló vallási alkalmat sem. Nyírbátorban ráadásul biztosítják a látogatók számára az üvegfallal keresztül, egyéni szemlélődés mellett a passzív interpretációs eszköz segítségével történő alapvető információk megszerzésének lehetőségét, ugyanis az üvegfallal a templom- és egyháztörténettel kapcsolatos leírást helyeztek el.

Az üvegajtót az istentiszteletek alatt nem zárják be, a turista részt vehet a szertartáson.¹³⁵⁸ Az eddigi helyi tapasztalatok szerint a templomba érkező turisták nem okoznak problémát, „*tiszteletben tartják az istentiszteletet*”, és vagy leülnek az előtérben elhelyezett székeken, kivárva az alkalom végét, vagy pedig ha „*időbőz vannak kötve*”, programjukat tudatosan szervező körutazókról lévén szó, lehetőségük van a tetőtér és az oratórium megtekintésére is.¹³⁵⁹ Újabban a bejáratnál egy-egy presbiter fogadja az érkezőket, és a gyülekezeti tagok köszöntése mellett a turistákat is megszólítják, felkínálva nekik az istentisztelet meghallgatásának lehetőségét is.¹³⁶⁰

és az oda látogatók között is, pusztán ez utóbbiak jelenléte és nagy száma miatt, tekintet nélkül vallásosságukra.” Lásd: PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 1998: 163. „*E funkciók során a vallási igények mellett a turisztikai másodlagosak, elhanyagolhatóak, sőt mi több, az Istennel való lelki találkozást a turistáknak nem is illik zavarni. A lelki áhítatot keresőket nem szabad a turizmus szokott eselekvéssorozataival (jényképezés, mozgás, nézelődés) zavarni.*” Lásd: BERKI Tibor – POHNER Tamás 2009: 247.

¹³⁵⁶ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁵⁷ RÁTZ Tamara 2006a: 30.

¹³⁵⁸ Az üvegajtót a későn érkező gyülekezeti tagok miatt sem zárják be, akik jellemzően már itt foglalnak helyet, nem ülnek be a templompadokba.

¹³⁵⁹ T.T, P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.04.25.

¹³⁶⁰ Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

Az üvegfal ily módon lehetőséget kínál a később érkező turistáknak, hogy mérlegeljék, be akarnak-e lépni a szakrális térbe, az istentisztelet idején mintegy belépve a szakrális időbe is, vagy csak az üvegfalon túl, a profán térben maradvá szemlélődnek. Ezt a választást a rendelkezésre álló idő, ütemezés mellett, a műemlék iránti érdeklődésük erőssége határozza meg, hiszen, ha nagyon kíváncsi a templomra a turista, kivárja, hogy véget érjen az istentisztelet, sőt vallásos érdeklődés vagy vallási nyitottság esetén még be is ülhet az alkalomra. Az üvegfalnál gyülekezeti tag és turista találkozik, a turista is vallásgyakorlóvá válik néhány percre. A közismert turista–zarándok átmeneti folyamatot a nyírbátori református templomturizmusra interpretálva az istentisztelet alkalmával az üvegfal valódi határfalat képez, hiszen amíg előtte megáll az istentisztelet alatt, várakozása révén az istentisztelet részesévé válik, belép a szakrális időbe, elcsendesedik, „*átérzi az ábítatot*”. Miután átlép az üvegfalon az istentisztelet után, újra turista mivolta kerül előtérbe, és fényképezőgépén keresztül közelít a templomi berendezésekhez, alaposan szemügyre veszi a szakrális teret.

Vaján is volt arra példa, hogy a turisták az istentisztelet alkalmával érkeztek meg, „*bekukucskáltak a templomba*”, de nem okoztak problémát, jellemzően a hátsó padban helyet foglalva megvárták az istentisztelet végét. Ebben az esetben tehát a vallási alkalmaktól nem teljesen elzárkózó, de nem kifejezetten vallásos turistákról van szó, hiszen érkezésüket nem tudatosan a szakrális alkalomhoz időzítették, ugyanakkor tekintettel voltak a szakrális térre és alkalomra. A fejlesztések során kialakított attrakciók pedig itt is lehetőséget teremtenek a látogatóknak az istentisztelet idején történő hasznos időtöltésre. Tákoson előfordult, hogy problémát jelentettek a vasárnapi istentisztelet alatt érkezők, a prédikáció közben fényképező, templomot körbejáró turisták, akiket figyelmeztetni kellett a vallási alkalom tiszteletben tartására. Érdeemes megemlíteni, hogy Tákoson gyakran már az istentisztelet előtt is érkeznek látogatók, ami a többi helyszínen nem annyira jellemző.¹³⁶¹ Ez alapján feltételezhetjük, hogy ebben az esetben olyan átutazó turistákról van szó, akik rövid időt és (ezért) főként a délelőtti időszakot szánják a tákosi templom megtekintésére, s nem akarják megvárni a vallási alkalom végét.

A turisták természetesen gyakran, mint aktív vallásgyakorlók vesznek részt az istentiszteleteken. Ez főként Nyírbátorban és Csarodán jellemző, ahol a helyi gyülekezet a nyári időszakban szinte minden vasárnap találkozik turistával is az istentiszteleten, gyakran a vendégek már érkezésük előtt tájékozódnak az istentisztelet idejéről a fogadóközösségtől. Jellemző, hogy ilyenkor az istentisztelet végén, a kivonulásnál bemutatkoznak a látogatók, turista státuszukról mintegy tájékoztatják a helyi lelkészt.

¹³⁶¹ K.I.V. közlése. Tákos, 2017.

4.5. LÁTOGATÓMENEDEZSMENT A REFORMÁTUS TEMPLOMOKBAN

A látogatók számának növekedésével az egyházi helyszíneken újfajta menedzsment módszerek alkalmazásai váltak szükségessé, így a korábbi tevékenységek olyan marketing- és információs technikákkal bővültek ki, amelyekkel a látogatók időbeli és térbeli eloszlása is jól tervezhetővé válhatott. A fejlesztésekre kiírt pályázatoknál már minden esetben fontos szempont volt a látogatóbarát eszközök integrálása, amely segítette a látogatásmenedzsment-szemlélet meghonosodását a desztinációban.¹³⁶² Ezen szolgáltatások fontos célja a látogatói élmény növelése, az attrakciók hozzáférhetőségének javítása (akadálymentesítés, fokozott megismertetés) és az egyediség is.¹³⁶³ A *látogatásmenedzsment* megfelelő eszközeivel a fogadóközösség a látogatókat segíti, vezeti, irányítja és informálja annak érdekében, hogy a desztináción töltött idő minél kellemesebb legyen számukra.¹³⁶⁴ Ennek megfelelően a látogatásmenedzsment-terv már a közlekedési-, a megközelítési-, a hatásmenedzsment-, az interpretatív-tervet és a szolgáltatási programot is tartalmazza.¹³⁶⁵ Az alábbiakban e szempontok szerint vizsgálom meg a szakrális helyszíneken zajló templomturizmust, s a minél teljesebb kép megrajzolásának érdekében – a fentiekhez képest – nagyobb számú külföldi példát is bemutatva.

4.5.1. *Megtalálhatóság*

Michalkó Gábor a turisztikai magatartás *térbeliségével* összefüggésben megállapítja, „*ritkán kapunk választ arra a kérdésre, hogy valójában mekkora kiterjedésű teret hasznosít a vendég az adott desztináció meglátogatása során*”.¹³⁶⁶ Ez Michalkó szerint elsősorban a nagyobb városokban válik értelmezhetővé, ahol a látogatói mobilitás csak az attrakció környékén mutatható ki.¹³⁶⁷ Ennek megfelelően mindenképpen fontos, hogy a turisták milyen útvonalakat járnak be, melyek az elsődleges motivációval felkeresett, és melyek a kevésbé frekvenciált, másodlagos városrészek. A különböző helyszínek eltérő menedzsmentfeladatok megoldását várják a működtetőktől: a nagyvárosokban a parkolás és a település centrumától távol eső attrakciók népszerűsítése, a kistelepüléseken pedig a minél pontosabb útbaigazítás okozhat problémát.¹³⁶⁸ A *megtalálhatóság* és a *megközelíthetőség* kérdése más turisztikai attrakciókhoz hasonlóan a vallási objektumoknál is releváns. Bár a templomok térbeli helyzetük és

¹³⁶² RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – ALAN Clarke 2014: 12.

¹³⁶³ Raffay–Lőrincz–Clark hozzáadott értéként értelmezi a vallási értéket (pl. vallási témájú rendezvény, esemény), az üzleti értelemben vett (pl. ajándéktárgyak árusítása) vagy spirituális és üzleti tényezőtől független értéket is (pl. zene, gyertya, díszkivilágítás). Lásd: RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – ALAN Clarke 2014: 36.

¹³⁶⁴ Uo.

¹³⁶⁵ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 275.

¹³⁶⁶ MICHALKÓ Gábor 2007: 63.

¹³⁶⁷ Uo.

¹³⁶⁸ RÁTZ Tamara 2011b.

építészeti adottságaik révén természetesen keltik fel a turisták figyelmét, a szükséges *látogatói információs rendszerek* megfelelő alkalmazása esetükben is nélkülözhetetlen. A települések határában elhelyezett, műemlékekre utaló jelzőtáblák, a településen belüli irányítójelek és információk elsősorban a térben periférikus helyzetű vagy turisztikailag kevésbé frekvenciált templomoknál szükségesek, akár rurális, akár urbánus környezetben működő vallási attrakcióról beszélünk. A digitális fejlődés és a látogatók egyre jobb anyagi lehetőségei mentén a templomturisták esetében is már elsődlegessé válik a GPS alapú tájékozódás.

55–56. kép. Csarodai információs tábla a Középkori templomok útja projekt keretében és a Szent Erzsébet útvonalat jelölő tábla a koksóbaksai templom előtt. Fotó: P. Szászfalvi Márta. Csaroda, 2017 és Koksóbaksa, 2013.

A felvidéki *Gótikus út* részét képező felvidéki műemlékekre az útvonal jelképével, a barna-fehér boltív-piktogrammal ellátott tájékoztató táblák hívják fel a látogatók figyelmét, amelyeket az adott turisztikai attrakció frekvenciájától, illetve az érintett szolgáltató (egyházközség, önkormányzat) humán- és anyagi erőforrásainak függvényében különböző marketingstratégiai eszközök egészítenek ki. A *Szent Erzsébet útvonal* egyes állomásain, Alsómislyén és Koksóbaksán a templomokhoz kapcsolódó promóció szinte kizárólag az objektumok előtt elhelyezett, az útvonalat jelző, egységes szerkezetű, az adott településsel összefüggő egyháztörténelmi ismereteket nyújtó táblára koncentrálódik, s egyik településen sincs feltüntetve az egyházközség elérhetősége.¹³⁶⁹

A vizsgált Szabolcs-Szatmár megyei vallásturisztikai helyszíneken az információs táblák kihelyezéséről a Turisztikai Ügynökség gondoskodik. Ezek az egységes arculatú, igényes és tartós kivitelű (fából készült, üvegezett) táblákon az adott templomról készített, impozáns beltéri fotók és rövid leírások mellett a *Középkori templomok útja* projekt keretében készített, a beregi térség örökségeit bemutató térkép látható, amivel az aktuális helyi attrakció mellett a térség más helyszíneit is promotálja

¹³⁶⁹ A turisztikai marketing hiányát az egyéni turisták számarányában jelölhetjük meg, ugyanis mind a koksóbaksai, mind az alsómislyei templomot a szomszédos települések vallásgyakorlói hívei, illetve a Szent Erzsébet-út keretén belül szerveződő csoportos zárandokok keresik fel, akiknek esetében már előzetes kapcsolatfelvétellel számolhatunk.

az Ügynökség. A látogathatóságra vonatkozó konkrét információkról a templombejárat közelében kihelyezett információs táblák tájékoztatnak, változó tartalommal és minőségű kivitelezéssel.

A helyszínen történő spontán, verbális információszerzés a vizsgált településeken még mindig jellemző. Nyírbátorban a református templom megtekintése után sokszor az egyéni látogatók még további látnivaló után érdeklődve az ottani idegenvezetőtől kérnek tájékoztatást.¹³⁷⁰ Mivel a településre érkező turisták jelentős része tudatosan a református templomot választja, a többi célállomás megtekintését gyakran spontán szervezik meg, ezért a többi helyi fogadóközösségnek erőteljesen támaszkodnia kell a református egyházközség kiajánlásaira, hiszen az utazásukat kevésbé tudatosan megszervező, előzetes ismerettel nem rendelkező, spontán turisták gyakran csak ott tájékozódnak a helyi turisztikai lehetőségekről.

4.5.2. *Szolgáltatásterv*

A *szolgáltatásterv* azokat a módszereket foglalja magában, amelyek révén a látogatók az attrakción kívül is kellemesen és biztonságban érezhetik magukat. Ezek az eszközök akár önálló attrakcióként is működhetnek, és egyértelműen bevételnövelő funkcióval is bírnak.¹³⁷¹ A szolgáltatásterv része a „házon belüli” kereskedelmi szolgáltatások és vendéglátóhelyek garantálása, a szuvenir funkcióval bíró információs anyagok forgalmazása, a biztonságos használat normáinak meghatározása és feltételeinek megteremtése, valamint a kényelmi szolgáltatások (parkoló, mellékhelyiség, baba-mama szoba) kialakítása.¹³⁷²

A megtalálhatósághoz is kapcsolódó *parkolás*, melynek lehetősége egy kisközségben természetesen általában kisebb problémát okoz, mint egy urbánus desztináció esetében. A Nyírbátorba busszal érkező csoportok a Várkastélynál vagy a templomtól északra lévő egykori dohánybeváltó előtt (Madách utcában) szoktak parkolni. Csarodán korábban a templomkertben parkoltak a turisták, később a templom közvetlen környezetében alakítottak ki egy nagyobb parkolóhelyet. Vaján a múzeum előtt található parkolóban, Tákoson pedig a templom kevésbé forgalmas utcájában, közvetlenül a templom előtt szoktak a turisták parkírozni, illetve itt a szomszédos vendégház udvara is lehetőséget nyújt a parkolásra.

A *biztonságos használat* feltételeinek megteremtése minden egyházi helyszín esetében fontos kérdés, melynek gyakorlati megvalósulását természetesen a látogatószám alakulása és azzal párhuzamosan az aktuális jogszabályi előírások determinálják. E tekintetben a vizsgált egyházi helyszíneken elsősorban a menekülési útvonalat jelző táblák jellemzőek. Bár a nyírbátori templomban kiépített lift elsődleges funkciója a tetőszerkezet megtekintése révén a kínálat bővítése és a látogatói

¹³⁷⁰ P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁷¹ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 291.

¹³⁷² Uő. 291–293. Az utóbbiak vizsgálatát lásd fentebb.

idő növelése volt, beépítése a könnyebb és biztonságosabb megközelítést, valamint a mozgáskorlátozott látogatók segítségét is szolgálja. Az akadálymentes bejárat kialakítása az egyházi helyszíneken még nem igazán jellemző, a vizsgált felső-Tisza-vidéki helyszínek esetében nem is indokolt külön ráma kiépítése, tekintettel a térelemek adottságára.¹³⁷³

Az említett *kényelmi szolgáltatások* kialakítása egyfelől a műemléki védettség és az objektum szakralitása, másfelől a nyugat-európai látogatói forgalomhoz képest mérsékeltebb kereslet alapján sokáig nem volt releváns vizsgálati tényező. Ennek okát Puczko László és Rátz Tamara abban látja, hogy az egyház ezeket a hely szellemiségéhez oda nem illőnek tartja. Itt kell megjegyezni, hogy a debreceni Nagytemplomban már 1983-tól működött mellékhelyiség,¹³⁷⁴ a liftet pedig a 2012-es fejlesztések során építették be.¹³⁷⁵ Nyírbátorban a 2011-es fejlesztések során az intenzív látogatóforgalom miatt már egyértelműen indokoltnak tartották a mellékhelyiség és a lift beépítését is a templomban, természetesen a félszakrális térben.¹³⁷⁶ A többi vizsgált helyszínen vagy a szomszédos gyülekezeti házban, vagy a falusi vendégházban van lehetőség mosdóhasználatra.

4.5.3. *Hatásmenedzsment*

A látogatómenedzsment fontos feladata a *hatásmenedzsment*, vagyis a látogatók jelenléte és tevékenysége következtében végbemenő pozitív változások felerősítése, illetve a negatív hatások minimalizálása.¹³⁷⁷ A kiemelt menedzsment feladatok közé tartozik a bemutatott érték megóvása, őrzése és a látogatók biztonságának garantálása, illetve a látogathatóság korlátozása is. E tekintetben a vizsgált helyszíneken a műemlékek riasztóval történő biztosítása jellemző.¹³⁷⁸ Hasonlóan fontos a *látogatók informálása a felújításokról*, azoknak idejéről és költségéről, így jobban tolerálják a velük járó kellemetlenségeket is. Napjainkban ezen munkálatokról gyakorlatilag egy teljesen komplex képet nyerhetnek a látogatók, hiszen a felújításokra vonatkozó tájékoztató anyagok, információs táblák kezelését külön jogszabályok rögzítik, így a látogatók informálása az adott attrakció megőrzése során már nem csak lehetőség, hanem kötelezettség is.¹³⁷⁹

¹³⁷³ Egyik templombejárhoz sem vezet fel lépcső, kivéve a nyírbátori déli kaput, itt azonban az északi bejáratot akadálytalanul tudják használni az érintettek.

¹³⁷⁴ TtREL I.1.c.729. (410) A Tisztántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatala. A Nagytemplom felújítása. 1982–1983.

¹³⁷⁵ O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹³⁷⁶ Csarodán a parkoló mellett került kialakításra, Tákoson a szomszédos tájházban van lehetőség mosdó igénybevételére.

¹³⁷⁷ RÁTZ Tamara 2011b.

¹³⁷⁸ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁷⁹ Itt a folyamatban lévő felújítások vagy állagmegőrző munkálatok során a látogatók biztonsága érdekében foganatosított intézkedésekre (korlátok, kordonok, külső állványzat stb.), a befejezett projektek esetén pedig a különböző források révén megvalósult felújításra vonatkozó tájékoztató táblákra gondolhatunk, amelyek az előírásoknak megfelelően komplex tájékoztatást nyújtanak róluk.

A vallási attrakciók esetén fontos szerepet töltenek be az ún. *viselkedési kódexek*, amelyek tanácsokat adnak a látogatóknak, mikor, hol, mit tegyenek.¹³⁸⁰ Ezen kódexeket piktogramok vagy írott interpretatív eszközök révén közvetítik a szolgáltatók.¹³⁸¹ Az előbbieket a bejáratokon, az utóbbiakat

57. kép. Figyelmeztető tábla viselkedési piktogramokkal a salzburgi dóm bejáratánál. Fotó: P. Szászfalvi Márta. Salzburg, 2014.

pedig a konkrét térbeli elem közelében helyezik el, és szakaszosan figyelmeztetik, irányítják a látogatókat. A más kulturális attrakciónál is előforduló tiltások (fotózás, étel-ital fogyasztása, mobiltelefon használata) mellett gyakran a speciálisan az egyházi helyszíneken elvárható öltözködési és viselkedési szabályozás betartására intő táblákkal is találkozhatunk. Például a baseball sapka elhagyása, a női dekoltázs takarására szolgáló kendő alkalmazása vagy a zsebre dugott kéz tiltása. Ezek elsősorban frekventált, erősen heterogén látogatói közeggel bíró templomokban szükségesek, ahol sokkal nagyobb számban érkeznek a spontán, gyakran egy teljesen más jellegű viselkedést igénylő turisztikai attrakcióból érkező, olykor magukról megfélekedező – nyáron fagyalttal, télen forralt borral a templomba besétáló – tömegturisták. Az eredendően szakrális térben elvárt viselkedésre figyelmeztetnek, és a megfelelő turistamozgást is irányítják a már említett, az elcsendesedés, valamint az imádkozás lehetőségére, annak tiszteletben tartására is felszólító táblák.

A kisebb látogatói forgalom esetében a felelős személyzet általában könnyen, egyszerű figyelmeztetéssel, instrukciókkal is kezelni tudja az esetlegesen felmerülő problémákat. Ez kevésbé jellemző azokon a desztinációkon, ahol a szakrális helyszín a település egyetlen turisztikai attrakciója, és a látogatók nagy része szervezett, a templom látogatására tudatosan készülő turista. A vizsgált templomok fogadóközösségének is pozitív tapasztalatai vannak a látogatók viselkedési szokásairól, ami vélelmezhetően a mérsékeltebb látogatóforgalomnak és ebből következő homogénebb látogatói összetételnek köszönhető, hiszen itt *„nincs az a nagy bömpölygés, mint nyugaton... itt azért intimebb, toleránsabb vagy viselkedni jobban tudó emberek vannak”*.¹³⁸² A nagyszámú diákcsoportok sem okoznak komolyabb problémát, mivel a templompadban történő frontális tárlatvezetés egyértelműen pozitív hatással van magatartásukra.¹³⁸³ Emellett a nyári szezonban érkező, felfedező egyéni turisták viselkedésén is látszik a helyi tapasztalatok szerint a templomlátogatásra való tudatos felkészülés.¹³⁸⁴ Az intenzív és heterogén látogatóforgalmat lebonyolító Nagytemplom fogadóközössége sem érzékel

¹³⁸⁰ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 295.

¹³⁸¹ Uo.

¹³⁸² B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

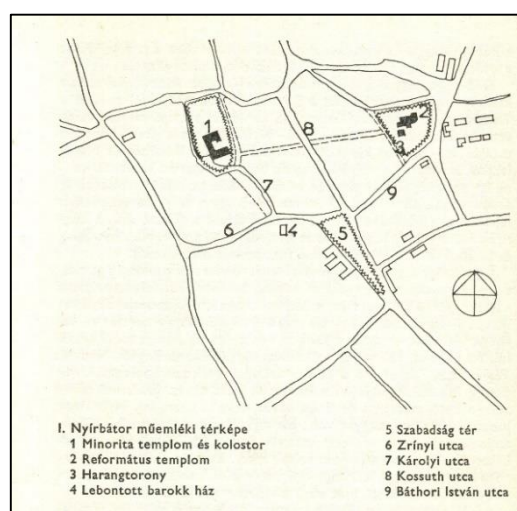
¹³⁸³ T.A. közlése. Vaja, 2017.

¹³⁸⁴ *„...nem csak úgy beesnek a templomba, felkészítik a gyerekeket, hogy nem egy játszótéren vagyunk”*. G.M.P. közlése. Csaroda, 2017.

nagyarányú, kirívó viselkedési problémákat, még a Virágkarnevál alkalmával vagy a Múzeumok Éjszakáján sem.¹³⁸⁵

4.5.4. Látogatói áramlástervezés

A látogatók településen belüli mozgási útvonala elsősorban a több attrakcióval bíró desztinációkon érdekletes. A település egyedüli attrakciójaként funkcionáló templomok esetében a megközelíthetőség irányai és lehetőségei általában adottak, legfeljebb a közvetlen természeti környezet bír befolyásoló erővel. Így például Csarodán vagy Csengersimán a környező patak és tó rekreációs, valamint fotózkodási helyszíneként minden esetben része a templomlátogatásnak.

58. kép. Nyírbátor műemléki térképe

Nyírbátorban a tapasztalatok szerint az elsődleges attrakció a református templom, itt kezdik meg túrájukat a településre érkező látogatók, még a Várkastélynál történő parkolás esetén is, „erre mindenképpen időt szánnak, ha a városba jönnek”. A településen belüli látogatói útvonalak – melyeket a felújítások óta a fentebb említett Várostörténeti sétány kialakítása jelentősen átalakított – jellemzően az alábbi sorrend szerint alakulnak: 1. református templom, 2. minorita templom (történelmi sétány), 3. várkastély, vagy 1. református templom, 2. várkastély, 3. minorita templom, 4. múzeum.¹³⁸⁶ Az egyes állomások a településre szánt idő alapján maradnak ki, attól függően, hogy a turistákat a művészettörténetileg jelentős Krucsay oltár vagy a populárisabb panoptikum vonzza inkább. Debrecenben a településen belüli látogatói útvonal, a városi turizmus adottságaiból fakadóan igen változatos képet mutat, még ha csak a kulturális attrakciókat nézzük is, s nem számolunk például a város turizmusában meghatározó szereppel bíró termál- és strandfürdővel. A településre látogató

¹³⁸⁵ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹³⁸⁶ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017. 58. kép forrása: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1959: 5.

kulturális, főként szervezett csoportos turisták a Nagytemplomot és a Déri Múzeumot szinte minden esetben meglátogatják, a sorrend változó. E két kiemelkedő attrakcióhoz képest mérsékelt érdeklődésre tarthat számot a Református Kollégium és a Kistemplom.

59–60. kép. Külön ki- és bejárat a salzburgi dómban és turistatömeg a Strasbourg-i Miasszonyunk katedrális asztrológiai órájátéka közben. Fotó: P. Szászfalvi Márta. Salzburg, 2014. és Strasbourg, 2017.

Ma már szinte minden interpretációs programban megjelenik az áramlástervezés, ami az adott attrakció üzenetének hatékonyabb átadásában, és a kellemes élmények megszerzésében is jelentős szerepet játszhat.¹³⁸⁷ A látogatóforgalom megfelelő irányítása különösen fontos egy szakrális helyszínen esetében az általános biztonsági és értékvédelmi szempontok mellett az előforduló liturgikus terek egyedi jelentéstartalmának és szentségének védelme miatt. Turisztikai szempontból a szakrális terek egyedisége a templomok már korábban említett kettős funkcióján alapszik, ugyanis miközben a hívők vallásgyakorlásának helyszínéül szolgálnak, a „kívülállók számára a kirekesztettség érzése nélküli visszafogott szemlélődésre adnak lehetőséget”.¹³⁸⁸

Az áramlástervezés során felmerülő kérdéseket három fő területre szokás osztani: fogalmi eligazodásra, útkeresésre és áramlásra. Az *áramlás* a látogatók attrakción belüli áramlási útvonalait követi figyelemmel, vagyis a megérkezés előtti eligazodást, a megérkezést, a kiegészítő szolgáltatások megtalálását, a látogatás során történő útkeresést és áramlást, illetve az attrakció elhagyását.¹³⁸⁹ A be- és a kijárat elkülönítése csak a kifejezetten nagyobb forgalmú vallásturisztikai helyszíneken jellemző, az általam vizsgált hazai templomok esetében ezt sem a térbeli adottságok nem teszik lehetővé, sem a látogatói forgalom nem teszi szükségessé.

¹³⁸⁷ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 206.

¹³⁸⁸ MICHALKÓ Gábor 2007: 125.

¹³⁸⁹ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 207.

61–62. kép. *A liturgikus tér kordonnal történő elválasztása a debreceni Nagytemplomban és a salzburgi dómban.*
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Salzburg, 2014. és Debrecen, 2022.

A látogatók adott attrakció területén található főbb csomópontokban és irányokban mozognak, útvonalukat az attrakcióelemek iránti érdeklődés erőssége determinálja.¹³⁹⁰ Az egyházi helyszíneken a látogatók figyelem és választott útvonala általában a liturgikus tér felé irányul, s jellemzően ezen térelemeket tekintik meg először, ahol az átlagos tartózkodási idő is jóval hosszabb, mint más elemek esetében. Emellett az esetlegesen rendelkezésre álló, a félszagrális térben található, művészet- vagy művelődéstörténeti szempontból kiemelkedő elemek is nagyobb figyelemkötési képességgel bírnak.¹³⁹¹ Főként a jelentős látogatottságú vonzerőknél szokás az előre kijelölt útvonal alkalmazása, kordonok vagy ajtóra szerelt vasrácsok segítségével. Elsősorban az egyházi személyzet által használt helyiségeket, a kiemelt értékű térelemeket és az egyházi helyszínek eredeti funkcióját erősítendő, a vallásgyakorlás helyéül szolgáló szagrális térelemeket zárják el a turisták elől.¹³⁹² A múzeumokkal szemben a szagrális attrakciók esetében még csak a legfrekvenciáltabb templomokban találkozhatunk az áramoltatást is segítő személyzettel.

A debreceni Nagytemplomban sem alkalmaznak teremőröket, a beépített kamerarendszeren keresztül tudják követni a látogatók mozgását, és csupán a kiemelt liturgikus tér, az úrasztala, a szószék, valamint a nyugati oldalhajó van elzárva a látogatók elől kordonnal, a többi térelem alapvetően szabad útvonalon bejárható, s az átjáróknál elhelyezett mutatótáblák irányítják a megfelelő attrakciók felé őket. A jegyárban is érvényesített útvonalak alapján a látogatók először a földszinti Kossuth- és

¹³⁹⁰ A vonatkozó felmérések szerint a bejáratról jobbra lévő tárgyak nagyobb figyelmet kapnak, mint a baloldalon. Lásd: PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2011: 248.

¹³⁹¹ Uo.

¹³⁹² A késmárki evangélikus fatemplomban található, kiemelt értékű keresztelőmedencét és a lőcsei Szent Jakab-templom szárnyasoltárát, valamint a használatban lévő gyóntatószéket kordonnal zárták körbe, illetve vasráccsal irányították, korlátozták a látogatók mozgását. A lőcsei Szent Lélek minorita templomban már a félszagrális térelemeknél, gyakorlatilag a bejáratnál elzárják a látogatók elől a szagrális teret – elsősorban vallási okokból. A késmárki új evangélikus templomban pedig a kihelyezett kordonokkal egyfelől a jegypénztár felé igyekeznek irányítani a látogatókat, másfelől az egyházi vezetők által használt oldalhelyiséget zárják el a látogatóktól.

gyülekezettörténeti kiállítást tekinthetik meg a liturgikus templomtér mellett, majd a második emeleti bibliatörténeti makett-, a keleti Galériában lévő képzőművészeti- és a padlástérben található épülettörténeti makettkiállítást, valamint az eredeti óraszerkezetet nézhetik meg. Ezt követően fel tudnak sétálni a nyugati templomtorony kupolájáig, a Rákóczi harangig, végül pedig a két tornyot összekötő, és a látogatói szelfizés kiváló helyszínéül szolgáló panorámasétányon tekinthetik meg a városi kilátást. Az útvonalat az északi oldalon található Méliusz-kápolna maradványainak megtekintése és a Karakter boltban történő vásárlási lehetőség zárja. A látogatók döntő többsége a tapasztalatok szerint a hosszabb, B-túrát választja, és így kb. másfél órát tölt a Nagytemplomban. A csoportok ~40-60%-a igényli az idegenvezetést, melynek során a leírt, egyénileg is bejárható útvonal térhasználata annyiban módosul, hogy először a központi templomtérben a templompadban helyet foglalva kezdik meg a túrát, ahol az idegenvezető a templom történetét mondja el a látogatóknak.¹³⁹³

A debreceni Kistemplomban még nem alakult ki a felújítás után állandó látogatói útvonal, és még tervezés alatt áll, miként oldható meg sikeresen a nagyon népszerű toronylátogatás a maga 10 főben korlátozott létszáma mellett, hogyan lehet majd a tervek szerint a kiállítás és az orgona attrakciója révén megosztani a csoportokat. Az eddigi tapasztalatok szerint a látogatók körében eddig a spontán felfedezés, körséta, esetleg a templompad használata jellemző, elsősorban csak megpihenés, áhítat céljából, mivel tárlatvezetést eddig csak nagyon kevesen igényelnek.¹³⁹⁴

A vizsgált szatmár-beregi térség templomaiban nem jellemző az előre kijelölt, kordonokkal történő útvonal kialakítása, itt szükség esetén az idegenvezető gondoskodik a látogatók áramoltatásáról. Az elmélyült érdeklődésű turisták „az első rácsodálkozás után” mindenhol rögtön a templompadokba ülnek le, és meghallgatják az idegenvezetést. Ezt követően egyénileg, vagy több attrakció esetén a vezető segítségével körbejárják a templomot. A templomelemek eredendő funkcióját és ebből adódó térbeli helyzetét kihasználva az idegenvezetők is a központi térelemeket választják ki a vezetés proxemikai origójaként.

A tákosi és a csarodai templomban kb. 30–35 percet töltenek a látogatók, amennyiben tárlatvezetést is kérnek, amelyet az előbbinél a Mózes-székben állva, az utóbbinál az úrasztala mellől tart meg az idegenvezető, s irányítja a templompadban ülő látogatók figyelmét a megfelelő térelemre. Tákoson vélelmezhetően azért ez a térelem, és nem az úrasztala vált a látogatói irányítás kiindulópontjává, mert az előző idegenvezető egészségi állapota miatt inkább a Mózes-székben ülve tudta csak tartani a vezetéseket, s így vált ez a térelem árusító ponttá is.

A vezetések során a templomépítés története kronológiai rendben és a térelemek alapján kerül bemutatásra. Csarodán a „mosolygó szentek”, a falkutatások, a karzat és a beregi hímezés, Tákoson pedig a patics fal, a „mezítlábas Notre Dame” kifejezés, a nyugati templombővítés és a

¹³⁹³ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹³⁹⁴ A torony biztonságos és nagyobb létszámkapacitású működtetéséhez még további, kisebb munkálatok szükségesek. Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

templomberendezés, főként a templomkazetták kapnak különös hangsúlyt, az előadás végén pedig a település általános jellemzőiről is szól az idegenvezető.¹³⁹⁵ Ezek egyébként igen gyakori elemei a kistelepüléseken zajló templomi tárlatvezetéseknek, hasonlóan a helyi néphagyományokhoz.¹³⁹⁶

A nyírbátori templom esetében főbejáratként a nyugati kapu funkcionál, ezt azonban a turisták parkolási gyakorlata módosíthatja.¹³⁹⁷ A templomba érkezve a tárlatvezetést is igénylő látogatók az első körbetekintés után szintén a templompadban foglalnak helyet, onnan hallgatják végig a jellemzően az úrasztala mellett helyet foglaló idegenvezető bemutatását, amit a látogatók jelentős része igényel is. A belső liturgikus tér megtekintése után először a felújított sekrestyében tekintik meg a korábban az oltáron elhelyezett Báthory-szarkofágot. Ezt követően a látogathatóvá vált, a felújítás után egy külső

63. kép. A vajai templom előterében elhelyezett információs pult. Fotó: P. Szászfalvi Márta. Vaja, 2017.

lépcsőn is megközelíthető oratóriumba mennek fel.

A látogatók a tetőtér helyett gyakran a harangtornyot nézik meg inkább, az építészeti különlegessége mellett a népszerű templomi attrakció, a panoráma-kilátás miatt.¹³⁹⁸ A csoportok spontán felosztás és egyéni érdeklődés alapján jellemzően kettéválnak, és úgy tekintik meg a templom említett attrakcióit, ami egy nagyobb létszámú csoport esetében a szolgáltatók szempontjából is mindig előnyös, lévén kedvezőbb térhasználat mellett könnyebb a csoportok

mozgatása, irányítása. A 2011-es felújítás, attrakcióbővítésnek köszönhetően a látogatási idő a korábbi 30–45-ről 45–60 percre nőtt meg.¹³⁹⁹

¹³⁹⁵ Értsd: demográfiai viszonyok, idősödő település, társadalmi összetétel, kisebbségek aránya, aktív gyülekezetbe járók száma stb. Amennyiben a csoportok kevesebb időt szánnak a helyi templomra, a templomkazetták részletesebb leírását, illetve az analógiákat, például a kárpátaljai csetfalvi templommal való hasonlóságot szokta az idegenvezető elhagyni. Az interjúalany elmondása szerint ezt sok esetben hiányolták, sőt előfordult, hogy Tákosról éppen Csetfalvára utazott tovább a csoport, ezért az eddigi tapasztalatok alapján úgy döntött, hogy „most már akár érdekli a vendégeket, akár nem, nem hagyja ki a többi, mert akkor mindig megjárja”. B.L.V. közlése. Tákos, 2017.

¹³⁹⁶ Köröstárkányban például kiemelkedő szakrális térelem, látványosság híján a település hagyományai (viselet, tánc, a rendszerváltás után pedig az 1919-es vérengzés is) turisztikailag releváns attrakcióknak minősülnek. Így a lelkész által tartott templomi idegenvezetések leginkább ezen témákra épültek a helyi egyházközség rövid történetének elmesélése mellett. A lelkész egyéni érdeklődésétől és a helyi turizmus tudatos minőségi fejlesztésétől indítva az egykor festett, ma már természetesen nem látható falképeket is megemlíti, mint templomi érdekességeket. Ezek kiemelése kezdetben a református gyülekezeti tagok ellenállásába ütközött, mondván „azok katolikus dolgok”, majd a turisták fokozódó érdeklődésének eredményeként mára egyre többen saját értéküként, újabb tárkányi, kizárólag a református egyházhoz kötődő kuriózumként kezelik az egykor szégyellt attrakciókat. Sz.Z. közlése. Köröstárkány, 2008.

¹³⁹⁷ Így a Várkastélynál parkoló csoportok jellemzően a déli, az egykori dohánybevéltő előtt pedig az Egyház utca felől, a templomdombra felsétálva közelítik meg a templomot, s a nyugati bejáratot használják. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017; P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁹⁸ „...mert van, akit az jobban érdekel, onnan le tudnak tekinteni a településre, körbe tudnak nézni, és ők arra kíváncsiak. Építészetiileg is érdekli őket, de a látvány is.” P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹³⁹⁹ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017; P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

A látogatóbarát fejlesztések eredményeként Vaján is egy tudatos, ideális felépítésű látogatóáramoltatás valósult meg. A templomba érkezés után először az előtérben található kioszkokon lévő információkat térképezik fel a látogatók, amelyek azonban sok esetben nem kiindulók, hanem zárópontként funkcionálnak. A templomtérbe érve a templompadban helyet foglalva meghallgatják a vezetést, vagy megtekintik a karzaton elhelyezett led TV-n levetíthető, 16 perces, ismeretterjesztő filmet, amit a látogatók szinte kivétel nélkül igényelnek, majd ezt követően a sekrestyében található kiállítást nézik meg. Az útvonalat a toronyban található kiállítások megtekintésével és a panorámakilátás élményével zárják. Ennek alternatívájaként lehetőség van a toronylátogatáson – jellemzően fizikai problémák miatt – részt nem vevők számára az előtérben található kioszkokon lévő információkkal megismerkedni. A turisták a vajai templomban átlagosan 20–25 percet töltenek, attól függően, mennyire érdeklődőek, mennyi desztinációt iktattak még be a programjukba (tekintettel arra, hogy Vaja minden esetben köztes állomásként funkcionál), és hogy megnézik-e a vetítést. Amennyiben nem, a látogatási idő 15–20 percre rövidül. Természetesen itt is előfordul olyan látogató, aki csak egy pár percet tölt el a templomban, és az első benyomás (látványos művészettörténeti elemek hiánya miatt) vagy az előzetes információk alapján nem kíván több időt szentelni a templom megtekintésének, és csupán a túraútvonal állomásaként iktatta be a vajai templomot is.¹⁴⁰⁰

A külső helyszínen már nem jellemző az idegenvezetés, „*kint már szétszélednek*”.¹⁴⁰¹ Mindkét településen a harangtoronyok a településen a látogatói útvonal mentén fekszenek, a templom és a buszparkolók között, ezért azt a templomból távozó turisták többsége megtekinti, de jellemzően ott már rövidebb időt töltenek, mivel azokról már bent, a templom bemutatása során szó esik. A templomkert és külső környezete elsősorban a templomlátogatás jellemző záróélményekor, a csoportok esetében szinte elmaradhatatlan közös fotó készítésekor releváns. Ezt Nyírbátorban jellemzően a déli vagy a nyugati templomkapunál teszik meg, Tákoson a torony előtt, Csarodán pedig szinte minden esetben úgy készítik a fotót, hogy az idillikus templomkert is látható legyen.¹⁴⁰²

4.5.5. Interpretáció

Az *interpretáció*, más néven bemutatás egyfajta kommunikációs, információáramlási folyamatként írható le, s elsődleges célja a látogatás élménnyé alakítása,¹⁴⁰³ múzeumi környezetben a múzeumi gyűjtemények kommunikációja a használóknak.¹⁴⁰⁴ Az interpretáció során az attrakció

¹⁴⁰⁰ „*Van olyan is, aki csak bejön, 'Ab, mit nézzünk?', továbbmegy, vagy turistacsoport, akik csak azt kérik, adják nekik turistabélyegzőt, és már mennek is tovább.*” T.A. közlése. Vaja, 2017.

¹⁴⁰¹ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁴⁰² Uő.

¹⁴⁰³ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 1998: 94.

¹⁴⁰⁴ European Association for Heritage Interpretation nemzetközi szervezet értelmezésében az interpretáció „...a nem formális tanulás strukturált megközelítése azáltal a céllal, hogy egy helyről szóló lényeges gondolatokata szabadidejüket töltő emberek felé

tárgyához rendelik hozzá azokat a módszereket és eszközöket, melyek révén a látogató számára befogadhatóvá válik az attrakció üzenete,¹⁴⁰⁵ teret nyit a látogatók számára a felkínált téma megértésére, annak továbbgondolására.¹⁴⁰⁶ Az interpretáció az egyházi helyszíneken lehetőséget teremt a látogatási intervallum meghosszabbítására is, ezért számos látogatóbarát fejlesztésnek része volt a különböző fejlettségű interpretáció megvalósítása, integrálása, aminek fontos funkciója volt az időbeli expanzió megvalósítása is.¹⁴⁰⁷

Az interpretációs eszközök között a *kommunikációs folyamat jellege* alapján megkülönböztetjük az egyirányú kommunikációt megvalósító, passzív (feliratok, önvezetési módszerek, kiállított tárgyak) és a kétirányú kommunikációt képviselő, aktív eszközöket (vezetett látogatások, interaktív eszközök).¹⁴⁰⁸ Az interpretációs eszközöket a *közreműködés típusa* szerint tovább bonthatjuk a közreműködő segítségével történő (demonstráció, megszemélyesítés, történetmesélés, idegenvezetés) és a statikus vagy dinamikus eszközzel történő, személytelen interpretációkra (jelek, tárlók, modellek, számítógépes vagy önvezetési audioguide eszközök).¹⁴⁰⁹ Az interpretációs eszközök *működési formája* szerint ismert a személyes bemutatás, a részvétellel működő-, az élő és a statikus display-, valamint a mobileszközök.¹⁴¹⁰

64–65. kép. A templomépítés történetét bemutató makett a Notre Dame-ban és az oltárokat bemutató tablók a lőcsei székesegyházban.
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Párizs, 2013 és Lőcse, 2013.

A látogatóbarát fejlesztéseknek köszönhetően az egyházak műemlékeik és a bennük rejlő kulturális értékek, „szakrális szépségek” megfelelő bemutatását tekintve is egyre differenciáltabb turisztikai szolgáltatásokat nyújtanak az érdeklődők számára. A szakrális objektumok térszerkezete és

kommunikálja. Kapcsolatot teremt a látogatók és az örökségi helyszínen szerzett tapasztalataik között...” Lásd: SZU Annamária 2020: 12.

¹⁴⁰⁵ RÁTZ Tamara 2011b.

¹⁴⁰⁶ GERMÁN Kinga 2020: 44.

¹⁴⁰⁷ A debreceni Nagytemplom és a nyírbátori református templom esetében is konkrét cél volt, hogy egy többórás elfoglaltságot kínáló központ alakuljon ki, megnövelve a látogatási időt.

¹⁴⁰⁸ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 1998: 94.

¹⁴⁰⁹ Uő. 150–151.

¹⁴¹⁰ Uő.

a bemutatásra szánt téma sajátossága miatt az alkalmazható interpretációs eszközök köre más kulturális attrakciókhoz képest szűkebb.¹⁴¹¹ Ez elsősorban a személytelen interpretációs eszközökre vonatkozik, hiszen egy múzeumi kiállítótérhez képest a szakrális elemek okozta térbeli kötöttség miatt korlátozottabbak a lehetőségek például impozáns enteriőrre, vagy látványos interaktív és audiovizuális eszközök alkalmazására, s csak elvétve találkozhatunk a szakrális térben egyedi installációkkal.

Az egyirányú kommunikációs, személytelen eszközök közül a templomok szakrális terében elsősorban tablókkal, molinókkal és egyszerűbb kivitelű, kisméretű vitrinekkel, intenzívebb látogatóforgalom esetén pedig a kiemelkedő térelemekről részletesebb információt nyújtó audioguide pontokkal vagy QR-kódokkal is találkozhatunk, melyeknek erős vizualitással kell a látogatók által is befogadható, rövid üzenetet közvetítenie. Ezeknek elhelyezése és installálása a szakrális térelemekhez illeszkedik, az eredeti funkciót nem zavarhatja. A vizsgált hazai helyszínek közül QR-kódokkal a debreceni Nagytemplomban találkozhatunk, a fogadóközösség tapasztalatai alapján azonban a látogatóknak csak az igen kis hányada használja.¹⁴¹² A Kistemplomban a látogatói összetételből, az egyéni látogatók túlsúlyából adódóan eddig elsősorban a személytelen interpretációs eszközök (kézbevehető, nyomtatott leírások, vezetések) használata volt jellemző, az idegenvezetést nem vették igénybe, csak a gyülekezeti kiránduló csoportok.¹⁴¹³

66–67. kép. QR-kód beolvasó app letöltésére invitáló megállítótábla a müncheni Augustiner dómban és QR-kód a debreceni Nagytemplomban a Kossuth-szék előtt. Fotó: P. Szászfalvi Márta. München, 2012. és Debrecen, 2022.

¹⁴¹¹ Uő. 159.

¹⁴¹² Önvezetési eszközök jelenleg még nincsenek a Nagytemplomban, de terbe van véve az informatívabb digitális eszközök alkalmazása. K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁴¹³ Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

Az egészen újszerű, a jövő templomturizmusa felé vezető megoldásként kell megemlíteni a *virtuális templom* lehetőségét. Ezek a VR és AR, kiterjesztett valóságra épülő informatikai eszközök, alkalmazások,¹⁴¹⁴ mint turisztikai attrakciók a templomban töltött látogatói idő expanzióját is segítik. Az AR technológiákat leginkább a műemlékek tudományos, 3D történelmi rekonstrukciójához használják.¹⁴¹⁵ Így a látogató nyomon követheti az adott objektum fejlődéstörténetét, sőt az AR-technológiák segítségével életre keltett múlt által adott interpretáció során a korabeli gyülekezet virtuális levetítésével akár egy több száz évvel korábbi istentiszteleten is érezhetné magát.¹⁴¹⁶ Bár nem szakrális épületben megvalósuló, a legújabb high tech megoldások között érdemes megemlíteni a nagygyéci Megmaradás Templom látogatóközpontjában található 4D mozit, amelyben a látogatók az eseményeket különböző aspektusokból (csatában vágató lovon ülve, árvízben, csónakban hánykolódva) élhetik át.

Ezek a technológiák modernségükkel közismerten nem csak egyedivé teszik az attrakciót,¹⁴¹⁷ és fokozzák a látogatói élményt, de megerősítik a látogatóban azt az érzést is, hogy itt egy a digitális társadalmi folyamatokra reflektáló intézménnyel áll szemben, vagyis egy modern múzeumként működő templomba léphet be. Ezek az eljárások ma már nem csak a fiatalok életének szerves részei és a különböző generációk összekapcsolásának kiváló lehetőségei, de az eredeti műtárgy és a hozzátársított interaktív technológia együttese is. Ráadásul a szolgáltatók, esetünkben az egyházközségek pénzügyi megtakarítását is lehetővé teszik, hiszen az állandóan változtatható alkalmazás, bővíthető tudáshalmaz révén kiegészíthetik, vagy a rendelkezésre álló tárgyi anyag híján helyettesíthetik is a kiállított eredeti tárgyakat, például a költségesebb viseletrekonstrukciókat.

68. kép. Egy többnyelvű, fülhallgatós információs pult a bécsi Stephansdombban. Fotó: P. Szászfalvi Márta. Bécs, 2014.

A kétirányú kommunikációt közreműködő segítségével megvalósító interpretációk közül a templomokban kizárólag az *idegenvezetés* jellemző, melyre a nagyszámú csoportos templomturisták miatt folyamatos kereslet jelentkezik az egyházi helyszíneken is. Ezt jellemzően a helyi lelkész vagy a rendelkezésre álló pénzügyi források mentén megbízott idegenvezető tartja. Ennek formája, útvonala a fentebb leírtak szerint jellemzően a frontális, templompadból történő bemutatás, mivel a templomok térszerkezete miatt azok legkiemelkedőbb, legnagyobb érdeklődésre számot tartó elemeit ebből a

¹⁴¹⁴ BODNÁR Dorottya 2014.

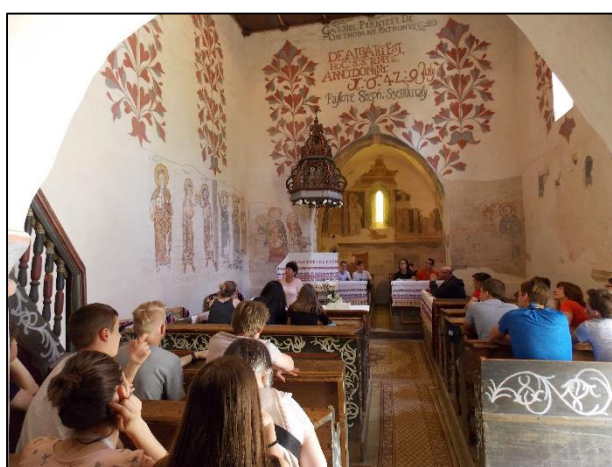
¹⁴¹⁵ Lásd: www.pazirik.hu, www.mensor3.com, www.szime3dar.com

¹⁴¹⁶ Ezen felhasználási lehetőséget Bodnár Dorottya a torinói Palazzo Madama példáján keresztül említi. Lásd: BODNÁR Dorottya 2014: 141.

¹⁴¹⁷ Ezt fokozhatják a személyreszabott interpretációk is, amelyre ma már számos digitális megoldás kínálkozik. Lásd: RUTKAY Zsófia – BÉNYEY Judit 2017: 63.

helyzetből kiválóan szemügyre tudják venni a látogatók. A frontális kommunikációs helyzetben zajló bemutatás után a spontán ön- vagy az irányított vezetés során közelebről a szakrális teret, majd a templomot teljesen körbejárva a profán térelemeket tekintik meg a turisták. A nemzetközi turizmus helyszínéül is szolgáló vallásturisztikai attrakciók törekednek a többnyelvű információáramlás elősegítésére is, amit az idegenvezetők fent említett idegennyelvtudásának híján leggyakrabban többnyelvű információs felületekkel, leporellókkal és idegennyelvű idegenvezetéssel is biztosítják.¹⁴¹⁸

A vizsgált szatmári templomokban elsősorban az idegenvezetéses interpretáció jellemző. A tákosi csoportos látogatóknak az általuk minden esetben igényelt idegenvezetés mellett jellemzően a Középkori templomok útja projekt keretében készült egységes kis kiadványból is ad számukra az idegenvezető, egyfelől a többletinformáció végett, másfelől szuvenír célzattal is. Nyírbátorban emellett

69. kép. *Tárlatvezetés a csarodai református templomban.*
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Csaroda, 2017.

gyakori az önvezetéses módszer alkalmazása is, a komolyabb előismeretekkel rendelkező turisták a magukkal hozott vagy a templomban található, rendelkezésükre bocsátott leírásokat követve járnak be a templomot.¹⁴¹⁹ A nagyszámú hivatás- és nemzetközi turista miatt itt érdemes lenne audioguide, kioszk, vagy okostelefonon is használható QR-kód vagy iBeacon,¹⁴²⁰ személyes részvételhez nem kötött, infokommunikációs eszközöket is alkalmazni a többletinformációt igénylő, magasabban képzett belföldi vagy az

idegennyelvű leírást kereső külföldi turisták számára, ami megoldást jelentene a megfelelő humán erőforrás hiányából fakadó gyakori nehézségre.

Vaján az előtérben található, a templom berendezéséhez illő, ízlésesen installált kioszkon keresztül történik az első interpretáció.¹⁴²¹ Az eddigi tapasztalatok alapján azonban ezek az információs pultok a látogatókat kevésbé kötik le, nem igazán váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A kioszknál egyszerűbb, elsősorban a fejlesztést bemutató, kötelező információs tábla reprezentálásául szolgáló installációban került bemutatásra egy imádságos könyv is az előtérben.¹⁴²² A településre érkező látogatók által jellemzően igényelt idegenvezetés a rendelkezésre álló idő és a

¹⁴¹⁸ A felvidéki petőszinyei templom növekvő népszerűségével párhuzamosan az egyházközség szlovák és magyar idegenvezetést, illetve prospektust is igyekszik biztosítani az elsősorban kulturális érdeklődésű turisták számára. Csetneken a megfelelő nyelvtudást kompenzálva különböző nyelveken felvett tárlatvezetést játszanak le magnóról a turistáknak. Nyírbátorban az egyik idegenvezető angolul és németül is tart tárlatvezetést.

¹⁴¹⁹ P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁴²⁰ <http://www.locbee.com>, <http://enitlab.hu>

¹⁴²¹ A passzív információhordozón a település-, a Vajai-őstó, a múzeum, a templom történetéről szóló információk és ehhez kapcsolódó játékok (pl. kvíz) futnak.

¹⁴²² „Amerikát is megjárt” imádságos könyvet egy időse asszony adományozta a vajai gyülekezetnek. T.A. közlése. Vaja, 2017.

megfelelő érdeklődés szerint történhet közreműködő révén és/vagy az említett vetítésen keresztül. Az idegenvezető csoportspecifikus vezetést alkalmaz: kiscsoport esetén inkább a kötetlenebb beszélgetést választja, nagyobb csoportoknál pedig már a frontális vezetés vagy interpretációs eszköz segítségével történő bemutatást. Ezt követően tekintik meg a sekrestyében, majd végül a toronyban található kiállítást, panorámakilátást. Ennek alternatívájaként is funkcionáló kioszkokkal szemben, a helyszíni tapasztalatok szerint a látogatók egyértelműen előnyben részesítik az interaktívabb toronylátogatás attrakcióját az információs pultokkal szemben.

Láthatóan a templomok esetében is érvényes az a muzeológiai tapasztalat, hogy a digitális eszközök közül az egyszerűbb megoldásokra (információátadás, egyszerűbb játékok) fordított magas költségek általában nem rentábilisak, és a professzionális, költségesebb virtuális technikákat csak nagyobb és igen heterogén összetételű látogatóforgalmú templomok esetében éri meg alkalmazni. Ennek pontos összehasonlítása azonban csak akkor lenne lehetséges, ha egy adott vallási desztinációban az interaktív, múzeumpedagógiaszerű foglalkozást és az izgalmas, modern digitális megoldásokat, például a VR szemüveg használatát a látogatók egyszerre tudnák igénybe venni. A kiterjedt infokommunikációs eszközök alkalmazásában nehézséget jelent, hogy a vizsgált egyházi helyszínek többségén nem működik free wifi, sőt esetenként a mobil internet jelerőssége is igen alacsony.¹⁴²³ Ahogy már fentebb említettem, egyre nagyobb igény jelentkezik az exkluzív vagy speciális tárlatvezetésekre is a látogatók részéről, utóbbi főként a hivatásturista csoportok esetében, főként orgonajáték kíséretében, előbbi pedig különleges témára épülő, zártkörű programok formájában.¹⁴²⁴

A templomi interpretáció egy speciális típusának tekinthetjük a *templomi kiállításokat*, melyeket tekintettel arra, hogy azt mindeddig nem vizsgálták részletesen, tudományos szempontok szerint, a többi interpretációs eszközhöz képest részletesebben kerül tárgyalásra.¹⁴²⁵ Önmagában is jelentős látogatói érdeklődést kiváltó templomi attrakcióként kevésbé meghatározóak, mivel témájuk csak egy szűk réteget vonz. Nem meglepő, hogy szélesebb körben csak a rendszerváltás után terjedtek el hazánkban. Adott vallásturisztikai desztinációk esetében ugyanis a településen található református kollégiumok gyűjteményei sokáig nem is indokolták a hozzájuk közel fekvő templomokban történő kiállítások létrehozását, tekintettel a vallási érdeklődésű turisták alacsonyabb számára és az általuk az egyházi attrakciókra szánt szűkösebb időkeretre.¹⁴²⁶

¹⁴²³ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 19.

¹⁴²⁴ A debreceni Nagytemplomban „*Szerelemes Nagytemplom*” címmel szerveztek exkluzív, regisztrációhoz kötött tárlatvezetést, melyet egy a Nagytemplom borával történő koccintással zártak. O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁴²⁵ A kiállításrendezésről lásd: BERECZKI Ibolya – NEPESSY Noémi (szerk.) 2020; FRAZON Zsófia 2011; BERECZKI Ibolya – SÁGHI Ilona (szerk.) 2010; VASÁROS Zsolt 2010; FEJŐS Zoltán 2002b; SÁRI Zsolt 2002;

¹⁴²⁶ A református egyházi gyűjtemények, múzeumok komplex vizsgálata természetesen túlmutat jelen munka keretein, az egyházi javak bemutatása kapcsán azonban mindenképpen szót kell róluk ejteni.

A magyar múzeumok elődeinek is tartott *egyházi gyűjtemények* története több évszázadra nyúlik vissza,¹⁴²⁷ hiszen a kollégiumok kezdetektől fogva igen gazdag, az oktatáshoz szükséges, valamint a lelkes peregrinusok, tanárok alma materüknek adományozott antik, numizmatikai, képzőművészeti, természetrajzi és néprajzi anyagokkal, hazai s külföldi könyvritkaságokkal, valamint a környék lakói által bevitt régészeti leletekkel is rendelkeztek.¹⁴²⁸ Ennek megfelelően napjainkban a református egyházi gyűjtemények – fokozatosan elkülönülve a jóval korábban létrejött, és ezért jelentősebb törzsállománnyal is rendelkező kollégiumi könyvtáraktól, illetve levéltáraktól – jellemzően két nagyobb gyűjteményrészből, az egykori kollégiumi gyűjtemények, régiségtárak muzeális anyagából, valamint a gyülekezetek életével összefüggő, általuk már nem használt, a gyűjteménynek ajándékozott vagy letétbe helyezett szakrális tárgyakkól, egyházművészeti értékekből tevődnek össze.¹⁴²⁹ Ez utóbbit tekintve főként templomi használati és berendezési tárgyak,¹⁴³⁰ temetői fejfák, valamint a parókiákról származó és az egykori egyházi iskolákból megmaradt tárgyak¹⁴³¹ gazdagítják az egyházi gyűjteményeket.¹⁴³² Emellett természetesen a nem egyházi, elsősorban az országos és a megyei hatókörű múzeumok gyűjteményei is kezdetektől fogva rendelkeztek, majd folyamatosan gyarapodtak szakrális tárgyakkal.¹⁴³³ Ezeknek jelentős részét a gyülekezetek már nem tudták megfelelően gondozni, ezért a gyűjteményeknek kellett gondoskodni róluk, tudományos feldolgozásuk révén pedig az adott egyházközség történetének is részévé válhattak.¹⁴³⁴

¹⁴²⁷ KÁRPÁTI – VÁSÁRHELYI 2013: 26; BEREZKI Ibolya 2009: 4; KÖVY 1987: 103. Debrecen város első állandó kiállításainak is például a Református Kollégium adott helyet 1858-tól, amikor a természetrajzi, az állat- és ásványmúzeum, a régiségtár és a néprajzi gyűjtemény anyagát a nagyközönségnek bemutatták külön helyiségekben, rögzített nyitvatartás szerint vasárnaponként délelőtt 10–12 óra között. Lásd: ÖTVÖS János 1958: 187. A Református Kollégium és Egyházművészeti Múzeum egykori igazgatójának, *Takács Béla* 1868-as évszámot említi. 1877-ben felemerült, hogy egy helyiségben, állandó kiállításaként mutassák be az anyagot, erre azonban majd 100 évvel később kerülhetett csak sor. Az erősen megfogyatkozott anyagból végül csak 1967-ben, a debreceni alkotmányozó zsinat 400. évfordulóján nyílt meg a Kollégium és Egyházművészeti Múzeum. Lásd: TAKÁCS Béla 1988: 500.

¹⁴²⁸ A Debreceni Református Kollégiumnak *Kovács János*, a kollégiumi gyűjtemény/múzeum későbbi gondnoka, egykori kollégiumi tanár egyik afrikai úttjáról III. Ramses fáraó nagy skarabeuszát, *Kornis Zsigmondné* és *Krémer Sámuel* egyiptomi istenszobrokat és egy múmia kézfejét ajándékozott. Lásd: ÖTVÖS János 1958: 189; MÓDIS László (összeáll.) 1966: 69. A Pápai Református Kollégiumnak *Markstein Károly* ajándékozott egy óegyiptomi szarkofágot és múmiát, melyek korábban a Kollégiumban, jelenleg pedig a Pannonia Reformata Múzeumban láthatóak. Forrás: <https://www.pannoniareformata.hu/muzeum/allando-kiallitasok/Hori-titkai-5> Letöltés ideje: 2021.07.05.

¹⁴²⁹ MÓDIS László 1966: 65.

¹⁴³⁰ Úrasztali kelyhek, kannák, keresztelő edények, úrasztali terítő, szószek- és Mózes-szek takarók, szőnyegek, illetve úrasztalok, szószékek, keresztelési medencék, festett mennyezeti kazetták, templompadok, szégyenkövek, énektartó táblák, orgonaelemek, bibliák, énekes és imádságos könyvek.

¹⁴³¹ Például festmények, templompadok, régi tanszerek és -eszközök.

¹⁴³² KÖVY Zsolt 1987: 106.

¹⁴³³ Így például a debreceni Déri Múzeum első múzeumőre, *Zoltai Lajos* a műtárgyak védelmét szem előtt tartva már 1908-ban számos környező református gyülekezet szertartási edényeit, liturgikus textíliáit gyűjtötte össze, vásárolta meg a múzeum számára. Lásd: Déri Múzeum Irattára 151/1908. Nádudvar, 161/1908. Sáránd, 162/1908. Derecske. P. SZALAY Emőke 1977: 302. A vizsgált régióból például 1932-ben kerültek a Déri Múzeumba a barabási református templom 1871-ben leszerelt karzatdíszei, egy palmettás rúd, illetve egy áttört díszítmény. Lásd: ECEDEDI István – SÓREGI János 1933: 28.

¹⁴³⁴ MÓDIS László 1966: 65. A vizsgált térségből a csarodai templomgömböt egykor záró csúcscsúszat az 1860-as években egy vihar lesodorta, innen a Debreceni Református Kollégiumba, majd 1930-ban a Kollégium Régiségtárának letétjeként az akkor megnyílt Déri Múzeumba került, ahol 1976-ig, az új állandó kiállítások felépítésig volt látható. Lásd: BODOR Imre 1981: 85. Innen került vissza a Kollégium gyűjteményébe, s jelenleg is az Egyházművészeti Múzeum állandó kiállításában látható. Takács Béla korabeli visszaemlékezése alapján a tartórúd és a csúcscsúsz „eredete időközben feledésbe merült, ezért a két darab ismeretlen lelőhelyű tárgyként külön leltárszámot kapott”. Lásd: Uo. Bekerülésükről a kutatás jelenlegi szakaszában nem

Az egyházi javakra országos szinten, első alkalommal a Magyar Nemzeti Múzeumban 1934-ben rendezett *Országos Református Kiállítás* hívta fel a figyelmet.¹⁴³⁵ *Csikész Sándor*, a Debreceni Református Kollégium professzora a két világháború között már felvetette egy debreceni székhelyű Országos Református Múzeum gondolatát, ami azonban akkor nem valósulhatott meg, az általa kezdeményezett Országos Református Kiállítás viszont hatalmas sikert aratott.¹⁴³⁶ A kiállítás jelentősége, hogy egyrészt az értékes egyházi javakra irányította a figyelmet, *Mihalik Sándor* muzeológus, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi főigazgatóhelyettesének szavaival élve „*az ország nehezen megközelíthető, eldugott kis falvaiból is előhozta a szentedények olyan jelentős darabjait... melyek valószínűleg még hosszú évtizedekig lappangtak volna a magyar református egyházak birtokában.*”¹⁴³⁷ Másrészt a kiállítás „élő”, vagyis a gyülekezetek által akkor még sokszor a mindennapi vallásgyakorlás során is használt tárgyi anyagot mutatott be, ezáltal erősítve a tagok egyházi identitását is,¹⁴³⁸ s ahogy a nyírbátori presbiteri jegyzőkönyvben is olvashatjuk, a kiállítás „*református egyházunk életképességéről kell, hogy tanúbizonyságot tegyen.*”¹⁴³⁹ Harmadrészt a kiállítás fontos tudománytörténeti eredménye volt, hogy hatására az egyházművészet fogalma is meghonosodott, elterjedt a hazai köztudatban,¹⁴⁴⁰ s a kiállítást követően irányult csak igazán az úrasztali terítőkre a figyelem, és sorra jelentek meg a régi magyar hímzésekről szóló tanulmányok.¹⁴⁴¹

Az Országos Kiállítás fontosságát hangsúlyozva Mihalik Sándor már ekkor felvetette, hogy „*e műkincseknek nem szabad többé a falusi magányban rejtőzködniük, s ország-világ elé kell tárni művészeti egykori nagyságunk e beszédes emlékeit.*” Bemutatásuk méltó helyéül Mihalik az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumot vagy egy esetleg felállítandó Magyar Református Múzeumot javasolta.¹⁴⁴² A kiállításon kiemelt jelentőségű volt az egyházi klenódiák, ötvösmunkák bemutatása, például tudományos szempontból különleges az ún. harangvirág serlegek, melyeknek szép példája a kiállított debreceni egyház 17. századi fedeles serlege.¹⁴⁴³ A vizsgált térségből többek között¹⁴⁴⁴ a vajai református egyházközség sodronyzománcos kelyhét, Csengerből a ciprusokkal és harangvirágokkal díszített,

rendelkezünk pontos információval. Ezúton is köszönöm Dr. G. Szabó Botond múzeumigazgató segítségét. Debrecen, 2020.

¹⁴³⁵ P. SZALAY Emőke 2010: 649–655, 649.

¹⁴³⁶ A kiállításból számos értékes anyag (templomi berendezési tárgyak, fejfák, pecsétnyomók, fényképek) később a debreceni Kollégium gyűjteményébe került. Lásd: TAKÁCS Béla 1988: 522; SZABÓ Richárd 1934: 565–570.

¹⁴³⁷ MIHALIK Sándor 1934: 571.

¹⁴³⁸ NAGY Károly Zsolt 2015: 335–355, 9.

¹⁴³⁹ Nyírbátori Református Egyházközség jegyzőkönyve. 1934. július 15. (50. számú bejegyzés)

¹⁴⁴⁰ P. SZALAY Emőke 2010: 649.

¹⁴⁴¹ TAKÁCS Béla 1983: 9.

¹⁴⁴² Az egyházi értékek nem megfelelő birtoklására példaként hozta az *ónodá* református egyház két fedeles, talpas serlegét, melyet I. Rákóczi György fejedelem ajándékozott az egyházközségnek, ezeket azonban 1880-ban az anyagi válságba került egyházközség gróf *Andrássy Manónak* adott el, aki hiteles másolatokat készíttetett az egyházközségeknek. A két kehely végül a Rotschild-gyűjteményen keresztül a párizsi *Cluny Múzeumba* került. Lásd: MIHALIK Sándor 1934: 576. Az egyházi értékek homályba merülésére jó példa a tákosi, 17. században készült úrasztali terítő, melyet Csizsár Árpád talált meg a tákosi egyházi ládában, és mentett meg az 1950-es években. Lásd: P. SZALAY Emőke 2012: 37.

¹⁴⁴³ MIHALIK Sándor 1934: 573.

¹⁴⁴⁴ SUPKA Géza 1934.

törökmintás úrasztali terítőt,¹⁴⁴⁵ valamint az ottani templomi kriptából előkerült leleteket is kiállították.¹⁴⁴⁶ A nyírbátori református egyházközség is több tárgyat kölcsönzött a kiállítás számára,¹⁴⁴⁷ többek között kiállításra kerültek az ekkor már a Nemzeti Múzeum tulajdonába került stallumok is.¹⁴⁴⁸

A kiállítás sikere és az ott szerzett tapasztalatok is ösztönözhatték¹⁴⁴⁹ a Református Egyház Egyetemes Konventjét az egyházi javak érdekében tett későbbi intézkedésekre. A konvent 1943-ban egyházművészeti bizottságok felállítását, és az országban egy vagy több helyen, lehetőleg egyházkerületenként egyházművészeti múzeumok létesítését, vagy valamely meglévő közgyűjteménynél református egyházi osztály szervezését is javasolta.¹⁴⁵⁰ E törekvések hathatós kibontakozásának azonban vélhetően a II. világháború és az azt követő pártállami évtized egyházpolitikája állta útját.

Kárpáti Andrea és *Vásárhelyi Tamás* a „különleges kiállítási színhelyek” kapcsán foglalkozik a nem „szokványos” múzeumi épületben, például autóbuszon, lakásban, tóban, parkban rendezett kiállításokkal. Bár a templomi kiállításokat külön nem nevesíti a szerzőpáros, itt tárgyalják azokat a műemlékeket, amelyeket nem eredeti funkciójuknak megfelelően állítanak helyre, s a konkrét épület mellett a bennük rendezett kiállítás révén az objektum kétféle üzenet hordozója: az eredeti funkciót érzékeltetve adnak új keretet az alkotók az új rendeltetésnek.¹⁴⁵¹

A templomi kiállítások kialakulásának térbeli lehetőségét az egyes félszokrális térelemek funkcióváltozása adta. Így elsőként jellemzően a tradicionális ki- és bevonulási rend¹⁴⁵² felbomlása, illetve a vallásgyakorlók létszámcsökkenése miatt funkcióját veszített templombejáratok melletti *falfelületek* szolgáltak fotókiállítások helyéül. A használaton kívüli templomrészek falain a templom- vagy egyháztörténeti témájú fotókat, egyszerűbb kivitelű tablókat, később, a lehetőségekhez mérten kisebb vitrinekben az egyházközség vagy a gyülekezeti tagok tulajdonában álló tárgyakat (énekes- vagy imádságoskönyvek, használaton kívüli klenódiумok) mutattak be. Ezen interpretációk célközönsége ekkor még elsősorban a helyi gyülekezet volt, majd a tematikai változatosság révén folyamatosan kiszélesedve, a település lakosságát és a turistákat is megszólították.

Az egyházi iskolák államosítása és a kötelező hitoktatás megszüntetése miatt az iskolások által használt *karzatok* jelentős funkcióváltozáson estek át. Kezdetben már csak a konfirmándusok használták őket, majd a pártállami időszakban a vallásgyakorlók, főként a fiatalok száma is jelentősen visszaesett. Így a fokozatosan használaton kívül került térelem hasznos és látványos funkcióval való

¹⁴⁴⁵ F. TAKÁCS Zoltán 1934: 579; MIHALIK Sándor 1934: 575; SZILÁRDY Zoltán 1934: 580.

¹⁴⁴⁶ SZ.N. 1934: 19.

¹⁴⁴⁷ Nyírbátori Református Egyházközség jegyzőkönyve. 1934. július 15.

¹⁴⁴⁸ SZ.N. 1934: 12–13.

¹⁴⁴⁹ FOGARASI Zsuzsa 2015: 132–135.

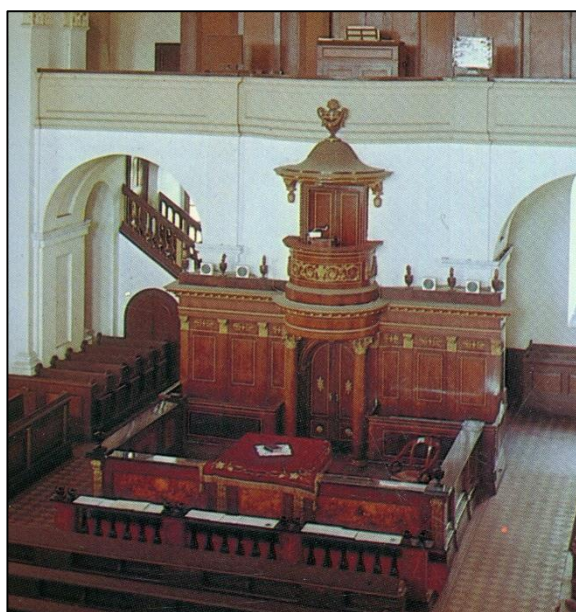
¹⁴⁵⁰ „...hogy az egyes egyházközségek féltettebb műemlékeiket (tárgyaikat) megnyugtató őrizet és szakemberű gondozás végett ide letétbe helyezhessék abból a célból is, hogy a református egyház műértékei megtekintésre hozzáférhető közkinccsé váljanak.” Lásd: A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konvent 285/1943. sz. határozat 6. sz. melléklet 2. és 7. §

¹⁴⁵¹ KÁRPÁTI Andrea – VÁSÁRHELYI Tamás 2013: 60.

¹⁴⁵² KÓSA László 1990: 463; S. LACKOVITS Emőke 2002: 167.

kitöltésére is jó megoldásként szolgált a templomi kiállítások berendezése, melyre egyre több helyen jelentkezett külső és belső igény is. A karzatok mellett ma már egyre több egyházi épület *pincéjében*, alagsorában vagy padlásterében is kiállítótér került kialakításra.¹⁴⁵³

Az egyik első hazai templomi kiállítótérként tarthatjuk számon a *pápai református ótemplomot*, ahol már 1972-ben állandó kiállítás nyílt meg. A kiállítás ekkor két részből állt, a karzaton református népi szakrális tárgyak és egyháztörténeti dokumentumok (könyvek, kéziratok, pecsétek), a földszinten református egyházművészeti anyag (úrasztali és keresztelési felszerelések) kapott helyet. A földszinti templomberendezés restaurálása után eredeti helyén maradt.¹⁴⁵⁴ Az 1990-es évek közepén alakították ki a *Kálvin János Galériát* a debreceni Nagytemplom keleti karzatában, amely időszaki kiállítótérként kortárs képzőművészeti alkotásoknak ad helyet.¹⁴⁵⁵ Az 1990-es évek második felében hozták létre az önálló *Kossuth Emlékiállítást*, s helyezték át az addig az úrasztala mellett „*kegyelettel őrzött*” és ekkor restaurált Kossuth-széket,¹⁴⁵⁶ amelyet 1842-ben egy gyülekezeti tag adományozott az egyházközségnek, s amelyben Kossuth Lajos foglalt helyet a Habsburg-ház trónfosztásának debreceni kihirdetésekor.¹⁴⁵⁷ A Kossuth-kiállításban jelenleg a szék mellett Kossuth Lajostól származó emléktárgyak és a Függetlenségi Nyilatkozat látható.

70–71. kép. A Kossuth-szék a nagytemplomi úrasztala mellett az 1990-es években és az önálló kiállítórészben napjainkban¹⁴⁵⁸

¹⁴⁵³ Példaként említhetjük a Pannonhalmi Bencés Apátság pincéjének időszaki kiállítási terét. Lásd: VASÁROS Zsolt 2010: 23.

¹⁴⁵⁴ KÖVY Zsolt 1987: 103–108.

¹⁴⁵⁵ Balogh István által 1962-ben közölt, Czeizing Lajos által készített fotókon még látszanak a keleti karzat padjai. Lásd: BALOGH István 1962: 28. 1995-ben már volt kiállítás a templomtoronyban. Lásd: KOCSIS Elemér 1995: 15.

¹⁴⁵⁶ A templom kegyezerei az Egyházművészeti Múzeumban vannak kiállítva annak 1967-es megnyitása óta. Lásd: MÓDIS László (összeáll.) 1969: 73; SZABADI István 2008: 87; V.Zs. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁴⁵⁷ SZABADI István é.n. (2008): 87; TAKÁCS Béla 1994: 16; G. SZABÓ Botond – SZABADI István – FAZAKAS Sándor – CSORBA Péter – GYŐRI József – KORSÓS Bálint 2009: 31.

¹⁴⁵⁸ 70. kép forrása: Takács Béla 1994. 71. kép: P. Szászfalvi Márta. Debrecen, 2022.

A turisztikailag frekventált települések esetében a korábbi térbeli változások mellett a látogatók folyamatosan változó igényei és elvárásai, valamint az elmúlt évtizedekben megjelent vallásturisztikai fejlesztési pályázatok innovatív része is szükségessé tette a szolgáltatások bővítését, ami gyakran a látogatási idő meghosszabbítását is eredményező új kiállítás létrehozását jelentette. A nagyobb tér és a pályázatoknak köszönhetően rendelkezésre álló nagyobb anyagi erőforrások lehetőséget biztosítottak gazdagabb tárgyi anyaggal és látványosabb installációs elemekkel felszerelt, interaktívabb kiállítások létrehozására. A bútorszerű, faszerkezetes asztali vitrinek mellett már megjelennek az üveg oldallappokkal, műanyag fogadó posztamenssel ellátott, LED-es, száloptikás vagy halogén spotlámpás technikával megvilágított álló és fali, akár többszátú vitrinek is. Emellett a tárgyak installálása is egyre gyakrabban a múzeumokban használt, letisztult, átlátszó konzolokkal történik. A rendelkezésre álló pénzügyi források mentén a templomi kiállításokban is számtalan interaktív megoldással találkozhatunk, a legmodernebb, fentebb már leírt audiovizuális eszközöktől, a fizikai interaktivitást igénylő élményelemeken át a konkrét játékokig vagy tárgymásolatokig.

72–73. kép. *A hajdúhadházi református templom karzatában rendezett múlt századi tanterem és a debreceni Nagytemplomban található Bibliatörténeti kiállítás*¹⁴⁵⁹

A templomi kiállítások fejlesztési pályázatok keretében történő kialakításának egy korai példája a *Szentesi Református Nagytemplom* második emeleti galériáján, *Mód László* néprajzkutató által rendezett „*Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk? Fejezetek a szentesi reformátusság múltjából*” c. állandó kiállítás. A rendelkezésre álló tér nyújtotta lehetőségeket kihasználva a kurátor a bemutatandó tárgyi anyagot (régiekeskönyveket, Bibliákat, emléklapokat, fényképeket, festményeket, klenódiumokat és úrasztali terítőket) négy nagy tematikai egységben (a gyülekezet múltja, az építészeti emlékek, a felekezeti oktatás és a népi vallásosság), a templomi berendezéshez alkalmazkodó, klasszikus, fakeretes, üveges borítású asztali tárlókban mutatja be.¹⁴⁶⁰

¹⁴⁵⁹ 72. kép forrása: <http://www.reformatus-hadhaz.hu> Letöltés ideje: 2012.08.05. 73. kép: P. Szászfalvi Márta. Debrecen, 2022.

¹⁴⁶⁰ KOVÁCH Péter – MÓD László 2008: 28.

Az elmúlt években jelentős felújításon esett át a debreceni Nagytemplom kiállítótere is. 2009-ben rendezték meg a nyugati oldalhajóban a Gyülekezettörténeti kiállítást, ahol a jegyzőkönyvek, makettek, klenódiumpok, fotómásolatok mellett a Vizsolyi Biblia eredeti példányát is megtekinthetik a látogatók. Ugyanekkor került kialakításra a második emeleti Bibliai makett-és festménykiállítás, amely *Csia Lajos* lelkipásztor 25 nagyméretű makettjét és *Tichy Kálmán* festőművész 52 festményét tartalmazza.¹⁴⁶¹ A 2012-es felújítás további bővítést hozott a nagytemplomi kiállítóterben is, amikor a már említett attrakcióelemek mellett a hatodik szintén lévő padlástérben épülettörténeti makettkiállítást rendeztek be, s itt tekinthetik meg az eredeti óraszerkezetet is a látogatók.¹⁴⁶²

A templomi kiállítás nyújtotta lehetőségeket *Oltai Péter* építész már a lónyai református templom 2004-es felújításakor felvetette, hogy kiállítóhelyként az előkerült leletek, a berendezés egyéb kallódó elemeinek megőrzése, bemutatása mellett a település, a templom történetének, értékeinek megismertetésével egészítené ki a templomlátogatás élményét.¹⁴⁶³ Ez végül a templomtérben nem valósult meg, hanem a vele szomszédos épületben kerül kialakításra az említett látogatóközpontban, ahol a tervek szerint a helyi és a térség templomaival kapcsolatos kiállítás került kialakításra.¹⁴⁶⁴

74–75. kép. *A vajai és a debreceni Kistemplomban rendezett kiállítás.* Fotó: P. Szászfalvi Márta. Vaja, 2017 és Debrecen, 2022.

A műemléki feltárásokkal egybekötött fejlesztési pályázatoknak köszönhetően más használaton kívüli térelemek, így az egykori sekrestyék is egyre gyakrabban kiállítóter funkciókat kapnak a református templomokban. A *vajai* felújítások során a templomtoronyban és az egykori sekrestyében rendezték meg az állandó kiállítást a szakemberek.¹⁴⁶⁵ A kiállítás a templom- és a gyülekezet történetét mutatja be műanyag posztamensű, üvegborítású, többosztatú, esztétikus vitrinekbe és az egykori, befalazott, a felújításkor megvilágított sekrestyeablakba állított klenódiumpok, bibliák, valamint a falra helyezett tablókön keresztül. Többek között az a 15. századi tűzzománcos, kőberakásos kehely is

¹⁴⁶¹ Forrás: <https://www.nagytemplom.hu/a-nagytemplom-tortenete/> Letöltés ideje: 2020.10.02.

¹⁴⁶² O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁴⁶³ OLTAI Péter 2004: 354.

¹⁴⁶⁴ A látogatóközpont és a kiállítóhely kialakítása a helyszíni vizsgálatok idején még folyamatban volt, részletei még nem ismertek. Sz-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

¹⁴⁶⁵ A kiállítást az egyházközség megbízásából *Dr. Ulrich Attila* történész-muzeológus vezetésével a nyíregyházi Jósza András Múzeum munkatársai rendezték meg. B.F. közlése. Vaja, 2017.

bemutatásra került,¹⁴⁶⁶ amely az egykori Országos Református Kiállítást is „megjárta”, majd 1961-ben került a Sárospataki Református Múzeumba letétként, jelenleg pedig az egyházközség és a múzeum között létrejött, kölcsönzési szerződés keretében került kiállításra.¹⁴⁶⁷

A debreceni *Kistemplom* nyugati orgonakarzatában a fentebb említett felújítás keretén belül valósult meg a templomi kiállítás, melynek minőségét ebben az esetben is a rendelkezésre álló pénzügyi fedezet mellett a szakmailag hozzáértő humán erőforrás is garantálta.¹⁴⁶⁸ A kiállítás az Ispotály és a Kistemplom egyházművészetét mutatja be, 17–18. századi aranyozott és ezüst, hiteles klenódium másolatok, textíliákról készült hiteles lenyomatok, valamint a 19. század második feléből származó eredeti, részben a gyülekezet saját, részben az Egyházművészeti Kollégiumtól (vissza)kölcsönzött, egykor a gyülekezetek tulajdonát képező ezüst klenódiumok, valamint digitális fotóanyag által.¹⁴⁶⁹ A templomtörténetet tablószövegen, a templomi berendezést pedig panorámaképes érintőalkalmazás révén ismerhetik meg a látogatók. A kiállításban az orgonák témája is helyet kap képi- és hangzóanyaggal.¹⁴⁷⁰

A szakrális helyszíneken történő kiállításrendezés – más egyedi, különleges kiállítási térhez hasonlóan – számos elvi és gyakorlati problémát vet fel.¹⁴⁷¹ *Témá*jukat tekintve a múzeumi kiállításokhoz képest igen korlátozott lehetőségek kínálkoznak, egyfelől a kevés homogén, rendelkezésre álló tárgyi anyag, másfelől a szakrális tér és közeg determinálta természetes lehatároltság miatt. A templomi állandó kiállítások jellemzően az emberi élet fordulóit, a különböző egyházi ünnepeket, jeles napokat és a gyülekezet történetének eseményeit, illetve az egyháztörténeti folyamatokat és a művészettörténeti korszakokat mutatják be a rendelkezésre álló tárgyi anyagok és írott források (egyházi klenódiumok, textíliák, jegyzőkönyvek) segítségével.

Hasonló korlátokba ütköznek a rendezők a templomi kiállítások *technikai paramétereit* tekintve is. Egyrészt a műtárgyvédelmi előírások miatt, hiszen a templomok eredendően nem rendelkeznek a szükséges berendezésekkel, utólagos kialakításuk komoly nehézségbe ütközik, és jelentős költséggel jár. Másrészt a kötött szakrális tér gyakran leredukálja a kiállítási színreviteli eszközök és technikák körét. Az installálás kezdetben – a fent említett tablókon és molinókon túl – szinte kizárólag csak a klasszikus, fa fogadó posztamensű, bútorszerű, üveges borítású vitrinekkel történt,¹⁴⁷² melyek kiválóan illeszkednek a szakrális térhez. Emellett igen gyakoriak a makettek is, melyek a templomok történetét

¹⁴⁶⁶ A kehely eredetileg katolikus használatra készült, és a vajai református egyház 1734-ben szerezte meg „*Boros Katától cserébe*”. Lásd: P. SZALAY Emőke 2017: 80, 185; BEKE László 1980: 142. kép.

¹⁴⁶⁷ B.F. közlése, Vaja, 2017. Ezúton is köszönöm Egeresi Gábor múzeumigazgató (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Múzeuma) szíves közlését. Sárospatak, 2021. Itt kell megjegyezni, hogy az 1906-os jegyzékben az egyházi edények között csupán egy aranyozott kelyhet említenek, 1754-es dátummal. Lásd: FORSTER Gyula (szerk.) 1906: 762.

¹⁴⁶⁸ A kiállítás szakmai kurátora Dr. P. Szalay Emőke volt.

¹⁴⁶⁹ Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁴⁷⁰ P. Szalay Emőke szíves közlése. Debrecen, 2022.

¹⁴⁷¹ KÁRPÁTI Andrea – VÁSÁRHELYI Tamás 2013: 60.

¹⁴⁷² VASÁROS Zsolt 2010: 138; FRAZON Zsófia 2011: 162.

vagy a településen belül elfoglalt korabeli helyzetét szemléltetik. Az enteriőr a ritkább kiállítási eljárások közé tartozik a templomok esetében, ugyanakkor az egyházi oktatás, a régi osztálytermek korabeli berendezési tárgyakkal (iskolapadok, táblák, taneszközök) történő megjelenítésére is ismerünk példát a Hajdú-Bihar megyei *Hajdúhadház* református templomának emeletén és karzatában 2006 óta látható kiállításból.¹⁴⁷³

A templomi térben rendezett hazai kiállítások sorában külön ki kell emelni a már említett *pápai református ótemplom* kiállítását, melynek fontos célközönsége a diákság, a fiatal látogatói réteg, itt egy professzionális installálású, jól felépített, egyházi ismeretekben és életkor szerint differenciált látogatói közeget megszólító interaktív kiállítás jött létre, amely a spontán egyéni vagy csoportos látogatók számára is játékosá teszi az egyházi témát. Emellett a fejlesztéseknek köszönhetően megvalósult impozáns *látványtár* révén a gazdag gyűjteményt is be tudják mutatni.¹⁴⁷⁴

76–77. kép. A pápai református ótemplom állandó kiállítása és látványtára. Fotó: P. Szászfalvi Márta. Pápa, 2021.

A templomi kiállítások anyagának *gyűjtési szempontjai* meglehetősen lehatároltak. Kezdetben kizárólag a gyülekezet tulajdonában álló, használaton kívüli egyházi javak kerültek bemutatásra. Később ezeket a felkért kurátorok által – levéltári és könyvtári kutatások mentén – a gyülekezeti tagoktól is gyűjtött releváns szakraális tárgyak egészítették ki, amely jelentősen erősítette a tagok egyházi és lokális identitását is. Napjainkban a templomi kiállítások anyagát pedig már egyre gyakrabban a fentiek mellett a köz- és egyházi gyűjteményektől *kölcsönzött műtárgyakkal* egészítik ki, amelyek igen gyakran egykor az adott egyházközség saját tulajdonában álltak.¹⁴⁷⁵

Érdekes kérdésként merül fel, vajon miként hatott a templomok javainak múzeumba kerülése a hazai vallási turizmus fejlődésére, vagyis milyen mértékben befolyásolta, hogy a művészettörténeti értékkel bíró, turisztikai érdeklődésre számot tartó egyházi javak nem a templomokban, hanem a köz- vagy egyházi gyűjteményekben találhatóak, s ma már csak kölcsönzési szerződés révén tudják egykori

¹⁴⁷³ Forrás: http://www.reformatus-hadhaz.hu/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=24&Itemid=45 Letöltés ideje: 2012.08.05.

¹⁴⁷⁴ <https://www.pannoniareformata.hu/hirek/egyeb/Megujul-az-Otemplom-43> Letöltés ideje: 2021.10.11.

¹⁴⁷⁵ A fenti vajai kehely mellett itt kell megemlíteni, mint potenciálisan templomi kiállításban is releváns műtárgyat azt a román kori oszlopfőt, amely a Vay Ádám Muzeális Gyűjteményben található, és ami a feltételezések szerint a vajai templom egykori nyugati karzatának szerkezetéhez tartozhatott. Lásd: SZAKÁCS Béla Zsolt 2013b: 40; CABELLO, Juan 2013: 241.

tulajdonukat bemutatni a gyülekezetek. Az egyházközségek ismert korlátozott anyagi lehetőségei miatt és a fentebb említett konkrét esetek alapján azonban vélelmezhetjük, hogy a tárgyak megőrzéséhez és állagmegóvásához szükséges műtárgyvédelmi előírások betartása komoly nehézséget jelentett volna számukra, és sok esetben az egyházi értékek állapotát is veszélyeztette volna.

A templomi kiállítótérek olykor *időszaki* vagy *kamarakiállításoknak* is helyet adnak, melyeknek témája egyre változatosabb. Az aktuális vallás- vagy egyháztörténeti évfordulókról gyakran emlékeznek meg templomi kiállítások révén is,¹⁴⁷⁶ és egyre preferáltabb kiállítási témának számít a kommunizmus vagy a szocializmus korszakának egyházpolitikája is.¹⁴⁷⁷ Igen gyakran nyílik időszakos templomi kiállítás a helyi képző- vagy népművészek alkotásaiból is. Újabban vallási fesztiválok¹⁴⁷⁸ vagy konferenciák részeként is rendeznek kamarakiállítást egyházi helyszíneken. Ezeknek témája a rendezvényekhez kapcsolódóan elsősorban azoknak résztvevőit célozza meg, és csak a rendelkezésre álló erőforrások függvényében megjelölt fenntartási intervallum teszi lehetővé, hogy a templomba látogató turisták is meg tudják ezeket tekinteni. A templomi időszakos kiállítások *megnyitón* való részvételt a gyülekezeti státusz és a kiállítási téma iránti érdeklődés determinálja, a turisták a legtrikább esetben vesznek csak rajtuk részt.¹⁴⁷⁹

A hazai templomok eredeti rendeltetésükhöz képest másodrendű kiállítási funkciójuk működtetésére, vagyis új és újabb kiállítások létrehozására jellemzően nem áll rendelkezésre elegendő pénzügyi forrás, ezért csak kevés hazai gyülekezet tud látványosan installált, interaktív, folyamatosan megújuló időszakos kiállítótérrel is fenntartani templomában, és legfeljebb molinókból vagy tablókból álló, kisebb kamarakiállításokkal találkozhatunk.¹⁴⁸⁰ Speciális helyzetű a nyírbátori református templom, amelynek a felújítások eredményeként újra látogathatóvá vált oratóriuma nem állandó, hanem a helyi alkotók munkáiból rendezett időszakos- vagy kamara kiállításoknak ad helyet.¹⁴⁸¹ Ebben az esetben vélelmezhetően a templom művészettörténetileg kiemelkedő, a látogatók figyelmét felkeltő berendezése vagy épületelemei a látogatói időtöltés növelése végett már nem teszi szükségessé egy

¹⁴⁷⁶ A reformáció 500 éves évfordulója alkalmából Európa-szerte, a legkülönbözőbb témában rendeztek időszakos kiállítást templomokban. Forrás: <http://www.refo500.nl/pages/594/tentoonstelling.html> Letöltés ideje: 2016.05.03.

¹⁴⁷⁷ 2012. februárjában „*Számom tartva*” címmel a kommunista diktatúra harminc pap vértanújának és üldözöttjének személyes tárgyaiból a debreceni Megtestesülés, „*Egyházüldözés a Kádár-korszakban*” címmel pedig a dunaujvárosi evangélikus templom galériájában nyílt kiállítás. Forrás: <http://www.haon.hu> Letöltés ideje: 2012.08.10; <http://portal.lutheran.hu/portalok/lutheran/aktualis/rell-kata-textilkepeibol-nyilt-kiallitas-a-dunaujvarosi-evangelikus-templomban> Letöltés ideje: 2013.03.04.

¹⁴⁷⁸ A *KassaÉrt* vallási fesztivál részeként szintén a kassai református gyülekezeti házban rendezett meg egy Biblia-kiállítást a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményének tulajdonában lévő Bibliákból *Dr. Pocsainé Eperjesi Eszter* egykori múzeumigazgató. Ebben az esetben azonban a kiállítás látogatói kizárólag a fesztivál résztvevői közül kerültek ki, amit a kiállítás intervalluma (a fesztivál egy meghatározott napján lehetett csak megtekinteni), illetve a fesztiválon való regisztráció is determinált. A látogatóforgalom kvantitatív csúcspontjának egyértelműen a kiállítás megnyitó eseménye minősült, a későbbi látogatások pedig – más fesztiválokhoz hasonlóan – a fesztivál programjai közötti holtidő tartalmas kitöltéseként funkcionáltak.

¹⁴⁷⁹ Nyírbátorban, ahol elsősorban képzőművészeti kiállításokat rendeznek, legnagyobb számban a művész ismerősei, barátai vesznek részt rajta. Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁴⁸⁰ Kivételt képez a vizsgált térségben a debreceni Nagytemplom, amelynek emeleti galériájában évente legalább egy időszakos kiállítást rendeznek meg, ezek azonban egyszerűbb és kevésbé költséges installálást igényelnek.

¹⁴⁸¹ Többek között Makrai Zsuzsa zománcművész, grafikusnak volt itt kiállítása. Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

állandó kiállítás meglétét is, ugyanakkor a színes, helyi művészeti élet produktumainak bemutatása már kellő érdeklődésre tart számot a lokális közösség részéről.¹⁴⁸² A freskókban gazdag csarodai templomban a szabad falfelület és nagyobb karzat híján a szakrális térben, az úrasztala előtt mutatják be a molinókból álló esetleges kamarakiállításokat, melyek azonban igen rövid ideig állnak, tekintettel arra, hogy itt sem ezek jelentik az elsődleges attrakciót a látogatók számára.¹⁴⁸³

A múzeumpedagógiából integrálható *szemléltető módszerek* alkalmazása¹⁴⁸⁴ elsősorban a szükséges foglalkoztató tér és a megfelelő humánerőforrás hiánya miatt eddig még nem igazán volt jellemző. A vallási turizmus előretörésével párhuzamosan a látogatói interaktivitás és az élményközpontúság felerősödése, illetve a muzeológiai szerepvállalás területén tapasztalható változások miatt¹⁴⁸⁵ a templomok esetében is egyre nagyobb igény mutatkozik a *múzeumpedagógiai foglalkozások* iránt is. A vizsgált egyházközségek közül a debreceni Nagytemplomban már évek óta tartanak múzeumpedagógiai foglalkozásokat, jelenleg tíz, egyház- és helytörténeti, valamint az egyházi ünnepekhez kapcsolódó foglalkozásból választhatnak az érdeklődők.¹⁴⁸⁶ Ezek iránt egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik az helyi iskolás csoportok részéről is helyi és máshonnan érkező, egyházi és világi fenntartású iskolák részéről egyaránt.

A vizsgált felső-Tisza-vidéki templomokban jelenleg még kizárólag tárlatvezetések keretében ismertetik meg a diákokkal a templomi értékeket, melyek az adott idegenvezető egyéni képességei alapján korosztályok szerint differenciáltak. Ennek az az oka, hogy egyfelől a vizsgált templomok belső tere kevésbé alkalmas interaktív foglalkozások megtartására, elég csak a 18. századi tákosi vagy csarodai templomkarzatokra gondolni. Másfelől ezeket a templomokat főként az osztálykirándulások során keresik fel a diákok, akik jellemzően körtúrák keretében szeretnék a térségben minél több templomot megismerni, így ebben a formában nem áll rendelkezésre elég idő egy hosszabb foglalkozás számára. A nyírbátori református templom esetében pedig, ahol az emeleti oratórium kiváló térbeli lehetőséget nyújtana a múzeumpedagógiai foglalkozások megtartására, a művészettörténetileg érdekes elemekben gazdag templomi tér mellett a helyi kulturális attrakciók és intézmények erős összefonódása, illetve a múzeum viszonylagos közelsége miatt vélelmezhetően még nincs erre akkora igény az iskolás csoportok részéről. Ráadásul a helyi Báthori István Múzeumban található stallum

¹⁴⁸² A tihanyi apátság egyes tereiben is rendeznek időszakos kiállításokat. Lásd: RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – CLARKE, Alan 2013: 40.

¹⁴⁸³ Így például 2017 novemberében a Külgazdasági és Külügyminisztérium által, a reformáció 500 évének bemutatása céljából készített, „*Soli Deo Gloria. Egyedül Istené a dicsőség*” c. molinókból álló kiállítást rendezték így meg. Forrás: <https://szon.hu/kozelet/helyi-kozelet/kiallitas-nyilt-csarodan-2489110/> Letöltés: 2019.12.05.

¹⁴⁸⁴ Az egyházi témában rejlő interpretációs lehetőségekre jó lehetőségül kínálkozik az egyháztörténetileg kiemelkedő személyiségek megjelenítése az idegenvezetők korhű ruhában történő tárlatvezetése során. Így például a Debreceni Református Kollégium Múzeumban tartott élő interpretáció keretében a látogatók két, az intézményhez szorosan kötődő személyiséget ismerhettek meg. *Arva Bethlen Katával* „találkozhattak”, és az udvarába „tekinthettek be” azok, akik az egyházművészeti kiállításba látogattak el, a könyvkötészet és a nyomdászat iránt érdeklődőket pedig *Huszár Gál* „vezette körbe” a Múzeumban. Forrás: <https://www.dehir.hu/kultura/arva-bethlen-kata-es-huszar-gal-varja-a-debrecenieket-a-reformatus-kollegium-muzeumaba/2019/05/10/> Letöltés ideje: 2020.06.01.

¹⁴⁸⁵ SÁRI Zsolt 2022; BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 16; BEREZCKI Ibolya 2010.

¹⁴⁸⁶ Forrás: <https://www.nagytemplom.hu/valaszthato-muzeumpedagogiai-foglalkozasaink/> Letöltés ideje: 2021.06.28.

révén az egyháztörténeti tematika is képviselve van.¹⁴⁸⁷ Lányán az említett látogatóközpontban tervezik a múzeumpedagógiai, kézműves foglalkozások megtartását, valamint a nagy kiterjedésű templomkert nyújt lehetőséget a tervezett állatsimogató kialakítására is.¹⁴⁸⁸

Láthatjuk, hogy a megfelelő anyagi- és humánerőforrással, vagyis a szakmailag hozzáértő muzeológus szakember segítségével az egyházak által közvetítendő üzenetet, a hit és vallás mellett a szakrális esztétikumot bemutató, a szakrális térhez is megfelelően akklimatizálódó, látványos installálású prezentációs paradigma is meg tud valósulni a szakrális helyszíneken. A templomokat felkereső látogatók kognitív szükségletének kielégítése az eredendően rendelkezésre álló egyházi objektum, annak berendezése által hordozott esztétikai impulzus és informatív tudás, a különböző technikák és technológiák által közvetített többletinformáció, valamint az informatikai eszközökön túli interaktivitás nyújtotta élmény sikeres kooperációján alapul. Bár önálló vonzerőként még kevésbé képesek a turistákat megszólítani, s a tapasztalatok szerint elsősorban a helyi, kulturális érdeklődésű látogatók keresik fel tudatosan a városi templomokban rendezett kiállításokat is, a templomturisták esetében kiváló alternatív attrakcióként funkcionálnak az ideális látogatóforgalom kialakításában, valamint a templomban töltött idő expanziójában. Emellett a nagyközönség elé tárt tárgyi értékek és a bemutatott templomtörténet révén egyértelműen pozitív hatást gyakorolnak a helyi gyülekezeti tagok identitására és az egyházközségek működésére.

A templomi kiállítások kapcsán – a korlátozott pénzügyi lehetőségek miatt – komoly problémát jelent a műtárgy- és vagyónvédelmi előírások betartása, gondolva itt a megfelelő fény-, pára- és hőmérsékleti viszonyok vagy az értékes, főként ötvöstárgyak őrzésének garantálására, amire a templomok eredeti építészeti adottságuk miatt kevésbé, vagy csak jelentős költségekkel járó beruházás révén alkalmasak. Tekintettel azonban a templomok látogatóbarát, így templomi kiállítást is tartalmazó fejlesztéshez kapcsolódó helyreállítási kötelezettségére, miszerint felújításuk sokszor csak így valósítható meg, ez a nehézség egyre gyakoribb és relevánsabb lesz a templomokban. E kérdés megoldását jelentheti a műtárgymásolat készítése, valamint digitális, VR vagy 3D nyomtatott megoldások alkalmazása, amelyek költséghatékonyabb megoldást jelenthetnek, mint egy professzionális műtárgymásolatok elkészítése és a szükséges vagyónvédelmi rendszer kiépítése a műemlékvédett templomokban.

¹⁴⁸⁷ A múzeum fejlesztési tervei között szerepel a barokk pincében a középkori lovagi kultúra bemutatása, interaktív látogatói térré alakítása (B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.), amellyel szintén sikeresen lehet a helyi református templomturizmusba integrálódni.

¹⁴⁸⁸ Sz.-I.N. közlése. Nagylónya, 2021.

4.6. REFORMÁTUS TEMATIKUS TÚRAÚTVONALAK

Napjainkban a kulturális örökség újfajta megőrzési és hasznosítási lehetőségei a tematikus túraútvonalak.¹⁴⁸⁹ Konceptualizálásuk kapcsán több definíció ismert,¹⁴⁹⁰ Rátz Tamara és Puczkó László meghatározása szerint a tematikus utak során különböző közlekedési formák igénybevételével megközelíthető természeti és mesterséges attrakciókat fűznek fel valamilyen téma köré, s a fenntarthatóság elvének figyelembevételével egyszerre kínálnak ismeretszerzési, illetve kikapcsolódási lehetőséget is.¹⁴⁹¹ A folyamatosan fejlődő tematikus utak gyakorlatilag a már meglévő vonzerőket alakítják át, pozícionálják újra egy komplexebb turisztikai attrakcióvá. Ez különösen fontos azon helyszínek esetében, amelyek önállóan nem képesek elég látogatószámú keresletet generálni, tematikus úttá kapcsolódva azonban már versenyképes attrakcióként funkcionálnak. Ezáltal növelhető a termék iránti kereslet, az adott helyszínen való tartózkodási idő, és fontos szerepet játszhat a vidék turizmusba történő integrálásában.¹⁴⁹² A tematikus útvonalak kialakítását különösen előnyösnek tartják a kevésbé fejlett, kulturális erőforrásokban azonban gazdag térségek számára. Ez a vizsgálati régióra fokozottan érvényes, mivel a vonzerők jelentős része a falusi térségre koncentrálódik.¹⁴⁹³ Ez a fajta termékfejlesztés azon ún. speciális érdeklődésű csoportok megcélzását teszi lehetővé, akik nem csupán hosszabb időt hajlandóak egy őket érdeklő közegben eltölteni, hanem költségi hajlandóságuk is magasabb.

Az utak kialakításának célja lehet az érdeklődés felkeltése, amely a vidéki tájat vagy életet bemutató formák során játszhat fontos szerepet, hiszen ezek az utak képesek olyan attrakciókat is „felfűzni”, a turisták érdeklődését irántuk felkelteni, amelyek a témába jól illeszkednek, de önmagukban nem lennének képesek látogatókat vonzani.¹⁴⁹⁴ Az említett vallásturisztikai utak jellemzően ebbe a kategóriába tartoznak, hiszen egy vidéki református templom önállóan valószínűleg kevésbé lenne képes látogatói tömegeket csalogató desztinációként funkcionálni, a megfelelő marketing révén népszerűsített útvonal keretében viszont már igen. A tematikus útvonalak kialakításának több oka és módja létezik. Az egyik, hogy egy teljesen új turisztikai terméket hoznak létre az útvonal kialakításával, a másik, hogy a már létező attrakciókat újrapozícionálják, túraútvonallá integrálják.¹⁴⁹⁵ Turisztikai termékként a tematikus út csak akkor képes működni, ha a látogatók nem

¹⁴⁸⁹ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 328.

¹⁴⁹⁰ SILBERGH, David – FLADMARK, John Magnus – HENRY, Gordon – YOUNG, Michael 1994: 124; AUBERT Antal 2011: 62; KARANCSI Zoltán–SZALMA Elemér–KITKA Gergely–HORVÁTH Gergely 2016: 34. Az Európai Tanács értelmezésében kulturális út „egy a kultúrát, az oktatást, az örökséget, valamint a turizmust összekapcsoló projekt, melynek célja olyan történelmi útra, kulturális koncepcióra, történelmi személyre vagy jelenségre épülő tematikus útvonalak, vagy útvonalhálózatok fejlesztése és népszerűsítése, melyek több európai ország számára bírnak jelentőséggel és az európai közös értékeket képviselik.” Lásd: Resolution CM/Res.2013/66. Idézi: IRIMIÁS Anna 2018: 18.

¹⁴⁹¹ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara (szerk.) 2003: 56; JÓNÁS-BERKI Mónika – RÁTZ Tamara 2012: 32.

¹⁴⁹² BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 10.

¹⁴⁹³ Uo.

¹⁴⁹⁴ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara (szerk.) 2003: 57.

¹⁴⁹⁵ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 328.

csak az utat alkotó egyes attrakciókat ismerik, hanem magát az útvonalat is, és úgy észlelik, hogy általa magasabb színvonalú élményhez jutnak, mint annak hiányában. Tudatosításának és működtetésének fontos eleme a szükséges humán és pénzügyi erőforrások mellett és mentén az utat szimbolizáló logó, a kapcsolódó marketing, valamint az információs tevékenység. Ez utóbbit tekintve fontosak az útjelző és információs táblák, a nyomtatott és online információs anyagok.¹⁴⁹⁶

A tematikus utakat csoportosíthatjuk a földrajzi lefedettség, a közlekedési eszköz és a választott téma alapján. A földrajzi lefedettség szempontjából ismert a települési, a regionális, az országos és a nemzetközi útvonal. A közlekedési eszközöket tekintve hazánkban elsősorban a gyalogosan, kerékpárral vagy autóval bejárható útvonalak jöhetnek számításba.¹⁴⁹⁷ Témájukat tekintve a leggyakoribbak a természeti attrakciókat bemutató útvonalak, illetve a művészeti, a vallási, a történelmi (örökség) vagy a valamely speciális érdeklődést megcélzó, például gasztronómiai tematikus utak is.¹⁴⁹⁸

Az Európa Tanács 1987-ben indította el az *Európai Kulturális Útvonal* programját, melynek célja „a közös európai értékek megértését és tiszteletben tartását szolgáló, transznacionális jelentőséggel bíró útvonalak fejlesztése és támogatása, az újfajta, lassú turizmus népszerűsítése és a meglévő, illetve újonnan létrejövő közösségek erősítése” volt.¹⁴⁹⁹ Jelenleg 48 kulturális útvonal rendelkezik az Európa Tanács akkreditációjával, a programhoz eddig 46 ország csatlakozott. Az útvonalak a legkülönbözőbb utazási tematikákat ajánlják az érdeklődők számára, többek között vallási témájúakat, és érdemes kiemelni, hogy az első Európai Kulturális Út épp egy vallási, a Santiago de Compostelába vezető zarándokút újjáélesztésére tett javaslat eredményeképpen jött létre.¹⁵⁰⁰

A fenti csoportosítás mentén a vallási utak a választott, speciális téma köré szervezett útvonalak közé tartoznak.¹⁵⁰¹ Mára igen jelentős számú, szervezett, főként *zarándokút* szeli át Európa országait, amelyeknek kiváló történelmi alapot nyújtottak az évszázados zarándokhelyek.¹⁵⁰² A legismertebb európai zarándokútvonalak az említett Szent Jakab (El Camino), valamint a Szent Márton és a Mária útja,¹⁵⁰³ melyek kiterjedt és strukturált attrakciómenedzsmenttel működő templomtúrák

¹⁴⁹⁶ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2002: 9–10.

¹⁴⁹⁷ A szerzőpáros itt a helyi tömegközlekedéssel (pl. London), és a tengeri élővilágot bemutató, üvegfenekű hajóval, búvárfelszereléssel bejárható, illetve *lovastúrákat* említi még meg. Ez utóbbi kapcsán jegyzi meg, hogy ma még ritkaságszámba megy, ugyanakkor kialakításukra lehetőség kínálkozik, és tekintettel az elmúlt évek lovasturizmusának fellendülésére, a rá épülő túraútvonalak iránti igény emelkedésével számolhatunk. Lásd Uó. 2011: 65–66.

¹⁴⁹⁸ Uo. Meg kell említeni, hogy a szerzőpáros a tematikai csoportosításnál nem vallási terminológiát használ, hanem kifejezetten „*zarándokutakat*” említi.

¹⁴⁹⁹ Forrás: <https://kulturalisutvonalak.hu/ismerteto/> Letöltés ideje: 2023.12.19. DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 328.

¹⁵⁰⁰ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara 2002: 13.

¹⁵⁰¹ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara (szerk.) 2003: 58. A tematikus utak között külön kategóriaként kezeli a zarándoklatokat és az örökség/történelmi utakat, amelyeknél példaként a kastélyokat, várakat összekötő, vagy a történelmi korokat, művészeti, építészeti stílusokat bemutató utakat sorolják a szerzők.

¹⁵⁰² Forrás: <https://turistautak.openstreetmap.hu/mariaut/mariautlista.php> Letöltés ideje: 2021.12.05.

¹⁵⁰³ A Közép-Európán át ívelő Mária-út a vizsgált térséget tekintve Máriapócs és Nyírbátor települést is érinti többek között a dél-nyírségi régióban. Lásd: https://mariaut.hu/tart/bigmap?&BuffEt=false#content_map Letöltés ideje: 2021.12.05. Vö. DEÁK Attila 2013: 14; IRIMIÁS Anna – MICHALKÓ Gábor 2013: 188.

(Kirchenstraße, Kirchentour, Churchtour stb.).¹⁵⁰⁴ Közép-Kelet-Európa volt szocialista országaiban viszonylag későn alakultak ki ezek a tematikus utak. Az egyik korai (1996), számos egyházi műemléket is felfűző útvonal a már említett, nemzetközi *Gótiкус út*, melynek állomásai már navigációs térkép segítségével magyarul és szlovákul is elérhetőek.¹⁵⁰⁵

Magyarországon az aktív turizmus valamely ágába sorolható, régóta népszerű útvonalakon túl a hazai tematikus utak többsége 2005–2010 között alakult ki. Elsőként a gasztronómiai utak jöttek létre, majd egyre nagyobb számban járhattak végig a hazai turisták a kulturális turizmus körébe tartozó útvonalakat, napjainkban pedig fontos szereppel bírnak az emlékezhelyek is a tematikus túraútvonalak kialakításában.¹⁵⁰⁶ Mára egyre népszerűbb a sporadikus attrakciók tematikus úttá fejlesztése, azoknak a vidéki turisztikai kínálatba történő integrálása.¹⁵⁰⁷ Az elmúlt években a hazai tematikus utak létrehozását elsősorban a különböző szintű fejlesztések, állami támogatások generálták, határon belül és a határmenti együttműködések keretében is.¹⁵⁰⁸

A tematikus utaktól meg kell különböztetni azokat a *programajánló túraútvonalakat*, amelyek a szervezést és lebonyolítást már nem tartalmazzák, csupán az állomásokat jelölik ki, és semmilyen plusz információt nem nyújtanak, sem az állomásokról, sem a szupra- és infrastruktúráról. Vizsgálati témánk szempontjából ilyen például a „*Protestáns Gályarab Prédikátorok Emlékezete Magyarországon*” c. túraútvonal, túramozgalom,¹⁵⁰⁹ melynek célja, hogy „*a Gályarab Prédikátorok emlékezetének megismerésén keresztül elősegítse nemzeti múltunk és hagyományaink megismerését és megőrzését.*”¹⁵¹⁰

Bár a vallási útvonalak a zarándoklatok révén több évszázados hagyománnyal bírnak, ezeknek *turisztikai terméké*nt való értelmezése Magyarországon újkeletűnek tekinthető. A vallásturisztikai célú zarándokutak 2009–2010-től kezdve alakultak ki, s az azóta eltelt években nagyon dinamikus fejlődést

¹⁵⁰⁴ Lásd: <http://www.kirchentour.de/> Letöltve: 2012.08.14. <http://www.kirchenstrasse-elbe-elster.de/> Letöltve: 2012.08.19.

¹⁵⁰⁵ Forrás: <https://vasarnap.com/piheno/mar-magyarul-is-elerheto-a-gotikus-ut-terkepe-mutatjuk-az-online-valtozatot> Letöltés ideje: 2021.05.25.

¹⁵⁰⁶ S. VARGA Pál – SZÁRAZ Orsolya – TAKÁCS Miklós (szerk.) 2014; FAZAKAS Gergely Tamás – SZÁRAZ Orsolya (szerk.) 2019.

¹⁵⁰⁷ GONDA Tibor – RAFFAY Zoltán 2015: 50.

¹⁵⁰⁸ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 14. A 2014-es GINOP a tematikus utak kapcsán már egyértelműen számol a vallási tematikus utakkal is, elkülönítve azokat a kulturális tematikus utaktól. Lásd: GAZDASÁGI ÉS INNOVÁCIÓS OPERATÍV PROGRAM 2014: 200, 262. A vajai református egyházközség fentebb már említett, ún. zarándokszálláshelyek kialakítására benyújtott pályázata is egy Laskod és Szabolcs egyházközséggel közösen tervezett túraútvonalra épített volna. B.F. közlése. Vaja, 2017. A tematikus útvonalak népszerűségét jelzi, hogy Nyírbátorban is már régóta tervezik egy Szilágysomlyó, Nyírbátor és Krakkó főállomású ún. *Báthory turistaútvonal* kialakítását, már konkrét lépések is történtek a lengyel követség felé, de eddig még nem valósult meg. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017. Történelmi háttérét lásd: ENTZ – SZALONTAI 1982: 8–9.

¹⁵⁰⁹ Forrás: <http://mts.org/turamozgalmak/protestans-galyarab-predikatorok-emlekezete-magyarorszagon> Letöltés ideje: 2021.05.25.

¹⁵¹⁰ Általános emlékhelyek: 1. Budapest, általános emléktáblák, 2. Sárospatak, az ott tanultak emléktáblája, 3. Miskolc, 3 ott szolgáló gályarab prédikátor emléktáblája. 4. Debrecen gályarab emlékmű, festmények. Veszprém megye: 5. Pápa: Séllyei István és Kocsi Csergő Bálint, 6. Veszprém: Bátorkeszi István, 7. Malomsok: Edvi Illés Gergely, 8. Mencshely: Zsedényi István. Győr-Moson-Sopron megye: 9. Győr: Komáromi Sülye István, 10. Kajárpéc: Szentmiklósi János, 11. Mezőörs: Újvári János, 12. Rábaszentandrás: Borhidai Miklós. 13. Szöny: Alistáli György, 14. Ács: Komáromi Sülye István, 15. Császárszék: Szilvási István, 16. Szákszend: Szomódi János, 17. Kocs: Kocsi Csergő Bálint. Borsod-Abaúj-Zemplén megye: 18. Putnok: Kálnai Péter, 19. Kelemér: Karasznai Mihály, 20. Zubogy: Szalóczi Mihály. Forrás: http://www.turabazis.hu/turamozgalom_ismerteto_291 Letöltés ideje: 2016.01.04.

éltek meg. Ennek köszönhetően a hazai vallásturisztikai útvonalak egy része is már határmenti vagy nemzetközi *hatókör*ben működik, de többségük még mindig országos, regionális és megyei kiterjedésű.¹⁵¹¹

Működtetésüket jellemzően civil szervezet, köz- vagy egyházi intézmény látja el, legkorszerűbb szervezeti formának pedig a konzorcium vagy klaszter számít, melyek ágazatspecifikusan és horizontálisan szerveződnek.¹⁵¹² A tematikus utak esetében is fontos a forrásfelhasználási képesség, melyeknek Balogh András és Deák Attila öt szintjét különbözteti meg. Az első szint esetében a tematikus utak egyáltalán nem szereznek támogatást, és inkább társadalmi munka keretében valósítják meg azokat. A második szint az ún. közvetett forrásszerzés, amikor nem maga a tematikus út, hanem annak kezelésébe tartozó vonzerők jutnak forráshoz. A harmadik szinten az útvonal létrehozásához, a negyedik szinten már a működtetéséhez is, vagyis folyamatosan képes forráshoz jutni, a legmagasabb szint pedig, amikor a tematikus út eljut a kiemelt projekt státuszig. *Marketingkommunikációjukat* tekintve a tematikus utak is elsősorban a közösségi oldalt részesítik előnyben. Az említett szerzőpáros felmérése szerint a tematikus utak többsége rendszeresen alkalmazza a Facebook-ot, a követőik száma azonban még alacsony.¹⁵¹³

A vallási turizmus fentebb említett, fogalmi és ebből adódó felekezeti lehatároltsága miatt a nem katolikus vallási túraútvonalak gyakorlatilag az elmúlt évtized előtt ismeretlenek voltak, a helyszínek tudatos egybefűzése nem volt jellemző. A református tematikus útvonalak hazai előzményeként említhetjük a konferencia- vagy ifjúsági turizmus során jellemző körutazásokat, melyeknek keretében a résztvevők tudatos tervezés alapján összeállított, tematikus szempont szerint keresték fel egy adott környék kulturális attrakcióit. A vizsgált térséget tekintve például már egy 1993-as Nyírbátorban szervezett Országos Műemléki konferencián több tematikus útvonalat is kialakítva járták be a térség kiemelt kulturális műemléképületeit.¹⁵¹⁴ Ez azonban csak eseti jellegű volt, és nem állt mögötte szervezett attrakciómenedzsment.

Napjainkban a nemzetközi tendenciák mentén számos református, evangélikus vagy zsidó vallási tematikus útvonal jött létre. Jelentőségüket az egyházak is felismerték, az MRE 2013-as

¹⁵¹¹ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 14.

¹⁵¹² BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 14.

¹⁵¹³ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 15.

¹⁵¹⁴ A Szatmár-vidéki körút keretében Vállaj (sváb csűrök), Nagyecsed (gőzüzemű szivattyútelep), Csenger (református templom), Csengersima (református templom), Szamosatárfalva (református templom), Jánkmajtis (római katolikus templom), Nagyszekeres (református templom), Vámosoroszi (református templom), Kölce (harangláb), Szatmárcseke (református temető), Túristvándi (vízimalom), Fehérgyarmat, Mátészalka, Nyíregyháza műemlékeit tekintették meg. A Bereg vidéki körút során Nyírderzs (görögkatolikus templom), Vaja (kastély), Vásárosnamény, Tákos (református templom), Tarpa (szárazmalom, népi lakóház), Márokpapi (református templom), Csaroda (református templom), Gelénes, Barabás (református templom), Vámosatya (református templom), Vásárosnamény, Nyíregyháza műemlékeit keresték fel. A Dél-Nyírségi körút során Nyírmihálydi (református templom), Nyíradony, Gut, (monostor), Nyíracsád (románkori templom), Nyírbrány (parasztház) Nyírbétek (római katolikus templom), Pricse (református templom) Máriapócs (görögkatolikus templom), Ófehértó (római katolikus templom), Baktalóránd és Nyíregyháza műemlékeit látogatták meg. Lásd: MUSZIKNÉ FALTIN Vera 1994: 175.

fejlesztési koncepciójában külön kiemeli a vallási tematikus utakat a turizmusfejlesztés kapcsán.¹⁵¹⁵ A koncepcióban már szerepelt az ún. *Megújulás útja* projekt, egy olyan országos hatókörű tematikus útvonal, amelyen végighaladva a turisták meglátogathatják a fontosabb protestáns emlékhelyeket, kulturális központokat és látványosságokat. A program megvalósításának feltételeként említették az örökségek felújítását, fejlesztését, látogatói központok, ifjúsági és magas színvonalú szálláshelyek, vendéglátó egységek kialakítását, egyházmegyei szintű tematikus kiadványok (vallásos, történeti, művészeti, természeti értékek), a vallási-turisztikai programszervezést és a megfelelő marketinget.¹⁵¹⁶ A tervek szerint minden főbb állomás középpontja egy nagyobb és színvonalas saját szálláshellyel rendelkező település lett volna, ahonnan kiindulva a környék protestáns látnivalói elérhetőek. A kijelölt desztinációk nem csak az egyházi emlékhelyek, hanem a természeti és más kulturális értékek miatt is érdeklődésre tarthatnak számot.¹⁵¹⁷

A fent említett Európai Kulturális Útvonalak programhoz Magyarország 2013-ban csatlakozott, a program koordinátora a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága. Hazánk eddig 11 bejegyzett kulturális útvonalhoz csatlakozott, köztük a Tour-i Szent Márton és a *Reformáció útja* vallási témájú. A Reformáció útja projekt 2016-ban indult el, 2019-ben kapta meg az Európa Tanácstól a címet. Mint „*évszázados történelmek tükré*” az útvonal célja, hogy összekapcsolja a különböző régiókat, bemutassa a reformáció történetét, elterjedését, képviselve a reformáció összes irányzatát, és hozzájárul a helyi idegenforgalom- és településfejlesztésekhez.¹⁵¹⁸ Az útvonal nyolc országban, Ausztriában, Csehországban, Németországban, Magyarországon, Olaszországban, Lengyelországban, Szlovéniában és Svájcban 80 helyszínt érint. Hazánkat intézményileg a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei önkormányzat és a Felső-Tiszavidék Többcélú Kistérségi Társulás képviseli. A magyarországi helyszínek között Nyírbátor, Csenger, Csengersima és Gügye szerepel a hazai honlapon,¹⁵¹⁹ a látnivalók sorában azonban már többet, a fentiek mellett a csegöldi, a kisszekeresi, a nagygéci, a nagyszekeresi, a szamostatárfalvai, a tizsakóródi, az ajaki, a csarodai, a kölcsei, a márokpapi, a sonkádi, a szamosújlaki, a tákosi, a túristvándi, a vámosatyai, a vámosoroszi és a jánkmajtisi református templomot is felsorolja a hivatalos, nemzetközi weboldal.¹⁵²⁰

A legfontosabb hazai református vallásturisztikai tematikus útvonal, amely az érdeemes szakrális műemlékek tematikus válogatása mellett már az azokhoz tartozó legfontosabb

¹⁵¹⁵ DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 119.

¹⁵¹⁶ Uo.

¹⁵¹⁷ A Megújulás útja a következő, tervezett, útvonalon futott volna: Győr, Kisalföld, Pápa, Balaton felvidék, Balatonfüred, Kehidakustány, Curgó, Dráva-Zselic/Balatonmellék, Ormánság, Tolna-Baranya, Dunamellék, Kecskemét, Budapest, Fót, Galgamente-Mátraalja, Miskolc, Hernád-mente, Sáropatak, Beregdaróc, Csenger, Nyírbátor, Nyíregyháza, Debrecen, Berettyó, Körösmente, Viharsarok. Lásd: Uo.

¹⁵¹⁸ Forrás: <https://reformationroutes.eu/> <https://kulturalisutvonlak.hu/utak/a-reformacio-utja/> Letöltés ideje: 2023.12.19.

¹⁵¹⁹ Forrás: <https://kulturalisutvonlak.hu/utak/a-reformacio-utja/> Letöltés ideje: 2023.12.19.

¹⁵²⁰ Forrás: <https://reformationroutes.eu/> Letöltés ideje: 2023.12.19.

alapinformációkat is közölte, majd később konkrét túrákat is szervezett a Középkori templomok útja. A „Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben” c. projekt a címben szereplő megyéket elsőként kötötte össze tematikus útvonal keretében, az érintett, örökségturisztikai és művészettörténeti értékű, középkori templomok közös népszerűsítését tűzve ki célul. A projekt első ütemében, 2009–2011 között létrejött útvonal 20 magyarországi és 13 romániai templomot foglalt magába.¹⁵²¹ A program, mint komplex turisztikai termék egyszerre ötvözi a kulturális és a vallási turizmust és kiemelt része az aktív-, a szenior-, az ifjúsági-, a gasztronómiai, valamint a falusi turizmus.¹⁵²² A projekt keretében elkészült annak hivatalos honlapja, számos promóciós anyag, és lezajlott egy átfogó tudományos kutatás is. A második ütemben (2012–2013) tovább bővült az útvonal, és újabb 32 templomot vontak be (17 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből, 15 pedig Kárpátaljáról).¹⁵²³ Emellett a tematikus útvonal „piacra vezetése” és további alapkutatások is történtek.¹⁵²⁴

A harmadik ütemben 2012–2014 között 11 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei és 7 partiumi műemléki templom helyreállítása, valamint látogatóbarát fejlesztése valósult meg.¹⁵²⁵ A program innovációjaként, „*helyi kezdeményezésű egyedi modelljeként*” értelmezik a templomok látogatóbarát fejlesztését, melyeknek célja „*a templomoknak, mint történeti, művészettörténeti értékeknek a bemutatása a turisták számára úgy, hogy közben ne zavarjuk a hitélet intim tereit*”.¹⁵²⁶ A projekt keretében Csenger, Gacsály, Gyügye, Kölcse, Sonkád, Szamosújlak, Túrricse, Túristvándi, Nagyszekeres, Kisszekeres és Vámosoroszi (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), valamint a partiumi Ákos, Bere, Csomaköz, Egri, Krasznacégény, Vetés és Sárközüjlak református templomok látogatóbarát fejlesztése valósult meg. A templomok bemutatását ún. örökségkalauzokkal, vagyis háromdimenziós animációkkal és rekonstrukciókkal készült filmek, interaktív eszközök, valamint egyéb installációs megoldások segítik. A harmadik ütemben folytatódott a marketingeszközök bővítése (a táblarendszer- és a honlap fejlesztése, PR filmek készítése, a nemzetközi marketingkampány), illetve elkészült a térség harmadik, átfogó művészettörténeti kutatásait bemutató tanulmánykötet.¹⁵²⁷ A projekt visszacsatolása

¹⁵²¹ Magyarországon Csegöld, Csenger, Csengersima, Fehérgyarmat, Gacsály, Gyügye, Jánkmajtis, Kisszekeres, Kölcse, Nagyar, Nagygéc, Nagyszekeres, Sonkád, Szamosbecs, Szamostatárfalva, Szamosújlak, Tiszakóród, Túristvándi, Túrricse, Vámosoroszi, Romániában Ákos (Acăș, RO), Avasfelsőfalu (Negrești-Oaș, RO), Bere (Berea, RO), Bikszád (Bixad, RO), Csomaköz (Ciumești, RO), Egri (Agriș, RO), Kaplony (Căpleni, RO), Krasznabéltek (Beltiug, RO), Krasznacégény (Țeghea, RO), Sárközüjlak (Livada Mică, RO), Szilágykorond (Corund, RO), Tasnád (Tășnad, RO) és Vetés (Vetiș, RO). Lásd: uo.

¹⁵²² BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 12.

¹⁵²³ Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területéről Anarcs, Beregdaróc, Beregsurány, Csaroda, Laskod, Lónya, Márokpapi, Szabolcs, Székely, Tákos, Tárpa, Tiszaszentmárton, Tornyospálca, Vaja, Vámosatya református, valamint Baktalórántháza és Kisvárdai római katolikus templomai kerültek be az útvonalba. Kárpátaljáról pedig Akli (Okli, UKR), Bene (Benya, UKR), Csetfalva, Feketeardó (Csornotiszi, UKR), Huszt (UKR), Nagybégány (Velikaja Bijgany, RO), Nagymuzsaly (Muzsijeve, UKR), Palágykomoróc (Palagy Komarivci, UKR), Técső (Tyacsiv, UKR) és Visk (Viskovo, UKR) református, Beregszász, Munkács, Nagyszőlős (Vinohragyiv, UKR) római katolikus, valamint Gerény (Horjani, UKR) és Ungvár görögkatolikus templomai. Lásd: uo.

¹⁵²⁴ Uo.

¹⁵²⁵ Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a Kölcse, Gacsály, Szamosújlak, Túrricse, a Partium területén pedig Bere, Krasznacégény, Csomaköz református templomok műemléki helyreállítása. Lásd: uo.

¹⁵²⁶ Uo.

¹⁵²⁷ Uo. BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 18–19.

egyértelműen pozitív, a fejlesztést a vizsgált helyszínek fogadóközössége is sikeresnek tartja. A 2018-as felmérés szerint az egyik megkérdezett pályázatíró kiemelte, hogy az „*ügyes forrásszerzést követő hatalmas erőfeszítésű rekonstrukciók kivitelezésénél nem áll meg a projekt, hanem páratlan hangsúlyt kap a 'hasznosulás', a látogató 'oda-vezetése'*”.¹⁵²⁸ A spontán beszélgetésekből pedig egyértelműen kiderül, hogy a turisták igen nagy számban ezt az útvonalat követik utazásuk során.¹⁵²⁹

A Középkori Templomok Útja a fejlesztések során 62 templomból álló tematikus úttá fejlődött, a tapasztalatok szerint ez azonban a turisták számára „*értelmezhetetlenné*” vált. Ezért ún. *örökségtúrákat* alakított ki a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Fejlesztési Ügynökség, amelyeknek célja a szakrális helyszínek strukturált és élményorientált, illetve azoknak a térség természeti örökségével való kooperatív bemutatása, vagyis a „*nem csak templom*” gondolat adaptálása.¹⁵³⁰ A professzionális menedzsmentre épülő túrák egyszerre szerveződnek egy-egy érdekes téma vagy területi szempont alapján.¹⁵³¹ Jellemzően április és szeptember között zajlanak,¹⁵³² változó intervallumúak,¹⁵³³ bejárásukat pedig elsősorban kerékpárral vagy autóbusszal, autóval ajánlják.¹⁵³⁴ A már említett, 2017–18-as felmérés eredményei alapján a szervezők erősségeik között említik a helyszínek, programok tartalmát, a szakvezetés minőségét, az egyéni igények tolerálását.¹⁵³⁵

Az örökségtúrák programjai alapján látható, hogy a középkori szakrális szépségek szerelmesei mellett a gasztronómia kedvelőit is igyekeznek megszólítani a szervezők, jelezve, hogy az egyes állomásokon, szállásokon a helyi nevezetes ételekkel (például málékásás töltött káposzta, szatmári szilvalekváros ételek stb.) látják vendégül a túra résztvevőit,¹⁵³⁶ ami jól mutatja a kerékpár-, a vallási és a gasztroturizmus összekapcsolásában rejlő lehetőségeket. A Turizmus 2.0. kiemeli, hogy bár az útvonal mentén fekvő templomok alapvetően kitűnő állapotban vannak, a helyszínek továbbra sem rendelkeznek olyan komplex értékajánlattal, ami szélesebb körben tudná megszólítani a látogatókat.¹⁵³⁷

Egyre népszerűbbek a *településen belüli templomtúrák* is. Ezek azonban nem állandó útvonallal rendelkeznek, hanem egy adott téma alapján kerülnek összeállításra időszakosan. Ilyen tematikus séta, időszakos túraútvonal például az *Ars Sacra Templomok Éjszakája* programsorozat keretében szervezett körséta, amikor a látogatók tárlatvezetések és orgonakoncertek kíséretében ismerkedhetnek meg a

¹⁵²⁸ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 327.

¹⁵²⁹ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵³⁰ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 12.

¹⁵³¹ A Szent László örökségtúra a Nyíri Mezősége és a Rétközre, a Történelmi emlékhelyek a Dél-Nyírségre, a Reformáció útja Szatmár-Bereg, a Partiumi örökségtúra pedig a történelmi Szatmárra terjed ki. Lásd: BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 13.

¹⁵³² Forrás: <http://www.temple-tour.eu/hu/turak> <http://www.temple-tour.eu/hu/oroksegturak> Letöltés ideje: 2021.05.04.

¹⁵³³ A Történelmi emlékhelyek 1–2, a Szent László és a Partiumi 2–3, a Reformáció útja c. örökségtúra pedig 3–4 napos. Lásd: BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 13.

¹⁵³⁴ Uo.

¹⁵³⁵ DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika 2019: 329.

¹⁵³⁶ Forrás: <http://www.temple-tour.eu/hu/hirek/kullok+es+templomok+avagy+kerekpartura+a+kozepkori+templomok+utjan/79> Letöltés ideje: 2021.03.18.

¹⁵³⁷ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 373.

települések templomaival. Budapesten például 2021-ben a Belső-Ferencvárosban szerveztek „sétát a református negyedben”, Debrecenben pedig évről évre megtekinthetik az érdeklődők a belváros templomait ezen éjszakai séták keretében. A fogadóközösség tapasztalatai szerint ezen templomtúrák iránt elsősorban a helyi, kultúrákedvelő törzsközönség érdeklődik, turisták nem igazán vesznek részt rajta.¹⁵³⁸

78–79. kép. *A Nyitott Templomok Éjszakája templomtúra résztvevői a debreceni Nagytemplom árnyékában és a Kistemplomban.*
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Debrecen, 2014.

A tematikus túrák egy speciális formája, amikor nem csak az örökségelemekre, hanem egy konkrét *évfordulóra* is ráirányítják a résztvevők figyelmét. Témánk szempontjából ilyen volt 2017-ben az „*Én vagyok az út*” címmel, a Böszörményi Körútfutók Sportegyesülete és a Nyíracádi Református Egyházközség által szervezett 500 kilométeres biciklitúra, amit a reformáció emlékévé alkalmából rendeztek meg. A hatnapos túra célja az volt, hogy felhívja az emberek figyelmét, hogy a 2017-es jubileum „*nem egy lezárult esemény ünnepe, hanem a reformáció azóta is folyamatosan zajlik: ma is fontos visszatérni a gyökerekhez, ahonnan testi-lelki megújulás fakad*”.¹⁵³⁹ A túra során olyan településeket érintettek, amelyek fontos szerepet játszottak a reformáció szempontjából. A Hajdúböszörményből induló, Vizsoly és Sárospatak mellett több kisebb települést is érintő túra során a résztvevők Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a *Reformáció útja örökségtúra* néven ismert túraútvonal mentén haladva tekintették meg a térség középkori református templomait. A túra végállomása a Debreceni Nagytemplom volt, zárásként pedig a templommal szomszédos Karakter Kávézóban tartottak áhítatot.¹⁵⁴⁰ Ezek és a fenti örökségtúrák is megerősítik, hogy milyen sikeres lehet a térségben a templomturizmus és az egyre népszerűbb aktív turizmus összekapcsolódása.

¹⁵³⁸ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁵³⁹ Forrás: <http://dksi.hu/team/2017/09/en-vagyok-az-ut-kerekpartura-a-reformacio-jegyeben/> Letöltés ideje: 2021.03.18.

¹⁵⁴⁰ Uo.

4.7. A REFORMÁTUS GYÜLEKEZETI KIRÁNDULÁSOK

Egy 2013-as, a vallási vezetők körében, a vallási közösségekhez kapcsolódó utazásokat vizsgáló felmérés szerint a reformátusok legalább annyit utaznak, mint a katolikus közösségek, mivel számos egyéb, közös utazást is szerveznek.¹⁵⁴¹ A fentebb már említett, főként hivatásturisztikai jellegű utazások mellett a leggyakoribb utazási forma a református egyházközségek többsége által rendszeresen szervezett gyülekezeti kirándulás. Ezeknek a gyülekezeten belüli népszerűségét jó reprezentálja egy 2007-ben, a Tiszántúli Református Egyházkerület kiválasztott gyülekezeteiben készített felmérés is, miszerint a vasárnap délelőtti istentisztelet után és a szeretetvendégség mellett az egyik legnépszerűbb gyülekezeti alkalomnak számítanak a gyülekezeti kirándulások.¹⁵⁴² Ennek ellenére kialakulásukat és működésüket tudományos igényvel és módszerekkel, széleskörűen mindeddig még nem vizsgálták.¹⁵⁴³

Fejlődéstörténetük kapcsán alapvetően a már fent említett egyházi egyesületi utazások történetére utalhatunk vissza, melyek azonban még, mint egyházi hivatásturisztikai utazások a résztvevők körét tekintve nem terjedtek ki az egész gyülekezetre, csupán egy szűkebb csoportra. 1933-ban lépett életbe a Református Egyházi Törvénykönyv „Az egyház missziói munkájáról” szülő III. törvénycikke, amely kimondta, hogy a missziói munka törvényesen szabályozott egyházi feladat lesz. Ennek keretében a gyülekezetek rendszeresen szerveztek többek között előadásokat, konferenciákat, egyesületi gyűléseket, missziói- és csendesnapokat is.¹⁵⁴⁴ Az ezeken való részvétel kapcsán pedig már vélelmezhetünk bizonyos fokú gyülekezetek közötti „mozgást”, valamint ezek az alkalmak utazási és találkozási lehetőségként is funkcionált a környező egyházközségek között. Az 1930-as években készült egyházi statisztikák alapján egy egyre intenzívebb, a hitéleti tevékenységen túlmutató gyülekezeti élet rajzolódik ki előttünk, amely a turizmus korabeli fejlődése mentén vélelmezhetően rövid időn belül a gyülekezeti kirándulásokig vezethetett volna. Kialakulásuk lehetőségét azonban a II. világháború utáni pártvértizedek egyházpolitikája akadályozta meg, amikor az említett egyházi szervezetek gyakorlatilag teljesen beszüntették tevékenységüket, a hazai gyülekezetek leginkább a fennmaradásért küzdöttek, és sem a politikai, sem a pénzügyi feltételek nem voltak alkalmasak rendszeres gyülekezeti kirándulások szervezésére.

A politikai nyomás enyhülésének köszönhetően az 1970-es évek második felétől az egyházi szervezetek is aktivizálódni kezdhettek, s a hitéleti tevékenység mellett az élet profán területén is óvatos lépéseket tehettek. Ennek megfelelően a gyülekezeti kirándulások szervezése is ebben az időszakban, sporadikusan már az 1970-es évek végén, nagyobb számban és rendszeresen pedig az 1980-as évek elején vette kezdetét. Ezt a vizsgált turisztikai desztinációként működő egyházközségek

¹⁵⁴¹ PAPP Zsófia 2014: 34.

¹⁵⁴² KOCSIS Áron 2007: 197.

¹⁵⁴³ Ezúton is köszönöm Prof. Dr. Fazakas Sándor szíves segítségét. Debrecen, 2022.

¹⁵⁴⁴ BOLYKI János – LADÁNYI Sándor 1999: 58, 62.

vendégkönyvei is alátámasztják, amelyekben szintén ebben az időszakban találkozhatunk legelőször egy-egy gyülekezeti kirándulócsoporthoz bejegyzésével.¹⁵⁴⁵ Fejlődésük erős összefonódást mutat a testvérgyülekezeti kapcsolatok kialakulásával, amelyek jó alkalmat teremtettek egymás kölcsönös felkeresésére, kirándulások szervezésére.

A gyülekezeti kirándulók elsődleges *motivációja*, szemben a zárandoklatokkal, nem a hit és a vallásgyakorlat, hanem a turisztikai élményszerzés. A két vallásturisztikai forma közötti hasonlóság, hogy a részvételt alapvetően mindkettőnél az egyén vallásossága, egyháztagsága határozza meg, a közöttük lévő különbség pedig a hit és a kulturális érdeklődés eltérő determináltságában érhető tetten. Míg tehát a zárandokok a hit megélése közben találkoznak kulturális élményekkel, addig a református kirándulók a turisztikai attrakciók felkeresése során élnek át vallási élményeket is. A katolikus hívők elsősorban vallási, míg a reformátusok egyházi identitásukban erősödnek meg az említett utazások során. A gyülekezeti kirándulásokon a gyülekezeti tag sokkal inkább turistáskodik, hiszen nem hitét akarja demonstrálni, hanem elsősorban új élményeket szeretne szerezni és nevezetességeket megismerni.¹⁵⁴⁶ Ezt a szervezők is megerősítik, miszerint a gyülekezeti tagok „*minden évben szeretnének egy új helyet meglátogatni*”,¹⁵⁴⁷ és a részvételt a rendelkezésre álló szabadidő, illetve a gyülekezeti közösséggel való együttlét, közös utazás mellett¹⁵⁴⁸ elsősorban „*az új hely megismerése motiválja*”.¹⁵⁴⁹ Ennek megfelelően a kirándulások az egyháztagok számára egyértelműen a kikapcsolódás és a turistáskodás lehetőségeként élnek, és ilyenkor szabadidősturistaként viselkednek. Így a programgazdag utazást kedvelő, kognitív ismeretek iránt fokozott érdeklődést mutató és ehhez megfelelő fizikummal is rendelkező tagok számára motiválóak a sűrű programú kirándulások.¹⁵⁵⁰

A fent említett felmérés során a református válaszadók által a leggyakrabban említett utazási motiváció a kikapcsolódás (kirándulás, fürdőlátogatás, bevásárlás), az ismeretszerzés (kulturális utazások, borvidék meglátogatása), az ifjúsági találkozók, a táborok és a kórusfellépések voltak.¹⁵⁵¹ A vizsgált egyházközösségekben hasonló indítékok játszanak szerepet a kirándulásokon való részvételben. A szervezők szerint a fentiek mellett a kirándulások során, főként a testvérgyülekezeti kapcsolatok révén létrejött baráti kapcsolatok ápolása, erősítése is egyre fontosabb szerepet játszik a gyülekezeti tagok számára. Egyfelől egymás közötti kapcsolatuk is megerősödik, és a lelki fejlődésre is lehetőség van a gyülekezeti kirándulások során. Másfelől megismerik a fogadó gyülekezet tagjait, és a

¹⁵⁴⁵ 1976-ban a jármű gyülekezet egyik „látogató csoportja”, 1982-ben a tiszaszentmártoni egyházközösség 43 fő kirándulója tekintette meg a nyírbátori református templomot. Lásd: Nyírbátori Református Egyházközösség Vendégkönyve. 1976. július 25. és 1982. április 9.

¹⁵⁴⁶ „*Az lenne a fontos, hogy egyházi része is legyen, de a tapasztalatok szerint a kirándulókat elsősorban a kikapcsolódás motiválja, a kimoszolás, hogy együtt legyenek.*” K.L. közlése. Tákos, 2021.

¹⁵⁴⁷ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁴⁸ Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

¹⁵⁴⁹ S.L. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁵⁰ Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

¹⁵⁵¹ PAPP Zsófia 2014: 34.

tapasztalatcserére is jó alkalom kínálkozik ilyenkor.¹⁵⁵² A gyülekezeti kirándulások ennek köszönhetően jó hatással vannak az egyházi identitás mellett a hívők közötti kapcsolatokra, személyes fejlődésükre is. Vagyis a kulturális mellett egyre inkább a wellness-, a bevásárló-, a VFR is összekapcsolódik a vallási turizmussal a gyülekezeti kirándulások során. Meg kell jegyezni, hogy a térségben előfordul a teljes motivátlanság is, vagyis, hogy érdektelenség miatt igen nehezen vagy egyáltalán nem tudják megszervezni a kirándulásokat.¹⁵⁵³

A gyülekezeti kirándulások *célterületeit* a turisztikai attrakció, elsősorban a valláshoz vagy a református egyházhoz kötődő látványosság, a gyülekezeti kapcsolatrendszer és a hivatalos programok vagy rendezvények határozzák meg, amit természetesen még erősen determinálnak a rendelkezésre álló pénzügyi források.¹⁵⁵⁴ A kiválasztást bizonyos mértékig az egyes turisztikai ágazatok népszerűsége is befolyásolja. A gyülekezeti kirándulásokat rendszeresen szervező egyházközségek esetében azonban az évek során gyorsan kimerül az elsődleges célállomásként szolgáló, közismert, egyház- vagy vallástörténetileg jelentős desztinációk tárháza. Ezért egyre inkább a kulturális-, majd az egyes turisztikai ágazatok preferenciájának változásával és a gyülekezet demográfiai összetétele mentén az aktív-, az öko- vagy az elvonulásturizmus szempontjából releváns, ismeretlen helyszíneket keresik fel, vagy a kirándulások programjába aktív- és ökoturisztikai programot is beiktat a gyülekezet (erdei túra, kerékpározás stb.).¹⁵⁵⁵

A *kapcsolatrendszer*ek célterületek kiválasztására gyakorolt hatása alatt egyrészt a lelkészek hivatalos és személyes, másrészt az egyházközségek intézményes, elsősorban testvérgyülekezeti kapcsolatait érthetjük.¹⁵⁵⁶ Az előbbi egyfelől a lelkész munkájából fakadó, jellemzően igehirdetésre történő felkérésre vonatkozik, amit a gyülekezetvezető kirándulás szervezésével igyekszik összekötni.¹⁵⁵⁷ Másfelől azokra az ismeretségekre is gondolhatunk, amelyek a testvérgyülekezeti kapcsolatok létrejöttében is döntő szerepet játszottak. A továbbiakban ezek fejlődéstörténetét és a térségi gyülekezetek jelenlegi kapcsolatait kívánom röviden bemutatni.

A református egyházközségek igen nagy múltú *testvérgyülekezeti kapcsolatokkal* rendelkeznek, ennek ellenére fejlődéstörténetüket és működésüket mindeddig tudományos szempontból még nem vizsgálták. Gyökerük egészen a kollégiumi diákok peregrinációjáig, és azok célállomása mentén az

¹⁵⁵² T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁵³ K.L. közlése. Tákos, 2021.

¹⁵⁵⁴ A vizsgált falusi gyülekezetek ritkábban vagy szinte soha sem tudnak például nyugat-európai országokba kirándulást szervezni.

¹⁵⁵⁵ Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

¹⁵⁵⁶ Varga Mária a vallási turizmus kínálatában is már megemlíti a testvérgyülekezeti találkozókat. Lásd: VARGA Mária 2011.

¹⁵⁵⁷ Így például az egyik szilágysomlyói utazásra azért került sor, mert a nyírbátori lelkészt meghívták szolgálatra az evangélizációs hétre. S.L. közlése. Nyírbátor, 2017.

adott külföldi testvérakadémiákkal, valamint fakultásokkal kiépült kapcsolatokig nyúlik vissza.¹⁵⁵⁸ Emellett régi hagyománya van a belföldi egyházközségek között a kisebb, „gyengébb” gyülekezetek nagyobbak részéről való patronálásának, mely támogatásból később hivatalos kapcsolatok alakultak ki. Sőt az 1980-as években már egyházkerületi szinten, szervezeten is foglalkoztak a gyülekezeti patronálás intézményével, annak erősítésével.¹⁵⁵⁹ Itt kell megjegyezni, hogy a „testvérgyülekezet” kifejezést sokáig nem az itt vizsgált, két vagy több egyház között fennálló, hivatalos partnerségre és együttműködésre értették, hanem úm. a keresztény hitben „*testvérségben*” élő egyházak gyűjtőfogalmaként, melybe a meghatározás szerint az összes történelmi egyházak is beletartoztak.

A gyülekezeti szintén létrejött intézményes együttműködések tömeges kialakulása hazánkban csak az 1970–80-as évekre tehető, mivel a II. világháborút követő időszak nem kedvezett az egyházi jellegű, főként a nyugati kapcsolatok kialakításának vagy elmélyítésének. Ezért annak ellenére, hogy Nyugat-Európában éppen ebben az időszakban jöttek létre nagyobb számban a testvértelepülési kapcsolatok is,¹⁵⁶⁰ amelyek vélelmezhetően erős hatással voltak a testvérgyülekezeti együttműködésekre is, hazánk a közép-európai régió többi volt szocialista országaival együtt csak a politikai szorítások enyhülése után tudott erre az útra lépni. A testvéregyházakkal való központi kapcsolatrendszer azonban még a pártállami időkben is több-kevesebb aktivitással működött, ami hatalmas segítséget jelentett a hazai gyülekezetek akkori működésében,¹⁵⁶¹ valamint a későbbi kapcsolatok kialakításában is. Ennek megfelelően, a fenti történelmi előzményekből, a gyülekezeti lelkészé lett egykori teológusok főként német és holland ismeretségeiből épültek ki a későbbi, hivatalos testvérgyülekezeti kapcsolatok az 1970–80-as években, eleinte sporadikusan és féllegálisan, majd később szabadon és hivatalos minőségben is.¹⁵⁶² Ezek számos esetben közvetlenül járultak hozzá a későbbi testvértelepülési együttműködések létrejöttéhez is, amelyek egyértelműen segítették a hazai települések kulturális, oktatási és gazdasági fejlődését is.¹⁵⁶³

Napjainkban a Magyarországi Református Egyház az öt kontinens számos protestáns egyházával ápol két- vagy többoldalú testvérkapcsolatot.¹⁵⁶⁴ A testvérgyülekezetekkel való kapcsolatok elsősorban az ifjúsági, a hivatás- és a kulturális turizmus területén váltak meghatározóvá. Az utóbbit tekintve a műemlékek, kulturális értékek megtekintése mellett a vizsgált helyszíneken a zenei élet, az egyházi kórusok tevékenységeire is fokozottan vonatkozik, melyek szintén jelentős hatást gyakoroltak egy-egy település vagy akár régió turizmusára is a koncertek látogatói révén. Az egyházi kórusokat gyakran kíséri el a gyülekezet többi tagja is, vagyis a gyülekezeti kirándulások célállomását sok esetben a kórus hivatalos fellépésének helyszíneire igazítják. Emellett erős egymásrahatás működik az egyházi

¹⁵⁵⁸ KOCSIS Elemér – SZABÓ László Ambrus 1988: 303.

¹⁵⁵⁹ KOMLÓS Attila 1981: 77.

¹⁵⁶⁰ HAJDÚ Zoltán 2012: 17.

¹⁵⁶¹ KOCSIS Elemér – SZABÓ László Ambrus 1988: 305.

¹⁵⁶² BOGÁRDI SZABÓ István 1995: 13.

¹⁵⁶³ BAKUCZ Márta 2001: 133.

¹⁵⁶⁴ Forrás: <https://reformatus.hu/vilagban/testveregyhazak-es-nemzetkozi-szervezetek/> Letöltés ideje: 2021.12.05.

kórusok és a testvérgyülekezetek között: a kórusok rendszeresen fellépnek a testvérgyülekezetekben, és gyakran alakul ki testvérgyülekezeti kapcsolat egy-egy kórusfellépés mentén.¹⁵⁶⁵

A nyírbátori egyházközség legkorábbi, holland testvérkapcsolatának működése szintén a gyülekezeti kórushoz kapcsolódik. A rendszerváltás előtt a hollandiai *Nunspeet* (Nunspeet, NL) református gyülekezetével kialakult, és mind a mai napig létező testvérgyülekezeti kapcsolat az akkor szolgáló lelkészpár személyes, családi ismeretségei révén jött létre, majd a rendszerváltás után a nunspeeti gyermekkórus révén vált aktívá.¹⁵⁶⁶ A nyírbátoriak már a rendszerváltáskor próbáltak egy nunspeeti utazást szervezni, de ekkor még a helyi szülők féltették gyermekeiket egy holland úttól. 1994-ben viszont már a nunspeeti gyerekeket egy évvel korábban elszállásoló családok gyermekei vállalták az utazást. Rajtuk kívül a nyírbátori gyülekezet többi tagja még nem utazott Nunspeetbe, az ottani kórus azonban két évente ellátogat Nyírbátorba. A kórus Nyírbátor mellett más közép-európai településekkel (Debrecen, Érmihályfalva) is ápol kapcsolatokat, amiben a nyírbátori egyházközség is közreműködik.¹⁵⁶⁷

A franciaországi *Montauban* (Montauban, FRA) város gyülekezetével való kapcsolat a helyi nemzetközi templomturizmusnak és a rendszerváltás után turistaként hazalátogató, kint élő magyarok erős nemzeti identitásának köszönhetően alakult ki.¹⁵⁶⁸ A magyarországi találkozás után egy 40 fős nyírbátori gyülekezeti csoport utazott ki Franciaországba, majd a kiutazó családok személyes kapcsolatokat kötve látogatták meg egymást. 1996-ban nyolc nyírbátori gyermeket látott vendégül a montauban-i gyülekezet, s ekkor jött létre a testvérvárosi kapcsolat is.¹⁵⁶⁹ 1998-ban még a nyírbátori gimnázium énekkara kiutazott egy fellépésre, utána azonban a nagy távolság okozta nehézségek miatt gyakorlatilag meg is szűnt ez a kötelék.¹⁵⁷⁰

A településnek az erdélyi *Szilágysomlyó*val (Șimleu Silvaniei, RO) való kapcsolata több évszázados történeti alapokon nyugszik.¹⁵⁷¹ A modernkori, testvérvárosi szintű együttműködés létrejöttét 1992-ben a szilágysomlyói Báthory Alapítvány kezdeményezte, megkeresve a nyírbátori református egyházközséget, amely a településhez kapcsolódó kulturális termékeket (intézményeket,

¹⁵⁶⁵ A vizsgált helyszínek közül kiemelkedik a nyírbátori gyülekezet, melynek kórusa gyakran lép fel más településen.

¹⁵⁶⁶ 1993-ban a helyi iskolában lépett fel a nunspeeti gyermekkórus először. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁶⁷ A debreceni Kerekestelepen segítettek a holland gyülekezeti kórusnak szállást intézni, ott szolgáltak, majd onnan utaztak tovább Érmihályfalvára és Székelyföldre. Uő.

¹⁵⁶⁸ Az 1956-ban emigrált magyar baráti társaság a rendszerváltás után turistaként Magyarországra látogatott, „*rácsodálkoztak a fal leomlása után a keletre*”, s mivel mindenképpen „*református vonalat szerettek volna beépíteni a programba*”, az Ófehértóról származó, kint élő magyarok egyike a nyírbátori református templomot ajánlotta megtekintésre. Az első magyarországi utazásuk során egy hét balatoni fürdőzés, egy hét budapesti városnézés (Ráday Kollégium kiemelve) és egy hét nyírbátori időtöltést szerveztek. Uő.

¹⁵⁶⁹

Forrás:

<https://pastel.diplomatie.gouv.fr/cncdext/dyn/public/atlas/rechercheAtlasFrance.html?criteres.collectiviteId=23968>

Letöltés ideje: 2021.12.08.

¹⁵⁷⁰ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁷¹ A szilágysomlyói uradalmat a 14. században Báthori László szerezte meg a Medgyesi Annával kötött házasságakor hozományul. Ezután a család két ágra szakadt, az egyik az ecsedi várról, a másik Somlyóról nevezte magát. Lásd: ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás 1982: 7. Ezt a kötődést tovább mélyítette, hogy 1940-ben Észak-Erdély visszavételekor pedig nyírbátori katonák vonultak be Szilágysomlyóra. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

szervezeteket, előadásokat) felhasználva népszerűsítette Nyírbátort, s erősítette a két település közötti együttműködést,¹⁵⁷² melynek eredményeként 1997-ben létrejött a testvérvárosi megállapodás. A szilágysomlyói közösség nyírbátori gyerekeket látott vendégül egy hétnapos nyaralás keretében, majd később a nyírbátori katolikus gyülekezetet is bevonták a kapcsolatba, s ők is több alkalommal utaztak az erdélyi településre. Emellett a nyírbátori református kórus is fellépett már Szilágysomlyón is az egyetemes ökumenikus imahét keretében. Báthory István születésének napját a testvérvárosi kapcsolat létrejötte óta minden év szeptember utolsó vasárnapján közösen ünneplik meg.¹⁵⁷³ A Szatmár megyei *Nagykároly* református egyházközségével is testvérgyülekezeti kapcsolatot alakítottak ki a nyírbátoriak, ez azonban nem eredményezett intenzív együttműködést, kölcsönös látogatásokat.¹⁵⁷⁴ Nyírbátor lengyel testvérvárosa *Rawa Mazowiecká* (Rawa Mazowiecká, PL), de tekintettel a vallási összetételre, itt nem jött létre a református közösségnek testvérgyülekezeti kapcsolata.¹⁵⁷⁵

A mezőszéki *Mezőcsávás* (Ceuașu de Câmpie, RO) református gyülekezetével 2008-ban, a debreceni Református Egység Fesztiválon alakult ki a kapcsolat. A megismerkedés alapját ebben az esetben a két egyházközség hasonló építészeti tulajdonságokkal bíró református temploma adta.¹⁵⁷⁶ A két gyülekezet együttműködése a kölcsönös találkozások, a rendszeres gyülekezeti kirándulások szervezése mellett az ifjúsági turizmusban is jelentős szerepet játszik a helyi bibliatáborok révén. A testvérgyülekezeti kapcsolatok közvetetten a városi turizmus számára is új fogyasztókat adnak, mivel a gyülekezeti tagok között kialakult személyes ismeretség mentén rendszeresen meglátogatják egymást, és részt vesznek a települések programjain. A turizmuson túlmenően a vallásturisztikai fejlesztésekre is közvetlen hatást gyakorolt a testvérgyülekezeti kapcsolat, Mezőcsáváson ugyanis a 2009–2011-es nyírbátori fejlesztéseken, annak templomra és gyülekezetre gyakorolt hatásain „*felbuzdulva*” maguk is templomfelújításba kezdtek, és sok elemet integráltak a saját fejlesztésük során.¹⁵⁷⁷ A fentiek mellett, még az előző lelkészpár idején, a 2000-es évek második felében alakult ki a kárpátaljai *Ungvár* (Uzshorod, UKR), *Munkács*, *Szolyva* (Szvaljava, UKR), *Nagydobrony* (Velika Dobrony, UKR) és az erdélyi *Györgyfalva* (Gheorghieni, RO) református egyházközségeivel is a testvérgyülekezeti kapcsolat, ahova korábban gyülekezeti kirándulások keretében is ellátogattak.¹⁵⁷⁸ *Nagyvárad* szerepe 2014 óta, a lelkészváltás révén erősödött meg a gyülekezeti kirándulások és a kórusfellépések terén is, ami elsősorban annak köszönhető, hogy ez volt az új lelkész korábbi szolgálati helye.¹⁵⁷⁹

¹⁵⁷² A jelenlegi múzeumigazgató, református presbiter akkor a település alpolgármestereként nagyon aktív szerepet vállalt ennek a kapcsolatnak a kialakításában. Így egykori történész hallgatóként a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatóit, *Dr. ifj. Barta Jánost* és *Dr. Bársony Istvánt* is felkérte egy-egy előadás megtartására. Uő.

¹⁵⁷³ Uő.

¹⁵⁷⁴ „*Itt nagy mozgások nem voltak*”, a két település között eredendően a köztudatban mindig is egy rivalizáló viszony élt. Uő.

¹⁵⁷⁵ Uő.

¹⁵⁷⁶ A mezőcsávási templom „*Közép-Erdélynek arányaiban legmonumentálisabb és legszebb fatornyja. A népipítészetnek egyik gyöngye.*” Lásd: DEBRECZENI László 1929: 13; LÉSTYÁN Ferenc 2000: 421.

¹⁵⁷⁷ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁷⁸ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁷⁹ F.F. közlése. Nyírbátor, 2017.

A Debreceni Nagytemplomi Gyülekezet által szervezett gyülekezeti kirándulások helyszínének kiválasztását elsősorban a látóival bővelkedő desztináció felkeresése befolyásolja. A testvérgyülekezeti kapcsolatok erősítése kevésbé kötődik ma már a gyülekezeti kirándulásokhoz, legfeljebb a presbiteri kirándulás, s inkább ifjúságturisztikai attrakció vagy online bibliaórák keretében nyilvánul meg a kapcsolattartás. Jelenleg határon túli kapcsolata *Kassa, Szürte* (Szürte, UKR), *Csongor* (Csomonin, UKR), *Marosvásárhely-Vártemplom (Târgu Mureș, RO)*, *Kinross* (Skócia, GBR) református gyülekezeteivel, valamint a *Charlotte-i Myers Park-i* (USA) és a *Szöul* Myungsung Presbiteriánus Gyülekezettel (KOR), határon belül pedig a Hajdúbagosi Református Egyházközséggel él. A jelenleg működő kapcsolatok jellemzően a 2010-es évek után, a kaliforniai Charlotte-tal 1997-ben, az előző évben tartott Reformátusok Világtalálkozásán történő kapcsolatfelvétel mentén, a mára megszűnőben lévő stuttgarti kapcsolat pedig 1992–93-ban jött létre.¹⁵⁸⁰

A vajai református egyháznak szintén a testvérgyülekezeteihez, Magyarbóly és Kolozsvár egyházközségeihez szerveznek kirándulásokat. A Baranya megyei *Magyarbóly* fennálló, történelmi gyökerű testvértelepülési kapcsolat az 1930-as évek végére nyúlik vissza, amikor több száz vajai család költözött a kisbirtokok szaporítását elősegítendő, a telepítésről és más földpolitikai intézkedésekről szóló 1936. évi XXVII. tv. nyomán,¹⁵⁸¹ akiknek leszármazottai ma is élnek. A kolozsvári gyülekezettel való kapcsolat a vajai lelkész személyes ismeretsége, az ottani lelkésszel való barátsága révén alakult ki.¹⁵⁸² A tákosi gyülekezet az elmúlt időszakban Sárospatakra, Hollókőre és Ópusztaszerre, a nagy- és a kislónyai pedig Budapestre szervezett kirándulást.

A gyülekezeti kirándulások *szervezőjének* személye más szervezett csoportos utazási formákhoz hasonlóan meghatározó jelentőséggel bír.¹⁵⁸³ Egyrészt a menedzselés, másrészt a desztináció kiválasztásában, sőt adott esetben motiváló tényezőként is funkcionálhatnak.¹⁵⁸⁴ A szervező személye – természetesen a rendelkezésre álló tárgyi és pénzügyi feltételek mentén – a célterület kiválasztása mellett az ún. projektfrekvenciát is meghatározza, vagyis, hogy milyen gyakran kerül sor gyülekezeti kirándulásra. A nyírbátori gyülekezeti kirándulások sűrűségét a gyülekezeti tagok megítélése szerint a közelmúltban zajló lelkészváltás is determinálja. A nyugdíjba vonult lelkészpár korukból és kevésbé szervező, menedzsment attitűdjükből fakadóan a szolgálatuk utolsó éveiben már kevesebb kirándulást szerveztek. A határon túlról érkező lelkész szervezőképességének okaként és erényeként említik, hogy

¹⁵⁸⁰ O.I. és V.Zs. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁵⁸¹ TAKÁCS Zsolt Gusztáv 1992.

¹⁵⁸² A településnek Székelyvajával is van testvérvárosi kapcsolata, ahonnan már szintén érkeztek egyszer vendégek, melynek alkalmából külön rendezvényt tartottak, s a templomot is megtekintették, velük azonban nem alakult ki testvérgyülekezeti együttműködés. Ráadásul a vajaiak Székelyvajára történő látogatásának programjából „*kibagyták*” a vajai lelkészt. B.T. közlése. Vaja, 2017.

¹⁵⁸³ MICHALKÓ Gábor 2012a: 126.

¹⁵⁸⁴ A debreceni Kistemplomi gyülekezet nyugdíjas idegenvezetőjének személye például ilyen motiváló erővel bír. Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

a határon túli magyar területeken a kisebbségi létben és közegben az egyházi mellett a kulturális egységet is meg kellett teremteni és működtetni, amely egy erősen menedzser alapú szemléletet igényelt a gyülekezeti programok szervezésében is.¹⁵⁸⁵

A szervező legfontosabb feladatai a program- és költségterv összeállítása, illetve menedzselése, vagyis a fogadóközösséggel való kapcsolatfelvétel, a kirándulás kihirdetése, a közlekedési eszköz biztosítása, az önköltségek beszedése. A vizsgált egyházközségek kirándulásait a lelkészek vagy a presbiterok szervezik.¹⁵⁸⁶ Ez utóbbi jellemzően a városi gyülekezetek sajátossága, ahol rendelkezésre áll a szervezés lebonyolítására alkalmas humánerőforrás,¹⁵⁸⁷ sőt nagyvárosi szinten már egy professzionális, önálló szervezeti egység látja el ezt a feladatot.

A szervező személyének és kapcsolatrendszerének a célterület kiválasztására gyakorolt hatása alapvetően minden vizsgálati helyszínen egyértelműen kirajzolódik, legelőször talán a debreceni Kistemplom esetében. Itt ugyanis korábban mindig az előző lelkész szervezte a kirándulásokat, melyek ekkor elsősorban a testvérgyülekezetekbe, az erdélyi *Kolozsvárra* (Cluj-NApoca, RO), *Körtvélyfűjára* (Periş, RO), *Magyaróra* (Aluniş, RO) és a felvidéki *Kisgérésre* (Malý Horeš, SK) irányultak.¹⁵⁸⁸ A 2016-os lelkészváltás után azonban már nem a lelkész, hanem két gyülekezeti tag bonyolítja le ezeket. Az egyik szervező nyugdíjas idegenvezető, aki kiváló tapasztalattal és szakmai ismeretekkel rendelkezik a kirándulások menedzselése terén, a másik szervező pedig Kárpátaljáról származik, ezért az egyik éves kirándulás során mindig oda látogat el a gyülekezet, mivel az sokak számára kevésbé ismert desztináció.¹⁵⁸⁹

A gyülekezeti kirándulások igen gyakran összekötődnek egyéb hivatásturisztikai utazásokkal, így szervezésük is összefonódik, annyi különbséggel, hogy az utóbbi esetében már egy kész, fix program áll rendelkezésre, ezért csak az elutazást kell lebonyolítani. Ez adott esetben teljesen ki is kerül a gyülekezetvezető kompetenciájából, egyrészt az adott település közigazgatási, oktatási egységei és az egyházközség humánerőforrása közötti átfedések esetén.¹⁵⁹⁰ Másrészt az egyházi intézmények elmúlt időszakban tapasztalható újranyitási, alapítási köszönhetően több turisztikai, főként ifjúsági program szervezésének feladatköre átkerült ezen intézmények munkavállalóihoz.

A kirándulások *résztevőinek körét* tekintve megkülönböztetjük az egész gyülekezetet és a kiscsoportos, az egyházközségnek csak egy részét, például a nőszövetség tagjait vagy a presbitereket

¹⁵⁸⁵ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁸⁶ Kislónyáról a gondnok, Nagylónyáról pedig az akkori lelkész közös szervezésében történt a kirándulás 2018-ban.

¹⁵⁸⁷ F.F. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁸⁸ Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

¹⁵⁸⁹ Uő; Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁵⁹⁰ Így például Nyírbátorban a holland gyermekkoros fogadását sem a lelkészek intézik, hanem a múzeumigazgató-presbiter, aki már a rendszerváltás után is maga felelt iskolaiigazgatóként a kapcsolat működtetéséért. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

érintő, de nem hivatásturisztikai kirándulásokat. Az utóbbi a gyülekezet méretéből, szervezeti differenciáltságából fakadóan a vizsgálati helyszínek közül csak a nyírbátori és a debreceni gyülekezetekben releváns. A filiákkal rendelkező egyházközségeknél a kirándulások résztvevői értelemszerűen az összes gyülekezet közül kerül ki. A gyülekezeti kirándulások fogyasztóinak összetételét az egyházközségek demográfiai megoszlása is determinálja. Ennek megfelelően – a zarándoklatokhoz hasonlóan¹⁵⁹¹ – elsősorban az idősebbek vesznek részt a kirándulásokon, akik a szeniorturistákra jellemzően egyrészt nehezebben szervezik meg saját rekreációs programjukat, másrészt szívesen vesznek részt bármilyen kikapcsolódási lehetőségben.¹⁵⁹² Ennek okát a szervezők a fiatal- és középkorú gyülekezeti tagok elfoglaltságában vagy motivátlanságában látják.¹⁵⁹³

A kirándulások profán motivációjának elsődlegessége a résztvevők *vallási összetételében* is egyértelműen testet ölt. A gyülekezeti kirándulásokon szinte minden esetben részt vesz több gyülekezeti tag nem egyháztag ismerőse vagy családtagja is. Ebben elsősorban az élményszerzés, a turisztikai attrakció megismerése bír befolyásoló jelleggel, ugyanakkor előfordul, hogy más helyi történelmi egyházak tagjai is jelentkeznek, akiket inkább a kirándulás egyházi jellege motivál.¹⁵⁹⁴ A külső tagok részvétele eltérő hatást gyakorolt a vizsgált egyházközösségek későbbi összetételére. A debreceni Kistemplomban például gyakran vált aktív vallásgyakorlónak a kiránduláson csak külső szereplőként résztvevő érdeklődő.¹⁵⁹⁵ A tákosi gyülekezeti kirándulások során azonban hiába vesznek részt mindig nagy számban külső tagok, eddig még nem volt „fogantja” a kirándulásnak, nem kapcsolódtak be a gyülekezetbe.¹⁵⁹⁶ Ezzel összefüggésben befolyásoló tényezőként merülhet fel az egyén utazási szokásainak jellege is. Ennek intenzitásának esetén ugyanis a turisztikai élményszerzés már nem minden esetben élvez kizárólagosságot, és még ha másodlagos, de motiváló tényezőként a vallási vagy egyházi attitűd, érdeklődés is szerepet játszhat. Vagyis abból kifolyólag, hogy maga az egyén is gyakran utazik, már nem csak, vagy nem minden esetben csak a célterület, hanem a gyülekezet közössége is felkelti az érdeklődését. Ellenkező esetben azonban ez egyáltalán nem vonzza a külső érdeklődőt, csupán az érdekes turisztikai attrakció miatt veti latba gyülekezetén belüli kapcsolatait, s nem a személyes kapcsolatok erősítése miatt vesz részt a kirándulásokon.

A gyülekezeti kirándulások *idő* faktorait tekintve (időpont, intervallum, gyakoriság) a szervezett csoportokra jellemző tendencia érvényesül. Elsősorban az elő- és utószezon kiemelkedő, ugyanakkor a vendégkönyvek tanúsága szerint a nyári hónapokban is igen sok gyülekezeti kiránduló csoport keresi

¹⁵⁹¹ PAPP Zsófia 2014: 30.

¹⁵⁹² Nyírbátorban az új, fiatal lelkéspár tevékenységében tudatos, a presbitérium által is elvárt és a lelkészváltásra általában jellemző, erőteljes fiatalítás iránti törekvés figyelhető meg. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁹³ T.T, B.G. közlése. Nyírbátor, 2017. „*Egyre nehezebb kimoszódítani az embereket*”. B.F. közlése. Vaja, 2017.

¹⁵⁹⁴ Ez Nyírbátorban fordítva is jellemző, vagyis a református gyülekezeti tagok is részt vesznek a többi egyházközség kirándulásain. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁹⁵ Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

¹⁵⁹⁶ K.L. közlése. Tákos, 2021.

fel a vizsgált egyházi helyszíneket. Nyírbátorban a tavaszi elő- és az őszi utószezon valamely hétvégéjére szervezik a gyülekezeti kirándulásokat. Az időpontválasztás során tekintettel vannak a hagyományos, mezőgazdasági munkákkal járó időbeosztásra, munkarendre is, ugyanis a gyülekezeti tagok többsége háztájival, gyümölcs- és növénytermesztéssel is foglalkozik, így nyáron nem tudnak elutazni, az aktív dolgozók pedig szabadságukat töltik.¹⁵⁹⁷ Az idősebb generáció esetében ugyancsak a nyári utazást gátolja az iskolai szünet, amikor többen az unokákra vigyáznak. Emellett a nyírbátori gyülekezetnek, mint közösségnek a szabad ideje is sokkal korlátozottabb nyáron, mivel a turisták hozzájuk is főként ilyenkor érkeznek.¹⁵⁹⁸ A gyülekezeti kirándulás időpontját Nyírbátorban erősen determinálja az azzal gyakran összekapcsolódó kórus fellépése is, így már adventi időszakban is szerveztek kirándulást Nagyváradra, mivel akkor lépett fel a kórus.¹⁵⁹⁹ Emellett a szervező, vagyis a szolgáló lelkész beosztása, elfoglaltsága is befolyásolja a kirándulások időpontját.¹⁶⁰⁰

A nyírbátori gyülekezet jellemzően egynapos kirándulásokat szervez, kivéve a Mezőcsávásra irányuló utazás során, amely általában háromnapos, péntektől vasárnapig tart. Ilyenkor az indulást péntek délutánra szokták tenni, hogy a dolgozók is részt tudjanak venni a kirándulásokon, „*ne kelljen szabadságot kivenni*”.¹⁶⁰¹ Tákoson szintén évente egyszer egy egynapos, Vaján pedig többnapos kirándulásokat szerveznek. A debreceni Kistemplomi gyülekezet évente kétszer, kora nyáron és a késő ősszel rendez korábban több-, ma már inkább egynapos gyülekezeti kirándulásokat.¹⁶⁰² A nagytemplomi gyülekezet évente 1–2 alkalommal szervez egynapos, valamint egy többnapos kirándulást is. Emellett minden évben szerveznek egy-egy többnapos kirándulást is Beregfürdőre vagy Balatonszárszóra is.¹⁶⁰³

A fent bemutatott, turisztikai *infra- és szuprastruktúra* a gyülekezeti kirándulások vonatkozásában ugyancsak érdelemes kutatási szempont. A vizsgált egyházközségek gyülekezeti kirándulói szinte minden esetben autóbusszal *közlekednek*, mivel a jellemzően idősebb résztvevők számára ez a legkényelmesebb megoldás. Ennek mérete természetesen a résztvevők számától és a fogadó közösség kapacitásától függ. Mezőcsávásra például a nyírbátori gyülekezet jellemzően csak egy 12 fős mikrobusszal utazik, mivel a szállást itt a gyülekezeti tagok, a családok biztosítják, így korlátozott a résztvevők száma.¹⁶⁰⁴ Előfordul, hogy a gyülekezeti kirándulók résztvevői külön, személyautóval

¹⁵⁹⁷ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁵⁹⁸ Uő.

¹⁵⁹⁹ F.F. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁶⁰⁰ Uő; K.L. közlése. Tákos, 2021.

¹⁶⁰¹ S.L. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁶⁰² Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020; Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁶⁰³ O.I. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁶⁰⁴ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

utaznak a desztinációra, elsősorban abban az esetben, amennyiben nem tudnak a többnaposra tervezett kirándulás minden napján résztvenni.¹⁶⁰⁵

A gyülekezeti kirándulások során elsősorban magán- vagy közösségi *szálláshelyeket* vesznek igénybe a tagok.¹⁶⁰⁶ A fentebb említett, családoknál történő elszállásolás kölcsönösségi alapon működő rendszere az érkezőknek segít a költséghatékonyabb gazdálkodásban, a fogadóközeg, vagyis a gyülekezeti tagok számára pedig személyes kapcsolatok kialakítása mellett egyházi identitásuk erősítéséül is szolgál. Ez a vendégellátási forma még napjainkban is igen gyakori, a belföldi és a nemzetközi turizmusra¹⁶⁰⁷ egyaránt jellemző. Az utóbbi azonban a pártállami időszak ismert kül- és egyházpolitikája miatt helyenként csak igen nehezen tudott kialakulni hazánkban, hiszen a rendszerváltás hajnalán a hazai községekben még nagy volt a bizalmatlanság a külföldi és az egyház szervezésében érkező turistákkal szemben, főként ahhoz, hogy saját otthonukban szállásolják el őket a helyiek.¹⁶⁰⁸ Ez mára természetesen a politikai környezet és az utazási szokások megváltozásának, valamint a nyelvismereti korlátok megszűnésének és a testvérgyülekezeti kapcsolatok átalakulásának köszönhetően teljesen eltűnt. A családok között az évek során már baráti kapcsolatok alakultak ki, és a gyülekezeti kirándulásokon kívül is meglátogatják egymást, így a gyülekezeti kirándulások a VFR turizmust is erősítik a testvérgyülekezetek között. A közösségi szálláshelyek választásakor a gyülekezeti kirándulók értelemszerűen előnyben részesítik az egyházi fenntartásúakat. Ebben az esetben azonban nem a kiválasztott célállomás szálláshelyei közül választanak, hanem a kiválasztott egyházi közösségi szálláshelyhez igazítják a kirándulás célállomását, a programokat.

Az *étkezést* tekintve a nyírbátori gyülekezeti kirándulások során, amikor új, ismeretlen helyre, nem testvér- vagy ismerős gyülekezethez utaztak, akkor a nyírbátori gyülekezet választott a desztináción egy éttermet, és ott közösen zajlott az étkezés.¹⁶⁰⁹ Arra is volt példa, hogy teljesen egyénileg oldották meg a gyülekezet tagjai az étkezést, vagyis a kirándulás közvetlenül nem indukált semmiféle helyi ételfogyasztást. A testvérgyülekezetek esetében ezt jellemzően a fogadó egyházközség vagy a családok oldják meg, a reggelit a családok, az ebédet vagy a vacsorát viszont már közös szeretetvendégség formájában.¹⁶¹⁰ Lónyán teljesen egyénileg oldották meg a kirándulók az étkezést, de

¹⁶⁰⁵ S.L. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁶⁰⁶ A debreceni Kistemplomi gyülekezetnél már jellemző, hogy kereskedelmi szálláshelyeket is igénybe vesznek a gyülekezeti kirándulások során. A testvérgyülekezetek látogatásakor azonban jellemzően a kistemplomi presbiterek szállásolják el őket. Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

¹⁶⁰⁷ A családoknál történő elszállásolást Nyírbátor francia testvérvárosa, Montauban gyülekezete is alkalmazta. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁶⁰⁸ Így például Nyírbátorban a '90-es évek legelején az egyházi szervezésben a településre érkező francia, holland kórustagokat a település akkori, Káptalanfüreden lévő táborában (egykori úttörőtábor) vagy a helyi középiskola kollégiumában szállásolták el, melynek költségeit maguk a külföldi kórusok, vendégek finanszírozták. Uő.

¹⁶⁰⁹ A nyírbátori gyülekezet egyik nagyváradi kirándulása során teljesen spontán, egy belvárosi vendéglátóhelyen, pizzériában oldották meg az érkezést. F.F. Nyírbátor, 2017.

¹⁶¹⁰ Szilágysomlyón fordult elő, hogy étteremből rendeltek számukra ebédet, de azt is közösen, a gyülekezeti teremben fogyasztották el. T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

a szervezők ajánlottak számukra potenciális lehetőséget a helyszíneken, aki a magával hozott úticsomagon kívül mással is élni akart.

A közös étkezés, a szeretetvendégség és a vendéglátás szokása láthatóan még igen erős a gyülekezetek körében, és tekintettel a falusi egyházközségek foglalkozási, valamint demográfiai összetételére, vagyis nagyobb számú nyugdíjas és háztartásbeli nőtaggal számolva, könnyebben meg tudják oldani egyénileg az étkezést, a saját maguk által készített ételekből összeállított szeretetvendégséget. Egy kisvárosi gyülekezet esetében azonban, tekintettel a gyülekezeten belüli magasabb aktív dolgozói arányra, az éttermi fogyasztást választják, de a szakrális környezet, a bensőségesebb vendéglátás biztosítása miatt még jellemzően az ételkiszállítás formájában. Ugyanakkor a desszertekről még ilyenkor is a helyi gyülekezeti tagok gondoskodnak, erősítve a személyes kapcsolatot, a helyi ételek, a „házi tészták, sütemények receptcseréje” pedig egyéni identitás erősítő tényezőként is funkcionál, közvetetten hozzájárulva a helyi gasztroturizmus népszerűsítéséhez.

A gyülekezeti kirándulók *vásárlási* szokásait és lehetőségeit a szabadidős programok determinálják. A felkeresett kulturális attrakciókban a tapasztalatok szerint elsősorban helyi jellegzetességgel bíró termékek iránt élénk a gyülekezeti tagok kereslete. A szuvenír funkcióval bíró cikkek mellett a gyülekezeti kirándulásoknak is gyakran részét képezi a konkrét bevásárlás is, elsősorban a nagyvárosokba vagy a Kárpátaljára irányuló kirándulások során. Az előbbi esetében a lakóhelyen való hiánycikkek,¹⁶¹¹ az utóbbi esetében pedig a jelentős árréssel rendelkező fogyasztási termékek iránt.

A kirándulások *programját* a hivatalos program és egyéni ismeretei szerint, a rendelkezésre álló pénzügyi erőforrások mentén a szervező állítja össze. A testvérgyülekezeti kirándulás esetén a küldő és a fogadó lelkesen közösen szervezi meg a programokat, illetve ahol már kialakult egy megszokott családfogadás az elszállásolást tekintve, a fogadó családok már egyénileg gondoskodnak a vendégek „szórakozásáról”.¹⁶¹² A kirándulások elsődleges tartalmi eleme az élményszerzés, ezért főként a környék, visszatérő, vagyis a testvérgyülekezeti kirándulások esetén pedig földrajzilag egyre kiterjedtebb hatókörben ismerkednek meg a helyi kulturális és természeti nevezetességekkel (műemlékek, templomok, múzeumok), különös hangsúlyt helyezve a nemzeti történelmi emlékekre.

A nyírbátori gyülekezet erdélyi kirándulásai során jellemző, közösen felkeresett desztináció volt a Tordai-hasadék, a parajdi sóbánya, Ungváron pedig a Vereckei-hágó.¹⁶¹³ A montauban-i francia gyülekezeti tagok több, mint két heti tartalmú programot állítottak össze a nyírbátori gyerekeknek és kísérőiknek, amikor a '90-es évek elején kiutaztak. Többek között a Pireneusokba, a Pó környékére

¹⁶¹¹ A lónyai gyülekezet budapesti kirándulása során az ebéd lehetséges helyszínül többek között a Westend City Centert is ajánlották a szervezők, ahol a tagok a vásárlás lehetőségével is éltek. Forrás: <https://www.facebook.com/L%C3%B3nyai-Reform%C3%A1tusok-228315970925878/> Letöltés ideje: 2021.10.5.

¹⁶¹² B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁶¹³ T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

szerveztek kirándulásokat, ahol az ottani protestáns gyülekezetek látták vendégül a magyarokat.¹⁶¹⁴ A tákosi gyülekezet kirándulásai során Sárospatakon a vallási (református templom), Hollókőn a falusi (hagyományőrző programok), Ópusztaszeren pedig a kulturális turizmus (Feszty-körkép) dominált.

A Kolozsvárra is szervezett vajai gyülekezeti kirándulásoknak fontos része a közös főzés és istentisztelet, ezért az időpontot is ennek megfelelően a vasárnaphoz, valamint egy kiemelkedő kulturális élményszerzéshez is igazítják, s bár jellemzően nyáron szervezik a kirándulást, egy-egy kiemelkedő helyi attrakció kedvéért módosítanak ezen.¹⁶¹⁵ Az általános kulturális program részeként a Szent Mihály templomot és egyéb nevezetességeket keresik fel, és elutaznak a Tordai-hasadékhöz is. A kolozsváriak vajai látogatásakor jellemzően vallási túraútvonalat szerveznek, Tákos, Csaroda, Szatmárcseke és Túrístvándi templomait keresik fel.

A nagylónyai és a kislónyai gyülekezet Budapestre szervezett 2018-ban közös buszos kirándulást, melynek során az Országházat, a Terror Házáat tekintették meg, illetve délutáni sétát is szerveztek a Budai Várban.¹⁶¹⁶ A kistemplomi gyülekezet a vendégyülekezetek fogadásakor elsősorban a helyi vagy a regionális kulturális nevezetességeket keresik fel (Déri Múzeum, Nagytemplom, nyírbátori templomok), ugyanakkor igény szerint wellnessprogramot is szerveznek Beregfürdőre.¹⁶¹⁷

Az elsőbbséget élvező profán programok mellett természetesen a *vallási és egyházi momentumok* is minden esetben helyet kapnak a gyülekezeti kirándulásokon, jellemzően a közös bibliaolvasás, imádság és rövid áhítat formájában. Ezek jellemzően a kirándulás nyitó- vagy záróaktusaként is funkcionálnak, de időnként csupán eseti és spontán jelleggel bírnak egy templom vagy szakrális töltetű turisztikai attrakció esetében. Így például a Déri Múzeum Munkácsy-termében nem ritka, hogy a gyülekezeti kirándulók egy egyházi éneket énekelnek el a tárlatvezetés után. A vizsgált gyülekezetek különös hangsúlyt helyeznek arra is, hogy megismerjék a felkeresett desztináció református gyülekezetét, „*ne csak turistáskodjunk, hanem ismerjük meg a helyi gyülekezet működését is*”.¹⁶¹⁸

A gyülekezeti kirándulások célterületeinek kiválasztása és a testvérgyülekezeti kapcsolatok kialakulása természetesen tükrözi a hazai református egyház aktuális (társadalom)politikai környezet mentén változó külkapcsolatainak földrajzi irányait. Egyfelől a rendszerváltás előtt a német és a holland egyházak intenzív közép-európai orientációjának, támogatásainak köszönhető hazai „nyugati kitekintést” a 2000-es évektől a határon túli magyar, erdélyi, partiumi, majd kárpátaljai területek felé történő nyitás, nemzetpolitikai érdeklődés váltotta fel. Nem véletlen, hogy a Turizmus

¹⁶¹⁴ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁶¹⁵ Így amikor márciusban a kolozsvári Magyar Színházban előadásokat rendeztek, akkor azokhoz igazították a kirándulást, vagy augusztus 20-án a Kolozsvári Magyar Napokhoz. „*Tudunk alkalmazkodni*”. B.T. közlése. Vaja, 2017.

¹⁶¹⁶ Forrás: <https://www.facebook.com/L%C3%B3nyai-Reform%C3%A1tusok-228315970925878/> Letöltés ideje: 2021.11.18.

¹⁶¹⁷ Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2020.

¹⁶¹⁸ O.I. közlése. Debrecen, 2022; T.T. közlése. Nyírbátor, 2017.

2.0. stratégia szintén kiemeli, hogy a határközeli vallásturisztikai helyszíneken rendkívül jó a határokon átívelő egyházi együttműködés.¹⁶¹⁹

Másfelől az ismert demográfiai és munkavállalói migrációs folyamatok mentén egyre több határon túli lelkész szolgál a magyarországi gyülekezetekben is, akiknek kapcsolatrendszere természetesen orientálja a gyülekezeti kirándulásokat is szülőföldjük felé. Bár túlmutat vizsgálatunk tárgyán, itt érdemes megjegyezni, hogy az egyházi kapcsolatok még a munkaerő áramlásának irányaira is befolyással vannak. Ezt a fent említett, helyszíni kutatások mellett a munkaerő-migrációval kapcsolatos vizsgálatok is alátámasztják. Így például a külföldön dolgozó kárpátaljai magyarok országok szerinti megoszlásával kapcsolatban *Molnár D. István* is megállapítja, hogy a 2,9%-os, „előkelő” negyedik legmagasabb Hollandia helyezése az ottani és a kárpátaljai református egyházak, illetve a tagok „kapcsolatépítő tevékenységével” is összefügg.¹⁶²⁰

¹⁶¹⁹ MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG 2021: 358.

¹⁶²⁰ MOLNÁR D. István–MOLNÁR József 2018: 232.

5. AZ ÜNNEPEK VALLÁSTURISZTIKAI VIZSGÁLATA

Az ünnepek közismerten az emberi kultúrának fontos elemei,¹⁶²¹ s a helyi közösségek számára a mindennapi munka egyhangúságának megtörésére szolgáltak.¹⁶²² Az ünnepek során az egyén a hétköznapi monotonitásából, a profánból átlépett az ünnep szentségébe, vagyis a szakrális térbe és időbe.¹⁶²³ Az egyházi ünnepek középpontjában az ünneplők számára jellemzően azoknak vallási tartalma, az arra való megemlékezés állt, ez a vallási tartalom azonban napjainkra fokozatosan háttérbe szorult az ünneplések során.¹⁶²⁴

Az ünnepek, melyek napjainkra a néprajztudomány egyik legpreferáltabb kutatási témája lett, közismerten olyan különleges időszakok, pozitív tartalmú cselekvéssorok, amelyeknek meghatározott keretei vannak, s amikor az egyén és a közösség a megszokottól eltérő módon viselkedik.¹⁶²⁵ Az ünnepekkel természetesen fonódott össze a szakralitás, a szakrális idő és tér kérdése. A *szakrális idő* kérdésével világszerte nagyszámú vallástörténeti, néprajzi és antropológiai elemzés foglalkozik, amit jellemzően a profán idővel állítanak szembe, az előbbit az ünnepek idejeként, az utóbbit pedig a szokásos, hétköznapi időtartamként konceptualizálva.¹⁶²⁶ A munka egyhangú idejétől az ünnepek idejét természetesen a nem hívő ember is megkülönbözteti a szórakozások és élvezetek révén,¹⁶²⁷ hiszen hittől és felekezettől függetlenül ünnepekkor az egyén másként viselkedik, mint a hétköznapiakon.¹⁶²⁸

A népszokáskutatásban ismert, alapvetően tematikus elrendezés alapján megkülönböztetjük a kalendáris, az ember életfordulóihoz kapcsolódó, a mezőgazdasági, az egyházi és a társadalmi ünnepeket.¹⁶²⁹ A protestáns egyházak körében az ünnepek száma az évszázadok során természetesen jelentősen csökkent.¹⁶³⁰ A református vallásgyakorlatban a három nagy, a karácsonyi, húsvéti és pünkösd-i időszak mellett templomos ünnepként tartják számon a reformáció emlékünnepeit, az újkenyér és az újbor ünnepeit, a halottak napját, a szilveszterestét és az újév első napját. A húsvéti ünnepkörön belül a reformátusok kiemelten tisztelik Jézus kereszthalálának emléknapiját, a nagypénteket, amely a református hívők életében mind a mai napig gyásznapiaként él, s ez természetesen determinálja magatartásukat. A nem hívők azonban az egyházi ünnepek vallási tartalmával nem azonosulnak, így számukra az ünnepek nem feltétlenül szakrális-, hanem szabadidőként funkcionálnak.

¹⁶²¹ KÁMÁN Erzsébet 2005: 109.

¹⁶²² LENGYEL Márton 2004: 24.

¹⁶²³ ELIADE, Mircea 1999: 61; BARTHA Elek 1992: 54.

¹⁶²⁴ A fejezet részleges közlését lásd: P. SZÁSZFALVI Márta 2021, 2019a, 2019b, 2017a, 2017b, 2013.

¹⁶²⁵ VEREBÉLYI Kincső 2004: 16.

¹⁶²⁶ ELIADE, Mircea 1999: 61.

¹⁶²⁷ Uő. 63.

¹⁶²⁸ BARNA Gábor 2004: 5.

¹⁶²⁹ VEREBÉLYI Kincső 2004: 18.

¹⁶³⁰ A protestáns ünnepek fejlődéstörténetéről lásd KÓSA László 1990: 469.

A turizmus fejlődéstörténetét, amint már fentebb említésre került, az ünnepek kezdetektől fogva meghatározták, s így gyakran szolgáltak összehasonlítási alapul. Mindkettőnél ugyanis olyan szent időszakról van szó, amikor lehetővé válik a hétköznapokból való kilépés,¹⁶³¹ amelyekre a profán tartalmak jellemzőek, a turizmus révén pedig az egyén a nem mindennapit, az egyedít élheti meg.¹⁶³² Az ünnepek működését mindig is jelentősen befolyásolta az aktuális politikai környezet. A rendszerváltás előtti évtizedekkel szemben mára a vallási ünnepek szerepe felértékelődött a turizmusban, az ünnepek „újraszakralizálódása” figyelhető meg, ami gyakran a turisták figyelmét is felkeltő turisztikai attrakciók kialakulását is eredményezi.¹⁶³³

Az ünnepek nemcsak keresleti, de kínálati tényezőként is értelmezhetőek, ráadásul régóta kiemelt turisztikai időszakként funkcionálnak, nemcsak a szolgáltatók működésében és árpolitikájában, de a hétköznapi ember életében is. A vallási ünnepekre szinte már nem is liturgikus töltetű szakrális eseményként, hanem egyre inkább munkaszüneti napként tekintenek, s a wellness-szolgáltatások árnyékában vallási tartalmuk gyakorlatilag homályba vész. Mivel azonban, hogy a kulturális események vonzerejét azok témája és hatása határozza meg, az ünnepek tematikus összetettsége igen nagy előnyt jelent a turisztikai hasznosítás szempontjából.¹⁶³⁴

5.1. A VALLÁSI ÜNNEPEK ÉS A TURIZMUS

5.1.1. *A karácsonyi szezon*

Mind turisztikai szempontból, mind pedig a mindennapi életben tapasztalható megjelenési formáit tekintve a karácsony rendkívül összetett eseménynek tekinthető, és kommercializált előkészületei miatt természetesen emelkedik ki az ünnepek sorából. Az ünnepek turisztikai hasznosíthatóságával is foglalkozó Rátz Tamara szerint annak ellenére, hogy a karácsonyi programok nem tartoznak szoros értelemben a vallási turizmus fogalmkörébe, vallási ünnep mivoltából eredően turisztikai hasznosítása tartalmaz vallási turisztikai jellemzőket is.¹⁶³⁵ Így a közismert szimbólumok, a betlehemek mellett a templomi koncerteket vagy a hagyományos éjféli misén való részvételt is e körbe

¹⁶³¹ ELIADE, Mircea 1999: 61; BARTHA Elek 1992; RÁTZ Tamara 2006c: 3; POZSONY Ferenc 1998: 126; VEREBÉLYI Kincső 2004: 16.

¹⁶³² JEDZINÁK Krisztina 2002: 72.

¹⁶³³ SÜLYÖK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga 2014: 16.

¹⁶³⁴ HUSZ Mária 2007: 125. Az MRE fentebb említett fejlesztési koncepciója szerint is a nagy tömegekre ható egyházi események fokozzák a település idegenforgalmát is, ezért törekedni kell a kiemelt örökségi vonzerőkhöz tartozó közterületek kialakításában való együttműködésre, hiszen megfelelő tartalommal töltenék meg azokat, például egy kórustalálkozó, gyülekezeti évforduló vagy az adott településhez kapcsolódó egyházi alkalom során. Lásd: DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán 2013: 119.

¹⁶³⁵ RÁTZ Tamara 2006c: 8.

sorolja a szerző, mivel az azokon való részvétel „értékközpontú, spirituális élményt jelent a résztvevők túlnyomó többsége számára”.¹⁶³⁶

A karácsonyi ünnepekör intervallumának fokozatos expanzióját egyértelműen a *kereskedelmi karácsonyi szezon* térhódítása indukálta. Annak ellenére ugyanis, hogy a húsvéti ünnepeket is megelőzi a negyvennapos böjt, az egyre intenzívebb kereskedelmi marketing a november-decemberi időszakot „egyetlen permanens ünneppé” olvasztotta össze,¹⁶³⁷ s a karácsonyi szezon jelentősen túllép az adventi ünnepváró négy hét intervallumán. Így szinte mindenszentek és halottak napját követően a világ „karácsonyi lázban ég”, megkezdődik a karácsonyi turizmus. Rátz Tamara szerint a karácsony lényege, más ünnepekhez hasonlóan nehezen értelmezhető, ezért mindenképpen szükség van megfogható és kifejező *szimbólumokra*. Ilyen a karácsonyfa, az adventi koszorú, a gyertyák, az ajándécsomagok, a Mikulás, a megelevenített és a statikus betlehemek, a Jézuska vagy az angyalok jelképe. Ezen szimbólumok elősegítik a karácsonyi hangulat megteremtését, emlékeztetnek az ünnep közeledtére, és lehetővé teszik annak turisztikai terméké alakítását.¹⁶³⁸

A *statikus betlehemek*, amelyeket jellemzően a karácsonyi vásárokon vagy a templomok kertjében állítanak fel, egyaránt tekinthetőek vallási eseménynek és kulturális színjátéknak is, mivel a karácsony vallási örökségének eredetére emlékeztetnek.¹⁶³⁹ Debrecenben a betlehem felállítása és a hozzá kapcsolódó dramatikus játékok – szemben más kisebb gyülekezetekkel – a református egyháztól teljes mértékben függetlenül működnek, azoknak szervezése egy önkormányzati rendezvényszervező cég illetékességébe tartozik. Fontos különbséget tenni a felállított, statikus betlehemek és a népi színjátszóként tevékenykedő betlehemesek között, mivel az utóbbi esetében napjainkra a hagyományőrzés célzata és a népi elemek sokkal hangsúlyosabbá váltak, mint a karácsonyi történet hiteles, bibliai alapokon történő bemutatása. Szemben a statikus betlehemekkel, melyeknek elsősorban a bibliai történet egy adott pillanatának ábrázolása a célja. Ez Debrecenben eleinte az Emlékkertben, közvetlenül a Nagytemplom mögött, később már a karácsonyi vásáron belül került felállításra. Így a szakrális és a profán tér találkozásánál a betlehem a karácsonyi vásár turisztikai melléktermékeként, valamint az elcsendesedésre is használt vallási tartalmú térelemként is funkcionál. A vásári térbe való áthelyezése óta a betlehem bár már kevésbé képes a spirituális elcsendesedés pontjaként szolgálni, centrális helyzetéből adódóan még szélesebb közeget képes megérinteni az ünnep eredeti üzenetével.

A szent és profán értékek keveredése más ünnepekhez hasonlóan a karácsonyra is jellemző,¹⁶⁴⁰ Debrecenben azonban a lassan hagyománnyá formálódó ún. *adventi menetek* a karácsonyi vásárok szakrális jellegét hivatottak erősíteni. A debreceni adventi menetet, a „jelképes betlehemi menetet”¹⁶⁴¹ a

¹⁶³⁶ RÁTZ Tamara 2006c: 8.

¹⁶³⁷ Uő. 2006c: 6.

¹⁶³⁸ Uő.

¹⁶³⁹ Uő. 2005: 21.

¹⁶⁴⁰ Uő. 2006c: 4.

¹⁶⁴¹ Forrás: <http://www.fonixinfo.hu/> Letöltés ideje: 2013.11.20.

szakrális eseményekhez, búcsúkhöz hasonlóan saját térstruktúrával működik,¹⁶⁴² a Városháza elől indul, s az adventi koszorú esedékes gyertyájának meggyújtásával zárul a Nagytemplom előtti főtéren. Az adventi menet révén a város főterének érintett területe gyakorlatilag szakrális térré változik, s az adott intervallumra az ünnep vallási tartalma is hangsúlyosabbá válik, miközben a háttérben a karácsonyi vásár forgataga révén, mint turisztikai attrakció működik tovább. Az adventi időszak szerves részét képezik a templomban szervezett *koncertek* is, melyekkel részletesen később kívánok foglalkozni.

80. kép. Közös adventi gyertyagyújtás a karácsonyi vásáron. Fotó: P. Szászfalvi Márta. Debrecen, 2014.

A téli szezon turisztikailag kiemelt eseménye a *szilveszter* és az *újév* első napja is. A vallási turizmust tekintve ilyenkor elsősorban az ünnepi istentiszteleteken való részvétel játszik szerepet. A turisztikai célú templomlátogatások száma a vizsgált kistélepedéseken a karácsonyi és a szilveszteri időszakban elenyésző, ugyanakkor nem példa nélküli.¹⁶⁴³ Az alacsony látogatói számot a fogadóközösség szerint a templomi fűtés hiánya is erősen befolyásolja. Ilyenkor elsősorban a wellnessező vagy VFR turisták látogatása jellemző, esetükben ez egyértelműen csak alternatív turizmusként funkcionál. A helyi vendégházak esetében meglátásom szerint a szilveszterező, a nagyobb hoteleket kerülő vagy az elvonulásturizmus iránt fogékony turisták számára egy erősebb, a téli Bereg hangulatára alapozó marketinggel vélelmezhetően még nagyobb forgalmat lehetne indukálni.

¹⁶⁴² BARTHA Elek 1992: 75; BARNA Gábor – PUSZTAI Bertalan 1999; LOVAS KISS Antal 2011: 69.

¹⁶⁴³ Tákoston 2017. december 29-én és december 30-án is találunk egy-egy látogatói bejegyzést a vendégeknyvben, Nyírbátorban 2014. december 30-án tekintette meg egy nyíregyházi pár a református templomot. Lásd: Tákosi Református Egyházközség Vendégeknyve. 2017. december 29; Nyírbátori Református Vendégeknyve. 2014. december 30.

5.1.2. *A húsvéti és a pünkösti hosszúbétvege, valamint az őszi szezon református ünnepei*

Rátz Tamara a húsvétot – a karácsonyhoz hasonlóan – kulturális szempontból rendkívül összetett eseményként írja le, amelyben egyaránt megjelennek a népi hagyományok, a keresztény vallási örökség és a modern fogyasztói kultúra.¹⁶⁴⁴ A húsvéti időszakban realizálódott utazásoknak csak egy része kapcsolódik magához az ünnephez, meghatározó része alapvetően a megnövekedett szabadidő által nyújtott lehetőségek kihasználásaként funkcionál, gondolva itt a hosszú hétvégére és a szokásosan ekkor kiadott iskolai szünetekre. Ezáltal a húsvét főleg az utazás előfeltételét és nem annak mozgatórugóját jelenti, nem meglepő, hogy az ilyenkor szokásos utazásokat a Rátz Tamara által végzett felmérés szerint (2006) legnagyobb arányban a pihenés (56%), illetve a rokon- és barátlátogatások (54,1%) motiválták.¹⁶⁴⁵ Érdeemes kiemelni, hogy az említett felmérés során a válaszadóknak még csak a 4,4%-a jelölte meg a wellness tényezőjét, mint a húsvéti utazás motivációját, és az 51,9%-a töltötte állandó lakóhelyén az ünnepeket, míg 41,4%-uk belföldre, 5,6%-uk külföldre utazott.¹⁶⁴⁶ Napjainkra azonban jelentősen megnőtt a húsvétot szállodában töltők aránya, oly mértékben, hogy a szolgáltató szektor már „*húsvéthatásnak*” nevezi az ünnep esedékessége által befolyásolt március és április havi statisztikák változását.

A tudatosan létrehozott, kifejezetten húsvéti attrakciók sorába a vallási rendezvények és hagyományőrző események tartoznak. Az előbbire Rátz Tamara, mint nagylétszámú turistát vonzó attrakcióra a vatikáni Urbi et Orbi pápai áldást, az utóbbira pedig a Hollókői Húsvéti Fesztivált hozza példaként. Debrecenben a vallási és néprajzi elemek keveredését a már több éve megszervezett ún. *virágvasárnapi keresztút* reprezentálja a legjobban, melynek célja a szervezők szándéka szerint, hogy „*az adventi sorozathoz hasonlóan a húsvéti ünnep hangulatát is megteremtse*”.¹⁶⁴⁷ A belvárosi menetet a korhű ruhákba öltözött fellépők mellett 2017-től kezdve a város összes keresztény történelmi egyházának képviselői vezeti, majd ez később kibővült a barkaszentelés szentelményével és népi táncgyűttesek fellépésével is. A menetet kézműves foglalkozások is kísérik. A debreceni nagypéntek jellegzetes eseménye az Emlékkertben előadott passiójáték, amelyet a Debreceni Helyőrségi Zenekar nagytemplomi koncertje követ. A húsvéti ünnepkört színesítik az időnként a Nagytemplomban már a '90-es években is megrendezett kiállítások is.¹⁶⁴⁸ A fent leírt, már szinte hagyománynak számító

¹⁶⁴⁴ Ezen dimenziók között Rátz szerint számos érintkezési pont van – példaként a piros tojást hozza fel a szerző, amelynél a piros szín a néprajztudomány szerint Jézus Krisztus kiontatott vérének jelképezi, maga a tojás pedig az élet és a termékenység ősi szimbóluma, valamint a feltámadás jelképe a kereszténységben. Lásd: RÁTZ Tamara 2006a: 31; Vö. TÁTRAI Zsuzsanna 1990: 162.

¹⁶⁴⁵ RÁTZ Tamara 2006a: 31.

¹⁶⁴⁶ Uő. 35.

¹⁶⁴⁷ Az attrakció ötletgazdája *Bódor Edit*, a Főnix Rendezvényszervező Kiemelkedően Közhasznú Nonprofit Kft. akkori vezérigazgatója volt. Forrás: <http://www.haon.hu/csaladi-programok-husvet-alkalmabol/1941328> Letöltés ideje: 2013.04.16.

¹⁶⁴⁸ A Debreceni Református Nagytemplom Toronytermében már 1995 nagypénteken kiállítás nyílt *Kósa Bálint* székely képzőművész fekete-fehér fametszeteiből, amelynek témája és stílusa a nagypénteki gyász és szomorúság hangulatát idézte a kiállítás megnyitót ismertető cikk szerzője szerint. Lásd: KOCSIS Elemér 1995: 15.

virágvasárnapi menet is egyértelműen az ünnepek vallási tartalmának térhódítására enged következtetni, s a szervezők szándéka mentén ezek a tartalmak a szabadtéri rendezvények révén, amelyek a beltéri eseményekhez képest köztudottan turisztikailag frekvenciátalibb,¹⁶⁴⁹ még szélesebb közeget képesek megérinteni, s bennük az ünnep vallási tartalmát és bibliai lényegét még inkább képesek tudatosítani.

Az egyes törvényeknek a nagypéntek munkaszüneti nappá történő nyilvánításával összefüggő módosításáról szóló 2017. évi XIII. törvény alapján adott évtől Magyarországon is munkaszüneti nap lett a nagypéntek, amelynek turizmusra gyakorolt hatását egyértelműen megtapasztalták a vizsgált helyszíneken is, ugyanis nemcsak az ünnepi, szabadidő eltöltésére szánt időkeret is megnőtt, hiszen már nagycsütörtökön megérkeztek a vendégek a desztináció szállásaira, de ezzel összefüggésben a látogatóforgalom is még intenzívebb lett ebben az időszakban.¹⁶⁵⁰

A *pünkösdi* ünnepekkel összefüggésben, mint református vallásturisztikai attrakciót szinte kizárólag a vallási rendezvényeken való részvételt említhetjük meg. A pünkösdi alacsony ünnepélyességi fokát egyfelől a populáris szimbólumok, mint vallási asszociációk hiányával, másfelől az ünnep kevésbé ismert bibliai tartalmával magyarázhatjuk. Így míg a karácsony és a húsvét ünnepéhez számos vallási szimbólum kapcsolódik, addig a pünkösdi kapcsán legfeljebb a galamb jelképe tarthat érdeklődésre számot. Ez a nem vallásos turista számára azonban kevésbé értelmezhető, és a turisztikai szolgáltatók szimbólumrendszerében is inkább a májusfa jelenik meg az ünnep promotálásakor. Ezt erősíti, hogy ez az időszak régóta a vásárok és majálisok időszaka volt, ami könnyen elvonta a figyelmet az ünnep vallási jellegéről. Debrecenben is már a 19. század első felében ún. kálvinista búcsút, lakomával egybekötött népünnepélyt tartottak a Nagyerdőn pünkösdi másodnapján az ünnep vallási jelentésétől teljesen távol álló tartalommal.¹⁶⁵¹ A fentebb leírt adventi és virágvasárnapi menetek, dramatikus játékok eseményével összevetve pünkösdi alkalmával, tekintve az ünnep bibliai és egyháztörténeti tartalmát, vagyis mint a Szent Lélek kitöltetésének és a keresztyén egyház születésének napját nehezebb lenne hasonló vallási tartalmú turisztikai attrakciót szervezni.

Mint kompetitív piaci pozíciót produkáló vallásturisztikai desztináció természetesen a csíksomlyói búcsú tekinthető igazán relevánsnak, amely mára vallásból nemzeti ünneppé alakult át, hiszen azon nem csak katolikus, hanem protestáns hívők is egyre nagyobb számban vesznek részt,¹⁶⁵²

¹⁶⁴⁹ RÁTZ Tamara – PATTERMAN Lilla 2004: 19.

¹⁶⁵⁰ P.M.Gy. közlése. Nyírbátor, 2017.04.25.

¹⁶⁵¹ A „búcsút” annak emlékére tartották meg, hogy a néphit szerint az elrabolt debreceni lányokat ekkor mentették meg a váradi basa janicsárjaitól. Lásd: SZENDREY Ákos 1940: 87; SZENDREY Ákos – SZENDREY István 1943: 285. BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula 1980: 102. Ivanovics András 1837-es feljegyzésében így írja le az eseményt. „Bájoló ezen kies tájék Pünköszt’ másod napján, mellyen a polgárság minden évben, úgy szólván nép-ünnepet tart. Ekkor boldog és boldogtalan kijelöl törekszik, ellátva válogatottabb étkekkel ’s italokkal, ’s a ’t., ’szőlőfák’ hűs árnyékában gyöpre telepedve vendégeskedik; az előbbkelők is ekkor kikocsiznak a’ tájékra, ’s nyugalom közt foly-le a’ vallásos, népszerű ünnep, s’ örömtelvé, sőt mondatom jól is lakva, tér-vissza mindenki hajlékába”. Lásd: IVANOVICS András 1837: 113. Ezúton is köszönöm Dr. Lakner Lajos szíves közlését. Debrecen, 2019.

¹⁶⁵² BARNA Gábor 2008: 115.

s ezáltal a nemzeti összetartozás fontos mozzanata is lett e vallásturisztikai termék.¹⁶⁵³ Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a turisztikai tényezőt sem, hogy a pünkösd egyre inkább a turisztikai főszezon előtti utolsó „hosszú hétvégezés” lehetőségeként kínálkozik a fogyasztói társadalom számára, s így a húsvéti és karácsonyi ünnepekhez kapcsolódó utazásokhoz hasonlóan a pünkösd kirándulások is egyre inkább a szabadidős és a VFR turizmus kategóriájába sorolhatóak.

Az őszi évszak református egyházi ünnepeit a legkevésbé releváns események között tarthatjuk számon, hiszen a *balottak napja*, a mindenszentekhez hasonlóan elsősorban a VFR turizmus élénkítéséhez járul hozzá,¹⁶⁵⁴ a *reformáció emlékünnepe* pedig alapvetően gyülekezeti ünnepként funkcionál. Így az ünnep kapcsán, mint vallásturisztikai attrakciók jelenleg leginkább csak a templomi kiállítások merülnek fel. Ezek témájukban nem minden esetben kapcsolódnak szorosan az ünnep tartalmához, de természetesen alapkoncepciójuk minden esetben a református egyház életéhez, történetéhez kötődik. Ugyanakkor egy kreatív attrakciófejlesztés, időszakos programok indításával a szezonális csökkentésének és egy marketingkampány indításának eszköze lehet az októberi hónap,¹⁶⁵⁵ főleg az egyházi iskolás vagy gyülekezeti kiránduló csoportok számára.

Az ünnepek turisztikai intervallumának növekedésével és valódi tartalmuk tudatosodásával összefüggésben a vallási ünnepek és a *külföldi munkavállalók munkaszüneti napja* közötti kapcsolatot is érdemes vizsgálat alá venni. A folyamatosan növekvő számú külföldön dolgozó magyar munkavállalók révén azok Magyarországon élő közvetlen családi, baráti környezetében fokozatosan megváltozik egy-egy ünnep ünnepélyességi foka. Hiszen azáltal, hogy egyes országokban több, Magyarországon csak egyházi körben megtartott vallási ünnep munkaszüneti napként funkcionál, a külföldön dolgozó magyar rokon szabadsága révén közvetlenül a magyar munkavállalókat, család- és rokonlátogatásuk során közvetetten pedig környezetüket is befolyásolja. Egyfelől tehát az adott ünnepre esetleg Magyarországon nem, de külföldön annál inkább jellemző turisztikai imázs- és termékelemek (például a kereszt szimbólumának használata nagypénteken), másfelől pedig az „itthoniak” viszontlátásának öröme is tudatosítja az ünnepet a munkavállalókban, ez utóbbi pedig családjukban is.

Így például a Németországban dolgozó magyar munkavállalók, annak hazai munkaszüneti nappá történő nyilvánítása előtt a korábban csak „húsvéti hosszú hétvége” előtti munkanapként funkcionáló pénteket egyre inkább ünnepként, „Karfreitagként” élték meg, családjukban pedig azáltal, hogy a szabadság révén a külföldön dolgozó rokonnal hamarabb találkozhattak, egyre inkább tudatosodott, hogy a nagypéntek a húsvéti ünnepkör része, hiszen így az a családi ünnep intervallumát bővítheti. A külföldi munkavállalók új ünnepei, ünnepi szokásainak változása természetesen csak abban az esetben képesek a Magyarországon élő rokonok adott ünnepel kapcsolatos attitűdjét befolyásolni, ha ahhoz család- és rokonlátogatás is társul, s ha az adott ünnepnap vallási tartalma az

¹⁶⁵³ REMENYIK Bulcsú – VETRÓ Richárd – BALOGH Andrej 2022: 138.

¹⁶⁵⁴ RÁTZ Tamara 2006b: 27.

¹⁶⁵⁵ BALOGH András – DEÁK Attila 2014: 9.

érintett család számára addig teljesen ismeretlen volt. Nem beszélve az ünnep pozitív turisztikai hasznosíthatóságáról, hiszen a hosszabb ünnep intenzívebb fogyasztást indukál, amit a hazai szolgáltatók 2017 óta is egyértelműen megtapasztalhattak.

5.2. ÁLLAMI ÜNNEPEK ÉS ÜNNEPSÉGEK VALLÁSTURISZTIKAI VONATKOZÁSAI

Az egyházi építmények közismerten kezdetektől fogva helyet adnak állami ünnepek rendezvényeinek is, melyre építészetileg is különösen alkalmasak, ahogy azt a debreceni Nagytemplom kapcsán az akkori főlelképásztor, Könyves Tóth Mihály is megjegyezte: „... *parádéra alkalmas volta pedig célszerű és szükséges is némely polgárzati s egyházi ünnepélyes szertartások telepítésekor, minő például a prédikátor felszentelése, s a városi tisztújításkori vallásos ünnepély.*”¹⁶⁵⁶ Így természetesnek tekinthetjük, hogy már kezdetektől fogva rendszeresen tartottak állami rendezvényeket a Nagytemplomban, ahova a hivatalos protokoll részeként a Szent Anna-templomban tartott mise után a város vezetése testületileg vonult át a református istentiszteletre.¹⁶⁵⁷

81–82. kép. Az 1991-es debreceni pápalátogatás¹⁶⁵⁸

Itt kell megemlítenünk Szent II. János Pál pápa emlékezetes, 1991-es debreceni látogatását, amely átmenetet képez az egyházi és az állami ünnepek között, tekintettel egyrészt a pápai méltóság egyház- és államfői címet magában foglaló jellegére, másrészt a látogatás magyar egyház- és köztörténetben játszott fajsúlyos szerepére, harmadrészt ebből fakadóan a szervezők és a résztvevők

¹⁶⁵⁶ SZABADI István é.n: 72.

¹⁶⁵⁷ 1851-ben például Ferenc József születésnapját ünnepelték a Nagytemplomban. 1918-ban a klinikai főépület avatására érkező királyi párt, IV. Károly királyt és feleségét Baltazár Dezső meg is áldotta a Nagytemplomban. Lásd: SZABADI István é.n: 92. 1954. december 21-én tartott ünnepi ülés folyt le az ideiglenes országgyűlés megalakulásának 10 éves évfordulójának megünneplésére. Lásd: BALOGH István 1962: 31.

¹⁶⁵⁸ Forrás: <https://www.magyarKurir.hu/nezopont/roma-puspoke-kalvinista-romaban-ii-janos-pal-papa-beszede-debrecenben> Letöltés ideje: 2022.03.01.

körére.¹⁶⁵⁹ Itt érdemes szólni a *március 15-i* és *október 23-ai* megemlékező alkalmakról, amelyek napjainkban jellemzően a lokális politikai viszonyok mentén alakulnak, vagyis ennek függvénye, hogy mennyire kötődnek a helyi megemlékezések az egyházi térelemekhez is. Célközönségük elsősorban a helyi lakosság, a turizmus erősödésével pedig egyre inkább hosszú hétvége jellegük dominál, ünnepi tartalmuk jelentősen háttérbe szorult.

Az ünnepeket befolyásoló politikai környezet hatásai az évszázadok során az ünnep tartalmának megváltoztatásában, befolyásolásában is fontos szerepet játszottak, ami *augusztus 20.* kapcsán is élesen kirajzolódik. Az ünnepnapot 1771-ben II. József nyilvánította I. Szent István király ünnepévé,¹⁶⁶⁰ amelynek vallási tartalmát 1949 után teljesen háttérbe szorította, azt az új kenyér és az alkotmány ünnepévé „domesztikálta” a hatalom.¹⁶⁶¹ Ezt Debrecenben az először 1966-ban megrendezett Virágkarnevállal is igyekeztek erősíteni, ami azóta azonban a város legfontosabb turisztikai desztinációjává nőtte ki magát.

Egy 2008-ban végzett felmérés során tizenkét nagyváros, többek között Debrecen észlelt kulturális-turisztikai imázsát elemezték. Az akkori vizsgálat szerint Debrecen történelmi-kulturális öröksége kevésbé volt hangsúlyos, és a megkérdezetteknek csak az 54,9%-a kapcsolta össze a várost és a közismert „*kálvinista Róma*” elnevezést. Ezzel szemben kifejezetten erőteljes a város hangulatának megjelenése, így az „*élettel teli egyetemi város*” és a „*virágos város*” címszavak tűntek föl a válaszadóknál.¹⁶⁶² Érdeemes megjegyezni, hogy a város történetében nem újkeletű ez az imázsselem, hiszen már a Jótékony Nőegylet által 1901-ben rendezett ún. cseresznyeünnepet is a virágkarnevál elődjeként szokás említeni.¹⁶⁶³ 1905-ben 23 kocsis fölvonulásával rendezték meg az első virág kocsikorzót, amit a debreceni Mentőszolgálat javára rendeztek,¹⁶⁶⁴ s egy korabeli leírás szerint már 1927-ben a „*virágok városaként*” nevezték el az akkori Nyári Egyetem olasz hallgatói Debrecent.¹⁶⁶⁵ Bár az eltelt évek során a város számos népszerű fesztivállal színesítette imázsát, tény, hogy Debrecen legkiemelkedőbb turisztikai attrakciója ma is a Virágkarnevál, amelynek közönsége ilyenkor jellemzően a város második turisztikai desztinációját, a Nagytemplomot is felkeresi, mintegy alternatív turizmusként.

A Virágkarnevál esetében egy már kiforrott idő- és térstruktúrával találkozunk. Az ún. virágkocsik és a fellépők a reggeli órákban a Nagyállomástól indulnak, majd a belvároson keresztül érnek ki délelőtt, illetve a déli órák során a nagyerdei Stadionba, ahol a délutáni órákban a különböző

¹⁶⁵⁹ Lévén egy kiemelkedő egyházi momentum, a Gályarabok emlékoszlopának megkoszorúzása révén vált emlékezetessé, ugyanakkor túllépve a református egyház ünnepi keretén, a Magyar Köztársaság történetében is fontos alkalomnak számít.

¹⁶⁶⁰ Ugyanebben az évben szállították haza Dalmáciából a Szent Jobbot is. Lásd: IFJ. BARTA János 2012: 46.

¹⁶⁶¹ SZIRMAI Éva 2011: 137.

¹⁶⁶² RÁTZ Tamara 2008: 41–51.

¹⁶⁶³ PAPP József 2001: 195.

¹⁶⁶⁴ SZÜCS Ernő 1987: 99; PAPP József 2001: 195; MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON I–XV. 1993–2010: „*Debrecen*” szócikke

¹⁶⁶⁵ Csobán Endre szerint akkor még csak a folyamatos kertrendezési és parkosítási intézkedések pozitív vonzataként megszépült városkép miatt. Lásd: CSOBÁN Endre 1940: 35.

fellépőket és magukat a virágkocsikat tekinthetik meg a fesztivál résztvevői. Az augusztus 20-i rendezvényeket – az ország más településeihez hasonlóan – Debrecenben is a tűzijáték zárja, amelynek térhasználata jellemzően a Nagytemplom köré szerveződik, hiszen azt már az 1980-as évektől kezdve¹⁶⁶⁶ – egészen az elmúlt évekig – a Nagytemplom mögötti térről bonyolították le. A legújabb karneváli attrakció az *épületvetítés*, amikor látványos attrakció során modern technikával a Nagytemplomra vetített fényfestést csodálhatnak meg a karneváli hét egyik napján a turisták. A szervezését tekintve a Nagytemplomtól független kültéri vetítés időpontja azonban változó, hosszútávon nem feltétlenül kötődik az ünnepi héthez, és érdemben nem befolyásolja a templomturizmust sem, tekintettel annak esti órákban való időzítésére.¹⁶⁶⁷

A fesztiválok látogatása jellemzően társas tevékenység, így azokat elsősorban családok, baráti társaságok keresik fel,¹⁶⁶⁸ akik fokozottabban igénylik a folyamatos programok meglétét. Ezért a – főként a karneváli menetet a belvárosban szemlélő – turisták a felvonulás után az esti tűzijátékig rendelkezésre álló időt alternatív programokkal töltik ki, ami a Stadionban szervezett programok mellett jellemzően a Déri Múzeum és a Nagytemplom megtekintését jelenti. Ez az utóbbi esetében a felvonulás alatt nem is lenne lehetséges, mivel a templom előtti tér hagyományosan a karneváli útvonal egyik kiemelt pontja, ezért az itt előadott műsorszámok végeztével és a virágkocsik elvonulása után nyitják csak ki a templom kapuit, biztosítva a karnevál jelen szakaszon való zavartalan lebonyolítását.

Debrecenben tehát a karneváli menet útvonalának és a település szerkezetének is köszönhetően a templomturizmus rendkívül jól tud integrálódni a fesztiválturizmusba, vagyis a vallási objektum releváns másodlagos turisztikai attrakcióként képes funkcionálni. Bár elsősorban a római és görögkatolikus egyházhoz kötődő események kerültek megrendezésre, az ünnep vallásturisztikai vizsgálatával összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy 2013-ban a programsorozat részeként a város több pontján szerveztek kifejezetten vallási témájú rendezvényt, aminek köszönhetően az ünnep vallási tartalma is fokozottan tudatosodhatott a résztvevőkben. Az elmúlt években az önkormányzat tudatos városfejlesztéssel a települést sokáig jellemző belvárosi koncentrációjú turisztikai és rekreációs övezetet kiszélesítette, többpólusúvá téve újabb turisztikai dinamikus zónákat is kialakított.¹⁶⁶⁹ Ennek köszönhetően a karneváli hét számos programja már nem csak a belvárosban, hanem a Nagyerdőn is zajlik. Ez pedig hosszú távon a település belvárosban található kulturális és egyházi attrakcióinak látogatottságára is hatással lesz.

¹⁶⁶⁶ Lásd: A Nagytemplom elkérése a Virágkarneválra. 1982. augusztus 6. TtREL I.1.bb.180. 517.

¹⁶⁶⁷ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁶⁶⁸ ERDŐS Anikó 2004: 37.

¹⁶⁶⁹ AUBERT Antal – JÓNÁS-BERKI Mónika – PIRISI Gábor – TRÓCSÁNYI András 2010: 332.

5.3. AZ EGYHÁZI ÉVFORDULÓK VALLÁSTURISZTIKAI SZEREPE A REFORMÁCIÓ SZÁZADOS EMLÉKÉVFORDULÓINAK TÜKRÉBEN (ESETTANULMÁNY)

A különböző egyházak ünnepi évfordulói napjaink turizmusának rendszerében alapvetően sajátos helyet foglalnak el, s az örökség-, a városi-, a hivatás- és a vallási turizmus fogalmi expanziója révén ma már átmeneti turisztikai formaként, attrakcióként is értelmezhetjük őket, emellett egyre intenzívebb integráció figyelhető meg napjaink divatos egészség- és aktív turizmusával is. A reformáció évfordulójához kapcsolódó megemlékezések, mint örökségturisztikai attrakciók az érintett örökséghelyszínekre és -eseményekre irányítják a figyelmet a sikeres látogatómenedzsment révén. A továbbiakban a korábbi százados évfordulókat mutatom be, s hogy a jelenlegi egyházi évfordulók programjai, mint vallás- és örökségturisztikai attrakciók miként integrálódnak a turizmus legkülönbözőbb ágazataiba.

A harmincéves háború hajnalán megtartott *százéves emlékünnepek* alakulását természetesen az aktuális politikai hatalmi harcok és a protestáns felekezetek közötti erőteljes megosztottság befolyásolta. A százéves évforduló idején köztudottan két német választófejedelem vetekedett egymással a Német Birodalomban, a Protestáns Uniót vezető, református vallású, pfalzi *V. Frigyes*, aki igényt tartott a német protestánsok vezetőjének rangjára.¹⁶⁷⁰ Vele szemben pedig az evangélikus *I. János György* szász választófejedelem állt, aki politikailag a Habsburgokat támogatta. A két fejedelem vetélkedése, kifejezetten jót tett a jubileumnak, hiszen számos ünnepséget szerveztek pozíciójuk erősítése céljából.

Az emlékünnap válságkezelési eszközül is szolgált a választófejedelmek kezében. A krízis oka egyrészt a szászországi protestáns tábor erős megosztottsága volt,¹⁶⁷¹ és a német területeket ért járványok és termés kiesés okozta problémák is indokolták a „*békés hangulatteremtést*”, mivel félt, hogy azokat a lutheránusok okozta válsághelyzetként értelmezi a társadalom. Ebben a helyzetben I. János György számára a reformáció évfordulója lehetőséget kínált az integratív uralkodói hatalom erősítésére, hiszen a jubileum szervezésével a birodalmi rendek előtt vallási identitását demonstrálhatta. Így mint a lutheranizmus védőszentje is felléphetett, amivel természetesen birodalmi szinten is erősítette politikai befolyását.¹⁶⁷² Ez különösen fontos volt pfalzi Frigyes szemben, aki már a Protestáns Unió 1617 eleji, Heilbronnban tartott közgyűlésén hálaadó ünnepség megtartását

¹⁶⁷⁰ Esetében problémát jelentett, hogy alkotmányosan a Birodalomban nem ismerték el bevett felekezetnek a református vallást. Lásd: SZABÓ András 2018: 67.

¹⁶⁷¹ Bár a tartomány az evangélikusok erős bástyája maradt, politikai érdekei mentén szolidaritással fordult a katolikus Habsburg-ház felé. Emiatt elveszítette vezető pozícióját a protestáns táborban, mivel a lutheránus birodalmi rendek gyanakvással figyelték ezt a viselkedést és a pfalzi választófejedelem befolyása is megerősödött az Unión belül. Lásd: FLÜGEL, Wolfgang 2011: 30.

¹⁶⁷² Uo.

kezdeményezte.¹⁶⁷³ Pfalzi Frigyes számára az ünnep megtartása az Unió egységének megerősítése mellett a reformátusok Birodalmon belüli teljes jogú elismerése miatt is fontos volt.¹⁶⁷⁴

Az első százados ünnepségek megtartását I. János György 1617. augusztus 12-én Drezdában kelt levelében rendelte el, melyben felhívást és utasítást (Instruction und Ordnung) küldött szét „*az evangéliumi jubileumi ünnepség megtartására*”, és hogy nevében a külföldi egyházakat is hasonló eljárásra szólítsák fel.¹⁶⁷⁵ A fejedelem 1617-ben három napot tűzött ki az ünneplésre: október 31, november 1, november 2,¹⁶⁷⁶ mindegyik napra két prédikációt rendelt, és pontosan előírta a textusokat is.¹⁶⁷⁷ Ez egyébként a későbbi jubileumokra vonatkozó rendeletekben is megjelenik. A liturgia részeként rendeli a fejedelem a figurális zenét és a művészi karéneket is.¹⁶⁷⁸

A reformáció első és második évszázados magyarországi megünneplését csak kivételes, sporadikus jelenséggént értelmezték az 1917-es megemlékezők. Szembeállítva a német fejedelemségekkel,¹⁶⁷⁹ ahol az ünnepségeken elhangzott prédikációkat, beszédeket,¹⁶⁸⁰ teológiai műveket, centenáriumi disputációkat is megjelentettek,¹⁶⁸¹ illetve emlékérmeket bocsátottak ki mindkét évforduló alkalmával.¹⁶⁸² Kiemelik azonban *Szenci Molnár Albert*et, aki akkor fordította le a zoltárokat, illetve *Abraham Scultetus* heidelbergi lelkész-professzor jubiláris prédikációját, melyben fel vannak sorolva a magyar reformációra vonatkozó adatok, terjesztők, pártfogók nevei.¹⁶⁸³

Az 1617-es hazai egységes ünnepség elmaradását az 1917-es visszaemlékezők a korabeli politikatörténeti eseményekkel indokolták. A százéves jubileum kapcsán, amelyet „*házánk akkori vigasztalan napjaiban nem lehetett megtartani*”,¹⁶⁸⁴ az ellenreformáció miatti nehéz ünneplés képe jelenik meg. Ilyen nehézséggént említik például, hogy az első százados évfordulókor „*nagy gyászban állottak őseink, mivel 1616 végén meghalt Thurzó György nádor*”, s hogy bár az 1618-as országgyűlés kimondta a vallás szabad gyakorlatát, az a templomok szabad használatával nem jár együtt.¹⁶⁸⁵

A kutatás jelenlegi szakaszában egyet érthetünk *Révész Kálmán* egyháztörténésszel, aki szerint „*az ünnepély lefolyásáról, a melyet az egész országban bizonyára a legtöbb gyülekezet és iskola és pedig nemcsak az*

¹⁶⁷³ Ez volt az az uniós ülés egyébként, amikor V. Frigyes ismertette *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem levelét, aki az „*igaz hit*” melletti elkötelezettségéről biztosította az Unió tagjait, s így az erdélyi fejedelem és a németországi fejedelmek szövetsége formálódni kezdett. Lásd: P. VÁSÁRHELYI Judit 2018: 15-16.

¹⁶⁷⁴ FLÜGEL, Wolfgang 2011: 30.

¹⁶⁷⁵ Instruction und Ordnung nach welcher ... das instehende evang. Jubelfest solle gehalten werden. Freyberg, 1617. Sopr. Lyc. Könyvtár. Lc. 251. Idézi PAYR Sándor 1911: 490.

¹⁶⁷⁶ Payr – feltételezhetően a rendelet alapján – kiemeli, hogy ez utóbbi a szentháromság ünnepe utáni 20-ik vasárnapra esett. PAYR Sándor 1911: 491.

¹⁶⁷⁷ Uo.

¹⁶⁷⁸ A rendeletben külön kiemelték, hogy a gyülekezet által énekelt korálok között az Erős vár a mi Istenünk, „*Luther Erős vára*” és „*Mária magyar királyné éneke: Bár bitemért szenvednem kell*” is szerepeljen. Lásd: Uo.

¹⁶⁷⁹ Uő. 495. Vö. RÉVÉSZ Kálmán 1917: 67.

¹⁶⁸⁰ MILLISITS Máté 2014.

¹⁶⁸¹ Lásd: ALTING, Heinrich 1652: 448; IMRE Mihály 2012: 209.

¹⁶⁸² Forrás: <http://www.luthersepenningen.nl/> Letöltés ideje: 2016.05.05.

¹⁶⁸³ PATAY Károly 1917: 5–6.

¹⁶⁸⁴ Uo.

¹⁶⁸⁵ TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény

evangélikus, hanem a református is megünnepelt, csak két helyre vonatkozólag van megbízható tudósításunk”,¹⁶⁸⁶ Lőcséről és Biccseről. Lőcsén művészi zenével és énekléssel ünnepélyes istentiszteleteket és úrvacsorát tartottak, melyet követően *Thurzó Szaniszló* gróf, későbbi nádor fényes ebédet tartott az egész tanács tiszteletére.¹⁶⁸⁷ A *Thurzó Imre* által Biccscsén rendezett ünnepek előkészületéről *Lányi Illés* püspök *Dávid János* trencsényi alispánhoz intézett, 1617. október 6-án kelt hivatalos levele tájékoztat. Az ünnepség november 10–12. között zajlott, szintén fényes ének- és zenei előadásokkal. A feltüntetett nevek alapján *Payr Sándor* egyháztörténész azt feltételezi, hogy a helyi református főurak is részt vettek az ünnepélyen, amit *Szabó András* irodalomtörténész elképzelhetetlennek tart, mivel meglátása szerint a harmincéves háború előestéjén a magyarországi evangélikusok és reformátusok közötti kapcsolat még annyira feszült volt, hogy a közös ünneplés lehetetlen lett volna.¹⁶⁸⁸ *Payr* ezt azzal magyarázza, hogy „a protestáns főurak politikai tanácskozássra, egyházi érdekeik megbeszélésére is felhasználták ezt az alkalmat”. Érti ezalatt többek között a következő uralkodó személye körüli közös ellenérdek kifejtését, lévén a protestánsok nem támogatták a katolikusok által „kiszemelt” *Ferdinánd főherceget*, a későbbi *II. Ferdinándot*.¹⁶⁸⁹

A Lőcsével legszorosabb viszonyban álló Kassán tartandó ünnepség elmaradását a visszaemlékezők azzal indokolták, hogy akkor már a városban működött *Forgách Zsigmond* főkapitány, aki „mint a római egyháznak *Pázmány* által áttértett túlbuzgó híve bizonyára inzulturnak vette volna, ha Kassa város az évszázados jubileumot valami feltűnő módon ünnepli meg.”¹⁶⁹⁰ Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes (Prešov, SK) és Kiszzeben (Sabinov, SK) alkotta confessio pentapolitana szuperintendense, *Zabler Péter* zsinattal kívánta megünnepelni a jubileumot. Révész Kálmán egyháztörténész Kassa város jegyzőkönyve alapján leírja, hogy bár Lőcséről érkezett egy levél a szuperintendenstől, aki „synódust akart hirdettetni” a jubileum emlékére, de hogy a város „mégse adjon az ellenkező feleknek valami háborúságra okot”, Kassán az ünneplés csupán szándék maradt.¹⁶⁹¹ *Lányi Illés* fent említett körlevelében november 11–12-én tartandó kettős ünnepséget rendelt el, amivel egyfelől a reformátusok ünnepsége a római katolikusok előtt „nem lesz feltűnő”, lévén november 11., Szent Márton napja számukra is ünnep. Másfelől pedig a német és magyar területeken használt különböző naptárak okozta tíz napos eltérés ellenére ünneplésük egy időre esik.¹⁶⁹²

Payr Sándor *Jacob Glatz* evangélikus lelkész munkájára hivatkozva Debrecen is pozitív példaként említi, ahol „megülték a reformáció első százados jubileumát”.¹⁶⁹³ *Glatz* állítását, aki ezt pontos

¹⁶⁸⁶ RÉVÉSZ Kálmán 1917: 67.

¹⁶⁸⁷ PAYR Sándor 1911: 492–493.

¹⁶⁸⁸ SZABÓ András 2018: 64.

¹⁶⁸⁹ PAYR Sándor 1911: 493.

¹⁶⁹⁰ RÉVÉSZ Kálmán 1917: 67.

¹⁶⁹¹ PAYR Sándor 1911: 495.

¹⁶⁹² Ekkor ugyanis a németek még a régi Julianus-, a magyar protestánsok már az új Gergely-naptárt használták. Lásd: PAYR Sándor 1911: 491–492.

¹⁶⁹³ Uő. 494.

forrás megjelölése nélkül írja le,¹⁶⁹⁴ a jelenleg rendelkezésre álló primer iratok nem igazolják, ugyanis az 1617-ben tartott áprilisi és az augusztusi közgyűlésben sem említik a novemberi emlékünnepek tervét Debrecenben. Az országos ünnepek hiányát, a német fejedelemségekkel összevetve esetenkénti megtartását a nyugati országrészben a Habsburgok közelsége valóban eredményezhette, a keleti országrész esetében pedig a fennálló gazdasági nehézségekkel (Bocskai felkelés, török hódoltság) is magyarázhatjuk a fényes százéves emlékünnepek elmaradását a korabeli jegyzőkönyvvezetési szokások mellett.

A 200. évforduló ünneplésének akadályoztatásakor a Rákóczi-szabadságharc leverését és az „állandóvá lett elnyomatásokat, jogfosztásokat” említik az 1917-es ünneplő reformátusok, amikor „megünnepelni annyival kevésbé lehetett, mert még gyűléseket sem volt szabad eleinknek e vihar utáni síri csendes időben tartaniuk.”¹⁶⁹⁵ Külön kiemelik a visszaemlékezők, hogy 1717-ben „140 protestáns templomot vett vissza a hatalom”.¹⁶⁹⁶ A rendelkezésre álló szekunder adatok leginkább ünnepi emlékbeszédekről tanúskodnak, így Trencsénben (Trencín, SK) *Blázy János* (Ján Blasius), Pozsonyban (Bratislava, SK) *Bél Máttyás*, Győrött pedig *Torkos András* tartott hálaimát a jubileumi ünnepeken.¹⁶⁹⁷

Miava akkori evangélikus püspöke, *Daniel Krman* 1717. október 7-én kelt levelében felhívta lelkészei figyelmét, hogy a 200. évfordulót „kellő fényvel és igaz áhítattal üljek meg”, mégpedig Márton napjától, november 11-től kezdődő három egymás utáni napon.¹⁶⁹⁸ *Besztercebányán* (Banská Bystrica, SK), *Körmöcbányán* (Kremnica, SK), *Selmecbányán* (Banská Štiavnica, SK), Lőcsén, Késmárkon és Eperjesen is megtartották az 1717-es évfordulót, de tekintettel a korszak nehézségeire, itt csak „csendes fohászkodás és sóhajtozások közepette ünnepeltek”.¹⁶⁹⁹ A reformátusok részéről közvetett forrásunk a kutatás jelenlegi állása szerint csak Sárospatakról áll rendelkezésre, ahol *Csécsei János* kollégiumi tanár, költő mondott emlékbeszédet október 31-én.¹⁷⁰⁰ Az 1717-es emlékvéforduló háttérbe szorulását, esetleges

¹⁶⁹⁴ GLATZ, Jacob 1817: 245.

¹⁶⁹⁵ PATAY Károly 1917: 6.

¹⁶⁹⁶ TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény. Vö.: Őrdarma (Ungi Egyházmegye) presbiteri jegyzőkönyvében olvasható, hogy „Kötemploma és jól dotált plébániája volt, de a katolikusok 1717-ben elvették... Elfoglaltatván tőle a templom s a parochia, hol egy, hol más helyen adott szállást prédikátorának, s magányos házakban gyűlt össze az Isteniszületre 1734 esztendeig.” Lásd: KÜLLŐS Imre – P. SZALAY Emőke (szerk.) 2001: 252.

¹⁶⁹⁷ FABINYI Tibor 1965: 31–32.

¹⁶⁹⁸ Uő. 30.

¹⁶⁹⁹ Uő.

¹⁷⁰⁰ PAYR Sándor 1911: 501.

elmaradását az ellenreformáció tagadhatatlan nehézségei mellett¹⁷⁰¹ a tatárdúlás¹⁷⁰² és a pestisjárvány¹⁷⁰³ is befolyásolta. A „*csendes fobászkodások*” ellenére Spanger András jezsuita pater krónikájába a vizsgált évhez a következőket jegyezte fel: „*Anno 1717. Megint a kálvinisták Magyarországon a lutheránusokkal együtt vigadtak Luther Márton vallásának kétszáz esztendőke folyása után szerencsés állandóságán.*”¹⁷⁰⁴

Debrecenre vonatkozóan sem a városi, sem az egyházi jegyzőkönyvekben nem találunk az első két jubileumi ünnepségre vonatkozó feljegyzést.¹⁷⁰⁵ A kutatás jelenlegi állása szerint, áttekintve a Tiszántúli Református Kollégium Levéltárában található valamennyi korabeli jegyzőkönyvet, valószínűsíthetjük, hogy nem az ünnepség, csupán annak jegyzőkönyvi feljegyzése maradt el, hiszen az egyházi jegyzőkönyvekbe más ünnepről sem találunk semmilyen utalást, kizárólag egyházszervezeti, iskolai és vegyes házasságokra vonatkozó feljegyzéseket 1617-re és 1717-re vonatkozóan.¹⁷⁰⁶

A 300. évfordulóra vonatkozóan, melynek kapcsán, mint az ünneplést beárnyékoló tényezőt a peregrináció korlátozását emelték ki az 1917-es visszaemlékezők,¹⁷⁰⁷ már kézzel fogható források igazolják az egységesen és hivatalosan megtartott emlékévfordulót. Az 1817. szeptember 4-én Bécsben kiadott központi rendelet a korábbiakhoz hasonlóan is pontosan rögzíti a liturgiát, sőt még az imádságokat is. Mivel október 31. abban az évben munkanapra (Arbeitstag) esett, így a rá következő vasárnapon, november 2-án kellett megtartani az ünnepségeket a rendelet értelmében.¹⁷⁰⁸ Vagyis gyakorlatilag már ekkor is figyelembe vették a szabadnap-munkanap szerepének fontosságát egy ünnepség szervezésekor, ami napjaink reformáció emléknapjain tartott alkalmak látogatottságán is reprezentálódik, ugyanis a hétköznapra eső emlékalkalom mellett a rákövetkező vasárnap is megemlékeznek a református elődökről.

¹⁷⁰¹ III. Károly 1714. évi pátense például felszólította a protestánsokat, hogy hagyjanak fel a vallásgyakorlattal ott, ahol azt az „*elmúlt förtelmes felkelések*” alatt az 1681. évi tilalmak ellenére újrakezdték. Az 1715: 30. törvénycikkely pedig megtiltotta a vallási sérelmek tárgyalását az országgyűlésen. Lásd: KOSÁRI Domokos 1996: 79.

¹⁷⁰² A tatárok 1717-es utolsó betörése több református egyházközséget is érintett a vonulás útvonulán. Így például az Ugocsa megyei *Batár* (Bratova, UKR) református gyülekezetének pusztulása és az egész lakosság kicserélődése az 1717. évi tatárpusztítás következménye volt. Lásd: FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta – KÜLLŐS Imre – MOLNÁR Ambrus – P. SZALAY Emőke 1999: 41; Debrecen kapcsán is tudjuk, hogy a „*tatár betörés hírére a város lakossága futásban keresett menedéket*”, Debrecen azonban végül megmenekült az „*újabb megpróbáltatástól*”. Lásd: GAZDAG István 1984: 189.

¹⁷⁰³ 1717–20 között is nagy pestisjárvány dúlt. Például a beregi Fornos (UKR) gyülekezetének létszáma 1703–1717 között a pestis és más bajok miatt fogyatkozott meg a jegyzőkönyvek szerint, és emiatt újra Dercen fiókegyháza lett. Lásd: KÜLLŐS Imre – P. SZALAY Emőke (szerk.) 2000: 183.

¹⁷⁰⁴ FABINYI Tibor 1965: 32.

¹⁷⁰⁵ Az 1617. évi jegyzőkönyv nem maradt fenn. HBML IV.a.1011/a.29.k. Debrecen Város Tanácsának iratai 1518–1905. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek. 1547–1850. 1717–1719.

¹⁷⁰⁶ TtREL I.1.a. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 1567–1989; TtREL I.30.a.1. Bakóczy András: Kivonat az Érmelléki egyházmegye jegyzőkönyvéből 1633–1891. Szentimre, 1891; TtREL.I.54. A Baktalórántházi Egyházközség iratai. 1711–1850.

¹⁷⁰⁷ A hajdúböszörményi főgondnok, világi elnök például az 1917-es emlékbeszédben a peregrináció terén fennálló korabeli korlátozást említette a 300. évforduló kapcsán, miszerint az 1790–91. XXVI. tc. 5.§ ellenére sem „*engedtetett meg, hogy ifjaink a külföldi egyetemekeket látogassák*”. Lásd: TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény. TtREL I.166.b.24.d. A Hajdúböszörményi Egyházközség presbiteri jegyzőkönyvei. 1915–1923. 1917. október 28.

¹⁷⁰⁸ TtREL I.1.b.58.1290a. Betreffend die Fester des dritten Secular. Festes der Reformation.

A tiszántúli egyházkerületben, annak 1817. október 4–5-i közgyűlési határozata alapján december 7-én tartották meg az emlékűnnepet.¹⁷⁰⁹ A határozat Debrecent külön kiemeli, mint ahol „*az említett célhoz alkalmaztatott prédikációt, a többi eklézsiában pedig közösleges könyörgést és hálaadást*” kell tartani. A „vidékiek” számára az emlékűnnepség szervezésére is utasítást adtak, eszerint előtte már egy héttel ki kellett hirdetni az alkalmat, „*intődvén a hívek, hogy ezen szent foglalatosságra, melynek különösebben való véghezvitele egy egész század alatt csak egyszer fordul elő, teljes számmal jelenjenek meg.*”¹⁷¹⁰ Az akkori tiszántúli püspök, Benedek Mihály által előre megírt, vagyis egységes prédikációsablont adtak közre, a november 30. presbiteri gyűlésen pedig döntöttek az ünnepre készített énekekről, azok nyomtatásáról, és az ünnepi adakozás célirányos felhasználásáról.¹⁷¹¹ Ezt a momentumot az 1917-es emlékbeszédben, mint ékes, követendő példát ki is emelik majd.

Az emlékistentiszteletet 8–13 óra között tartották, gyakorlatilag napjaink egyházi emlékűnnepének szokásos rendtartásához hasonlóan.¹⁷¹² A kései, december 7-i dátum kijelölését a Nagytemplom korabeli építési munkálataival magyarázhatjuk, lévén a város az egyházkerület központja, elsődleges volt a megfelelő helyszín biztosítása az ünnepi alkalomra, és inkább az ünnepség dátumát halasztották el néhány héttel. A levéltári forrásokból tudjuk, hogy az emlékűnnepség kijelölésekor tartott közgyűlés idején még csak a Nagytemplom berendezésének elkészítettetésénél, pontosabban a megfelelő asztalos szakember kiválasztásánál tartottak a munkálatokban.¹⁷¹³ Jacob Glatznak a reformáció 300. évfordulóján tartott emlékűnnepségekről készült feljegyzéseiből is tudjuk, hogy mivel „*ezen eklézsiának nagyobb temploma még egészen el nem készülvén az utolsó tűz által lett romlás óta: előre lebetett látni, hogy sokaknak ki kell maradni a Szent helyekről, a kik a nevezetes ünnepelésben részt venni akartak*”. Így a tömeg már „*bajnal előtt 3 órakor lámpásokkal tódult a Nép mind a két Templomba*”.¹⁷¹⁴ Érdeemes megemlíteni, hogy az 1817-es évre vonatkozó adatok szintén a fentebbi forrásokkal kapcsolatos problémát erősítik meg, ugyanis a rendelet egyértelműen kimondta, hogy az egyházkerület többi eklézsiájában is meg kell emlékezni a reformáció ünnepéről, ennek ellenére a korabeli egyházközségi jegyzőkönyvekben nem találunk erre vonatkozó utalásokat.

¹⁷⁰⁹ TtREL I.1.b.59.1341. Egyházkerületi közgyűlési iratok. A Tiszántúli Református Püspökség 1817. október 4–5. között tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.

¹⁷¹⁰ TtREL I.1.b.59.1341.

¹⁷¹¹ TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. november 30.

¹⁷¹² Az alkalom a „*Tök. Ns Tanács és Communitasnak együtt lett be érkezésével*” kezdődött, és a „*Kántor Deákok énekelték a Professzor Tiszt. Sárvári Pál Úr által ezen alkalmatosságra készített Új éneket*”, majd énekelt a gyülekezet is. Ezt követően Földvári József esperes az „*Előjáró Könyörgést*” elmondta, majd prédikált. Az újabb ünnepi ének után keresztelővel, majd úrvacsorával ért véget az alkalom. Az istentisztelet végeztével az emlékűnnep a Kistemplomban tartott díszközgyűléssel folytatódott, ahol döntöttek az elmondott prédikáció jegyzőkönyvben való rögzítéséről. Lásd: TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. december 7.

¹⁷¹³ TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818; BALOGH István 1969: 20–27.

¹⁷¹⁴ A két templom alatt a Nagytemplomot, amit egyébként „*belső Templomként*” említ, és a Kistemplomot, „*Ispatólybeli Templomot*” érti Glatz. Lásd GLATZ, Jacob 1818: 247–248.

Az 1917-es emlékünnepeket természetszerűen beárnyékolta az I. világháború, s az emlékbeszédek és -kötetek mindegyikében megjelenik a „*vértőzön*” és a „*lángtenger*” melletti ünneplés képe, s hogy az eddigi évszázados fordulók „*még egyszer sem találták nyugodt és boldog állapotban a magyar protestáns egyházat.*”¹⁷¹⁵ Ez természetszerűen a korabeli kollektív emlékezetet, a korábbi jubileumok megítélését is befolyásolta, ugyanis rendre megjelennek a korábbi évfordulók megtartásának nehézségei, az elhangzott beszédekből való idézetek, és hogy saját koruk jubileuma az első olyan alkalom, amikor a „*magyarországi református hitfelekezetet a reformáció százados évfordulóját egységesen ünnepelheti.*”¹⁷¹⁶

A debreceni egyházközség¹⁷¹⁷ 1917. évi presbiteri jegyzőkönyve is így kezdi az események ismertetését: „*A nagy háború negyedik évében vérontás és nyomorúság közepette, hivalkodó külsőségek nélkül, egyszerűen, de ünnepélyes buzgósággal emlékeztünk meg a reformáció 400 éves történetéről.*”¹⁷¹⁸ Az ünnepi istentiszteletet október 31-én, szerdán délelőtt 10 órakor tartották meg a szokásos rendben. Az emlékünnepeken, hasonlóan a 300. évfordulóhoz, a többi egyház is képviseltette magát, emellett a városi tanács összes tagja is részt vett a főjegyző kíséretében.¹⁷¹⁹ A nagytemplomi istentisztelet után a debreceni ünnepség, az 1817-eshez hasonlóan, a Kistemplomban tartott díszközgyűléssel zárult.¹⁷²⁰ 1917-ben már nem csak hétköznap, hanem vasárnap is tartottak egy ún. záróistentiszteletet, ekkor már ugyanis az emlékünnepek részeként profán kísérőprogramokat: koncerteket, irodalmi esteket is szerveztek az egyházközségek, illetve a homokkerti Református Olvasó Egylet és a Debreceni Protestáns Irodalmi Kör is. Ezt a programsorozatot pedig egy záróistentisztelet zárta le, mint ahogy az napjaink évfordulóira is jellemző.¹⁷²¹

1967-ben a reformáció 450. és az 1567-es debreceni zsinat 400. évfordulóját is ünnepelték Debrecenben. Az 1967-es jegyzőkönyvek szerint a református egyház „*eltérően az eddig szokásos megemlékezésektől*”, „*tartalmitag*” ünnepelte meg ezeket az évfordulókat. A zsinat három nagy alkotása jelenti ezt a tartalmi megünneplést: az I. és a II. Zsinati Tanítás, valamint az egyház új törvénykönyvét, ami a jubileumok által indukált „*törvényalkotási kényszert*”, „*ünnepi késztetést*”. 1967-ben október 31-én este 6 órakor tartották meg az ökumenikus reformációi emlékünnepeket a Nagytemplomban, a szokásos ünnepi rendben.¹⁷²²

¹⁷¹⁵ Elhangzott az 1917-es hajdúböszörményi díszgyűlésen. Lásd: TtREL I.166.b.6.k. Presbiteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény. 1917. október 28.

¹⁷¹⁶ PATAY Károly 1917: 5.

¹⁷¹⁷ A városi iratokban nem találunk az 1917-es ünnepekre vonatkozó feljegyzést. Lásd: HBML 1403a. Debrecen Város Tanács iratai. 1817–1929.

¹⁷¹⁸ TtREL.I.99.c.87. Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

¹⁷¹⁹ Budapesten az országgyűlést a házelnök, Szász Károly képviselte az országos jubiláris emlékünnepeken. Lásd: AZ ORSZÁGGYŰLÉS KÉPVISELŐHÁZÁNAK NAPLÓJA. 1917: 241.

¹⁷²⁰ TtREL.I.99.c.87. Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

¹⁷²¹ SZ.N. 1917: 4.

¹⁷²² TtREL I.31.b.148/b.d. Debreceni Egyházmegye igazgatási iratai. Nagytemplom. 1966-1988. Ökumenikus reformációi emlékünnepek a Debreceni Nagytemplomban.

83. kép. Az 1967-es alkotmányozó emlékünnepe a Nagytemplomban¹⁷²³

A reformáció évfordulóira alapvetően jellemző, hogy azokat igyekeztek a *más felekezetűekkel szembeni „botránkoztatások”* elkerülésével lebonyolítani. Már az 1617-es kassai ünnepek esetében is felmerült, hogy a város „*mégse adjon az ellenkező feleknek valami háborúságra okot*”.¹⁷²⁴ Ezt a százéves évforduló alkalmával még természetesen az ellenreformáció várható lépései miatti félelem, 1817-ben pedig már inkább a korabeli (vallási) liberalizmus mentén kiformalódó, az ünnepek szervezését, az ünnepi beszédek,¹⁷²⁵ sőt még az adományok tételét¹⁷²⁶ is befolyásoló vallási tolerancia motiválta. Így például a három-, majd a négyszázéves ünnepségen is részt vettek a többi egyház képviselői is, sőt 1917-ben külön ki is emelték a vonatkozó 1817-es részeket, miszerint az emlékünnepe „*oly botránkozás nélkül említett meg, hogy még a más keresztény felekezetekből valók is gyönyörűséggel hallgathatták*”.¹⁷²⁷ 1967-ben pedig már a program címében is külön kiemelték az ökumenikus jelleget, ami nemcsak a résztvevő hallgatóság, hanem a baptista előadó tekintetében is érvényre jutott.¹⁷²⁸

¹⁷²³ Forrás: DF 22569. Fotó: Béres András, 1967.

¹⁷²⁴ RÉVÉSZ Kálmán 1917: 68.

¹⁷²⁵ Lovich Ádám bányakerületi evangélikus püspök egyházkerülete alá tartozó lelkészeinek írt levelében felhívja a figyelmet a más felekezetűek iránti érzékenységre, és azt ajánlotta, hogy „*a prédikátorok tartózkodjanak a reformátorok fennbéljáró, szertelen magasztalásától és izléstelenséget okozó dicsőítésétől, amelyre ők- maguk sobasem vágytak-, valamint a másbitűek ellen vagdalkozó kitéréséktől, a szenvedett üldözöttek érzékeny emlegetésétől, ami könnyen gyűlöletet szül. Inkább Jézus példáját kövessék, aki szeretetet parancsol a rosszakarúinak, s a felőlünk balítélettel lévők iránt is.*” Lásd: MILLISITS Máté 2014; „*Eljövén pedig December 7dik Napja: minden szolgáló Prédikátor, a délelőtti Isteni Tiszteleten Rendszerént való Prédikációját, de a melyben a Római Catholika Vallás, és annak Tudományja se nyilván, se szántékosann ne illethessék, elvégezvén, szóról szóra ezeket mondja...*” Lásd: TtREL.I.33.b.21.k. Nagykunsági Egyházmegye. Vallásügyek és felsőbbhatósági körlevelek. 1691–1872.

¹⁷²⁶ Debreczenben már az 1817. november 30. presbiteri ülésen döntöttek arról, hogy az ünnepi istentiszteleten összegyűlt perselypénzt a „*feljebbi mostoha esztendőbe ügyefogyott állapotra jutott szegények, kik Városba tartózkodnak, minden vallásbeli különbség nélkül, és azok a betegek publikáltassanak, a kiknek szüksége van a közönséges segedelemre. Jónak (?) látszott az is, hogy egy része annak a pénznek, melly ezen hirdetésre begyűl a Superintendencialis Szegények számára szakasztódjon el, amit minden vallásbeli különbség nélkül*” a városban tartózkodó, a „*feljebbi mostoha esztendőbe ügyefogyott állapotra jutott szegények*” javára kellett fordítani. Lásd: TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. november 30. Ezen az alkalmon egyébként több mint 222 forint és 12 korona gyűlt össze. Lásd: TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. december 25. Mezőtúron 1817-ben az ünnepség alkalmából tartott „*barátságos ebédből és az utolsók bő alamizsnájából*” „*vallási különbség nélkül felosztott városi szegények*” részesülhettek. Lásd: MARJAY Károly 1917: 275–276.

¹⁷²⁷ TtREL.I.99.c.87. Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

¹⁷²⁸ Uo.

Az egyházközségek alaptevékenységükből adódóan mindig is gyakran tettek *jótekonny célú felajánlásokat*, de különösen jellemző ez valamely nagyobb ünnep alkalmával. Így például már 1817-ben is találkozunk az ünnepi istentiszteleten összegyűlt perselypénz¹⁷²⁹ jótekonny felhasználásával vagy alapítványok¹⁷³⁰ tételével, melyek az ünnep és a folyamatos visszaemlékezés hosszútávú fenntartásának lehetőségét is biztosítják. Az *egyházközségek tárgyi javai* között¹⁷³¹ az 1917-es évfordulót megelőzően nem találunk kifejezetten a reformáció évfordulójára készült klenódiumot vagy úrasztali terítőt, sőt más ünnep alkalmára is csak elvétve készítették a 20. század előtt. Ez egyrészt az ünneplési kultúra, az ünnepi felajánlások szokásának átalakulásával magyarázható. Másrészt a 19. század közepéig az egyházak tudatos tárgyvásárlási akciókat szerveztek, és a céhek, testületek vagy magánszemélyek az egyháznak való ajándékozás révén szabadultak meg a feleslegessé vált ónedényektől.¹⁷³² Emellett természetesen tekinthetjük, hogy az egyházi javak készíttetése elsősorban nem az ünnephez, hanem a használatban lévő tárgyak állapotához alkalmazkodott.

Ezen tényezők indokolják, hogy bár rendelkezésre állnak a reformáció első három, százéves jubileumának éveiben készült ónedények, azokat mégsem a jubileum emlékére készítették. Így például készítették úrvacsorai kelyhet 1717-ben is Tiszaújlakon¹⁷³³ és Emődön,¹⁷³⁴ 1817-ben Nagyberegben (Veliki Berehi, UKR),¹⁷³⁵ kenyérszótó tányért 1717-ben Tiszapéterfalván (Pijterfolvo, UKR)¹⁷³⁶ vagy Hernádnémetiben,¹⁷³⁷ 1817-ben Nagyberegben vagy Hernádkakon,¹⁷³⁸ de nem a reformáció

¹⁷²⁹ Debrecenben már az 1817. november 30. presbiteri gyűlésen elrendelték, hogy az ünnep alkalmával adakozásból befolyt összeget a város szegényeinek megsegítésére fordítsák. Lásd fentebb. Sepsiszentgyörgyön (Sfântu Gheorghe, RO) 1917-ben az ünnepi perselypénzt a Kolozsváron felállítandó leánynevelő intézet javára gyűjtötték össze. Lásd: TÓKÉS József 1918: 106.

¹⁷³⁰ A mezőtúri egyházközség 1817-ben a Debreceni Református Kollégiumban egy tanuló számára alumneumot alapított, ezzel a felajánlással „a legdicséretesebb módon dicsőítette a százados ünnepet”. Lásd: MARJAY Károly 1917: 275–276. Bujban például a reformáció négyszázados emlékére egy „*gyógybely*” létesítésére „*Betbezda*” címen tettek alapítványt, és minden évben a reformáció emléknapián összegyűlt perselypénzt is erre a célra ajánlották fel. Lásd: ANDRÁSSY Kálmán (összeáll.) 1917: 20. Az Erdélyi Egyházkerület világi díszelnöke, Ujvárossy József királyi tanácsos Sepsiszentgyörgyön 4000 koronával a jubileumi emlékkönyv kiadását, ezáltal pedig közvetetten, az abból származó jövedelem révén, a Kolozsváron létesítendő Református Felsőbb Leánynevelő Intézetet támogatta. Lásd: TÓKÉS József 1918: 117–118. A reformáció 400 éves évfordulójának emlékére a debreceni református főiskola nyugalmazott tanára, a város szülötte, Török Péter és felesége, Györössy Mária a Bocskai főgimnázium, illetve a polgári leányiskola részére 10.000 korona alapítványt tett. Lásd: TtREL I.166.b.24.d.

¹⁷³¹ A vizsgálat alapját a „*Magyar Református Egyház javainak tára*” sorozat és az „*Ónedények Magyarország közgyűjteményeiben*” c. online katalógusban található tárgyak adták. Forrás: <http://onedenyek.neprajz.hu/neprajz.02.07.php> Letöltés ideje: 2016.12.01.

¹⁷³² VIDA Gabriella 2013.

¹⁷³³ Felirata: „*A.N. 1717 Die 8 November N: V: Szentzi Ferencz Ur élete Párjával Kismarjai Erzsébeti Asszonyynyal ajándékozták IN-bez való buzgóságukbulla ez Cannát a T: Újlaki Ekleziának In dicsőségére.*” Lásd: FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta – KÜLLŐS Imre – MOLNÁR Ambrus – P. SZALAY Emőke 1999: 245–246.

¹⁷³⁴ Felirat: „*Török János uram istenes indulatjáéul csináltatta az Emödi Reformata Eklezsiához 1717.*” Lásd: P. SZALAY Emőke 2015: 60.

¹⁷³⁵ Felirata: „*A Beregi Ref. Sz. Ekkla az Ur Asztalához készíttette 1817 Észet.*” Lásd: FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta – KÜLLŐS Imre – MOLNÁR Ambrus – P. SZALAY Emőke 2001: 141.

¹⁷³⁶ Felirata „*EV Te 1717.*” Lásd: Uő. 1999: 178.

¹⁷³⁷ Felirata: „*Lévai Péter csin. Az H. Németi Eccla Számára ANNO 1717.*” Lásd: P. SZALAY Emőke 2015: 100.

¹⁷³⁸ Felirata: „*Készíttette a Kaki Reformdta Szent Eklési 1817-dik Esztendőben.*” Lásd: Uő. 94.

évfordulójának alkalmából. Vaján 1617-ben épült fel a református templom,¹⁷³⁹ azonban itt sincs megemlítve a reformáció évfordulója.¹⁷⁴⁰

Jelenleg a reformáció évszázados emlékévfordulóit tekintve csak 1917-ből állnak rendelkezésünkre kifejezetten a jubileum alkalmára készített egyházi javak,¹⁷⁴¹ így a viski református egyházközség úrvacsorai kelyhe¹⁷⁴² és a vadnai református egyházközség kenyérosztó tálja.¹⁷⁴³ A 400. évforduló esetében is azonban esetleges a megemlékezés tárgyi felajánlásokban való reprezentációja. Sok esetben ugyanis nem a reformációra, hanem az akkor zajló nagy háborúra, az ott elesett falubeliekre emlékezve készítették az egyházi edényeket. Az adományozók ebben az esetben tehát az áldozatok, és nem a reformáció ünnepe előtt tisztelegnek, gyakorlatilag a falu fájdalma háttérbe szorítja az egyházközség örömeit, a mikroközösség problémái elsőbbséget élveznek a globális emlékünneppel szemben. Hasonlóan azokban az esetekben, amikor az adott egyházközség évfordulója a prioritás az egyetemes egyház emlékével szemben.¹⁷⁴⁴

84–85. kép. A reformáció 400 éves évfordulójára készült emlékérem¹⁷⁴⁵

¹⁷³⁹ FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta – HEGEDŰS Gyöngyi – KISS Endre József – SÁPY Szilvia – P. SZALAY Emőke 2006: 167.
¹⁷⁴⁰ Uő. 168.

¹⁷⁴¹ Nem százados, de évfordulós ajándékként említhetjük meg, hogy Nemesradnóton 1997-ben a reformáció 480 éves évfordulójára adományoztak terítőt. Felirata: „A reformáció négy száznyolcvan éves emlékére szeretettel a Nemesradnóti Református Egyháznak 1517-1997”. Lásd: BALLA Terézia – B. KOVÁCS István – FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta – SZABÓNÉ HEGEDŰS Gyöngyi – P. SZALAY Emőke – SZASZÁK Malvin 2013: 120.

¹⁷⁴² Felirata: „Az Isten dicsőségére a folyó 1917 évben Istenben megboldogult hú neje Bakos Rózsa emlékére készítette a viski református egyháznak Igyártó Gyula a reformáció négy százados évfordulója alkalmából. Az igaznak emlékezete áldott Péld. 10. 7. v. Boldogok azok kik a Bárány mennyegzőjének vacsorájára hivattak. Jel. 19 r. 9. v.” Lásd: FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta – KÜLLŐS Imre – MOLNÁR Ambrus – P. SZALAY Emőke 1999: 273. A viski egyházközség másik kelyhét 1917-ben adományozta a helyi lelkész, de ebben az esetben már nincs feltüntetve, hogy a reformáció emlékévfordulójára készült volna Felirata: „Peleskey Sándor lelképásztor és neje Horváth Berta ajándéka 1917”. Lásd: uo.

¹⁷⁴³ Felirata: „Készítették a reformáció 400 éves jubileumára 1917 évben a varbói egyház nőtagjai”. Lásd: P. SZALAY Emőke 2015: 159.

¹⁷⁴⁴ Így például Vaján 1967-ben a régi templom szentelésének 350. évfordulójára emeltetett emléktáblán sem említik meg a reformáció 450. évfordulóját. Lásd: FELHŐSNÉ Csiszár Sarolta – HEGEDŰS Gyöngyi – KISS Endre József – SÁPY Szilvia – P. SZALAY Emőke 2006: 168.

¹⁷⁴⁵ Forrás: DM. II.1951.13.495. DF 135367, 135366. Fotó: Lukács Tihamér, 2016.

Az évfordulók népszerűsítésének fontos eszközei az alkalomra készített *emlékérmek, emléklapok, bélyegek* is. A kutatás jelenlegi szakaszában az első két százéves emlékévre vert hazai érem nem áll rendelkezésünkre,¹⁷⁴⁶ csupán a 300. évfordulóra készített emlékérem, amely a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában lelhető fel.¹⁷⁴⁷ A Déri Múzeum Történeti Gyűjteményében három emlékérem található, kettő 1917-ben, egy pedig 1967-ben készült (84–85. kép).¹⁷⁴⁸ A 2017-es évfordulóra a Magyar Nemzeti Bank is kibocsátott egy ezüst emlékérmét.¹⁷⁴⁹

86–87. kép „Tolle Jahr – An der Schwelle der Reformation” c. (Erfurt, Stadtmuseum) és a „Reformation und Ruhrgebiet” (Gladbeck, Martin Luther Forum Ruhr) c. állandó kiállítások¹⁷⁵⁰

Az évfordulók alkalmával számos *emlékkönyv, kiadvány és költemény*¹⁷⁵¹ is megjelent, melyek az ünnepség bemutatása mellett az adott korszak társadalom- és politikatörténeti eseményeinek forrásaként is használhatóak.¹⁷⁵² Már I. János György is külön meghagyta a lipcsei és a wittenbergi egyetemnek, hogy az ünnep hetében a „*reformáció okairól és áldásairól tartsanak disputációkat, s tiszteletbeli doktorok avatásával is üljék meg e napot*”,¹⁷⁵³ s azóta is minden százados évforduló alkalmával szerveznek

¹⁷⁴⁶ A Hollandiában fellelhető, a reformáció jubileumainak alkalmából veretett emlékérmeket Harry Donga és Carel van den Berg gyűjtötte össze. Forrás: <http://www.lutherespensingen.nl> Letöltés ideje: 2016.08.05.

¹⁷⁴⁷ Felirata: „DITSÓSÉG ISTENNEK BÉKESSÉG E FÖLDÖN AZ EMBEREKHEZ IOAKARAT”. Felhőkön nyitott könyv, rajta LUK. R. II – V.14. Előtte kézfogás. Hátlapján: „A’ REFORMATIO III IK SZÁZADI INNEPÉNEK EMLÉKEZETÉRE. AZ ERDÉLYI EVANGELICO REFORMATUSOK MDCCCXVII” Lásd: KATUS László 2000.

¹⁷⁴⁸ Az egyik 1917-ben készült önméltékérem előlapján „Reformáció 400 éves jubileumára Erős vár a mi Istenünk 1517–1917. október 31.”, hátoldalán pedig „Worms, 1521.” felirat. Lásd: DM II.1951.13.495. A másik 1917-es, a fentihez hasonlóan Tóth Gyula által készített érem előlapján Luther Márton neve és arcképe, hátoldalán pedig koszorú között „1517–1917. okt. 31.”, körülötte pedig „A reformáció 400 éves jubileumára” felirat található. Lásd: DM II.1951.13.496. A debreceni zsinat 400. évfordulójára készült emlékérmén a Nagytemplom épülete alatt „1567”, a Kollégium épülete fölött „1967”-es évszám, körül pedig „Debreceni Református Zsinat 400 éves jubileuma”, hátoldalán pedig „QUATTUOR SAECULORUM ANNIVERSARIUM SYNODI ECCLESIAE REFORMATAE DEBRECENIENSIS” felirat. Lásd: DM IX.1999.17.

¹⁷⁴⁹ Forrás: <https://www.mnb.hu/bankjegy-es-erme/emlekpenczek/2017/nyilvanos-konzultacio-az-mnb-2017-evi-emlekerme-kibocsatasi-programjanak-tematikajarol> Letöltés ideje: 2016.03.01.

¹⁷⁵⁰ 86. kép forrása: http://www.stadtmuseum-erfurt.de/tolle_jahre.html Letöltés ideje: 2016.06.15. 87. kép forrása: <http://www.lutherforum-ruhr.de/index.php/das-konzept> Letöltés ideje: 2016.06.15.

¹⁷⁵¹ A jubileum alkalmából, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványában, a *Koszorú*-ban a reformáció 400 éves jubileumára írt költeményeket közöltek. Lásd: KOSZORÚ 1917.

¹⁷⁵² A 400 éves évfordulóra megjelent tábori lelkészek írásai például még az I. világháború harci eseményeinek, hátszónak és a katonai jellemrajzok, életút vizsgálatok hasznos forrásai is egyben, sőt a korban érvényes vallási sztereotípiákról is tájékoztatnak. Lásd: HUBAY Bertalan 1917: 87–88.

¹⁷⁵³ PAYR Sándor 1911: 491.

különböző szintű konferenciákat,¹⁷⁵⁴ egyházi gyűléseket, ifjúsági találkozókat,¹⁷⁵⁵ újabban pedig vallási fesztiválokat is, amelyek fontos bevételnövekedést produkáló hivatásturisztikai termékként funkcionálnak.¹⁷⁵⁶

Mivel a templomi kiállítások csak a legújabb kori templomi interpretációként működnek, meglétüket természetesen nem feltételezhetjük az első négy jubileum alkalmával. Az 500. évforduló alkalmából viszont gyakorlatilag Wittenbergtől Minneapolisig rendeztek témájukban és formai kivitelezésükben is igen változatos kiállításokat az egyházak és a múzeumok is.¹⁷⁵⁷ Az interpretációk között találkozunk a reformáció történetét bemutató molinókkal, a reformációhoz kapcsolódó társadalmi, gazdasági kérdéseket, a korabeli viseletet, a protestáns vállalkozói etikát és életmódot is bemutató,¹⁷⁵⁸ vagy a festményekre, textíliákra és arany műtárgyakra, sőt a legújabb régészeti leletekre is építő kiállításokkal.¹⁷⁵⁹ Ezekben a kiállításokban gyakran az „emlékezés az emlékezésre” koncepció is helyet kap, ahogyan gyakorlatilag már 1717-ben is megemlékeztek a száz évvel korábbi beszédek kiadásával, és az 1917-es ünnepi díszgyűlések beszédeiben is igen gyakran találkozunk az előző százados évfordulókra való visszatekintéssel.

Az évfordulók kapcsán kell még szót ejteni az ünneplők által használt emlékezteterekről. Debrecenben a reformáció emléknapiját tekintve az egyéni és közösségi szintű, spontán és szervezett megemlékezések alkalmával a Nagytemplom mellett az Emlékkert, főként az 1895-ben felállított protestáns gályarabok emlékoszlopa tölti be ezt a funkciót. Kialakításuk és felállításuk idejéből fakadóan az első három százados évfordulón még természetesen nem játszhattak szerepet. Bár az 1917-es jegyzőkönyvekben sem találunk utalást a gályarabok emlékművének megkoszorúzására, egy 1907-ben készült fotón látható szalagos koszorúk bizonyítják, hogy már akkor emlékeztetőként

88. kép. A protestáns gályarabok emlékoszlopa 1907-ben

¹⁷⁵⁴ Már 1917-ben is tartott konferenciát a Kálvin-szövetség a jubileum alkalmából, 1967-ben pedig az NSZK-ba, Romába és Zürichbe is „elutazhattak” a korszak ismert korlátozásai ellenére. (Magyar Nemzeti Levéltári Nyilvántartó Rendszer XIX-A-21-a-K-2-16/1967.) Forrás: <https://lnyr.eleveltar.hu/MNLQuery/resultatliste.aspx> Letöltés ideje: 2016.12.01.

¹⁷⁵⁵ Így például Nyírbátorban az éves confirmandustalálkozót 2016 októberében az emlékévforduló programsorozat nyitóalkalmaként tartották meg. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁷⁵⁶ A 2017-es Egyházzenei Fesztivált is az 500. évforduló szellemében rendezte meg a Filharmónia Magyarország Kft. Lásd: HORVÁTH-BOLLA Zsuzsanna 2016b. 2017. július 25–29. között Debrecenben rendezték a Csillagpontot, melynek szervezői a helyszín mellett a témaválasztással is a reformáció évfordulójához kívánnak integrálódni. hasonlóan a Nagyváradon rendezett Református Egység Fesztivált. Lásd: FARKAS Zsuzsanna 2016; SZ.N. 2017a.

¹⁷⁵⁷ Lásd: www.refo500.nl Letöltés ideje: 2016.06.15.

¹⁷⁵⁸ „Reformation und Ruhrgebiet” Dauerausstellung”. Martin Luther Forum Ruhr, Gladbeck. Forrás: <http://www.lutherforum-ruhr.de/index.php/das-konzept> Letöltés ideje: 2016.06.15.

¹⁷⁵⁹ „Martin Luther. Art and the Reformation”. Minneapolis Institute of Art, Minneapolis. Forrás: <http://new.artsmia.org/luther/> Letöltés ideje: 2016.06.15.

funkcionált (88. kép).¹⁷⁶⁰ Így semmiképpen sem vethetjük el annak a lehetőségét, hogy már a 400. évforduló ünnepsége térhasználatában is szerepet játszott az emlékoszlop és az *Emlékkert*. Az utóbbi proxemikai és fejlődéstörténeti vizsgálata természetesen túlmutat jelen értekezés keretein, azt azonban mindenképpen ki kell emelni, hogy kialakítását és térhasználatát már kezdetektől fogva¹⁷⁶¹ meghatározta a reformáció, a református kollektív emlékezet, a református téralkotás, mára pedig a városi és kulturális turizmus kiemelkedő pontjaként működik.

Az emlékünnepekhez kapcsolódó debreceni térhasználatban a Nagytemplom előtti tér, a mai *Kossuth tér* is fontos szerepet játszik, amely a templom építési munkálatai miatt onnan kiszorult ünneplő tömeg révén már a 300 éves jubileumi ünnepség során is az emlékező tér részévé vált, és szakrális térré emelkedett. Ehhez hasonlóan a Magyar Református Világtalálkozó részeként szervezett 2009-es Református Egység Fesztivál során is igénybe vették az ünneplők a Kossuth teret, 2017. január 31. és február 1. között pedig itt állomásozott a 2016 novemberében Genfből indult, majd 2017. május 20-án Wittenbergbe megérkező reformáció emlékút kamion (Reformationstruck) is, ami egy interaktív kiállítótérben mutatta be a reformáció történetében meghatározó szerepet betöltő európai városokat.¹⁷⁶²

89–90. kép. *A reformáció emlékút (vándor)kamionja és a szimbolikus kapu a debreceni Nagytemplom előtt.*
Fotó: P. Szászfalvi Márta. Debrecen, 2017.

A kamionhoz a német szervezők elképzelése szerint egy kapu is tartozott, ami „már a kamion érkezése előtt találkozásra és a vándorkiállítás megtekintésére hívja az embereket”.¹⁷⁶³ Ezt az installációt azonban

¹⁷⁶⁰ 88. kép forrása: DF 584. Fotó: Haranghy György, 1907.

¹⁷⁶¹ LAKNER Lajos 2014: 232.

¹⁷⁶² Forrás: <http://ttre.hu/hirek/keruleti/debrecen-a-reformacio-500-evfordulojara-keszul> Letöltés ideje: 2016.11.25.

¹⁷⁶³ Forrás: <http://www.reformatus.hu/mutat/debrecen-a-reformacio-varosa/> Letöltés ideje: 2016.12.31.

a debreceniek nem vették vagy bérelték ki, hanem „*a magyar izlés- és formavilágnak inkább megfelelő saját kaput*” készítették, amelyet a Nagytemplom előtt állítottak fel advent első vasárnapján.¹⁷⁶⁴ Így a találkozási pontként szolgáló kapu már a 2016-os karácsonyi vásár egyik attrakciójaként jelent meg, ezáltal pedig a reformáció és annak 500. évfordulója a karácsonyi turizmusba integrálódott, amivel az emlékévforduló helyi szervezői még szélesebb fogyasztói/érdeklődő közeget tudtak megérinteni.

Az évfordulók idején jellemzően megnövekszik a *szobor- és emlékműállítások* száma is, amelyek az adott kor történeti köztudatát is reprezentálják.¹⁷⁶⁵ Budapesten egy rendhagyó köztéri installációval emlékeztek a reformáció évfordulójára, a Kálvin tér Baross utcai részén 95 darab burkolatelemet helyeztek el, melyeken a reformátoroktól és a magyar kultúra egykori, illetve mai alkotóitól származó idézetpár szerepel.¹⁷⁶⁶ Debrecenben az Emlékkertben állították fel reformáció emlékművet, amely nem konkrét személyt ábrázol, hanem „*a reformáció hatástörténetét bemutató, dinamikus alkotás*” lett.¹⁷⁶⁷

Az *emléktáblák* elhelyezése szintén gyakori az emlékévfordulók alkalmával, amivel egy-egy objektum vagy tér adott jubileum aspektusából fontos szerepére hívják fel a figyelmet. Ezáltal ezeket a térbeli pontokat bevonják az ünnepi térhasználatba, az emléktábla-avatóünnepség során rövid-, a szervezett tematikus városnéző turisztikai programokon vagy spontán szemlélődés során pedig hosszútávon is.¹⁷⁶⁸ Sopron és Sárvár mellett Debrecen városa is képviselte Magyarországot az Európai Protestáns Egyházak Közössége (GEKE) által 2012-ben a firenzei nagygyűlésén elindított „*A reformáció városai*” c. kezdeményezésén.¹⁷⁶⁹ Debrecen jelentkezésével azt is vállalta, hogy az egyházkerületi reformációi emlékbizottság javaslata szerint egy-egy magyar–angol nyelvű emléktáblával jelölik meg a városban azokat a helyszíneket, amelyekhez az elmúlt évszázadokban a reformációhoz vagy annak hatástörténetéhez köthető jelentős esemény kötődik.¹⁷⁷⁰

Az évfordulókat, más ünnepekhez hasonlóan közzismerten speciális *időhasználat*, a hétköznapiából az ünnepbe való kilépés, szakralizálódás jellemzi.¹⁷⁷¹ A kiemelt időhasználat, a szakrális időzítés már a reformáció első százéves jubileumára vonatkozó rendelkezéseknél is megjelent, hiszen

¹⁷⁶⁴ Az alkotást *Égerházi László* faragó készítette. Forrás: <http://www.haon.hu/a-vasarnap-reggeli-istentisztelet-utan-aldjak-meg-a-diszkaput/3279416> Letöltés ideje: 2016.11.25.

¹⁷⁶⁵ HATOS Pál 1998: 128. Az Emlékkertben szintén egy évforduló, az 1906-os *Bocskai-emlékév* alkalmából állították fel Bocskai István szobrát. Lásd: DF 572, 574.

¹⁷⁶⁶ HORVÁTH-BOLLA Zsuzsanna – ADÁMI Mária 2016.

¹⁷⁶⁷ Az alkotást *Győrfi Sándor* és *Győrfi Lajos* szobrászok készítették el. Lásd: HORVÁTH-BOLLA Zsuzsanna 2016a.

¹⁷⁶⁸ 1917-ben a 400. évforduló és a világháború emlékére például Szentpéteren avattak emléktáblát a református templomban. Lásd: P. SZALAY Emőke 2015: 144. Kolozsváron pedig a reformáció 450. évfordulójának és a templom restaurálásának emlékére helyeztek el magyar és német nyelvű emléktáblákat az evangélikus templomban. Lásd: JAKAB Albert Zsolt 2012: 192.

¹⁷⁶⁹ „*A program célja hálózatba fogni azokat a településeket, amelyek jelentős szerepet játszottak a reformáció európai elterjedésében. Az európai protestánsok e városok történeti, kulturális és turisztikai értékeire építve történelmi kalandozásra hívják a kontinens polgárait úgy, hogy a látogatók ne csupán emlékezzenek, hanem lássák: a reformáció nemcsak az egyházra, hanem a helyi társadalomra, kultúrára és politikai életre is hatott, sőt hat a mai napig.*” KISS Sándor 2016.

¹⁷⁷⁰ KISS Sándor 2016.

¹⁷⁷¹ BARTHA Elek 1992: 128–129. Kálvin János születésének 400. évfordulóján tartott emlékévforduló során a hivatalos évforduló által szakralizált emléknep nevesítésével találkozhatunk, amikor szinte a szentek napjához hasonlóan „*Kálvin napja*”-ként említik július 10-ét, Kálvin születésének napját. Lásd: TtREL.I.99.c.79. 1909. július 4. 867/1909. P. 199.

Lányi püspök azért is rendelte november 11–12-én tartani az ünnepséget, hogy a német és magyar területeken használt különböző naptárak okozta tíz napos eltérés ellenére ünneplésük „*ily módon mégis egy időre essék a németekével*”.¹⁷⁷² Bár 1667-től kezdve a reformáció emléknapiját hivatalosan is október 31-re tűzte ki a II. János György szász választófejedelem vezette szászországi evangélikus főegyháztanács,¹⁷⁷³ 1717-ben Daniel Krman püspök az évfordulóra való emlékezés napjait egy akkor már feltételezhetően kiforrott ünnepi időstruktúrával bíró ünnephez, Szent Márton napjához igazítva rendelte el megtartani.¹⁷⁷⁴ A hétköznapiból való kilépés lehangsúlyosabban a már említett, 1817-es bécsi rendeletben jelent meg először, melyben külön kiemelik, hogy mivel abban az évben október 31. munkanapra esik, november 2-án, vasárnap kell megtartani az ünnepséget.¹⁷⁷⁵ A hétköznapokból való kilépés képe jelenik meg egy négyszázados jubileumi emlékkötetben is, amely „*e nehéző ítéletidőben is egy kis megállapodásra, ünnepélyes pihenőidőre... hív és kötelező*”.¹⁷⁷⁶ Az ünnep fényét emelendő Debrecenben már a 400. emlékévfordulót sem csak hétköznap, október 31-én ünnepelték meg,¹⁷⁷⁷ hanem a rá következő vasárnap is tartottak egy záróistentiszteletet.¹⁷⁷⁸ Ezzel szemben a vidéki egyházközségeken jellemzően október 31-ét megelőző vasárnap, október 28-án tartották meg az emlékünnepet,¹⁷⁷⁹ mivel ezeken a településeken feltételezhetően már nem lett volna „kereslet” a debrecenihez hasonló, polgári jellegű alkalmakra.

Ez jellemezte az 500. évforduló ünnepi időstruktúráját is, hiszen míg a legtöbb kisgyülekezetnél október 31-re redukálódott le időben az ünnepi istentisztelet, addig a nagyobb városokban már januártól kezdve tartottak félprofán egyházi alkalmakat az emlékévfordulóval összefüggésben. Ugyanakkor az ünnepi istentiszteleten túlmutató, profán alkalmak 2017-ben már nem csak a nagyvárosok sajátosságai voltak. A különböző kiállítások, szoboravatások révén már a kisgyülekezetek ünnepi időstruktúrája is kiterjedt az egész 2017-es évre, sőt az előkészületek révén, a tematikus évek mentén gyakorlatilag egy évtizedre terjedt ki a reformáció 500. emlékünnep (a Német Protestáns Egyházban Luther-évtizedként is emlegették ezt az ünnepi időszakot).¹⁷⁸⁰ A kisebb gyülekezetekben az a Debrecenben készült, egyedi kötésű biblia is tudatosította a reformáció évfordulóját, amely januártól decemberig „bejárta” a Tiszántúli Református Egyházkerületet. Az ünnepi időhasználattal kapcsolatban érdemes még az 1967-es debreceni jubileumi zsinati emlékülésre is visszatekinteni, melyet május 19-re, a pünkösöd utáni vasárnap, Szentháromság vasárnapján

¹⁷⁷² PAYR Sándor 1911: 492.

¹⁷⁷³ PALLAS NAGY LEXIKONA 1897: 443. „Reformáció ünnepe” szócikk.

¹⁷⁷⁴ FABINYI Tibor 1965: 30.

¹⁷⁷⁵ TtREL I.1.b.58.1290a. Betreffend die Fester des dritten Secular. Festes der Reformation.

¹⁷⁷⁶ PAPP Lajos é.n. (1925)

¹⁷⁷⁷ TtREL.I.99.c.87. Presbyteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

¹⁷⁷⁸ SZ.N. 1917: 4.

¹⁷⁷⁹ TtREL I.52.b.3.k. A presbiteri gyűlések jegyzőkönyve.1888-1920. Bagamér; TtREL I.166.b.24.d. A Hajdúböszörményi Egyházközség presbiteri jegyzőkönyvei. 1915–1923. 1917. október 28.

¹⁷⁸⁰ Forrás: www.ref500.hu/tematikus-evok-listaja-leirasai/ Letöltés ideje: 2016.12.01.

tartottak,¹⁷⁸¹ ami így bár ünnepnapra esett, lévén nem nagy, sátoros ünnep, nem okozott problémát a szolgáló lelkészeknek az azon való részvétel.

A reformáció 500. évfordulója alkalmából szervezett programok a turizmus több ágához is kapcsolódnak, amelyek a koncertek és kiállítások révén elsősorban a kulturális turizmus körébe sorolhatóak. Az újabbak kialakítása mellett a már meglévő református tematikus utaknak az évfordulóhoz illeszkedő marketingstratégiája által maga az útvonal, az adott örökséghelyszíneken az új interpretáció, leginkább a felújított kiállítások révén pedig az adott vallási helyszín és a település turizmusa is erősödhet. A már fentebb említett minták alapján látható, hogy a jelenlegi turisztikai trendeket követve az egészség- és az aktív turizmus felé tendáló programok is szárnyra keltek a reformáció kapcsán.

A még szélesebb célközönséget megszólító programoknak köszönhetően az egyházi ünnepek és évfordulók egyre komolyabb gazdasági hasznot produkálnak a városok számára az igénybevett szuprastruktúra révén, és a nem vallásos turisták is szívesebben vesznek részt az emlékévkapcsán szervezett programokon. Emellett az emlékévek köztudottan pozitív hatással vannak a vallási, gyülekezeti identitás és az „én reformációm” kép megerősödésére is. Az egyre inkább „fesztivalizálódó” egyházi évfordulók pedig divatos menedzsmentjükkal a fiatal generáció számára is közelebb hozhatják, személyesebbé tehetik a reformáció témáját.

¹⁷⁸¹ TtREL I.1.a.79.d.13. sz. melléklet. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 1962–1967. Egyházkerületi Tanulmányi jelentés az 1967. évről. Elhangzott a Tiszántúli Református Egyházkerület 1967. december 19-én tartott tanácsülésén.

6. VALLÁSI FESZTIVÁLOK ÉS TEMPLOMI KONCERTEK

6.1. VALLÁSI FESZTIVÁLOK

A fesztiválok évszázadok óta működő kulturális jelenségek, amelyek Melanie Smith szerint mindenekelőtt rituális tevékenységekkel összefonódó vallási ünnepek voltak, s hagyományosan a vallási, kulturális vagy mezőgazdasági naptár egy-egy kiemelt időpontjához kapcsolódtak.¹⁷⁸² A vallási fesztiválok egy sokkal szűkebb közeget céloznak meg, mint más kulturális fesztiválok. Smith szerint sokszor elég színesek és érdekesek ahhoz, hogy turistákat vonzanak, de fontos, hogy azok vallási és spirituális jelentősége ne csorbuljon a turisták jelenléte miatt, akik „*talán nem is értik meg az egyes rituálékat, vagy nem viselkednek illendően.*”¹⁷⁸³

Más fesztiválokhoz hasonlóan a vallási fesztiválok is a tér, az idő és a téma alapján csoportosíthatóak. *Területi* kiterjedésüket tekintve ismert a nemzetközi, az országos, a regionális, az egyházkerületi, -megyei és a települési találkozó. A résztvevők létszámától függően a vallási fesztiválok helyszínei lehetnek a templomok és környezetük, illetve a befogadó település különböző rendezvényközpontjai. Vagyis esetükben egy szakrális témájú esemény kerül profán térbe, szemben a templomi kiállításokkal, amikor a szakrális tér ad helyet a profán témának. *Időbeliségük* alapján, tekintettel a rendezvények szabadtéri jellegére, az időjáráshoz alkalmazkodva elsősorban a nyári főszezonban, az előszezón végén (május), vagy az utószezon elején (szeptember) rendezik meg őket. A települési szintű rendezvényeken kívül a vallási fesztiválok, találkozók is minden esetben többnaposak.

A vallási fesztiválok *tematikájukat* tekintve a vallás köré szerveződve, elsősorban egyházi, vallási, lelki elmélyülésre szolgáló programokat kínálnak, meghitt beszélgetésekre, elcsendesedésre, és ismerkedésre adnak lehetőséget. Emellett gyakran szerveződnek egy-egy évforduló, vagy központilag, esetünkben zsinatilag megjelölt éves tematika köré. A világi fesztiválokhoz hasonlóan a résztvevők részéről fennálló kereslet mindenképpen igényli a profán és populáris programok meglétét is a vallási nagyrendezvényeken is, például könnyűzenei koncertek vagy táncházak formájában.

A vallási fesztiválok *célközönségét* elsősorban vallásos meggyőződése motiválja, ugyanakkor egyes programelemek (koncertek, kiállítások) tudatosan nem vallási látogatókat is megszólítanak. A résztvevők körét más fesztiválokhoz hasonlóan alapvetően befolyásolja a rendelkezésre álló szabadrendelkezéssű jövedelem. Ennek megfelelően a világi fesztiválok alapsokasága legnagyobb arányban fiatalokból tevődik össze, a nyugdíjasok pedig csak 5%-ban reprezentáltak.¹⁷⁸⁴ Az egyházi

¹⁷⁸² SMITH, Melanie 2009: 23.

¹⁷⁸³ Uő. 25.

¹⁷⁸⁴ ERDŐS Anikó 2004: 36.

fesztiválokon azonban, tekintettel a gyülekezetek eredendő korosztályi megoszlására már sokkal magasabb a nyugdíjasok aránya.

Ezek a vallási fesztiválok, találkozók átmenetet képeznek a konferencia-, a fesztivál- és a vallási turizmus között, ezért mindegyik ágazat jellemzőit magukon viselik. Így a résztvevőket a lelki élmény, a hitbeli megerősödés és a valahová való tartozás mellett a kognitív tényezők is befolyásolják. Ez utóbbit tekintve egyrészt az adott város, annak kulturális nevezetességei is *motiválják*, másrészt a rendezvény szereplői között is vannak olyan kiemelkedő személyiségek, akikkel találkozni szeretne a hívó résztvevő. Ez utóbbi a korabeli zarándoklatok ún. „pápalátásának” motivációjához hasonlítható.¹⁷⁸⁵

Emellett a vallási fesztiválok *találkozási lehetőségként* is funkcionálnak, egyfelől gyülekezeti szinten, hiszen a testvérgyülekezetekkel való találkozás és kapcsolatépítés lehetőségeként is működnek,¹⁷⁸⁶ közvetetten pedig a vallási turizmus földrajzi vonzáskörzetének bővítését is segíthetik.¹⁷⁸⁷ Másfelől egyéni szinten is, ugyanis a fesztiválokra való részvétel gyakran a gyülekezeti tagok számára a VFR turizmus lehetőségeként is szolgál, mivel az adott településen élő rokonokkal és barátokkal is találkozhatnak.

A vallási fesztiválok előzményeként említhetjük meg az 1927–28-ban megrendezett I–II. *Országos Református Nagygyűlést*. 1927. május 21–22-én a fővárosban megrendezett, nagyszabású rendezvényen a hivatalos programok keretében az első nap felszólalásai után este református estélyekre került sor előadásokkal, másnap pedig a mintegy 15.000 fős tömeg vonult a Kálvin térről az Andrássy úton át a Városligetbe, ahol az Iparcsarnokban került sor a több határozatot is elfogadó díszgyűlésre.¹⁷⁸⁸ Hasonló programokkal és helyszíneken, de már tapasztaltabb és kifinomultabb szervezéssel került megrendezésre a II. Nagygyűlés 1928. június 2–3-án. A nagygyűlések rendezésének folytatására egyfelől a szervezők közötti feszültségek, másfelől a nagygyűlések egyes vélemények szerint katolikus mintára építő jellege miatti ellenérzések következtében nem került sor.¹⁷⁸⁹ Ezen nagyrendezvények a felvonulási részt leszámítva a hivatásturizmus jellemzőit viselik magukon, s még nem volt részük a későbbi fesztiválokra jellemző profán, szélesebb közönséget is érintő programok.

A református vallási fesztiválok történetében meghatározó jelentőséggel bír a *Reformátusok Világtalálkozója*. Az I. Magyar Református Világyűlésre 1938. augusztus 3-án került sor Debrecenben. Az ekkor még leginkább kongresszusi jelleggel bíró rendezvényen több, mint 4000, határon innen és

¹⁷⁸⁵ KÖRPICS Márta 2014: 137; PUSZTAI Bertalan 2004: 123.

¹⁷⁸⁶ Így például a vajai lelkész külön kiemelte a 2009-es Református Egység Fesztivál kapcsán, hogy ott lehetőségük volt találkozni a kolozsvári gyülekezet tagjaival. B.T. közlése. Vaja, 2017. A nyírbátori és a mezőcsávási egyházközösség között létrejött, mély testvérgyülekezeti kapcsolat is itt alakult ki. B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁷⁸⁷ Nyírbátorban például a Kolozsváron tartott Református Egység Napjára vezetik vissza, hogy a fesztivál után több csoport is érkezett Kolozsvárról. Uő.

¹⁷⁸⁸ SZÁSZ Lajos 2019: 380–381.

¹⁷⁸⁹ Uő. 382, 383–385.

túlról, „a világ különböző tájairól összesereglett” magyar református vett részt rajta, „*hogy testvéri összetartozásuknak kifejezést adjanak*”.¹⁷⁹⁰ Helyszínül a debreceni Nagytemplom mellett a Kossuth tér szolgált, ahol megafonnal közvetítették a templomi eseményeket. Az istentiszteleten a résztvevő csoportok képviselői szólaltak fel, majd a világggyűlés kimondta a Magyar Reformátusok Világszövetségének megalakulását, egységes magyar énekeskönyv, liturgia és biblia használatát. A rendezvényt műsoros est zárta az Arany Bika szálló nagytermében. A világtalálkozón határozati javaslatokat fogadtak el a következő világggyűlés megtartásáról,¹⁷⁹¹ melyre a következő évben kirobbant világháború, majd az egyházellenes pártvértizedek akadályoztatása miatt több, mint öt évtizedet kellett várni.

A II. Magyar Reformátusok Világtalálkozóját 1991. június 21–30. között rendezték meg több helyszínen, Budapesten, Debrecenben, Pápán, Sáropatakon, Kecskeméten, Zánkán és az egyház számos gyülekezetében. A nemzetközi rendezvényen a ’38-ashoz hasonlóan az összes kontinens református gyülekezete képviseltette magát. A Világtalálkozón (újra) megalakult a Magyar Reformátusok Világszövetsége. A debreceni programok június 22–23. között zajlottak, az első napon a debreceni Nagyerdei Stadionban az egyházi és politikai vezetők köszöntője után közös úrvacsorás istentiszteletet tartottak, több, mint 26.000 református részvételével. Másnap a Nagytemplombeli istentisztelettel vette kezdetét a magyar református kultúra napja, melyen neves hazai és külföldi művészek is felléptek. Ezt követően a Református Értelmiségi Találkozóra került sor a Kollégium Dísztermében, ahol írók, képzőművészek, társadalomtudománnyal és természettudománnyal foglalkozók vitatták meg a református egyház jövőbeni feladatait. Az egyházi világtalálkozót számos kiállítás kísérte a városban, többek között a Déri Múzeumban, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Díszudvarán és a Kölcsey-kisgalérián is. Emellett a Kölcsey Ferenc Művelődési Központ parkolójában népművészeti vásárt is tartottak, néptáncosok fellépésével. A nagyrendezvény programjának zárásaként este a Nagytemplomban zenés áhítatot tartottak, a Csokonai Színházban pedig a fesztivál témájához illő darabot mutattak be.¹⁷⁹² A Reformátusok Világtalálkozóját azóta is megrendezik, általában ötévente, több helyszínen és eltérő intervallumban.¹⁷⁹³

2009. május 22-én Debrecenben, ünnepi egyházi közgyűlés alkalmával ratifikálta az Alkotmányozó Zsinat a Magyar Református Egyház új alkotmányát, mely a Kárpát-medencei magyar református részegyházak alkotmányjogi egységét mondta ki. 2010-ben a zsinat új ünnepet illesztett a református kalendáriumba, amelynek programját a 2009. május 22-re való emlékezés, az „egységtudat”

¹⁷⁹⁰ Az Amerikai Egyesült Államokból, Németországból, Franciaországból és Felvidékről is érkeztek, Erdélyből és Délvidékről viszont az ottani hatóságok akadályoztatása miatt nem tudtak végül eljönni az ott élő magyar reformátusok. Lásd: SZ.N. 1938: 5.

¹⁷⁹¹ Uo.

¹⁷⁹² Madách Imre Mózes című drámáját. Lásd: NAGY Tünde 1991: 1, 3; SZ.N. 1991: 5–6.

¹⁷⁹³ A III. 1996-ban, a IV. 2000-ben, az V. 2006-ban, a VI. 2011-ben, a VII. pedig 2014-ben. A 2011-es és 2014-es is már hat hónapig, májustól egészen októberig tartott.

formálása jelenti, és a *Magyar Református Egység Napja* nevet vette fel. Időpontja minden évben a május 22-hez legközelebb eső vasárnap.¹⁷⁹⁴

A 2014-es Magyar Református Világtalálkozó részeként rendezték meg a *Református Egység Fesztivált*, amely már terminológiájában is követi az aktuális trendeket, az átalakult célközönséget. A területileg és tematikailag is kiterjedt fesztiválon a programok egyszerre több helyszínen, alapvetően minden korosztályú és érdeklődésű résztvevő igényét kielégítve zajlottak, hiszen az istentiszteletek mellett többek között koncertek, kézműves gyermekfoglalkoztatók és musical is szerepelt a programokban. A fesztivál során a Déri Múzeum is együttműködött az egyházakkal, így a rendezvény a helyszínt biztosító város számára is újabb fogyasztókat tudott produkálni az elsődleges szuprastruktúra szolgáltatásai mellett a kulturális intézmények révén. Hasonló nagyrendezvény volt a Magyar Református Egyház újraegyesülésének 10. évfordulója alkalmából tartott *Magyar Református Egység Napja* Debrecenben, amelyen az Egység Fesztiválhoz hasonlóan szakrális és profán programok is zajlottak a belváros több pontján.

90–91. kép. A *Református Egység Fesztivál* programjai 2014-ben a Déri Múzeum és a debreceni Nagytemplom előtt¹⁷⁹⁵

A fenti nagyrendezvények célközönsége a Kárpát-medence összes református egyházközségéből és minden korosztályából tevődött össze, a programok pedig alapvetően általánosabb tematikával bírtak. Napjainkban emellett számos területileg és tematikailag is specifikusabb egyházi fesztiválok tartanak. Szűkebb célközönségnek kifejezetten a fiatal korosztály számára kerül évente megrendezésre a nemzetközi, elsősorban a határon túli magyarságra is kiterjedő, vallási táborként vagy fesztiválként is definiálható *Csillagpont Református Ifjúsági Találkozó*, melynek helyszíne és központi témája évről évre változik.

¹⁷⁹⁴ Forrás: <https://reformatus.hu/reformatus-egyseg/hirek/mit-jelent-a-reformatus-egyseg-napja/> Letöltés ideje: 2023.12.27.

¹⁷⁹⁵ Forrás: <https://felvidek.ma/2014/05/felvidekiek-a-debreceni-reformatus-egyseg-fesztivalon-2/> Letöltés ideje: 2022.03.01.

A területileg szűkebb kiterjedésű vallási fesztiválok sorában említhetjük például a *Szatmár Határok Nélkül Református Találkozó*t, amelyet a Reformátusok Szatmárért Egyesület és a Szatmári Református Egyházmegye szervez meg a nevesített térségben. Hasonlóan a 2013-as EKF egyik időszakos eseményéhez, a *KassaÉrt Északkeleti Református Találkozó*hoz, melynek célkitűzése a térség magyar reformátusságának történelmi, kulturális, lelki-szellemi örökségének bemutatása és népszerűsítése volt.¹⁷⁹⁶ A települési szintű fesztiválokat tekintve a vizsgált térség egyházközségei közül, szervezeti adottságaiból adódóan a debreceni Nagytemplom mellett leggyakrabban a nyírbátori gyülekezet rendez egyházi találkozókat. Nyírbátorban a három történelmi egyház közösen szervezi meg már 2015 óta a *Keresztén Családok Napja* c. rendezvényt, melynek keretében a vallási, egyházi programok mellett kulturális programokat is tartanak. Ezen a rendezvényen elsősorban a helyi családok vesznek részt.¹⁷⁹⁷

92–93. kép. *A KassaÉrt Találkozón rendezett koncert és kiállítás.* Fotó: P. Szászfalvi Márta. Kassa, 2013.

Tematikailag szűkebb fesztiválként működik a *Református Ízek Találkozója*, amelyet 2018-ban rendeztek meg első alkalommal a horvátországi *Kopácson* (Kopačevo, HRV), 2019-ben pedig Hajdúnánáson.¹⁷⁹⁸ Hasonló jelleggel működik a *BORUM*, a Református Szőlészek és Borászok Szakmai Fóruma is. A 2013 óta évről évre megrendezésre kerülő találkozót minden alkalommal más-más történelmi borvidéken tartják (Sárospatak, Mór, Bihardiószeg stb.), s elsődleges célja, hogy a református borászokat összeismertesse egymással, valamint őket az adott borvidékkel és a borfogyasztókkal.¹⁷⁹⁹ Ezek a fesztiválok a gasztro-, a vallási és a kulturális turizmus jellemzőit is magukon viselik, s a programoknak része a nyitóistentisztelet, a befogadó vidék kulturális

¹⁷⁹⁶ Forrás: <http://www.kassaert.tirek.hu/> Letöltés ideje: 2013. május 5.

¹⁷⁹⁷ B.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁷⁹⁸ Forrás: <https://parokia.hu/v/reformatus-izek-talalkozoja/> Letöltés ideje: 2022. április 26.

¹⁷⁹⁹ Forrás: <https://m.facebook.com/events/153557695347434/> Letöltés ideje: 2022. április 26.

nevezetességeinek bemutatása is az elsődleges „gasztrokulturális kalandok” mellett. A több turisztikai ágazat érdekeltségéből fakadóan pedig egy sokkal szélesebb célközönséget tudnak megszólítani.

Láthatjuk, hogy az ünnepekhez hasonlóan a vallási fesztiválok is egyre intenzívebb, közvetlen fogyasztást eredményeznek a befogadó települések számára, elsősorban az igénybevett szuprastruktúra révén, és a sikeres együttműködés révén a helyi kulturális intézmények is közvetlenül prosperálhatnak a rendezvényekből. A látogatók fogadásában és eseti programjukban a színházakhoz képest rugalmasabb múzeumok számára hosszú távon fontos szezonális célközönséggé válhatnak a vallási fesztivál résztvevői, s ezeknek az intézményeknek érdemes tudatosan is megtervezniük ezen fesztiválozók fogadását, például személyre szabott, egyedi tárlatvezetésekkel.

6.2. ZENEI FESZTIVÁLOK ÉS TEMPLOMI KONCERTEK

6.2.1. Zenei fesztiválok a templomokban

Egy 2010-es felmérés szerint Magyarországon a gasztronómiai fesztiválok a legnépszerűbbek (30,8%), míg a komolyzenei fesztiválok a harmadik legkevésbé népszerű kategóriába sorolhatóak (2,1%). Ha viszont csak a kulturális vonatkozású fesztiválokat tekintjük, akkor már a legnépszerűbbeknek (37,2%) számítanak. A kategóriák sorrendjét a célcsoport kiterjedtsége és a rendezvény árpolitikája határozza meg, ezért nem meglepő, hogy az igen gyakran ingyenes és széles közönséget megcélzó gasztrofesztiválok kimagasló népszerűségnek örvendenek. Ezzel szemben a kulturális, így a komolyzenei fesztiválok jegyárasak, és egy igen szűk réteget érintenek csak témájukból adódóan.¹⁸⁰⁰

Az önálló turisztikai desztinációként is funkcionáló zenei fesztiválok Európában már az 1920-as évektől kezdve jelentős szerepet játszanak, igazi népszerűsége pedig a 20. század második felében tettek szert.¹⁸⁰¹ Helyszínük kezdetben kizárólag koncertterem volt, mára azonban a legkülönbözőbb nyitott és zárt tér, így a templomok is helyet adnak a komolyzenei fesztiválok koncertjeinek. A zenei fesztiválok mellett igen gyakran kulturális fesztiválok keretén belül is rendeznek templomi koncerteket, ilyen például az *Ars Sacra*, a *Zempléni* és a budapesti *Nyári Zsidó Fesztivál*, valamint a *Veszprémfest* és a budavári *Mátyás-templomban* rendezett koncertsorozat is. Kifejezetten zenei jellegű, egyházi keretek között megrendezett fesztivál az *Egyházzenei Fesztivál* és a *Református Zenei Fesztivál*. A Filharmónia Magyarország szervezésében valósul meg az *OrgonaPont* rendezvénysorozat az ország különböző pontjain. Területileg szűkebb kiterjedésű a győri *Öt Templom Fesztivál*.

¹⁸⁰⁰ KUNDI Viktória 2013: 39–40. A fejezet részleges közlését lásd: P. SZÁSZFALVI Márta 2017b, 2012c.

¹⁸⁰¹ Uő. 50.

A vizsgált helyszínek közül a debreceni Kis- és Nagytemplom, illetve a nyírbátori református templom rendszeresen helyet ad a különböző zenei programoknak. A vizsgált Szabolcs-Szatmár-Beregi térség legfontosabb zenei fesztiválja, amely kezdetek óta kapcsolódik a református templomhoz, az 1967-ben induló *Nyírbátori Zenei Napok*. Az 1960-as években az Országos Filharmónia szakemberei a keleti országrészben olyan helyszíneket kerestek, ahol zenei ismeretterjesztés céljából bérleti hangversenyeket lehet tartani. A rendezvény indulása előtt tartott szakmai bejárás egyértelműen megállapította, hogy a nyírbátori református templom kiváló akusztikával rendelkezik, ezért különösen alkalmas koncertek megtartására.¹⁸⁰² A Zenei Napok rendezvény helyszínét tekintve már az első években is túlmutatott a református templomon,¹⁸⁰³ az 1960-as évek végén azonban, ahogy a nyírbátoriak maguk is érzékelték, még így is „*elképesztően nagy dolog volt*”, hogy egy nagyszabású kulturális eseményt rendeztek meg a templomukban.¹⁸⁰⁴ A rendezvény későbbi működésében, fejlődésében a művelődési központ vezetője mellett elsősorban az akkori református lelkész és családja játszott meghatározó szerepet.¹⁸⁰⁵ A koncerteken a korabeli komolyzenei élet kiemelkedő zenekarai, karmesterei, kórusai és előadóművészei léptek fel,¹⁸⁰⁶ s a nyírbátori református templom 1970-es évekre, *Ferencsik János* karmester szavaival élve „*Magyarország egyik legjobb hangverseny-temploma lett*”.¹⁸⁰⁷ A rendezvény a helyi közönség mellett mindig is nagyszámú kultúruristát vonzott a településre, „*egyfajta kört*”,¹⁸⁰⁸ s hosszútávon egyértelműen pozitívan hatott a helyi turizmusra is.

A Zenei Napok 10. évfordulója alkalmából, 1977-ben szervezték meg először a nyírbátori *Nemzetközi Ifjúsági Vonószenei Tábort*, ahova a hazai konzervatóriumi hallgatók mellett számos külföldi, többek között Japánból és az Egyesült Államokból érkezett diákok is részt vettek.¹⁸⁰⁹ Így a tábor a helyi idegenforgalomra is jó hatással volt a helyi szuprastruktúra érintett szegmensei révén. Emellett a kialakult személyes kapcsolatoknak köszönhetően közvetetten a VFR turizmusra is, mivel a külföldi diákok egy részét a helyiek szállásolták el.¹⁸¹⁰

Napjainkban a Nyírbátori Zenei Napokat egyre több helyszínen, egyre sokrétűbb és színesebb programmal rendezik meg, s a komolyzene mellett a rendezvény stílusához akklimatizálódó könnyűzenei darabok, valamint a koncertek mellett a gasztroturizmus felé nyitva, egyes helyszíneken vacsorát is beiktatnak a programok közé.¹⁸¹¹ Emellett a Nyírbátori Zenei Napok keretében már a

¹⁸⁰² D. RÁCZ Magdolna 1996: 17–18. Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁸⁰³ Kísérőprogramként a templom előtt korhű jelmezbe öltözött lovasbandériumok fogadták az érkezőket, katonazenekar játszott, a Bárhory Múzeum termeiben kamaraegyüttesek szólaltak meg, később pedig képzőművészeti kiállítást rendeztek ugyanilyen célzattal. Lásd: D. RÁCZ Magdolna 1996: 19, 21.

¹⁸⁰⁴ Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁸⁰⁵ Kozma János református lelképásztor, illetve menyé, aki zenetanár és iskolaigazgató volt. Uő.

¹⁸⁰⁶ Többek között *Kobajasi Kenicsiro* és *Ferencsik János* karmesterek, illetve *Simándy József* operaénekes.

¹⁸⁰⁷ D. RÁCZ Magdolna 1996: 20.

¹⁸⁰⁸ Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁸⁰⁹ D. RÁCZ Magdolna 1996: 21.

¹⁸¹⁰ Az egyik nyírbátori interjúalany egy japán hallgatót szállásolt el, akivel gyermekei a mai napig is tartják a kapcsolatot. Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁸¹¹ Így például a 2013 augusztusában tartott fesztivál részeként a „*Kalandozás a reneszánsztól a könnyűzenéig*”. Az *Erkel Ferenc Rézfívós Kvintett koncertje exkluzív vacsorával*” programot a Báthori Várkastélyban, az „*Erkel Ferenc Rézfívós Kvintett – 'A barokk*

csarodai templomban is szerveznek koncertet.¹⁸¹² A területi vonzáskörzetét tekintve mára országos kiterjedésű, többhetes zenei fesztivál Nyírbátor egyik legfontosabb rendezvénye lett, amely bár nem egyházi szervezésű, mégis meghatározó szerepet tölt be a helyi református templom életében is.

6.2.2. Templomi koncertek

Felekezettől függetlenül az egyik legfrekvenciáltabb profán templomi alkalomként kezelhetjük a templomban megrendezett koncerteket, amelyek igen régi múltra tekintenek vissza. Nem véletlenül, hiszen a komolyzenei élet kezdetei is az egyházi keretekhez kapcsolódnak, egyes társadalmi csoportok évszázadokig csak a templomban hallhattak műzenét, s a szakrális épületek mindig is a magasabb zenekultúra közvetítői voltak a városi közönség számára. Hazánkban a templomi zenészek voltak a 18. században megindult hangversenyélet kezdeményezői is, melyek a 19. század elején egyre nagyobb nyilvánosságot kaptak, s már nem csak a templomokban tartották meg őket.¹⁸¹³ Ennek ellenére a templomi koncertek később is igen nagy látogatottságnak örvendtek,¹⁸¹⁴ még a pártállami időszakban is tartottak nyilvános koncerteket a templomokban.¹⁸¹⁵ Az elmúlt évtizedekben pedig jelentős népszerűsége tettek szert, és a szakrális helyszínek a fellépők számára is pozitív erővel bírnak.¹⁸¹⁶

Jelenlegi keresleti tényezőiket tekintve a templomi koncertek résztvevőit elsősorban a kognitív, az esztétikai és a fiziológiai, mint kikapcsolódási tényező motiválja. Megrendezésüket befolyásoló kínálati tényezők közül elsősorban a fogadóközösség szervezeti feltételei, a turisztikai vonzerő és infrastruktúra releváns. A vizsgált helyszínek közül a nyírbátori templomi koncertek szervezése az egyházközöségtől gyakorlatilag független, ezért ezek a koncertek az intenzívebb marketingtevékenységek révén természetesen még népszerűbb turisztikai attrakcióként képesek funkcionálni, mintha azt az egyházközöség saját szervezetén belül valósítaná meg.

zene varázsa” a máriapócsi Görögkatolikus Kegyetemplomban, „Benkó Dixieland Band – Las Vegastól New Orleansig” a Nyírbátori Kulturális Központ színháztermében, az „50 éves a Liszt Ferenc Kamarazenekar” című koncertet pedig a református templomban rendezték meg. Emellett a Debreceni Kodály Filharmónikusok és a Szabolcsi Szimfonikus Zenekar is játszott komolyzenei darabokat a református templomban. Forrás: <http://www.nyirbatorizeneinapok.hu> Letöltés ideje: 2014.01.23.

¹⁸¹² B.L. közlése. Csaroda, 2017.

¹⁸¹³ DOBSZAY László 1998: 12, 103, 113.

¹⁸¹⁴ 1912. május 18–19. között a Kalvineum debreceni ünnepélye keretében mutattak be a Nagytemplomban és a Kossuth utcai templomban „orgonára írt kiválóbb zeneszerzeményeket”. Lásd: TtREL I.99.c.82. Presbyteri jegyzőkönyvek. 1912. május 7. presbiteri gyűlés. 537/1912 P. 102. határozat. Két világháború között Budapesten rendeztek jótékony célú templomi hangversenyt. Lásd: KÓSA László 2006: 1111. A debreceni Nagytemplomban például 1939-ben került sor Kodály Zoltán *Psalmus Hungaricus*ának nagyszabású bemutatójára. Lásd: SZABADI István 2008: 93. Nyírbátorban 1934-ben Báthory István emlékmű leleplezése alkalmából is tartottak hangversenyt a templomban. Lásd: TtREL I.296.c.1.d. Nyírbátori egyházközöség igazgatási iratok. 1834–1940. Jelentés a gyülekezet missziói életéről az 1933/1934 évben

¹⁸¹⁵ „Biblia a zenében” c. hangverseny a budapesti Dohány utcai zsinagógában. Lásd: Új Élet. 1961. május 25; Koncert a pannonthalmi apátságban. Lásd: *Kisalföld*. 1971. október 29.

¹⁸¹⁶ A debreceni Református Nagytemplomban fellépő *Koncz Zsuzsa* szerint „a hely egyedülálló számomra, hiszen országosan is híres, monumentális épület. Különleges liturgikus tér, ami megadja a zene ünnepélyességét.” Forrás: <http://www.haon.hu/koncz-zsuzsa-a-nagytemplomban/2084240>. 2012.09.05.

A debreceni Kistemplom igen erős koncertérettel bír, köszönhetően egyrészt a templom különleges orgonájának, másrészt a rendelkezésre álló humánerőforrásnak, lévén évek óta hozzáértő orgonisták dolgoznak az egyházközségben lelkészi vagy kántori minőségben, akik szívügyüknek tekintik a templomi zenei élet népszerűsítését. A templomi koncerteket jelenleg a koncertszervező státuszban lévő kántor, orgonista bonyolítja le, további népszerűsítésüket és önálló arculatuk kialakítását, valamint még több, modernebb, de a szakrális térhez és témához illő koncertek megrendezését is tervezik.¹⁸¹⁷ A Nagytemplomban tartott koncertek szervezésének évek óta kialakult gyakorlata van, saját vagy a városi rendezvényszervező cég által kerülnek megrendezésre. A rendezvényszervezők általában könnyűzenei tematikájú koncerteket hoznak be a templomba, és ők szervezik az adventi és az újévi koncerteket is.¹⁸¹⁸ Az egyházközség saját szervezésben szakrális témájú és ahhoz kapcsolódó koncerteket szervez. A fogadóközösség összetételének templomi koncertekre gyakorolt hatásának jelentőségét jól példázza a wellness-turisztikailag frekvenciált Cserkeszőlő, ahol a 2000-es évek elején szolgáló lelkész feleségének zenei képzéséből adódóan kezdtek el a nyári szezonban templomi koncerteket tartani, ami a turisták érdeklődésére is számot tartott.¹⁸¹⁹

A fenti csoportosítások alapján a templomi koncertet szellemi, és eseti vagy időszakonként ismétlődő jellegű turisztikai attrakciónak tekinthetjük. A koncertnek helyet adó statikus turisztikai infrastruktúra értelemszerűen a templom, melynek építészeti adottsága, főként akusztikája révén jelentősen befolyásolja az adott helyszínen történő megrendezhetőségét. Az újépítésű, főként urbánus környezetben épült templomoknál az építészeti sajátosságokból fakadó, a koncertekhez szükséges akusztika hiányát vagy kevésbé kielégítő minőségét a megfelelő audiovizuális eszközök, a mobil templomi berendezés és a befogadó közönség fogékonysága is kompenzálja. Ezzel szemben a falusi, jellemzően régi stílusú templomoknál a kiváló akusztika ellenére sok esetben sem a befogadó közönség, sem a szükséges humánerőforrások nem állnak rendelkezésre. Vagyis a templom építészeti adottsága, mint determináló tényező mára teljes mértékben háttérbe szorult, s az ott tartott koncertek egyre inkább a városi és a turisztikailag vonzó településeken kerülnek rendszeresen megrendezésre.¹⁸²⁰

A templomi koncertek és más kulturális alkalmak során a szakrális tér, így az úrasztala s annak környéke az esetek többségében mintegy profán színpaddá alakul, melynek eredendő centrális szerepét és szakralitását sokáig nem törték meg a profán előadások. Egyfelől ezen események térhasználatának a középpontjában is az úrasztala és az ún. piac állt: az úrasztala körül és a piacon helyezkedtek el a kórus tagjai a koncertek során, illetve a rendezvények szónokai, konferálói is.¹⁸²¹ Másfelől a résztvevők e tér használatakor igyekeztek annak jellegének megfelelő módon viselkedni: a koncertek interaktívabb, mozgalmasabb részét inkább az úrasztalán kívül adták elő.

¹⁸¹⁷ Sz.Gy. közlése. Debrecen, 2022; Zs.T. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁸¹⁸ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022.

¹⁸¹⁹ S.N. közlése. Nagyrév, 2009.

¹⁸²⁰ RÁTZ Tamara 2008: 7.

¹⁸²¹ A templomi piacról lásd: DANKÓ Imre 1985: 151; KÓSA László 1993: 30; S. LACKOVITS Emőke 2002: 163.

94. kép. Békekonzert a debreceni Nagytemplomban 2022-ben¹⁸²²

A templomokban bekövetkezett erőteljes profanizálódás eredményeként azonban a korábban jellemző, klasszikus térhasználattal szemben egy teljesen újszerű proxemika rajzolódik ki a koncertek során. Az újabb típusú koncertek esetében ugyanis fokozatosan megtörik a liturgikus tér szakralitása mind a térelemek, mind pedig a szereplők térhasználatát tekintve. Napjaink közönségének igényeihez alkalmazkodva a fellépők repertoárjukba már nem csak komolyzenei, hanem populáris, könnyűzenei darabokat is választanak, amelyeknek előadása során már teljesen újszerű kép- és hangtechnikai eszközöket, valamint interaktívabb mozgáskultúrát alkalmaznak.

A Nagytemplomban az úrasztala és a presbiteri padok fölé emelnek színpadot, Nyírbátorban pedig az úrasztalát áthelyezve, annak helyére építik meg. Az előadók pedig már nem csak a megszokott piac-úrasztala közötti teret, hanem a távolabbi templomfolyosókat is használják a koncert során.¹⁸²³ Itt a kórus a felújítás előtt a korlát mögött állt, utána pedig a szószék előtti tér „teljesen a zenekaré” lett,¹⁸²⁴ de gyakori, hogy a kórus az egykori oltáron foglal helyet, mivel a felújítás után a szarkofág átkerült a sekrestyébe.

A nyírbátori templomban rendezett koncertek fontosságát mutatja, hogy egyrészt már az 1970-es években is sokszor áthelyezték a kedvükért a templompadokat,¹⁸²⁵ másrészt a fentebb már leírt, a fejlesztések során a templomi berendezésben véghezvitt változások is, melyeket alárendeltek az előbbieknek. A 2011-es felújítás után ugyanis több padot is kivettek, ami bár csökkentette az ülőhelyek számát, hosszútávon a templompadok állagmegóvását is biztosította.¹⁸²⁶ Míg korábban a közönség és

¹⁸²² 94. kép forrása: <https://reformatus.hu/egyhazi/hirek/bekekonzert-debrecenben/> Letöltés ideje: 2022.05.08.

¹⁸²³ 95. kép forrása: <http://www.100templomikoncert.com/fotok/kepek-100-templomi-konzert/nyirbator-reformatus-templom-72-allomas> Letöltés ideje: 2020.12.02.

¹⁸²⁴ Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

¹⁸²⁵ Uő.

¹⁸²⁶ Ny.L.G. közlése. Nyírbátor, 2017.

az előadók alkalmazkodtak az egyházi közeghez, addig ma már az úrasztala fölé emelt színpad és a dinamikusabb proxemika révén a szakrális tér akklimatizálódik a közönség igényéhez, előbbi esetében a jobb előadói helyzet, vagyis láthatóság, utóbbi esetében pedig a minőségi szórakoztatás miatt.

95. kép. *Mága Zoltán koncertje a nyírbátori református templomban*

A koncertek során természetesen nem csak a szakrális, de a félszakrális térelemek, így a templompadok használata is megváltozik. A református templomokban a különböző szempont szerinti elkülönülésnek közismerten a legváltozatosabb formái alakultak ki a hazai *ülérendet* tekintve.¹⁸²⁷ Ezt a tradicionális templomi ülésrendet azonban napjainkban már csak a vidéki egyháztagok követik, a városi templomokban pedig csak a legkritikább esetben találkozhatunk a kötött ülésrend alkalmazásával. Így annak koncertek és más kulturális események során történő felbomlása szinte teljes mértékben természetes folyamatként játszódik le. A repertoár stílusbeli változása természetesen a közönség térhasználatára is befolyást gyakorol. Abból kifolyólag ugyanis, hogy a koncertek során a templom már koncertteremként és nem szakrális objektumként funkcionál, a templomban, mint szent térben előírt viselkedési szabályok is teljes mértékben átalakulnak, és a profán koncertteremhez inkább illő magatartási formák válnak érvényessé. Vagyis annak ellenére, hogy a templomi koncertek természetesen emelkedettebb hangulatúak a más helyszínen megrendezett zenei alkalmaknál, a közönség igényének változásával párhuzamosan ezek is veszítenek ünnepélyességükből, ezzel együtt pedig a szakrális tér is erősebben profanizálódik.

¹⁸²⁷ A református templomi ülésrend, mint a tradíció megtartásának közismert formája a református vallási néprajzi kutatások egyik legpreferáltabb vizsgálati témájaként kezelhető. A teljesség igénye nélkül lásd: BARTHA Elek 1992, 1998, 2006; CSISZÁR Árpád 1985; FAGGYAS István 1990; KÓSA László 1993; HIDASI Judit 1992; NEMES NAGY József 1996; NIEDERMÜLLER Péter 1996; TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981; UJVÁRY Zoltán 1981.

Időbeliségüket tekintve a templomi koncertek önálló, vagy kulturális, vallási fesztivál részeként működő turisztikai attrakcióként is funkcionálhatnak,¹⁸²⁸ ennek megfelelően az egyszeri vagy bizonyos időszakoként ismétlődő koncertek is gyakoriak, elsősorban nyári és az ünnepi szezonokban népszerűek.¹⁸²⁹ Az adventi koncertek esetében a legszembetűnőbb változás a zenedarabok témájában figyelhető meg. Míg ugyanis korábban kizárólag komolyzenei darabok hangzottak el ilyenkor,¹⁸³⁰ napjainkban a legkülönbözőbb zenei műfaj képviselői lépnek fel a templomokban az adventi időszakban.¹⁸³¹ E koncertek során a fellépők igyekeznek az ünnep hangulatához és a szakrális térhez is akklimatizálódni a zeneszámok, valamint a kivitelezés stílusában is, így a hallgatóságot a templomi szent tér nyújtotta meghitt karácsonyi hangulat mellett a fellépő híresség személye is motiválja részvételben. A húsvéti ünnepi időszak során a nagypénteki koncertek szintén meghatározó szerepet játszanak az egyházközségek életében, nagypénteken a debreceni Nagytemplomban hagyományosan a már említett Helyőrségi Zenekar, a Kistemplomban pedig a gyülekezeti kórus ad koncertet. A karácsonyi és a húsvéti mellett az őszi szezon turisztikai erősödése is indukál templomi koncerteket, melyeket egyre gyakrabban szerveznek halottak napján is, témájukban az ünnep hangulatához teljes mértékben akklimatizálódva.¹⁸³²

A templomi koncertek napszaki preferenciája egyértelműen az esti órákra korlátozódik, amikor a szakrális helyszín által biztosított különleges látvány és hangulat fokozottabban érvényesülhet. Zenei vagy vallási fesztiválok alkalmával azonban már természetesen egész nap tartanak koncerteket a templomokban, amelyeknek hangulata is az adott napszakhoz illeszkedik, annak potenciális közönségéhez, s az estivel szemben egy sokkal kötetlenebb proxemika jellemzi a napközben tartott koncerteket.

A *templomi orgonajáték* a koncerteken kívül a templomturizmus során is egyre nagyobb népszerűségnek örvend az orgonák zene- és művelődéstörténeti jelentősége mellett. Ezt jól példázzák a már fentebb említett, főként a hivatásturisták körében igényelt exkluzív vagy a különböző tematikus rendezvények részeként beiktatott orgonajátékok is. A templomi zenei fesztiválokkal együtt mindez pedig már egészen egy új ágazat, az ún. *orgonaturizmus*ig is elvezet, amelyre a vizsgált helyszínek közül Debrecenben már konkrét tervek is körvonalazódnak,¹⁸³³ ahol egyrészt az orgonák kiemelkedő

¹⁸²⁸ RÁTZ Tamara 2006a, 2006b, 2006c.

¹⁸²⁹ Uő. 2005: 20. Érdemes azonban kiemelni, hogy egy 2005. decemberi felmérés adatai alapján a komolyzenei koncertek népszerűségüket tekintve a tíz választható ünnepi program közül csupán az 5. legnépszerűbbek voltak, s elsősorban a lakóhelyi szabadidő-eltöltésben játszanak meghatározó szerepet. Lásd: Uő. 2006c: 9. Erre vonatkozó újabb felmérés jelenleg nem áll rendelkezésünkre.

¹⁸³⁰ Például 1987. december 19-én a Nagytemplomban a Debreceni Kodály Kórus Johann Sebastian Bach Karácsonyi Oratóriumát adta elő. Lásd: SZ.N. 1987: 20–22.

¹⁸³¹ 2010-ben például Mága Zoltán és Zsédényi Adrienn adott koncertet, 2013 karácsonyán pedig többek között az Omega együttes lépett fel.

¹⁸³² 2013. november 2-án Budapesten a Belvárosi Főplébániatemplomban Mozart Requiem-je, a Szent István bazilikában pedig Bach D-moll toccata és fúgája hangzott fel. Forrás: <http://www.magyarhirlap.hu/koncertek-halottak-napja-alkalmabol> Letöltés ideje: 2013.11.15.

¹⁸³³ K.N.N. közlése. Debrecen, 2022. Vö. <https://fidelio.hu/klasszikus/organizalt-orgonaturizmus-98938.html> Letöltés ideje: 2022.07.13.

történeti értékei iránti kognitív, másrészt az orgonajátékok nyújtotta spirituális látogatói motivációra alapozhatnak.

ÖSSZEGZÉS

Magyarországon a vallási turizmus szervezett működtetése jelentős megkésettiséggel formálódott ki, és sokáig csak a zarándoklatokat értette alatta a tudományos és a szolgáltató szektor is. Ennek megfelelően a templomok turisztikai alapú használata alapvetően sporadikusnak számított. A *vallási turizmus fogalma* a nemzetközi turisztikai szervezetek meghatározásait tekintve új és újabb tényezőkkel bővült, és a kezdeti zarándoklattal való kizárólagos azonosítástól már a templomturizmus, valamint a különböző vallási eseményeken és tevékenységeken való részvétel is fogalomkörébe került.

Hazánkban a rendszerváltás előtti pártállami évtizedek ismert egyházpolitikája miatt a téma vizsgálata a kevésbé frekvenciált témák közé tartozott, ezért viszonylag erős megkésettiséggel bontakozott csak ki. Napjainkban azonban a téma iránti fokozódó érdeklődés mentén jelentős változáson esett át a hazai meghatározás is, s a fogalmi expanzió révén egy egyre összetettebb, gyakran szűkebb és tágabb definíciókat is alkalmazó, a korábbi felekezeti lehatároltságot is elhagyó értelmezésekkel találkozhatunk, s a fogadóközösség részéről is egyre tudatosabb és differenciáltabb fogalomhasználat figyelhető meg.

A vallási turizmus kutatásának nehézségét egyrészt pontos definíciójának hiánya, másrészt piaci kiterjedése és a jellemző áramlások mérésének problémája okozza. Ezért mindenképpen szükséges egy nemzetközi és nemzeti, empirikus adatokon nyugvó, komplex, összetett keresővel ellátott adatbázis elkészítése a hazai egyházi desztinációkról, egyfelől a tudományos összehasonlító vizsgálatok, másfelől a turisták gyorsabb és tudatosabb tájékozódása érdekében. A téma vizsgálata során gyakori a vallás és a turizmus összehasonlítása, amely igen sokrétű, mivel az ezt vizsgáló tudományos munkákban a gazdasági, a társadalmi, a politikai, a pszichológiai és a kulturális antropológiai aspektus egyaránt megjelenik.

A vallási turizmus *történetének* kezdetei egészen az ókorig nyúlnak vissza, s a turizmus fejlődésével a vallásturisztikai attrakciók is egyre népszerűbbekké váltak. A korai protestáns vallásturisztikai formák sorában elsősorban hivatásturisztikai attrakciókat találunk, mivel összehasonlítva a katolikus vallásgyakorlók rendszeres búcsúkon vagy zarándoklatokon való részvételével, a református hívők legfeljebb az egyházközségek által szervezett hivatásturisztikai rendezvényeken vettek részt, egyházi zsinatokon, konferenciákon, továbbképzéseken, egyesületi alkalmakon, épületavató vagy beiktatási ünnepeken, és gyülekezeti kirándulásokon. A templomokba irányuló világi hivatásturizmus mindenkori népszerűségét a vendégkönyvek mellett a fogadóközösség tapasztalatai is alátámasztják, miszerint igen nagy számban érkeztek a különböző oktatási, közművelődési, közigazgatási intézmények, valamint magáncégek munkavállalói és vendégei.

A vallási turizmus más turisztikai ágazatokkal való kapcsolatának vizsgálata igen fontos a szakrális attrakciók hosszú távú és a profitorientált működtetése szempontjából. Megállapíthatjuk,

hogy a vallásturisztikai látnivalók számos más turisztikai termékkel összekapcsolhatóak, ehhez azonban erősebb együttműködésre és keresztértékesítő tevékenységre van szükség. A vallási és a *kulturális turizmus* erőteljesebb összekapcsolódását többen azzal indokolják, hogy más katolikus hagyományú országokhoz képest hazánkban az előbbi hivatalosan, mint önálló turisztikai termék évtizedekig nem jelenhetett meg a kínálatban. Az örökség- és a vallási turizmus sikeres integrációja kapcsán kell megemlíteni a vallási jellegű, nemzeti emlékhelyeket. A helyi gazdasági és társadalmi struktúrák mentén a korábban kizárólag mezőgazdasági termelésből élő kistelepülések közismerten új helyi értékeiket, többek között templomaikat bocsátották áruba, ami igen gyakran kulturális örökségüket jelenti a *falusi turizmus* révén.

Az *egészségturizmus* a testi gyógyulás mellett egyre nagyobb hangsúlyt helyez a mentális egészségre is, s egyre preferáltabb az ún. lelki wellness is, ami szintén jó kapcsolódási pontot jelent a vallási turizmus számára. A vallási és az *aktív turizmus* kooperációjában fontos szerepet töltenek be a zarándoklatok és a különböző vallási túraútvonalak, hiszen az egyes állomásokon történő megpihenés során kiváló lehetőség nyílik a vallási értékek felfedezésére, a testmozgás mellett a lelki elcsendesedésre. A magas minőségű és egyre inkább a magasabb jövedelmű turistákat megcélzó kerékpárturizmus egyre népszerűbb pihenőállomásai a szatmári és a beregi református templomok. A vallás közismerten harmóniában van a környezettel és a természettel is, ezért a hozzájuk kapcsolódó turisztikai ágak, a vallás és az *öko-*, valamint *elvonulásturizmus* jól összefűzhetőek. Esetükben merülhetnek fel kínálati elemként a spirituális feltöltődést nyújtó templomi koncertek, a meditációs csendtúrák, és felértékelődik az elhagyott templomromok szerepe is. Itt kell szót ejteni a feltörekvő esküvőturizmusról is, melynek kiváló, „hangulatos” helyszínei a térség templomai.

Egyre jelentősebb fogyasztóvá válnak növekvő vásárlóerejük, az egyének emelkedő várható élettartama és az egészségben, aktívan eltöltött évek számának növekedése miatt a *szenior turisták*. Ezért a gyülekezeti kirándulók is egy igen komoly, kevésbé kiaknázott piaci rést jelenthetnek fő motivációjuk alapján, főként a kulturális és a vallási turizmus fogadóközösségének. A vizsgált helyszíneken több ponton összekapcsolódik a vallási és az *ifjúsági turizmus*, s a vendégkönyvek tanúsága szerint még a pártállami évtizedekben is igen intenzív volt az ide irányuló diák- és ifjúsági csoportok templomlátogatása, főként osztálykirándulások, úttörőtáborok, nyári honismereti táborok keretében, majd a rendszerváltás után az egyházi ifjúsági csoportokat célzó turizmus is fellendült.

A vallásturisztikai termékek iránti *kereslet* is három alapfeltétel határozza meg: a motiváció, a szabadidő és a rendelkezésre álló jövedelem. Ez utóbbit tekintve a vallási turisták fizetőképessége általában alacsonyabb más turisztikai ágak fogyasztóihoz képest. A vizsgált településre érkező turisták többsége szabadrendelkezésű jövedelmét tekintve, a fogadóközösség meglátásai szerint az erős középosztályhoz tartozik, ugyanakkor a látogatóknak legfeljebb csak a 40%-a közép-, a többsége pedig iskolás- vagy nyugdíjaskorú. A szabadidő mennyiségét és változásait az adott ország gazdasági fejlettsége, hagyományai, politikai környezete és szabályozásai, többek között a fizetett szabadság

mértéke is természetszerűen befolyásolja. A szükséglet-hierarchia elmélete szerint minden ember szükségletei hierarchikusan, piramisszerűen épülnek fel, ilyen szükséglet a fiziológiai, a biztonság, a szeretet (a valahová való tartozás), a megbecsülés, a kognitív, az esztétikai és az önmegvalósítás szükséglete. A fiziológiai szükséglet kielégítésére irányul az aktív turizmus és a lelki feltöltődés, a spiritualitás is. A vallásturisztikai attrakciók esetében kiemelkedő jelentőséggel bír a kognitív szükséglet az eredendően rendelkezésre álló művészeti értékek megismerése és az autentikus élmények megszerzése miatt.

A turizmus egyik *kínálata* eleme a biztonságfaktor, mellyel kapcsolatban a vizsgált térségben jellemző turista attitűd a határmentiségtől, valamint a desztináció vélt-valós alacsony életszínvonal-küszöbe és a helyi roma kisebbségtől való félelem is. A másik fontos ilyen faktor a helyi közösség fogadóképessége és -készsége, értve ezalatt többek között a turizmus működtetésének szervezeti feltételeit, ami az egyházak struktúrájában jelenleg még kevésbé kiforrott, valamint a többi turisztikai szervezettel való együttműködést, amit mindenképpen szükséges tovább erősíteni.

A *régészeti feltárások és műemlékvédelmi munkálatok* jelentőségei az adott desztinációra irányuló turizmus megindulásában elvitathatatlan, mivel több település esetében közvetlenül ezekhez a feltárásokhoz köthető a helyi templomturizmus kezdete. A templomok turizmusba való sikeres integrációjában az egyházközségek vezetői meghatározó szereppel bírnak, ami az egykori falképek lemeszelése mellett a műemlékvédelmi eljárásokban való részvételükben is testet ölt. A nyírbátori templom kapcsán láthatjuk, hogy már a 17–18. században megindult a településre irányuló templomturizmus, még ha nem is a mai értelemben vett tömegturizmus formájában.

A vallási turizmus szerepe a hazai *turisztikai szervezetrendszeren* belül napjainkra egyre fontosabb lett, és jelentősen nőtt a kapcsolódó szakmai csoportosulások száma. Különösen fontos, hogy a témával kapcsolatos alaptudás elérhetővé váljon a *turisztikai képzések* során az attrakciókért felelős vezetők, szakemberek és az egyházi szereplők számára is. A vallási helyszíneken megvalósuló *fejlesztések* elsődleges célja a helyi értékmegőrzés, és a kulturális örökségvédelem, s az épületek turisztikai jellegű hasznosítása, látogatóbarát megújulása igen gyakran csak az előbbi tevékenységek finanszírozási hátterét, a rendelkezésre álló pénzügyi források sikeres lehívását és felhasználását biztosítja. A vallásturisztikai pályázatok egyik fontos eredménye a templomok külső-belső felújítása mellett, hogy a szakrális műemlékek turisztikai attrakcióvá váltak, és sikeresen hozzájárultak a látogatói idő expanziójához. A különböző szintű stratégiák mentén közölt koncepciók és pályázatok jelentősége elsősorban az adott településre és egyházközségre gyakorolt közvetlen egzisztenciális befolyásán alapul (bevételekpeződés, munkahelyteremtés). Emellett közvetetten a vallási turizmus definíciójára is hatást gyakoroltak, ugyanis a megvalósult fejlesztések a tudományos szakemberek érdeklődését is a téma felé irányították, s így hozzájárultak fogalmának változásához is.

A *vallási turisták tipologizálása* több szempont alapján történhet, az általános turistához hasonlóan legjellemzőbb a tér, az idő, a motiváció és a társadalmi összetétel szerinti differenciálás. A

vizsgált egyházközségek, mint fogadóközösségek konkrét, helyi turizmusfejlesztési stratégia híján még nem állítanak fel tudatosan, szakmai szempontok szerint kialakított turisztikai célcsoportokat. A turistákat elsősorban a helyi tapasztalatok, csoportképző sztereotípiák és a turisták esetleges önmeghatározásából származó ismeretek alapján tipologizálják. A vizsgált gyülekezetek fogadóközösségének tapasztalatai, visszaemlékezései és a vendégkönyvek tanúsága szerint a *templomturisták összetételét* tekintve mindig is egyértelműen magasabb volt a szervezett csoportos látogatók aránya, s jóval több világi, mint egyházi csoport érkezett. Ez utóbbin belül a vendégkönyvi elemzés egyértelmű református többséget mutat, vagyis a vizsgált református vallásturisztikai helyszínek látogatása fontos szerepet játszik a felekezeti identitás erősítésében is.

Nyírbátorban, Csarodán, Tákoson és Lónyán legnagyobb számban az iskolás-, az egyesületi- és a református gyülekezeti kirándulók csoportja képviselteti magát, a kistelepüléseken pedig a kerékpárturisták fokozott jelenléte is jellemző. Ez a típus aránya viszont a városi templomlátogatók között kifejezetten alacsony. A látogatók *iskolázottságát* tekintve a 2017–18-as felmérés szerint a térségbe érkező látogatók magasán képzettek, a megkérdezettek 70%-a diplomával rendelkezik, s egy igen magasán kvalifikált, felkészült és tudatos látogatói kör is rendszeresen felkeresi a templomokat. A többi szakmai kirándulócsoporthoz képest alacsonynak tekinthető a csoportos felsőoktatási hallgatók aránya, még az egyetemváros, Debrecen templomaiban is. Igen magas az ún. *körutazók* aránya a térség templomlátogatói között, akik több célállomást összefűzve, szervezett, csoportos vagy spontán egyéni kirándulás, templomtúra keretében keresik fel a térség vallási helyszíneit. Ezért mindenképpen fontos a térség egyházközségeknek még erősebb együttműködése a vallási turizmus területén.

A vizsgált térség *kéinduló állomásait* tekintve elsősorban Német-és Franciaországból, Hollandiából és Romániából érkeznek a külföldi vendégek, akiknek többsége a vendégkönyvi bejegyzések alapján nem önállóan, hanem belföldi turistával együtt, hivatás- vagy VFR-turistaként érkezik. Előbbinél kiemelkednek az egyházi, a testvérvárosi és egyetemi hivatalos nemzetközi kapcsolatok, főként a keleti régió egyetemvárosaiból érkeznek nagy számban külföldi turisták a térségbe, értelemszerűen az ottani intézményes kapcsolatok és szakmai rendezvények szabadidős programjainak keretében. A térségbe érkező belföldi turisták küldőterületeként egyértelműen kiemelkedik Budapest, Nyíregyháza és Debrecen. Megyei szinten főként a keleti országrészből, a nyugati megyék közül pedig Pest mellett Győr-Moson-Sopron megyéből érkeznek a látogatók.

A vallási turizmus *szuprasteruktúráját* tekintve az egyéni turisták körében elsősorban a kereskedelmi, a csoportos vallási turisták között pedig a magán- és az egyéb szálláshely használata jellemző. A turisztikailag frekvenciált települések gyülekezetei gyakran a rendszerváltás során visszaigényelt, minimális komforttal felszerelt egyházi épületeiket kínálják fel szálláshelyül, főként az ifjúsági csoportok számára. Emellett a testvérgyülekezetekben a magán elszállásolás során igen gyakran a gyülekezeti tagok látják vendégül a gyülekezeti kirándulókat vagy az ifjúsági csoportokat. Az elmúlt

évtizedekben jelentősen megnőtt az egyházi fenntartású szálláshelyek száma is. A templomok esetében a településen belüli helyzetükből adódóan, főként a városokban, általában már eleve rendelkezésre állnak a vendéglátóhelyek. A kistelepüléseken a térbeli adottságok és a szuprastruktúra kiépíttelensége miatt a vendéglátóhelyek kiválasztása determinált, s a templom szomszédságában található, a település egyetlen vendégházát keresik fel a turisták. Az infrastrukturális feltételek jelenlegi hiányos állapota kihívást jelenthet a látogatói élmény oldaláról, és mindenképpen szükség van e téren fejlesztések megvalósítására. Főként, hogy az öko- és elvonulásturizmus iránt fogékony, új fogyasztói réteg számára kiváló desztináció lehetne a vizsgált térség, ők azonban különösen igénylik a kiváló infra- és szuprastruktúrát.

A turisztikai vonzerők hosszútávú, sikeres működtetéséhez elengedhetetlen a megfelelő stratégia szerinti *attrakciómenedzsment*. A *marketing* az egyházak körében is különös jelentőséggel bír, s a digitális fogyasztói szokások átalakulása miatt a saját online kommunikációs források különösen fontosak. A vizsgált egyházközsegekben a weboldal létrehozásához igényelt technikai és annak későbbi működtetéséhez elsősorban megfelelő *humán erőforrás* alkalmazásához szükséges pénzügyi akadályai vannak. Hasonlóan fiskális nehézségekbe ütközik a vizsgált térségben a főállású, megfelelő szakképesítéssel rendelkező, nyelveket beszélő idegenvezetők foglalkoztatása is, amelyet korábban jellemzően a helyi lelkészek láttak el.

A vallási turizmus a turisztikai *szezonálitás* kiküszöbölésének fontos eszköze. A vizsgált szatmári településekre a legtöbb látogató a nyári szezonban és a hosszú hétvégéken érkezik, a szervezett csoportok esetében alacsony arányt a téli időszakon kívül csupán az augusztusi hónap jelent. A nyári hónapokban elsősorban a hivatás- és az aktív turisták, az ifjúsági táborok résztvevői, az egyesületi, valamint a gyülekezeti kirándulók utaznak a térségbe. Az iskolás csoportoké közzismerten a május és a szeptember hónap, a klímaváltozás miatti felmelegedés eredményeként azonban egyre gyakoribbak a nyári szezonon kívüli utazások más turistatípusok körében is. A vizsgált egyházi helyszínek mindegyikén szezonok szerint differenciált nyitvatartás él, tekintettel a korlátozott létszámú humán erőforrásra.

A *látogatómenedzsment* szolgáltatások fontos célja a látogatói élmény növelése, az attrakciók hozzáférhetőségének javítása és az egyediség is. A megtalálhatóság és a megközelíthetőség kérdése a vallási objektumoknál is fontos, s bár a templomok térbeli helyzetük és építészeti adottságaik révén természetesen keltik fel a turisták figyelmét, a szükséges látogatói információs rendszerek megfelelő alkalmazása esetükben is nélkülözhetetlen. A megfelelő kényelmi szolgáltatások kialakítása a műemléki védettség és az építészeti adottságok miatt nehezebben kialakítható, ugyanakkor a növekvő látogatószám mentén egyre inkább szükséges az egyházi helyszíneken is. A vallási attrakciók esetén fontos szerepet töltenek be az ún. viselkedési kódexek, tekintettel a speciálisan az egyházi helyszíneken elvárható öltözködési és viselkedési szabályozások betartására, valamint a vallási alkalmakra.

A szakrális objektumok térszerkezete és a bemutatásra szánt téma sajátossága miatt az alkalmazható *interpretációs* eszközök köre más kulturális attrakciókhoz képest esetükben szűkebb. A látogatóbarát fejlesztéseknek köszönhetően azonban az egyházi műemlékek bemutatása is egyre differenciáltabb turisztikai szolgáltatásokat nyújt az érdeklődők számára a látványos interaktív eszközök révén. A nagyszámú hivatás- és nemzetközi turistát fogadó vonzerők számára érdemes audioguide, kioszk, vagy okostelefonon is használható QR-kód vagy iBeacon, személyes részvételhez nem kötött, infokommunikációs eszközöket is alkalmazni a többletinformációt igénylő, magasabban képzett belföldi vagy az idegen nyelvű leírást kereső külföldi turisták számára, ami megoldást jelent a megfelelő humánerőforrás hiányából fakadó nehézségekkel szemben.

A korábbi térbeli változások mellett a látogatók folyamatosan változó igényei és elvárásai, valamint a vallásturisztikai fejlesztések innovatív része is szükségessé tette a szolgáltatások bővítését, ami gyakran a látogatási idő meghosszabbítását is eredményező új *templomi kiállítások* létrehozását jelentette. A pályázatoknak köszönhetően rendelkezésre álló nagyobb anyagi erőforrások lehetőséget biztosítottak gazdagabb tárgyi anyaggal és látványosabb installációs elemekkel felszerelt, interaktívabb kiállítások létrehozására, amit egyre gyakrabban egészítenek ki köz- és egyházi gyűjteményektől kölcsönzött, korábban egykor az adott egyházközség tulajdonában álló tárgyakkal. A vallási turizmus előretörésével párhuzamosan a templomokban is egyre nagyobb igény mutatkozik a múzeumpedagógiai módszerek integrálására is.

A kulturális örökség újfajta megőrzési és hasznosítási lehetőségei a *tematikus túraútvonalak*, amelyek igen előnyösek a szuprastruktúrát és az attrakciómenedzsmentet tekintve kevésbé fejlett, de kulturális erőforrásokban gazdag, így a vizsgált szatmár-beregi térség számára is. A legfontosabb hazai református vallásturisztikai tematikus útvonal, amely az érdelemleges szakrális műemlékek tematikus válogatása mellett már az azokhoz tartozó legfontosabb alapinformációkat is közölte, majd később konkrét túrákat is szervezett, a Középkori templomok útja. Egyre népszerűbbek a településen belüli, valamint az örökségelemek mellett egy konkrét évforduló köré szerveződő templomtúrák is.

A szabadidős és a hivatásturisztikai jellegű utazások közötti átmeneti forma a református egyházközségek többsége által rendszeresen szervezett *gyülekezeti kirándulás*, melyeknek elsődleges motivációja nem a hit és a vallásgyakorlat, hanem a turisztikai élményszerzés. Célterületüket a rendelkezésre álló pénzügyi források mellett elsősorban a valláshoz vagy a református egyházhoz kötődő látványosságok, a hivatalos programok, rendezvények és a gyülekezeti kapcsolatrendszerek determinálnak. Ez utóbbi alatt elsősorban a *testvérgyülekezeti* kapcsolatokat érhetjük, melyeknek kialakulása a hazai református egyház külkapcsolatainak földrajzi irányait és történeti fejlődését is tükrözi.

Az *ünnepek* kezdetektől fogva meghatározták a turizmus fejlődéstörténetét. A karácsonyi szezon kommercializált előkészületei és turisztikai hasznosíthatósága miatt természetesen emelkedik ki az ünnepek sorából, gazdag vallásturisztikai jellemzőket is hordozva. A húsvéti időszak

utazásainak csak egy része kapcsolódik magához az ünnephez, meghatározó része alapvetően a megnövekedett szabadidő által nyújtott lehetőségek kihasználásaként funkcionál. A pünkösöd a turisták körében tapasztalható alacsony ünnepélyességi fokát a populáris szimbólumok, mint vallási asszociációk hiányával és az ünnep kevésbé ismert bibliai tartalmával magyarázhatjuk, s hogy ez az időszak régóta a vásárok és majálisok időszaka volt, ami könnyen elvonta a figyelmet az ünnep vallási jellegéről. Napjainkban pedig egyre inkább a turisztikai főszezon előtti utolsó „hosszú hétvégézés” lehetőségeként kínálkozik a fogyasztói társadalom számára.

Az egyházi és a vallási *évfordulók* napjainkban egyre számottevőbb gazdasági hasznot produkálnak a városok számára a közvetlen fogyasztás, szálláshelyek igénybevétele, révén. Az egyre erősebben „fesztivalizálódó” évfordulók, mint a reformáció 500 éves jubileuma divatos menedzsmentjükkel a fiatal generáció számára közelebb hozhatják a reformációt és a református egyházat. Az aktuális turisztikai irányzatokhoz való sikeres integráció révén pedig a nem vallásos turisták is szívesebben vesznek részt az emlékévkapcsán szervezett programokon.

A *vallási fesztiválok* átmenetet képeznek a konferencia-, a fesztivál- és a vallási turizmus között, ezért mindegyik ágazat jellemzőit magukon viselik. A résztvevőket a lelki élmény, a hitbeli megerősödés és a valahová való tartozás mellett a kognitív tényezők is befolyásolják. Emellett találkozási lehetőségeként is funkcionálnak, közösségi szinten a testvérgyülekezetekkel való kapcsolatépítés alkalmaként is működnek, és a vallási turizmus földrajzi vonzáskörzetének bővítését is segíthetik. Egyéni szinten pedig a gyülekezeti tagok számára a VFR turizmus lehetőségeként is szolgálnak. A vallási fesztiválok is egyre intenzívebb, közvetlen fogyasztást eredményeznek a befogadó települések számára, elsősorban az igénybevett szuprastruktúra révén, ugyanakkor a sikeres együttműködés révén a helyi kulturális intézmények is közvetlenül prosperálhatnak a rendezvényekből.

Az önálló turisztikai desztinációként is funkcionáló *zenei fesztiválok* Európában már az 1920-as évektől kezdve jelentős szerepet játszanak, és mára számos alkalommal a templomok is helyet adnak számukra. A vizsgált Szabolcs-Szatmár-Beregi térség legfontosabb zenei fesztiválja, az 1967-ben induló Nyírbátori Zenei Napok is már kezdetektől fogva kötődik a református templomhoz, és nagyszámú kultúrturistát vonzott a településre.

Az egyik legfrekvenciáltabb profán templomi alkalomként kezelhetjük a *templomi koncerteket*, amelyek igen régi múltra tekintenek vissza. Keresleti tényezőiket tekintve a templomi koncertek résztvevőit elsősorban a kognitív, az esztétikai és a fiziológiai, mint kikapcsolódási tényező motiválja. Megrendezésüket befolyásoló kínálati faktorok közül elsősorban a fogadóközösség szervezeti feltételei, a turisztikai vonzerő és infrastruktúra releváns. A koncertek során az erőteljes profanizálódás eredményeként egy teljesen újszerű proxemika rajzolódik ki, és fokozatosan megtörik a liturgikus tér szakralitása mind a térelemek, mind pedig a szereplők térhasználatát tekintve. Emellett a fejlesztések során is gyakran alárendelik a templomi berendezésben véghez vitt változásokat is a koncertek fölé. A

koncerteken kívül a templomturizmus során is egyre nagyobb népszerűségnek örvend, főként a hivatásturisták körében a *templomi orgonajáték*.

IRODALOM

- ÁCS Marianna
2021 Az Országos Református Nőszövetség indulásának körülményei (1943–1944). *Per Aspera ad Astra*. 1. 24–49.
- ALTING, Heinrich
1652 *Theologia problematica nova*. Amszterdam
- ANDRIOTIS, Konstantinos
2009 Sacred Site Experience. *Annals of Tourism Research*. 36. 64–84.
- ART VITAL TERVEZŐ, ÉPÍTŐ ÉS KERESKEDELMI KFT.
2018 Településfejlesztési koncepció Nyírbátor Város Településrendezési Tervének készítéséhez. Forrás: [https://nyirbator.hu/app/webroot/images/uploads/files/Ny%C3%ADrb%C3%A1tor%20RT%20-%20Telep%C3%BCI%C3%A9sfejleszt%C3%A9si%20koncepci%C3%B3%20OK\(1\).pdf](https://nyirbator.hu/app/webroot/images/uploads/files/Ny%C3%ADrb%C3%A1tor%20RT%20-%20Telep%C3%BCI%C3%A9sfejleszt%C3%A9si%20koncepci%C3%B3%20OK(1).pdf) Letöltés ideje: 2021.06.05.
- A SZÉCHENYI TERV TURIZMUSFEJLESZTÉSI PROGRAMJA
2001 *Turizmus Bulletin*. 1. 6–36.
- AUBERT Antal
2011 *Turizmus trendek és térszerkezet Magyarországon*. Pécs: PTE TTK–Publikon Kiadó.
- AUBERT Antal (szerk.):
2012 *Magyarország idegenforgalma*. Budapest: Carthographia Tankönyvkiadó Kft.
- AUBERT Antal – JÓNÁS-BERKI Mónika – PIRISI Gábor – TRÓCSÁNYI András
2010 A kultúra és a turizmus szerepe Pécs funkcionális és strukturális átalakításában. *Földrajzi Közlemények*. 3. 329–342.
- AZ ORSZÁGGYŰLÉS KÉPVISELŐHÁZÁNAK NAPLÓJA
1917 748. országos ülés. 1917. október 25. 37. kötet. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája
- BAKSAY László
1943 Bereg vármegye középkori templomépítészet emlékei. *Magyar Építőművészet*. 1. 20–23.
- BAKUCZ Márta
2001 Gondolatok a városi turizmus fejlesztéséről, két testvérváros vendégkörének alapján. In HARDI Tamás – NÁRAI Márta (szerk.): *Tér és Társadalom*. 1. 131–151.
- BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula
1980 *Magyar néprajz*. Budapest: Corvina Kiadó
- BALI János
2007 A lokális tradíció és a helyi közösség szerveződés a falusi főzőfesztyvók tükrében. In KOVÁCS Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után*. Pécs: MTA RKK. 376–384.
- BÁLINT Sándor–BARNA Gábor
1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest: Szent István Társulat
- BALLA Emőke
2011 *Erősödik a vallási turizmus*. Forrás: http://naplo-online.hu/hetvege/20111104_vallasi_turizmus Letöltve 2012.07.16.
- BALLA Terézia – B. KOVÁCS István – FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta – SZABÓNÉ HEGEDŰS Gyöngyi – P. SZALAY Emőke – SZASZÁK Malvin
2013 *Magyar Református Egyházak javainak tára*. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. VIII. XII. Gömöri Református Egyházmegye II. Komárom, Országos Református Gyűjteményi Tanács
- BALOGH András – DEÁK Attila

- 2014 Új szemlélet a középkori templomok bemutatásában. In KOLLÁR Tamás (szerk.): Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken. Nagyvárad–Nyíregyháza: Királyhágómelléki Református Egyházkerület SZSZBMFÜ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. 9–19.
- BALOGH Ilona
1935 *Magyar fatornyok*. Néprajzi Füzetek. Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete
- BALOGH István
1957 Jelentés a Múzeum 1948–1956. évi működéséről. In BALOGH István (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. (1948–1956) Debrecen: Déri Múzeum
1962 *A debreceni Nagytemplom*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata
- BALOGH Margit – GERGELY Jenő
2008 *Allam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon. 1790–1992*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet
- BÁNHIDI Miklós
2013 *Vízi és vízekementi turizmus alapjai*. Győr–Budapest: MSTT Sportturizmus Szakosztály
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magdolna
1937 A nyírbátori stallumok. *A Magyar Nemzeti Múzeum Művészettörténeti Kiadványai*. Budapest: Magyar Történeti Múzeum
- BARANYI Béla
2004 *A határmentiség dimenziói*. Magyarország és keleti államhatárai. Budapest–Pécs: Dialóg-Campus Kiadó
- BARÁTH Béla Levente
2008 Adalékok az Ecsedi Báthoriak 16. századi patrónusi tevékenységéhez és Nyírbátor reformációjához. *Egyháztörténeti Szemle*. 2. 26–52.
2009 „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen”. Az 1881. évi debreceni alkotmányozó zsinat. *Mediarium*. 1–2. 5–22.
- BARCZA Józsefné
1988 A diáktársaságok és diákegyesületek. BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 697–752.
- BARNA Gábor
1991 A magyar búcsújáróhelyek változásai. *Vigilia*. 345–347.
2001 *Búcsújárók*. Budapest: Lucidus
2014a A kompenzáció rítusa. Bácskaiak a Mátrában a mátrafüredi Ivanits panzió vendégek könyve alapján. In BARNA Gábor (szerk.): *Vallási néprajzi tanulmányok*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 208–216.
2014b Vendégek könyvek kegyhelyeken, kórházakban és szállodákban – a ritualizált viselkedésmódok új, írásos formái és forrásai. In BARNA Gábor (szerk.): *Vallási néprajzi tanulmányok*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 227–251.
- BARNA Gábor – PUSZTAI Bertalan
1999 Egy változó ünnep szent és profán között. In PUSZTAI Bertalan (szerk.): *Szent és profán között: a szeged-alsóvárosi búcsú*. Szeged. 9–16.
- BARTA E. Gyula – BUDAI Zoltán – CZUNYI Tímea – ILLÉSNÉ BALÁZS Edina
2009 *Kulturális turizmus fejlesztési stratégia 2009-2013*. Forrás: http://www.terport.hu/webfm_send/245 Letöltés ideje: 2020.12.02.
- BARTA János ifj.
1977 Falu és külvilág. BODÓ Sándor – SZABADFALVI József (szerk.): *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*. 83–93.
2012 *A kalapos király emlékezete*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó
- BÁRTH János

- 1990 Adalékok a jugoszláviai magyarság búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In FEJŐS Zoltán – KÜLLŐS Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. Budapest: Magyarságkutató Intézet. 227–246.
- BARTHA Elek
 1992 *Vallásökológia*. Debrecen
 2006 *Vallási terek szellemi öröksége*. Budapest: Bölcsész Konzorcium
 2010 A templomhoz jutás módjai görög katolikus egyházközösségekben. *Ethnographia*. 3. 225–253.
- BARTOS György – FÜLÖP András
 2004 A lónyai református templom műemléki kutatása. *Műemlékvédelem*. 1–6. 341–348.
- BAUER András – BERÁCS József – KENESEI Zsófia
 2014 *Marketing alapismeretek*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BÉCSI János – PINTÉR Attila
 1984 A csarodai református templom helyreállítása. A falfestmények feltárása és restaurálása. *Magyar Műemlékvédelem*. 9. 299–314.
- BEKE Katalin
 2001 Tien jaar Nederlands aan de Universiteit Debrecen. In UFFELEN, Herbert van – BEKE Katalin – PUSZTAI Gábor – SCHOONDERWOERD, Martijn (re.): *Acta Neerlandica*. Debrecen: Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézet. 7–15.
- BEKE László
 1980 *Sodronyzománcos ötvösművek*. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport
- BERECZKI Ibolya
 2009 Iskolai és muzeális gyűjtemények az ismeretátadás szolgálatában. BERCZKI Ibolya – SÁGHI Ilona (szerk.): *Iskolák és múzeumok partnersége. Pedagógus továbbképzés. Múzeumiskola 2*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum MOKK. 4–7.
 2010 A múzeum küldetése és a múzeumi imázs. *Ethnographia*. 4. 372–385.
- BERECZKI Ibolya – NEPESSY Noémi (szerk.)
 2020 *Múzeumi Iránytű 23. Modern múzeumi interpretáció*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum Oktatási és Módszertani Központ.
- BERECZKI Ibolya – SÁGHI Ilona (szerk.)
 2010 *Kiállításrendezés A-Z-ig: az ötlettől a megvalósításig a közoktatás szolgálatában*. Múzeum Iskola 6. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Képzési Központ
- BERÉNYI Konrád
 2011 Online kommunikációs eszközök, technológiák. In BÁNYAI Edit – NOVÁK Péter (szerk.): *Online üzlet és marketing*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 138–175.
- BERGHAUER Sándor
 2011 A határmentiség és a turizmus sajátos összefüggései Kárpátalja magyarlakta területein. *Tér és Társadalom*. 4. 148–163.
- BERKI Tibor – POHNER Tamás
 2009 Vallási turizmus, zarándokturizmus. In MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara (szerk.): *A tér vonzásában. A turisztikai termékfejlesztés térspecifikus vonásai*. Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Főiskola–MTA Földrajztudományi Kutatóintézet: Magyar Földrajzi Társaság. 244–254.
- BIHARI-HORVÁTH László
 2016 A köröstárkányi turistafogadó tájház-alakítók. In KEMÉNYFI Róbert – BARTHA Elek (szerk.): *Táj és kultúra 2. Néprajzi tanulmányok a történeti Bihar megyéből*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 195–229.
- BÓDI Ágnes
 2014 Megalakult a Vallási Turizmus Szövetség. Forrás: http://www.turizmusonline.hu/aktualis/cikk/megalakult_a_vallasi_turizmus_szovetseg Letöltés ideje: 2015.09.06.
- BÓDI Jenő

- 2007 Falu és turizmus. Képek és gyakorlatok. In KOVÁCS Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Regio Könyvek – Néprajzi Múzeum. 176–185
- BODNÁR Boglárka – CSÖRNÖK Mariann – KUKLAY Antal – SZABÓ Irén
2011 *Szent Erzsébet út. Sárospatak – Kassa. Útikalauz*. Sárospatak: Szent Erzsébet Út Alapítvány
- BODNÁR Dorottya
2014 Turisztikai attrakciók megjelenítése – mobil applikációk, digitális eszközök. In JÁSZBERÉNYI Melinda (szerk.): *A kulturális turizmus sokszínűsége*. Budapest: Nemzeti Közszerkeleti és Tankönyv Kiadó. 131–142.
- BODOR Imre
1981 A csarodai református templom 1971. évi régészeti kutatása. *Építés – Építészet – Tudomány*. 1–2. 85–101.
- BOGÁRDI SZABÓ István
1995 *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*. Debrecen: Ethnica
- BOLYKI János – LADÁNYI Sándor
1999 A Magyarországi Református Egyház 1918–1948 között. In BARCZA József – DIENES Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története. 1918–1990*. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája. 7 – 100.
- BOROS Szilvia – PRINTZ Markó Erzsébet – PRISZINGER Krisztina
2011 Egészségturizmus. In MICHALKÓ Gábor (szerk.): *Turisztikai terméktervezés és fejlesztés*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem. Forrás: [http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turisztikai terméktervezés és fejlesztés/book.html](http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turisztikai%20terméktervezés%20és%20fejlesztés/book.html) Letöltés ideje: 2012.08.12.
- BOROVSKY Samu – SZIKLAY János (szerk.)
1896 *Magyarország vármegyéi és városai. Abauj-Torna Vármegye és Kassa*. Budapest: Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság
- BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor
2007 Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára
- BÖLCSKEI Gusztáv
1999 A legújabb kori egyháztörténetünk áttekintése (1948–1990). In BARCZA József – DIENES Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája
- BUCSAY Mihály
1975 *A Magyar Református Egyház története*. Budapest: Budapesti Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszéke
1985 *A protestantizmus története Magyarországon. 1521-1945*. Budapest: Gondolat Kiadó
- BUDAI Zoltán
2002 Marketing a fürdőfejlesztésben. *Turizmus Bulletin*. 1. 2–8.
- BUKODI Erzsébet–ZÁHONYI Márta
2004 A társadalom rétegződése. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- BUZÁS Borbála
2013 Nemzeti emlékhely felavatása Debrecenben. *Református Tiszántúl*. 2–3. 8.
2014 Történelmi Emlékhely lett a Mezőtúri Református Kollégium *Református Tiszántúl*. 5–6. 21.
- C. HARRACH Erzsébet
1974 A magyarszeceódi r.k. templom kutatása és helyreállítása. *Magyar Múemlékvédelem* (1971–1972). 125–143.
- C. TÓTH Norbert
2009 Észrevételek a nyírbátori stallum egykori elhelyezéséről. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*. 43. 1. 159–164.
- CABELLO, Juan

- 2013 Vaja, református templom. In Kollár Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. 238–248.
- COHEN, Eric
 1974 Who is a Tourist? A Conceptual Clarification. *Sociological Review*. 4. 527–555.
 1979 A phenomenology of tourist experiences. *Sociology*. 132. 179–201.
 1992a Pilgrimage centres: Concentric and excentric. *Annals of Tourism Research*. 1. 33–50.
 1992b Pilgrimage and tourism: Convergence and divergence. In MORINIS, Alan. (ed.): *Sacred journeys: The anthropology of pilgrimage*. New York: Greenwood Press. 47–61.
- COLIJN, Jos
 1995 Wer Mag wider Uns Sein? In: BOGÁRDI SZABÓ István (szerk.): *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*. Debrecen: Ethnica 22.
- COLLINS-KREINER, Noga
 2010 Researching of Pilgrimage. Continuity and Transformation. *Annals of Tourism Research*. 2. 440–456.
 2020 Religion and tourism: A diverse and fragmented field in need of a holistic agenda. *Annals of Tourism Research*. 191–194.
- COLLINS-KREINER, Noga – WALL, Geoffrey
 2015 Tourism and Religion: Spiritual Journeys and Their Consequences. In S. Brunn (ed.): *The Changing World Religion Map. Sacred Places, Identities, Practices and Politics*. 689–707. New York: Springer
- CZEGLÉDI József – IMRE János
 1989 *Turizmus itthon és külföldön*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- CSALLÁNY Géza
 1983 A műemlékek szerepe Szabolcs-Szatmár idegenforgalmában. *Műemlékvédelem*. 1–4. 150–152.
- CSAPÓ János
 2019 *Turizmuspolitika és turizmusirányítás elmélete és gyakorlata az Európai Unióban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- CSAPÓ János – DARABOS Ferenc
 2011 Vízi közlekedés. In VERES Lajos (szerk.): *Turizmus és közlekedés*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem. Forrás: <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turizmus%20%A9s%20k%C3%B6zleked%C3%A9s/book.html#d6e2384> Letöltés ideje: 2019.12.05.
- CSAPÓ János – MATESZ Krisztina
 2007 A kulturális turizmus jelentősége és szerepe napjaink idegenforgalmában. *Földrajzi Közlemények*. 3–4. 291–301.
- CSISZÁR Árpád
 1985 A régi nemzeti rend a felső-tiszavidéki templomokban és temetőikben. In DANKÓ Imre–KÜLLŐS Imola (szerk.): *Vallási Néprajz. I*. Budapest. 157–198.
- CSIZMADIA László
 1992 *Falusi turizmus – környezetbarát turizmus oktatási összefüggései*. Budapest: Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző
- CSIZMADIA László (szerk.)
 2009 *A magyar vendéglátás és a turizmus újkori története*. Budapest: Szaktudás Kiadó Ház
- CSOBÁN Endre
 1940 *Hajdú Vármegye és Sz. Kir. Város. Vármegyei Szociográfiák*. Budapest: Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala
- CSOHÁNY János
 1986 A reformáció elterjedése a Nyírségben. In DÁM László (szerk.): *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*. Folia historica et ethnographica I. Nyírbátor: Báthori István Múzeum. 71–80.

- D. HASZMANN Orsolya
2009 Mit üzennek a múzeumi vendégkönyvek? In KINDA István (főszerk.): *Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum. 65–84.
- D. RÁCZ Magdolna
1996 *Művészet és hagyomány. Adatok Nyírbátor kulturális életéhez*. Nyírbátor: Nyírbátor Város Önkormányzata
- DAXER György
1909 *A külföldi iskolalátogatások hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére kapcsolatban a hazai prot. gimnáziumok történetével. (1520-1790)*. Békéscsaba: Békésmegyei Függetlenség Könyvnyomdájából
- DEÁK Attila – LIPTÁKNÉ JUHÁSZ Anikó – B. PRISTYÁK Erika
2019 Felső-Tisza-vidéki örökségtúrák tapasztalata, a műemlék-bemutató új formái alapján. *Turisztikai és Vidékefejlesztési Tanulmányok*. 2. 39–58.
- DEÁK Attila
2019 Hogyan lesz élő egy tematikus út? Tematikus utak kialakításának és üzemeltetésének tapasztalatai. Forrás: https://www.tkka.hu/assets/files/deak_attila.pdf Letöltés ideje: 2021.12.05.
- DEBRECZENI László
1929 *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kolozsvár: Református Egyházkerület
- DIENES Petra Ildikó – TARR Zoltán
2013 „Követségben járunk”. A Magyarországi Református Egyház általános fejlesztési koncepciója a 2014–2020 EU költségvetési időszakhoz igazítva
- DOBOS Zita
2010 Egy közülünk – a tákosi Erzsike néni. *reformatus.hu*. október 12. Forrás: <http://regi.reformatus.hu/mutat/egy-koezueluenk-a-takosi-erzsike-neni/> Letöltés ideje: 2021.03.16.
- DOBSZAY László
1998 *Magyar zenetörténet*. Budapest: Mezőgazda Kiadó
- DOMANOVSKY György
1994 *Magyarország egyházi faépítésze. Bereg megye.* (reprint). Nyíregyháza-Sóstófürdő: Múzeumfalu Baráti Köre
- DOMJÁNNÉ NYIZSALOVSZKI Rita
é.n. Az egyházak kulturális öröksége. Vallási turizmus. Tematikus utak. Forrás: <https://slideplayer.hu/slide/17842015/> Letöltés ideje: 2022.01.18.
- D. SZABÓ László
2016 Templomok a Nagytemplom alatt. In LAKNER Lajos (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (2016). Debrecen: Déri Múzeum. 7–31.
- Ifj. DÜMMERLING Ödön – DÉTSHY Mihály – CSÁSZÁR László – KUTHY Sándor
1960 Egyházi műemlékek helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*. 1949–1959. 97–119.
- EBEX
2013 Elaboration of a tool for the inclusion of religious – related cultural values into the planning and development process. Common Model of Religious Tourism. RECULTIVATUR. Forrás: http://www.recultivatur.eu/index.php?option=com_phocadownload&view=file&id=73:religious-common-model&Itemid=262 Letöltési ideje: 2014.06.05.
- ECSEDI István – SÓREGI János
1933 *Jelentés a Debrecen Szabad Királyi Város Déri-Múzeumának 1932. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen: Déri Múzeum
- ELIADE, Mircea
1999 *A szent és a profán*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- ENGEL Pál – KRISTÓ Gyula – KUBINYI András
2002 *Magyarország története. 1301–1526*. Budapest: Osiris Kiadó

- ENTZ Géza
 1955 A csarodai templom. *Művészettörténeti Értesítő*. 206–215.
 1960 Falfestmények helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*. 1949–1959. 155–168.
 1980 Még egyszer a nyugati karzatokról. *Építés-Építészettudomány*. 1980. 133–141.
 1986 Nyírbátor műemlékei. In DÁM László (szerk.): *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*. Folia historica et ethnographica I. Nyírbátor. 87–92.
 1994 *Nyírbátor. Református templom*. Budapest: TKM Egyesület
- ENTZ Géza – SZALONTAI Barnabás
 1982 *Nyírbátor*. Budapest: Corvina Kiadó
- EÖRY Edit – MARTON Gergely
 2012 Az egészségturizmus Magyarországon. In AUBERT Antal (szerk.): *Magyarország idegenforgalma*. 21–25.
- ERDŐS Anikó
 2004 A jelenkori Dionüszosz ünnepek – Az esemény turizmus helyzete egy kvantitatív kutatás szemszögéből. *Turizmus Bulletin*. 1. 33–40.
- EURO-RÉGIÓ HÁZ KÖZHASZNÚ NONPROFIT KFT. – INNOVA ÉSZAK-ALFÖLD REGIONÁLIS FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ÜGYNÖKSÉG NONPROFIT KFT.
 2014 *Debrecen MJV Településfejlesztési Konceptió 2014–2020*.
- FABINYI Tibor
 1965 A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. *Evangelikus Naptár*. 25–37
- FAGGYAS István
 1990 *Lakosság és templomi ülésrend I*. Gömör Néprajza XXVII. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke
- FARAGÓ Hilda
 2005 A hivatásturizmus trendjei. *Turizmus Bulletin*. 4. 24–28.
- FARAGÓ Hilda – KARIKÁS Eszter
 2000 A konferenciák világa. *Turizmus Bulletin*. 3. 29–33.
- FARKAS Lajos
 1892 A nyírbátori ref. templom multjából. *Nyírvidek*. 38. 1–2.
- FARKAS Zsuzsanna
 2016 Debrecen várja a Csillagpontot 2017 júliusában. Forrás: <http://www.reformatus.hu/lap/ifi/mutat/13062/> Letöltés ideje: 2016.12.01.
- FAZAKAS Gergely Tamás – SZÁRAZ Orsolya (szerk.)
 2019 *Magyar emlékezhelyek: A nemzeti és a lokális emlékezet kérdései*. Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tananyagok. 2. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FEJŐS Zoltán
 1998 „Hordák” és „alternatívok”? In FEJŐS Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest: Néprajzi Múzeum. 5–9.
 2000 Múzeum, turizmus. A kulturális találkozás és reprezentáció rendszerei. In FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Tabula Könyvek. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék
 2002a A regionalizmus és a néprajzi kutatások néhány kérdése. *Néprajzi Látóbatár*. 1–4. 69–81.
 2002b A kiállítás mint átmeneti rítus. *Néprajzi Értesítő*. 57–68.
- FEKETE Lajos
 1958 Csarodai műemlék-templomunk. *Reformatusok Lapja*. 18.
- FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta
 2005 Népművészetünk emlékei középkori templomaink falfestészetében, a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In SZABÓ Sarolta (szerk.): *Hagyomány és változás a népi kultúrában. Tanulmányok a 60 éves Dám László tiszteletére*. Nyíregyháza. 441–454.
 2014 Templomok. In RATKÓ Lujza (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete*. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum. 57–127.
- FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta – KÜLLŐS Imre – MOLNÁR Ambrus – P. SZALAY Emőke

- 1999 *Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye. Budapest: Országos Református Gyűjteményi Tanács*
- 2001 *Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. III. Beregi Egyházmegye. 2. Budapest: Országos Református Gyűjteményi Tanács*
- FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta – HEGEDŰS Gyöngyi – KISS Endre József – SÁPY Szilvia – P. SZALAY Emőke
- 1999 *Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye. Budapest: Országos Református Gyűjteményi Tanács.*
- 2006 *Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. I. Ungi Egyházmegye. Debrecen: Országos Református Gyűjteményi Tanács*
- FLÜGEL, Wolfgang
- 2011 „Und der legendäre Thesenanschlag hatte seine ganz eigene Wirkungsgeschichte”. Eine Geschichte des Reformationsjubiläums, In BREYTENBACH, Cilliers (ed.): *Berliner Theologische Zeitschrift*. Jg. 11. Berlin: Humboldt Universität zu Berlin. 28–43.
- FOGARASI Zsuzsa
- 2015 Gondolatok (és megoldások) a múzeumban. A Ráday Múzeum fejlesztése Kecskeméten. *Confessio*. 39. 3–4. 132–135.
- FORSTER Gyula (szerk.)
- 1906 *Magyarország műemlékei. II.* (összeáll. Gerecze Péter). Budapest: Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája
- FRAZON Zsófia
- 2011 *Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei.* Budapest: Gondolat Kiadói Kör
- FRISNYÁK Zsuzsa
- 2010 A telefon nélküli élet. Telefonhasználat a Kádár-korszakban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*. 291–310.
- F. TAKÁCS Zoltán
- 1934 Török és törökös magyar hímzések a kiállításon. *Protestáns Szemle*. I–XII. 577–580.
- G. SZABÓ Botond – SZABADI István – FAZAKAS Sándor – CSORBA Péter – GYŐRI József – KORSÓS Bálint
- 2009 *Das reformierte Kollegium von Debrecen und die Reformierte Großkirche.* Debrecen: Debreceni Református Kollégium
- GACSAI Zsolt – PORKOLÁB András József
- 2020 A református zárandoklat teológiája. *Sárospataki Füzetek*. 4. 95–103.
- GADÁCSI Péter
- 2022 A modern zárandoklat. In JÁSZBERÉNYI Melinda – BOROS Kitti – MISKOLCZI Márk (szerk.): *Vonzófejlesztés a kulturális és az aktív turizmusban.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 96–148.
- GÁL Balázs
- 1977 Szülőfalum, Tákos. In NÉMETH Péter (szerk.): *Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban IV. Néprajz.* Jóna András Múzeum Kiadványai 10. Nyíregyháza. 21–54.
- GAZDAG István
- 1984 Debrecen város történeti kronológiája. In GAZDAG István (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*. 185–196.
- GEREVICH Tibor
- 1938 *Magyarország románkori emlékei.* Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága
- GERMÁN Kinga

- 2020 A kortárs múzeumi interpretáció módszertana. In BERECZKI Ibolya – NEPESSY Noémi (szerk.): *Múzeumi Iránytű 23. Modern múzeumi interpretáció*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum Oktatási és Módszertani Központ. 38–55.
- GFK. HUNGÁRIA PIACKUTATÓ INTÉZET (összeáll.)
2008 Kultúra és turizmus: utazásra motiváló kulturális látnivalók és programok. *Turizmus Bulletin*. 20–28.
- GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János
1981 *A Felső-Tiszavidék népi építésze*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- GLATZ, Jacob
1818 *Az Ausztriai Tsász. Kir. Birodalomban 1817-ben tartatott reformátio harmadik százados öröminnepének előadása*. Bécs: Pichler Antal
- GLATZ Ferenc
1991 A mi egyházaink. *História*. 6. 2. 63–65.
- GONDA Tibor
2014 A Dél-Dunántúli Örökségturisztikai Klaszter tevékenységének kapcsolódása a régió vallási turizmusának fejlesztéséhez. In HUSZTI Zsolt (szerk.): *A vallási turizmus szerepe a terület- és településfejlesztésben*. NFA Füzetek. Dunaujváros: Nemzeti Fejlesztési Alapítvány. 46–51.
- GONDA Tibor – RAFFAY Zoltán
2015 A tematikus utak szerepe a turizmus és vidékfejlesztésben. *A falu*. 1. 49–58.
- GÖNYEY Sándor
1939 Szatmár és Bereg népének hajléka és házatája. In FÁBIÁN Sándor (szerk.): *Magyar városok és vármegyék monográfiája 28. Szatmár, Ugocsa és Bereg K. E. E. vármegyék 1924–1938*. Budapest: Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala. 397–405.
- GÖÖZ Lajos
2001 *Vaja*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht.
- GRABURN, Nelson H. H.
1977 Tourism: The sacred journey. In VALENE L. Smith (ed.): *Hosts and guests. The anthropology of tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 17–31.
- GRIFFIN, Kevin A. – RAJ, Razaq
2017 The Importance of Religious Tourism and Pilgrimage: reflecting on definitions, motives and data. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. 3. 2–9.
- GRÓH István
1893 A nyírbátori ev. ref. templom. *Archaeologiai Értesítő*. 413–425.
- HAJDÚ Zoltán
2012 A testvértelepülési kapcsolatok sajátosságai és az eredmények hasznosítása. In HAJDÚ Zoltán – KOVÁCS Sándor Zsolt (szerk.): *Föderalizmus és decentralizáció. Kézikönyv a svájci struktúrákról és a magyar hasznosíthatóságról*. Pécs: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete – Dunántúli Tudományos Intézet – Genfi Egyetem Európai Intézet. 17–33.
- HALL, C. Michael – MITCHELL, Richard
2001 Wine and Food Tourism. In DOUGLAS, Norman – DOUGLAS, Ngaire – DERRETT, Ros (ed.): *Special Interest Tourism*. Sydney: Wiley. 307–325.
- HANUSZ Árpád
2012 20 éves a Falusi Turizmus Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei szervezete. In HANUSZ Árpád (szerk.): *A turizmus területi dimenziói*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar, Turizmus és Földtudományi Intézete. 74–82.
- HATOS Pál
1998 Reformáció és történelmi hagyomány. A reformáció genfi emlékművének történelmi jelentésrétegei. *Történelmi Szemle*. 1–2. 127–153.
- HIDASÍ Judit
1992 *Kultúra, viselkedés, kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: Budapest

- HORVÁTH-BOLLA Zsuzsanna
- 2016a Evangélikus és református tervek 2017-re. Forrás: <http://reformatus.hu/mutat/12142/> Letöltés ideje: 2016.09.02.
- 2016b Közös megbeszélésen egyeztettek az evangélikus és a református reformációi emlékbizottsági tagok. Forrás: <http://www.evangelikus.hu/reformacioi-emlekbizottsag-reformatus-ules> Letöltés ideje: 2016.05.01.
- HORVÁTH-BOLLA Zsuzsanna – ADÁMI Mária
- 2016 „Szól néked az itt magyarul” – Reformáció 500 köztéri installáció anyagából kiállítás nyílt Győrött. Forrás: <http://www.evangelikus.hu/szol-neked-az-itt-magyarul-ref500-kozter> Letöltés ideje: 2016.12.14.
- é.n. A reformációt népszerűsíti az országjáró kamion. Forrás: <http://www.ref500.hu/hirek/a-reformaciot-nepszerusiti-az-oroszajaro-kamion> Letöltés ideje: 2016.12.15.
- HORVÁTH Erzsébet
- 2004 A Magyarországi Református Egyház története a kommunista időkben (1945–1989). Forrás: <http://zsinatileveltar.hu/a-magyarorszag-reformatus-egyhaz-tortenete-a-kommunista-idokben-1945-1989> Letöltés ideje: 2021.12.08.
- HUBAY Bertalan
- 1917 A magyarság a harctéren. In *Emlékalbum a reformáció 400 éves évfordulójára. 1517-1917.* Budapest: Országos Református Sajtóiroda. 86–88.
- HUGHES, Karen – BOND, Nigel – BALLENTYNE, Roy
- 2013 Designing and managing interpretive experiences at religious sites: Visitors' perceptions of Canterbury Cathedral. *Tourism Management.* 210–220.
- HUSZ Anikó
- 2022 Aktívan a Szigetközben. JÁSZBERÉNYI Melinda – BOROS Kitti – MISKOLCZI Márk (szerk.): *Vonzófejlesztés a kulturális és az aktív turizmusban.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 331–417.
- HUSZ Mária
- 2007 *Hét fejezet a kulturális örökségturizmusról.* Pécs: PTE FEEK
- HUSZTI Zoltán – DZSAZIKBAJEVA Baldürgán
- 2014 Nem keresztény zarándokturizmus fejlesztésének lehetőségei. In HUSZTI Zsolt (szerk.): *A vallási turizmus szerepe a terület- és településfejlesztésben.* NFA Füzetek. Dunaújváros: Nemzeti Fejlesztési Alapítvány. 36–45.
- HUTIRAY Judit – VÁRKONYI Zsuzsa
- 1995 Szabadidő, turizmus, rekreáció. *Kereskedelmi Szemle.* 11. 25–30.
- IMRE Mihály
- 2012 *Az isteni és emberi szó párbeszéde.* Sárospatak: Tiszáninneri Református Egyházkerület Hernád Kiadó
- IRIMIÁS Anna
- 2018 *Az örökségturizmus menedzsmentje.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- IRIMIÁS Anna – MICHALKÓ Gábor
- 2013 Religious Tourism in Hungary – an integrated framework. *Hungarian Geographical Bulletin.* 2. 175–196.
- IVANOVICS András
- 1837 Debreczen jelen állapotjának Cs* által közlött rövid rajzára. *Társalkodó.* 113–115.
- JAKAB Albert Zsolt
- 2012 *Emlékiállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- JANCSIK András
- 2007 A turizmus által hasznosítható erőforrások fogalma, köre és típusai. In DÁVID Lóránt – JANCSIK András – RÁTZ Tamara (szerk.): *Turisztikai erőforrások. A természeti és a kulturális erőforrások turisztikai hasznosítása.* Gyöngyös: Károly Róbert Főiskola – Károly Róbert Kht. 62–93.

- JÁSZBERÉNYI Melinda
 2022 Új perspektívák a kulturális turizmusban: az innovatív vonzerőfejlesztés lehetőségei. In JÁSZBERÉNYI Melinda – BOROS Kitti – MISKOLCZI Márk (szerk.): *Vonzerőfejlesztés a kulturális és az aktív turizmusban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 3–15.
- JÁSZBERÉNYI Melinda – BOROS Kitti – MISKOLCZI Márk (szerk.)
 2022 *Vonzerőfejlesztés a kulturális és az aktív turizmusban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- JEDZINÁK Krisztina
 2002 Kitüntetett pontok. A kultuszhelyektől a turisztikai látványosságig. In FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.): *Egy tér alakváltozásai*. Budapest: Néprajzi Múzeum. 71–83.
- JENKEI László
 2002 *Idegenforgalmi értelmező kézikönyvtár*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar
- JÓNÁS-BERKI Mónika – RÁTZ Tamara
 2012 Magyarország kulturális turizmusa. In AUBERT Antal (szerk.): *Magyarország idegenforgalma*. Szakkönyv és atlasz. Budapest: Carthographia Tankönyvkiadó Kft. 26–33.
- JÓSA András
 1867 Cím nélkül. *Századok*. 1867. 222–223.
- JUHÁSZ Albert
 2016 499+1 református kilométer. Forrás: <http://www.evangelikus.hu/499-1-reformatus-kilometer> Letöltés ideje: 2016.12.01.
- KARANCSI Zoltán – SZALMA Elemér – KITKA Gergely – HORVÁTH Gergely
 2013 Látványútvonal tervezése vonatablakból. In MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara (szerk.): *Jó(l)lét és turizmus: utazók, termékek és desztinációk a boldogság és a boldogulás kontextusában*. Budapest–Székesfehérvár: Magyar Földrajzi Társaság, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet – Kodolányi János Főiskola. 34–46.
- KATUS László
 2000 Vallások, egyházak. In *Haza és a baladás. A reformkortól a kiegyezésig (1790-1867)*. Encyclopaedia Humana Hungarica 07. Forrás: <http://mek.oszk.hu/01900/01903/html/> Letöltés ideje: 2016.04.22.
- KÁMÁN Erzsébet
 2005 A szakrális és a profán idő szerveződése az ünnepi szertartásokban. In BARNÁ Gábor (szerk.): *Idő és emlékezet. Tanulmányok az időről az ezredfordulón*. Budapest: Kairosz Kiadó. 109–114.
- KÁNTOR Szilvia
 2020 Kulturális turisztikai attrakciók értékelése a Balaton térségben. In CSAPÓ János – CSÓKA László (szerk.): *Kreativitás, változás, reziliencia*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar. 31–41.
- KÁRPÁTI Andrea – VÁSÁRHELYI Tamás
 2013 *Kiállítási kommunikáció: Tudomány – kiállítás – kommunikáció*. ELTE. Forrás: <https://regi.tankonyvtar.hu> Letöltés ideje: 2021.08.17.
- KÁTAY Ákos
 2016 A szállodaipar térbeli és időbeli expanziójának vizsgálata Magyarországon. PhD értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola. Forrás: http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/Katay_Akos_dissz.pdf Letöltés ideje: 2021.12.02.
- KELEMEN Bálint Zoltán
 2012 Vaja, református templom, periodizált tömegrekonstrukció. Forrás: <https://www.kelemenbalint.hu/vaja/> Letöltés: 2021.08.23.
- KELEMEN Gyula

- 1939 A beregi református egyházmegye. In FÁBIÁN Sándor (szerk.): *Magyar városok és vármegyék monográfiája 28. Szatmár, Ugocsa és Bereg K. E. E. vármegyék. 1924–1938.* 379–396.
- KESZEG Vilmos
1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- KISS Áron
1881 A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest
- KISS József (szerk.)
1930 *A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára az 1930–1932. évekre.* Budapest: Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság
- KISS Márta
2016 A helytermék-előállítás szerepe és típusai szatmári és zalai LEADER-programok példája alapján. In KOVÁCS Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken.* Budapest: Argumentum. 255–278
- KISS Sándor
2016 Debrecen, a reformáció városa. Forrás: <http://www.reformatus.hu/mutat/debrecen-a-reformacio-varosa/> Letöltés ideje: 2016.12.31.
- KOCSIS Áron
2007 „Vegyétek számba őket...” Vallásszociológiai felmérés a Tiszántúli Református Egyházkerületben. 187–205. In KUSTÁR Zoltán (szerk.): *Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2006–2007. évi értesítője a 469. tanévről.* Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem
- KOCSIS Elemér
1995 Kósa Bálint kiállítása a Debreceni Református Nagytemplom Toronytermében. *Református Tiszántúl.* 2. 15.
- KOCSIS Elemér – SZABÓ László Ambrus
1988 A Kollégium az 1951–1987 közötti években. 301–350. BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya
- KÓKAI Sándor
2012 Szatmár-Bereg demográfiai sajátosságainak hatása a turizmusra. In HANUSZ Árpád (szerk.): *A turizmus területi dimenziói.* Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar Turizmus és Földtudományi Intézete. 83–98.
- KOLOS Krisztina – KÖVESDI Júlia
2020 Az idősek turizmusban való részvétele Magyarországon: motivációk és turisztikai élmények vizsgálata. *Turizmus Bulletin.* 1. 25–34.
- KOMÁROMI István
2002 Idegenforgalmi-turisztikai tematikus programkínálatok kialakításának és fejlesztésének lehetőségei az észak-alföldi régióban, elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, illetve annak határ-menti térségeiben különös tekintettel az ifjúsági turizmusra. In AUBERT Antal (szerk.): *Kutatás a turizmusban. A turizmus aktuális kérdései Magyarországon.* Országos turisztikai konferencia. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Turizmus Tanszék. 144–161.
- KOMJÁTHY Attila
1984 A csarodai református templom helyreállítása. Építéstörténet és építészeti helyreállítás. *Magyar Műemlékvédelem.* 9. 279–298.
- KOMLÓS Attila
1981 Egymás hite által... *Reformátusok Lapja.* 13. 77.
- KOREK József
1990 Búcsú Csiszár Árpádtól (1912-1989). In ISTVÁNOVITS Eszter (szerk.): *A Nyíregyházi Jósá András Múzeum Évkönyve (1984–1986)* 7–10.

- KÓRÓDI Márta – LÁSZLÓ Éva – DUDÁS Péter
 2010 Turisztikai kutatások az Észak-alföld régióban. 2001–2010. *Turizmus Bulletin*. 1–2. 53–59.
- KOROMPAY György
 1942 Középkori eredetű református templomok és templomerődök. In KOVÁTS J István (szerk.): *Magyar református templomok*. 191–253.
- KORPICS Márta
 2000 Zarándok és turista. Gondolatok a szent helyekről a turizmus kontextusában. In FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Tabula könyvek 1. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – Pécsi Tudományegyetem. 167–179.
 2003 Egy zarándokhely átalakulásának vizsgálata a turizmuskutatáson keresztül. In FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.): *Hehye (in)k, tárgya (in)k, képe (in)k*. Tabula könyvek 5. Budapest: Néprajzi Múzeum. 108–119.
 2014a *A szakrális kommunikáció színterei: a zarándoklat*. Budapest: Typotex
 2014b Csodák már pedig vannak. A vallási turizmus szerepe a területfejlesztésben. In HUSZTI Zsolt (szerk.): *A vallási turizmus szerepe a terület- és településfejlesztésben*. NFA Füzetek. Dunaújváros: Nemzeti Fejlesztési Alapítvány. 14–20.
- KORZENSZKY Richárd
 2004 Gondolatok a vallási turizmusról. *Új Ember*. 26. 9.
- KOSÁRY Domokos
 1980 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KÓSA László
 1990 Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. 443–481.
 2006 Az egyesületek a budapesti reformátusság életében. In KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. I-II*. Budapest: Argumentum. 1077–1117.
- KOSZORÚ
 1917 Költemények a reformáció 400 éves jubileumára. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványa. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája
- KOVÁCH Péter – MÓD László
 2008 *Együtt a város megújulásáért. Szentes városközpontjának rehabilitációja*. ROP.2.2.1.-2004.08-0003/34. sz. projekt. Szentes
- KOVÁCS József
 1994 *Felvidéki fatemplomok*. Budapest: Héttorony Könyvkiadó.
- KOZMA János – TÁRNOK Ferenc – CSIHA-SZEGEDI István
 2000 *A nyírbátori református egyház és templom története*. Nyírbátor: Nyírbátori Református Egyházközség Presbitériuma
- KOROKNAY Gyula
 1960 Egyenes szentélyzáródású templomok Szabolcs-Szatmár megyében. PÁSZTÓI Margit (szerk.): *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve (1958)*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 98–128.
- KÓFALVI Levente
 2015 A nyírbátori stallum faanyagának dendrokronológiai elemzése és származási helyének meghatározása. Forrás: http://kornyezet.elte.hu/cimlap/hu/MSc/Vedes_prez/150616/KofalviLevente.pdf
 Letöltés ideje: 2020.06.16.
- KÖKÉNY László – KENESEI Zsófia
 2020 A fogyasztói elvárások vizsgálata a szálláshelyszolgáltatók vevői körében. In CSAPÓ János – CSÓKA László (szerk.): *Kreativitás, változás, reziliencia*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar. 49–60.
- KÖNYVES Erika–BUJDOSÓ Zoltán–PATKÓS Csaba–RADICS Zsolt–AMBRUS Attila–BÁNTÓ Zs. Norbert–KIRÁLY Csaba

- 2011 *Közös turisztikai programcsomagok innovatív megvalósítása Hajdú-Bihar és Bihar megyékben a turizmusfejlesztés érdekében.* Debrecen–Nagyvárad
- KÖVY Zsolt
1987 Az egyháztörténeti és az egyházművészeti múzeum. In KÖVY Zsolt (szerk.): *A Pápai Református Gyűjtemény.* Pápa: A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. 103–108.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
2018 *A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL DEBRECENI FŐOSZTÁLYA
2015 Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve. Budapest: Statisztikai Kiadó
- KULCSÁR Noémi
2012 *Fogyasztói értékdimenziók vizsgálata a falusi turizmusban.* PhD értekezés. Gazdaságföldrajz és Jövőkutató Tanszék. Gazdálkodástani Doktori Iskola. Budapesti Corvinus Egyetem
- KUNDI Viktória
2013 *Fesztiválok városokra gyakorolt gazdasági és társadalmi-kulturális hatásainak elemzése.* Doktori értekezés. Győr. Széchenyi István Egyetem. Forrás: https://rgdi.sze.hu/images/RGDI/honlapelemei/fokozatszerzesi_anyagok/kundi_viktoria_vegleges_disszertacio.pdf Letöltés ideje: 2022.05.03.
- KUŠNIEROVÁ, Edita
2011 A csetneki epitáfiumok mint képzőművészeti és reneszánsz költészeti emlékek. *Gömörország.* 2. 3–9.
- KÜLLŐS Imre – P. SZALAY Emőke (szerk.)
2000 *Magyar Református Egyházak javainak tára.* A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. II. Beregi Egyházmegye 1. Budapest: Országos Református Gyűjteményi Tanács
2001 *Magyar Református Egyházak javainak tára.* A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv-és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. IV. Ungi Egyházmegye. Budapest: Országos Református Gyűjteményi Tanács
- LAKNER Lajos
2014 *Az Arkádia-pör fogságában. A debreceni Csokonai-kultusz.* Debrecen: Déri Múzeum
- LÁNGI József
2004 Előzetes beszámoló a lónyai református templom falképeinek kutatásáról, feltárásáról. *Műemlékvédelem.* 3–6. 357–374.
- LEFFLER Béla
1915 A nyírbátori ref. templom. *Archaeologiai Értesítő.* 261–287.
- LEHOCZKY Tivadar
1863 Csaroda. *Vasárnapi Újság.* 35, 308.
1869 Még néhány szó a nyírbátori templomról. *Vasárnapi Újság.* 714.
1881 *Beregvármegye monográfiája.* III. Ungvár: Pollacsek Miksa Könyvnyomdája
- LENCZ Balázs – ANTAL Mariann
2014 Restaurátori rész-jelentés. Dokumentáció a nyírbátori csonka stallumon történt restaurátori beavatkozásokról. I. rész. Forrás: https://www.rakoczimuzeum.hu/downloads/Stallum_BIM_Szakmaibesz.pdf Letöltés ideje: 2020.05.06.
- LENGYEL Márton
2004 *A turizmus általános elmélete.* Budapest: Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája
- LÉSTYÁN Ferenc
2000 *Megszentelt kövek.* Gyulafehérvár: Római Katolikus Érsekség
- LIGETI Ádám
2006 A turisztikai projektek fejlesztésének legfőbb tapasztalatai az európai uniós pályázatok tükrében. *Turizmus Bulletin.* 2. 35–41.

- LOVAS KISS Antal
2011 *Társadalmi ünnepek közösségi funkciói az ezredfordulón*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó
- LŐRINCZ Katalin
2008 Helytörténeti emlékek az idegenvezetésben. *Honismeret*. 37–40.
- LŐRINCZ Katalin – SÜLYOK Judit (szerk.)
2017 *Turizmusmarketing*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- LUX Géza
1940 A Nyírség középkori építészeti emlékei. I–II. *A Magyar Mérnök- és Építészeti Egylet Közlönye*. 74. 234–238, 242–245.
1943 Nyírbátor. *Magyar Építőművészet*. 6. 139.
- MACCANNELL, Dean
1973 Staged authenticity: Arrangements of social space in tourist settings. *American Journal of Sociology*. 793. 589–603.
1976 *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. New York: Schocken Books
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON I–XV.
1993–2010. főszerk. DIÓS István. Budapest: Szent István Társulat
- MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON
1977–1982 főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó
- MAGYAR TURISZTIKAI HIVATAL (összeáll.)
2005 *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2005–2013*.
- MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG
2021 *Turizmus 2.0*. Forrás: https://mtu.gov.hu/documents/prod/NTS2030_Turizmus2.0-Strategia.pdf Letöltés ideje: 2021.12.01.
2017 *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030*. Forrás: <https://mtu.gov.hu/cikkek/strategia> Letöltés ideje: 2021.06.05.
- MAGYAR TURIZMUS ZRT.
2006 *Az Észak-Alföldi régió turizmusfejlesztési stratégiája. 2007–2013*. Forrás: <https://2010-2014.kormany.hu/download/8/8e/20000/eszak-Alfuld.pdf> Letöltés ideje: 2021.06.05.
2010 *Új vízeken. Marketingterv 2011*. Forrás: <https://turizmus.com/szallashelyvendeglatas/uj-vizeken-a-nemzeti-marketing szervezet-1094951> Letöltés ideje: 2021.12.03.
2012 *Marketingterv 2013*. Forrás: <https://docplayer.hu/18637721-Marketingterv-2013-taktikai-terv.html> Letöltés ideje: 2021.12.03.
2013 *Marketingterv 2014*. Forrás: <https://docplayer.hu/22744501-Marketingterv-2014-strategia.html> Letöltés ideje: 2021.12.03.
- MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI CSOPORTJA (összeáll.)
2008 A magyar lakosság kulturális turizmussal kapcsolatos ismeretei, attitűdjei és utazási szokásai. *Turizmus Bulletin*. 3. 2–20.
- MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI IRODA (összeáll.)
2013 *A vallási turizmus helyzete. Összefoglaló a Mintel „Religious and pilgrimage tourism” című kiadványából*. Forrás: http://szakmai.itthon.hu/documents/28123/121718/Mintel_Vall%C3%A1si_turizmus.pdf/8d3731bb-aed0-4f45-bf9d-97ba265fcccb Letöltés ideje: 2013.06.15.
- MARINKA Melinda
2014 Identitás – hungarikum – gasztronómia. *Néprajzi Látóhatár*. 1–2. 50–81.
- MARJAY Károly
1917 A reformáció 300 éves megünneplése. *Protestáns Egyházi És Iskolai Lap*. 24. 275–276.
- MAROSI Ernő
1975 *Magyar falusi templomok*. Budapest: Corvina Könyvkiadó
- MAROSI Ernő – DERCSÉNYI Balázs – HEGYI Gábor – DÉRI Erzsébet – TAKÁCS Béla
1992 *Református templomok Magyarországon*. Budapest: Hegyi és Társa Kiadó

- MARTONNÉ ERDŐS Katalin
2009 *A turizmus alapjai*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kiadó
- MÁRTONNÉ Máthé Kinga – SIMONYI Norbert
2018 A magyarországi zarándokutak turisztikai kapcsolódásai és üzemeltetési modelljei. *Turizmus Bulletin*. 2. 46–56.
- MEGAKOM TANÁCSADÓ IRODA
2016 *Vaja város integrált településfejlesztési stratégiája*. Forrás: http://www.vaja.hu/files/v%C3%A1rosfejleszt%C3%A9si%20strat%C3%A9gia%202016/ITS_Vaja_2016_0503.pdf Letöltés ideje: 2020.02.09.
- MESTER Tünde
2006 Vallási turizmus. *Turizmus Bulletin*. 2. 16–18.
- MICHALKÓ Gábor
2002 Turizmus: praxis vagy tudomány? (A turizmus tudománytani és felsőoktatási kérdései Magyarországon) In AUBERT Antal (szerk.): *Kutatás a turizmusban. A turizmus aktuális kérdései Magyarországon. Országos turisztikai konferencia*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Turizmus Tanszék. 84–97.
2004 A határmenti bűncselekmények turizmusföldrajzi aspektusai Magyarországon. In HAUTZINGER Zoltán (szerk.): *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények*. Pécs: Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja. 189–200.
2005 A kulturális turizmus élménygazdaságtani szempontjai. In: ENYEDI György – KERESZTÉLY Krisztina: *A magyar kulturális gazdasága*. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 123–141.
2007 *A turizmuselmélet alapjai*. Székesfehérvár: Kodolányi Gábor Főiskola
2012a *Turizmológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó
2012b A városi turizmus. In AUBERT Antal (szerk.): *Magyarország idegenforgalma*. Budapest: Carthographia: Tankönyvkiadó Kft. 34–35.
- MICHALKÓ Gábor (szerk.)
2011 Turisztikai terméktervezés és fejlesztés. Pécsi Tudományegyetem. Forrás: <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turisztikai%20term%C3%A9ktervez%C3%A9s%20%C3%A9s%20fejleszt%C3%A9s/book.html#d6e77>. Letöltés ideje: 2012.08.02.
- MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara
2005 A kulturális turizmus élménygazdaságtani szempontjai. In ENYEDI György – KERESZTÉLY Krisztina (szerk.): *A magyar kulturális gazdasága*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 123–141.
- MIHALIK Sándor
1934 A magyarországi református egyházak ötvösműveiről. *Protestáns Szemle*. I–XII. 570–577.
- MILLISITS Máté
2014 A reformátorok és a reformáció jubileumai. Forrás: <http://reformatus.hu/mutat/a-reformatorok-es-a-reformacio-jubileumai/> Letöltés ideje: 2016.01.28.
- MITEV Ariel Zoltán – IRIMIÁS Anna – MICHALKÓ Gábor
2015 Halászkirályok hanghullámai – az idősek vallási eseményekhez kapcsolódó élményeinek megértése. *Vezetéstudomány*. 23–34
- MÓDIS László (összeáll.)
1966 *A Debreceni Református Kollégium és Nagytemplom*. Budapest: A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya
- MÓDYNÉ Nepper Ibolya
2005 Bocskai kriptája Kismarján. *Magyar Múzeumok*. 2.19–20.
- MOHAY Tamás
2009 *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás: történet, eredet, hagyomány*. Budapest: Nyitott Könyv – I' Harmattan
- MOLNÁR D. István – MOLNÁR József

- 2018 A kárpátaljai magyarok munkavállaló migrációja. In SZÓNOKYNE ANCSIN Gabriella (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében 3. Migráció*. Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására
- MURÁNYI-GYŐRI Gréta
2021 Az ingázás szakpolitikai döntések függvényében Szabolcs-Szatmár megyében a Kádárkorszakban. *Polymatheia*. 1–2. 160–177.
- MUSZIKNÉ FALTIN Vera
1994 Beszámoló az Europa Nostra/IBI Közgyűlésről és nyílt napjáról. *Műemlékvédelmi Szemle*. 1. 173–177.
- NAGY Enikő – SLEZÁK-BARTOS Zsuzsanna – VAS Gáborné Guld Zsuzsanna
2014 „Hinni és elhíttetni”, avagy az online kommunikáció sajátos szerepe az egyház életében. In HUSZTI Zsolt (szerk.): *A vallási turizmus szerepe a terület- és településfejlesztésben*. NFA Füzetek. Dunaújváros: Nemzeti Fejlesztési Alapítvány. 61–70.
- NAGY Géza
2008 *A református egyház története. 1608–1715. I. kötet*. Máriabesenyő – Gödöllő: Attraktor
- NAGY Károly Zsolt
2015 *Communitas et Ecclesia. A lokalitás fogalmának változásai a magyar reformátusok között*. In KESZEI András – BÖGRE Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L’Harmattan. 335–355.
- NAGY Katalin
2017 A kvalitatív kutatás lehetőségei a turizmusban. In PISKÓTI István (szerk.): *Marketingkaleidoszkóp. Tanulmányok a Marketing és Turizmus Intézet kutatási eredményeiből*. Miskolc: Miskolci Egyetem Marketing Intézet. 128–143.
- NAGY Tünde
1991 A magyar reformátusok II. világtalálkozójának eseményei Debrecenben. *Hajdú-Bihari Napló*. 146. 1, 3.
- NEMES NAGY József
1996 *Társadalmi tércategóriák a regionális tudományban. Etnoregionális Munkafüzetek* 17. Budapest: MTA PTI
- NÉMETH Ágnes
2009 A kulturális turizmus szerepe a városfejlődésben. MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara (szerk.): *A tér vonzásában: a turisztikai termékfejlesztés térspecifikus vonásai*. Budapest – Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola–MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 104–114.
- NEMZETGAZDASÁGI MINISZTERIUM
2011 *Turizmusfejlesztési stratégia*. Szakmai vitairat. Forrás: http://www.terport.hu/webfm_send/2704 Letöltés ideje: 2019.04.05.
- NEMZETGAZDASÁGI MINISZTERIUM TURIZMUSÉRT FELELŐS HELYETTES ÁLLAMTITKÁRSÁGA – NEMZETGAZDASÁGI TERVEZÉSI HIVATAL (összeáll.)
2013 *Nemzeti Turizmusfejlesztési Konceptió 2014–2024*. Forrás: <https://2010-2014.kormany.hu/download/8/41/11000/NTK.pdf> Letöltés ideje: 2019.04.05.
- NIEDERMÜLLER Péter
1996 Térformák és térhasználati szabályok a falusi kultúrában. *Kultúra és Közösség*. 5. 75–84.
- NOLAN, Mary Lee – NOLAN, Sidney
1992 Religious Sites as Tourism Attractions in Europe. *Annals of Tourism Research*. 19. 68–78.
- NOVELLI, Marina – ROBINSON, Mike
2005 Niche tourism: an introduction. In NOVELLI, Marina (ed.): *Niche tourism: contemporary issues, trends and cases*. Oxford: Elsevier. 1–14.
- NYÍRI Zsuzsanna
2004 Turistafogadás az egyházi helyszíneken. *Turizmus Bulletin*. 2004. 1. 27–33.
- NYÚL Erika (összeáll.)
2008 A budapesti Kulturális Turizmus Munkacsoport. *Turizmus Bulletin*. 3. 28.
- OLÁH M. Zoltán

- 1985 A tákosi református templom szerkezet helyreállítási munkái. *Magyar Építőipar*. 1–2. 44–45.
- 1987 A tákosi harangtorony helyreállítása. *Magyar Építőipar*. 36. 71.
- 1988 A tákosi református templom műemléki helyreállítása a harangtorony rekonstrukciójával. *Műemlékvédelem*. 1. 8–20.
- OLTAI Péter
2004 A lónyai református templom műemléki helyreállítása. *Műemlékvédelem*. 1–6. 348–356.
- ÖTVÖS János
1958 A debreceni Református Kollégium muzeális gyűjteményei. In BÉRES András (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1957). Debrecen: Déri Múzeum. 187–193.
- PALLAI László
2015 Turizmuspolitika az Európai Unióban. In SZONDA István (szerk.): *A víz szakrálisága. Vallási terek, vallási migráció és a vízkultusz*. Debrecen: Ethnica. 76–85.
- P. SZÁSZFALVI Márta
2021 „Fesztivalizálódó jubileumok”: A reformáció százados évfordulói. In PILIPKÓ Erzsébet – FOGL Krisztián Sándor (szerk.): *Hitélet és vallásos kultúra a Kárpát-medencében 11. Konferencia Pápán a Laczkó Dezső Múzeum, a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeivel és a Gróf Esterházy Károly Kastély-Tájmúzeummal közös szervezésben, 2017. augusztus 21–24.* Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum. 323–345.
- 2021 Szakrális szépségek a református vallási turizmus szolgálatában. *Sárospataki Füzetek*. 25 (1) 77–92.
- 2020a QR-kódok és kiállítási adatbázisok a Déri Múzeumban. In NAGY MOLNÁR Miklós – KÖRÖSPARTI Péter (szerk.): *Történelmi és néprajzi örökségek az ókortól napjainkig: Virtuális múzeumok, internetes adattárak, gyűjtemények és használatuk lehetőségei*. Győrffy István Nagykun Múzeum, Karcag. 221–240.
- 2020b Református ereklyék, stallumok és látogatóbarát fejlesztések. A nyírbátori református templom egyházművészeti és vallásturisztikai vizsgálata. LAKNER Lajos (szerk.): *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. Debrecen: Déri Múzeum. 63–79.
- 2019a „...a boldog Reformáció emlékezetére?»: A reformáció százados évfordulói Magyarországon. In Peter, KÓNYA – Annamária, KÓNYOVA (eds.): *Tridsaťročná vojna a náboženská otázká v strednej. 30 éves háború és a valláskérdés Közép-Európában*. Presov: Vydavateľstvo Presovskej Univerzity. 73–86.
- 2019b „Tündérmező szent szépségei”. A református vallási turizmus vizsgálata. In P. SZÁSZFALVI Márta – KAVECSÁNSZKI Máté (szerk.): *Pietas et Scientia. Tanulmányok P. Szalay Emőke tiszteletére*. Studia folkloristica et ethnographica. 76. Debrecen: Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék – Tiszántúli Református Egyházkerület – MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport. 447–470.
- 2019c Attrakció- és látogatómenedzsment a református templomokban. In BIHARI NAGY Éva – SÁPY Szilvia (szerk.). *Vallási Néprajz 16*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 167–193.
- 2018 Vallásturisztikai fejlesztések az Észak-Alföld régióban. *Néprajzi Látóhatár*. 27 (3-4). 75-90, 2018.
- 2017a A reformáció 400. évfordulója az I. világháború árnyékában. In BARTA Róbert – CSISZÁR Imre (szerk.): *Népmozgások, forradalmak, rendszerváltások és a magyar vidék*. Hajdúnánás. 49–84.
- 2017b A református vallási turizmus dimenziói és a reformáció évszázados jubileumai. Angi János – Lakner Lajos (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. Debrecen: Déri Múzeum. 101–128.
- 2016a Tér szerkezet és térhasználat egy református gyülekezetben. In KEMÉNYFI Róbert – BARTHA Elek (szerk.): *Táj és kultúra 2. Néprajzi tanulmányok a történeti Bihar megyéből*. Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Tanszék. 170–194.

- 2016b Vallási turizmus a 18. századi Magyarországon. In Peter, KÓNYA (szerk.): *Snem roku 1715 a uhorská spoločnosť v 18. storočí. Az országgyűlés 1715-ben és a magyar társadalom a 18. században*. Prešov: Vydavateľstvo Presovskej Univerzity. 354–369.
- 2015 A református vallási turizmus néprajzi vizsgálatának elméleti lehetőségei az Észak-Alföld régióban. In SZONDA István (szerk.): *A víz szakralitása. Vallási terek, vallási migráció és vízkultusz*. Debrecen. 86–110.
- 2014 Vallásturisztikai vizsgálatok Szlovákiában. *Historia Ecclesiastica*. 1. Prešov: Prešovskej univerzity v Prešove. 107–135.
- 2013 Az ünnepek vallásturisztikai vizsgálata a Debreceni Református Nagytemplom példáján. In BARTHA Elek – CSISZÁR Imre – FORISEK Péter (szerk.): *Ünnepek, ünnepkörök történelmi és néprajzi vonatkozásai*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 215–232.
- 2012a A szakrális tér profanizálódása a sárándi református templomban. In KAVECSÁNSZKI Máté – SZÁSZFALVI Márta, (szerk.): *Tanulmányok Ujváry Zoltán 80. születésnapja alkalmából*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 153–165.
- 2012b A templomi kiállítások mint vallásturisztikai attrakciók. *Ethnographia*. 123. 4. 439–448.
- 2012c A vallási turizmus és a szakrális tér vizsgálata a református templomokban. In BÁRÁNY Attila (főszerk.): *Történeti Tanulmányok. XX. Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica. Debrecen, Debreceni Egyetem*. 20. 163–177.
- PALLAS NAGY LEXIKONA
- 1897 XIV. kötet. Szerk. GERŐ Lajos – BOKOR József. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság
- P. SZALAY Emőke
- 1977 A Déri Múzeum Iparművészeti Gyűjteménye. 1905–1975. In DANKÓ Imre (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. 301–322.
- 2009 *Úrhimzéses úrasztali terítők a Beregi, Szabolcsi és Szatmári Egyházmegyében*. A Magyar Református Egyház javainak tára. XIII. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület
- 2010 A református egyházművészet művészettörténeti és néprajzi jelentősége. *Református Szemle*. 6. 649–655.
- 2012 *Református egyházművészet*. A Magyar Református Egyház Javainak Tára XXIV. Debrecen: Magyar Református Egyház Gyűjteményi Tanácsa
- 2015a *Úrasztali és keresztelődények a Tiszáninneni Református Egyházkerület Borsod-Gömöri Egyházmegye gyülekezeteiben*. I. Magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Magyar Református Egyház Javainak Tára. XXV. Bócs: Borsod-Gömöri Református Egyházmegye
- 2015b *A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga*. Magyar Református Egyház javainak tára. XXX. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. XIII. Komáromi Református Egyházmegye. II. Debrecen, Országos Református Gyűjteményi Tanács
- 2017 „Az Írás író eszközeiről beszél...” I. XV-XVII. századi gótikus és későgótizáló úrasztali kelyhek a felvidéki, kárpátaljai, tiszáninneni és tiszántúli református egyházközségekben. A Magyar Református Egyház Javainak Tára XXXV. Debrecen: Magyar Református Egyház Zsinata Gyűjteményi Tanács
- P. VÁSÁRHELYI Judit
- 2018 A reformáció százéves évfordulója a heidelbergi egyetemen. In SZÁRAZ Orsolya (főszerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16-18. századi Magyarországon*. Loci Memoriae Hungaricae. Debrecen: Egyetemi Kiadó
- PAPP József
- 2001 A debreceni Sétakert. RADICS Kálmán (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*. 28. 191–206.
- PAPP Szilárd
- 2005 *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Budapest: Balassi Kiadó

- 2019 Egy reneszánsz rejtély: A nyírbátori stallum. Forrás: <http://regmult.blogspot.com/2019/07/egy-reneszansz-rejtely-nyirbatori.html>
Letöltés ideje: 2020.06.16.
- PAPP Zsófia
2014 Papok az utazásszervezésben. In HUSZTI Zsolt (szerk.): *A vallási turizmus szerepe a terület- és településfejlesztésben*. NFA Füzetek. Dunaújváros: Nemzeti Fejlesztési Alapítvány. 29–35.
- PATAY Károly
1917 A 400 éves évfordulóra. In *Emlékalbum a reformáció 400 éves évfordulójára. 1517–1917*. Budapest: Országos Református Sajtóiroda. 5–7.
- PAYR Sándor
1911 A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. *Protestáns Szemle*. 489–501.
- PIRÓTH István
1998 Rés a hagyományon. A falusi társadalom szabadidő-felhasználásának problémái. In FEJŐS Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest: Néprajzi Múzeum. 29–38.
- POZSONY Ferenc
1998 Turizmus és népszokások. In FEJŐS Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest: Néprajzi Múzeum. 125–129.
- PROHNENKO Igor – ZSILENKO Mária – BUZÁS Gergely
2016 A nyalábvári Perényi-sírkő. *Archeologia – Altum Castrum Online*. Forrás: <https://archeologia.hu/content/archeologia/371/nyalabvar.pdf> Letöltés: 2020.04.21.
- PROKOPP Mária
2000 A csetneki evangélikus templom középkori falképei. *Credo*. 2000. 1–2. 58–60.
- PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara
1998 *A turizmus hatásai*. Budapest: Aula – Kodolányi János Főiskola
2002 Goethe, Humbert és Odüsszeusz nyomában avagy kulturális utak a turizmusban. *Turizmus Bulletin*. 3. 3–11.
2005 *A turizmus hatásai*. Budapest: Aula
2011 *Az attrakciótól az élményig. A látogatómenedzsment módszerei*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara (szerk.)
2003 *Turizmus történelmi városokban. Tervezés és menedzsment*. Budapest: Turisztikai Oktató és Kutató Kkt.
- PUSZTAI Bertalan
1998 Vallás és turizmus. FEJŐS Zoltán (szerk.): *A turizmus, mint kulturális rendszer*. Budapest. 13–23.
2000 Remény és beteljesülés. Utaslevelek a turizmus kutatásában. FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Tabula könyvek 1. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – Pécsi Tudományegyetem. 180–190.
2003 Vallás, turizmus, kulturális másság. A vallási különbözőség mint turisztikai erőforrás Finnországban. In FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.): *Helye (in)k, tárgya (in)k, képe (in)k*. Tabula könyvek 5. Budapest: Néprajzi Múzeum. 81–96.
2004a *Religious tourism. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism*. Forrás: <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/-123456789/13455/9513919900.pdf?sequence=1> Letöltés ideje: 2012.11.12.
2004b Búcsújárásból vallási turizmusba. A modern turizmus egyik formájának kialakulása. In S. LACKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika (szerk.) *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 6. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 421–431.
2011 Frivol turisták szent helyeken. In MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara (szerk.) *A turizmus dimenziói: humánium, ökonómikum, politikum*. Turizmus Akadémia 5. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola. 253–266.
2017a Ki a turista és mire jó nekünk? A turistatipológiáktól a késő modern társadalomkritikáig. In RÉGI Tamás – RÁTZ Tamara – MICHALKÓ Gábor (szerk.):

- Turizmus és transzformáció.* Orosháza – Budapest: Kodolányi János Főiskola – MTA CSFK Földrajztudományi Intézet Magyar Földrajzi Társaság. 28–36.
- 2017b Diaszpóraturizmus, örökségesítés és helyszakralizáció a skót függetlenségi referendum kontextusában. *Néprajzi Látóhatár.* 1–2. 165–182.
- 2020 A rurális fesztiválszcéna a közösségi fesztiválok és a tervezett események keresztútján. In DOBÁK Judit – R. NAGY József (szerk.): *ePub Docendo discimus.* Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék 323–332.
- PUSZTAI Bertalan – MARTIN, Neill (ed.)
2007 *Turizmus, fesztiválok, helyi identitás. Tourism, Festivals, Local Identity.* Edinburg–Szeged: University of Edinburg–Szegedi Tudományegyetem. 49–59.
- RADOCSAY Dénes
1954 A középkori Magyarország falképei. Budapest: Akadémiai Kiadó
- RAFFAY Ágnes – LŐRINCZ Katalin – CLARKE, Alan
2013 Spirituális és üzleti értékek találkozása a vallási turizmusban. *Turizmus Bulletin.* 2013. 2. 34–42.
2014 Értékteremtés és élményszerzés a vallási turizmusban. In HUSZTI Zsolt (szerk.): *A vallási turizmus szerepe a terület- és településfejlesztésben.* NFA Füzetek. Dunaujváros: Nemzeti Fejlesztési Alapítvány. 9–13.
- RAFFAY Zoltán
2011 Speciális közlekedési formák a turizmusban. In VERES Lajos (szerk.): *Turizmus és közlekedés.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem. Forrás: <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turizmus%20%C3%A9s%20k%C3%B6zleked%C3%A9s/book.html#d6e2384> Letöltés ideje: 2021.12.05.
2014 Az ökoturizmus és a vallási turizmus lehetséges kapcsolódási pontjai. In HUSZTI Zsolt (szerk.): *A vallási turizmus szerepe a terület- és településfejlesztésben.* NFA Füzetek. Dunaujváros: Nemzeti Fejlesztési Alapítvány. 52–60.
- RÁTZ Tamara
1999 *A turizmus társadalmi-kulturális hatásai.* PhD disszertáció. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Külgazdaságtan Tanszék Turizmus Kutatócsoport
2005 A karácsony hatása a hazai turisták utazási szokásaira. *Turizmus Bulletin.* 4. 3.
2006a A húsvét szerepe a magyar lakosság utazási magatartásának befolyásolásában. *Turizmus Bulletin.* 1. 30–38.
2006b Mindenszentek és halottak napja szerepe a magyar lakosság utazási magatartásának befolyásolásában. *Turizmus Bulletin.* 3. 27–35.
2006c A karácsony szerepe a magyar lakosság utazási magatartásának befolyásolásában. *Turizmus Bulletin.* 4. 3–12.
2007 *A kultúra szerepe a turizmusban és a városfejlesztésben.* Budapest: Kulturpont Iroda.
2008 A magyar Athén és a kálvinista Róma – kulturális üzenetek megjelenése a magyar városok észlelt imázsában. *Turizmus Bulletin.* 3. 41–51.
2011a Kulturális turizmus. In MICHALKÓ Gábor (vezető szerző): *Turisztikai terméktervezés és fejlesztés.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem. 57–90. Forrás: <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turisztikai%20term%C3%A9ktervez%C3%A9s%20%C3%A9s%20fejleszt%C3%A9s/book.html#d6e1050> Letöltés ideje: 2012.11.11.
2011b Attrakció- és látogatómenedzsment. In AUBERT Antal (szerk.) *Turizmus-menedzsment.* Pécs. Forrás: <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turizmusmenedzsment/book.html> Letöltés ideje: 2012.10.05.
2015 Alternatív városnézés Budapesten – globális innováció vagy lokális szolgáltatásfejlesztés. In RÁTZ Tamara – MICHALKÓ Gábor (szerk.): *Kreativitás és innováció a turizmusban.* Székesfehérvár – Budapest: Kodolányi János Főiskola – MTA CSFK Földrajztudományi Intézet Magyar Földrajzi Társaság. 79–90.
- RÁTZ Tamara – PATTERMAN Lilla

- 2004 A karácsony mint turisztikai attrakció. *Turizmus Bulletin*. 3. 18–25.
- RECVLTIVATUR
2012 *Religious Tourism Training needs and population wider attitude in Hungary*. Forrás: http://www.recultivatur.eu/index.php?option=com_phocadownload&view=file&id=73:religious-common-model&Itemid=262 Letöltés ideje: 2014. június 5.
- RÉKAI Miklós
2003 Vendégek – könyvek. Látogatói attitűdök hat kiállítás kapcsán. In FEJŐS Zoltán (szerk.): *Néprajzi Értesítő*. Budapest: Néprajzi Múzeum. 181–187.
- REMENYIK Bulcsú – VETRÓ Richárd – BALOGH Andrej
2022 Etnikai turizmus a Székelyföldön. In JÁSZBERÉNYI Melinda – BOROS Kitti – MISKOLCZI Márk (szerk.): *Vonzóerőfejlesztés a kulturális és az aktív turizmusban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 135–188.
- RÉVÉSZ Kálmán
1917 A reformáció első évszázados jubileuma hazánkban 1617. In *Emlékalbum a reformáció 400 éves évfordulójára. 1517–1917*. Budapest: Országos Református Sajtóiroda. 67–69.
- RICHARDS, Greg
2008 *Youth Travel Matters. Understanding the Global Phenomenon of Youth Travel*. Madrid: World Tourism Organisation
- RINSCHÉDE, Gisbert
1992 Forms of religious tourism. *Annals of Tourism Research*. 19. 51–67.
- ROBINA RAMÍREZ, Rafael – FERNÁNDEZ PORTILLO, Antonio
2018 What role does tourists educational motivation play in promoting religious tourism among travellers? *Annals of Leisure Research*. 4. 1–22.
- RÓMER Flóris
1860 Nyir-Bátori templom faragványai. *Vasárnapi Újság*. 33. 400.
1874 *Régi falkek Magyarországon*. Monumenta Hungariae Archaeologica. III. Budapest: Magyar Tudományos Akadémiának Archeológiai Bizottsága
- RUTTKAY Zsófia – BÉNYEY Judit
2017 QR kód helyett digitális stratégia. In GERMAN Kinga – RUTTKAY Zsófia (szerk.): *Múzeumi Iránytű 12*. Budapest–Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum. 57–74.
- SALLAY Ágnes – MÁTÉ Klaudia – MIKHÁZI Zsuzsanna – CSEMEZ Attila
2019 A kálváriák szerepe a Balaton-felvidék turizmusában. In KÁTAY Ákos – MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara (szerk.): *Turizmus 3.0*. Orosháza–Budapest: Kodolányi János Egyetem MTA CSFK Földrajztudományi Intézet Magyar Földrajzi Társaság. 72–85.
- S. LACKOVITS Emőke
2002 Kultikus hely, szakrális, liturgikus, felekezeti tér. *Néprajzi Látóhatár*. 2002. 1–4. 157–169.
- SÁNDOR Renáta
2013 Alternatív turizmus lehetőségei a fenntarthatóság jegyében. *Mikes International*. 1. 59–69.
- SÁRI Zsolt
2002 Milyen legyen egy állandó kiállítás? Gondolatok a Néprajzi Múzeum A magyar nép hagyományos kultúrja című kiállítása kapcsán. *Néprajzi Értesítő*. 121–126.
2022 A szentendrei Skanzen mint turisztikai desztináció. In JÁSZBERÉNYI Melinda – BOROS Kitti – MISKOLCZI Márk (szerk.): *Vonzóerőfejlesztés a kulturális és az aktív turizmusban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 167–176.
- SCHLEHE, Judith
1999 Tourism to holy sites. *International Institute for Asian Studies Newsletter*. 19. 8.
- SCH. PUSZTAI Ilona
1966 A tákosi református templom helyreállítási munkálatai. *Magyar Műemlékvédelem*. 1961–1962. 177–181.
- SILBERGH, David – FLADMARK, John Magnus – HENRY, Gordon – YOUNG, Michael

- 1994 A strategy for heme trails. In Fladmark, J. M. (ed.): *Cultural tourism*. Aberdeen: The Robert Gordon University. 123–146.
- SIMON Zoltán
- 2009 Adalékok a nyírbátori református templom építéstörténetéhez. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*. 43. 135–154.
- 2013 Márokpapi, református templom. In KOLLÁR Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. 274–277.
- SMITH L., Valene
- 1989 *Hosts and guests. The anthropology of tourism*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- 1992 Introduction. Pilgrimage and Tourism. The Quest in Guest. *Annals of Tourism Research*. Special Issue. 1–17.
- SMITH, Melanie
- 2009 Fesztiválok és turizmus: lehetőségek és konfliktusok. *Turizmus Bulletin*. 3. 23–27.
- SOMOGYI Bence – MICHALKÓ Gábor
- 2016 A regisztrált láthatatlanok: az időskorúak vasúti utazási magatartásának vizsgálata Magyarországon. EGEDY Tamás – BOTTLIK Zsolt – HORVÁTH Gergely – PAPP Sándor (szerk.): *Földrajzi Közlemények*. 1. 41–54
- STERMICZKI András
- 2016 Luther-zarándoklat Dunaújvárosból. Forrás: <http://www.evangelikus.hu/taxonomy/term/2263> Letöltés ideje: 2016.08.11.
- SULYOK Judit
- 2005 Kulturális turizmus az európai városokban. *Turizmus Bulletin*. 3. 18–29.
- SULYOK Judit – MÁRTONNÉ MÁTHÉ Kinga
- 2014 A vallási turizmus helyzete Magyarországon. *Turizmus Bulletin*. 1. 11–20.
- SULYOK Judit – SZIVA Ivett
- 2009 A fesztiválturizmus nemzetközi és hazai tendenciái. *Turizmus Bulletin*. 3. 3–13.
- SUPKA Géza
- 1934 *Az Országos Református Kiállítás alkalmával a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett református történeti kiállítás katalógusa*. Budapest
- SÜLI Dorottya – MARTYIN-CSAMANGÓ Zita
- 2019 A közösségi média használata a fiatal fesztiválozók körében. In KÁTAY Ákos – MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara (szerk.): *Turizmus 3.0*. Orosháza–Budapest: Kodolányi János Egyetem MTA CSFK Földrajztudományi Intézet Magyar Földrajzi Társaság. 154–167.
- S. VARGA Pál – SZÁRAZ Orsolya – TAKÁCS Miklós (szerk.)
- 2014 *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Loci Memoriae Hungaricae II. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó
- SZABADI István
- é.n. (2008) *A Debreceni Nagytemplom*. Debrecen: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
- SZABADI István (szerk.)
- 2001 „Mellyet még az régi atyáink is birtanak”. Bereg, Ugocsa és Közép-Szolnok református egyházlátogatási jegyzőkönyvek. 1808/1809. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár
- 2017 „Kívül, belől, földben, ládában, papiroson, contractuson...” A Máramarosi és Szabolcsi Református Egyházmegyéek vagyonszázeirási jegyzőkönyvei. 1809. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár
- SZABÓ András
- 2018 1617 – a reformáció századik évfordulója Magyarországon. *Egyháztörténeti Szemle*. 19. 1. 64–69.
- SZABÓ Géza

- 2012 A vidéki turizmus Magyarországon. In AUBERT Antal (szerk.): *Magyarország idegenforgalma*. Szakkönyv és atlasz. Budapest: Carthographia Tankönyvkiadó Kft. 38–41.
- SZABÓ Péter
- 2009 Báthory Gábor újratemetése 1628-ban. In PAPP Klára – JENEY-TÓTH Annamária – ÜLRICH Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet – Erdély-Történelmi Alapítvány. 45–52.
- SZABÓ Richárd
- 1934 Az országos református kiállítás. *Protestáns Szemle*. I–XII. 565–570.
- SZAKÁCS Béla Zsolt
- 2013a Árpád-kori jellegű építészet a hajdani Bolsova vidékén. In KOLLÁR Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. 32–51.
- 2013b Csaroda, református templom. In KOLLÁR Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. 262–269.
- 2013c Lónya, református templom. In KOLLÁR Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. 270–273.
- SZAKÁL Zoltán
- 2012 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét látogató turisták fogyasztói magatartáskutatásának elméleti háttere, gyakorlati alkalmazhatósága. In HANUSZ Árpád (szerk.): *A turizmus területi dimenziói*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar, Turizmus és Földtudományi Intézete. 191–198.
- SZAKÁLY Ferenc
- 1995 *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez*. Humanizmus és reformáció 23. Budapest: Balassi Kiadó
- SZÁSZ Lajos
- 2019 Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban. In KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hit 2018. Hagymány, identitás, történelem*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó
- SZATHMÁRI István
- 2013 Tákos, református templom. In KOLLÁR Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. 408–409.
- SZENDREY Ákos
- 1940 Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. *Ethnographia*. 87–90.
- SZENDREY Ákos – SZENDREY István
- 1943 *Magyarság Néprajza IV*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- SZENTPÉTERI KUN Ágota
- 1930 *A debreceni református Nagytemplom. 1805–1827*. Debrecen: Városi Nyomda
- SZENTPÉTERI KUN Béla
- 1941 *A református presbiter*. Budapest: Stephaneum
- Sz. N.
- 1917 A ref. kollégium és a D.P.I.K. vasárnapi reformációi emlékünnepe. *Debreczeni Újság*. 5.
- 1921 Megnyíltak a Nagytemplom kapui. A magyar kálvinizmus országos ünnepe. *Debreczeni Független Újság*. 1–4.
- 1931 Az Országos Műemlékvédelmi Bizottság kutatásai Nyírbátorban. *Debreczeni Újság*. 5–6.
- 1934 *Az Országos Református Kiállítás alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett Református történelmi kiállítás katalógusa*. Budapest: Supka Géza

- 1936 c.n. *Tér és forma*. 8. 60–61.
- 1938 A magyar reformátusok világgyűlése. *Reformátusok Lapja*. 25–26, 99–100.
- 1991 Magyar Reformátusok II. Világtalálkozója. *Confessio*. 3. 5–6.
- 2006 „*Szívemet hozzád emelem*”: kortárs iparművészek és építészek tárlata: kiállítás a reformáció emlékünnepe a debreceni Református Nagytemplomban. *Magyar Iparművészet*. 1. 52–53.
- 2008 Színház a fejemben. A Láthatatlan Színházról. *Evangélikus Élet*. 29. 6.
- 2011 Kiállítás tisztázza a megőrzött palotát. Forrás: https://muemlekm.hu/magazin/nyirbator_palota_kotar_kiallitas_buzas_gergely
Letöltés ideje: 2020.04.21.
- 2012a Húzóágazat lehetne a vallási turizmus. Forrás: http://www.turizmusonline.hu/aktualis/cikk/huzoagazat_lehetne_a_vallasi_turizmu_s
Letöltés ideje: 2012.07.05.
- 2012b A Vajai Református Templom műemléki helyreállítása – zárórendezvény. Forrás: <http://www.reformatus.hu/mutat/6603/> Letöltés ideje: 2016.06.31.
- 2012c Testi-lelki wellness A Gorove házaspár rendhagyó módszere. Forrás: http://ujember.hu/index.php?option=com_k2&view=item&id=18430:testi-lelki-wellness Letöltés ideje: 2015.04.11.
- 2017a Református Egység Fesztivál. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. Forrás: <http://reformatus.hu/mutat/13238/> Letöltés ideje: 2016.09.02.
- 2017b Csaroda „a mosolygó szentek otthona”. Településképi Arculati Kézikönyv. Forrás: http://csaroda.hu/files/1_CsarodaTAK_CsarodaTAK.pdf Letöltési ideje: 2020.02.09.
- 2017c Tákos „a Beregi Keresztzsemes szülőháza”. Településképi Arculati Kézikönyv. Forrás: http://csaroda.hu/files/1_TakosTAK_TakosTAK.pdf Letöltési ideje: 2020.02.09.
- 2020a *Helyzetelemzés. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Északkelet-magyarországi Gazdaságfejlesztési Zóna. Nyíregyháza.* Forrás: https://www.unimiskolc.hu/files/11823/SZSZB_12_05.pdf Letöltés ideje: 2020.02.09.
- 2020b *Debrecen Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptió.* Véleményezési dokumentáció. Forrás: <https://www.debrecen.hu/assets/media/file/hu/26410/telepulesfejlesztesi-koncepciora-vonatkozo-javaslatok.pdf> Letöltés ideje: 2020.02.09.
- é.n.a Evangélikus reformációi emléktút. Forrás: <http://www.ref500.hu/reformacioi-emlekturak> Letöltés ideje: 2016.12.01.
- é.n.b Vendégkönyvek. Forrás: <https://mnm.hu/hu/muzeum/muzeumtortenet/vendegkonyvek> Letöltés ideje: 2022.05.01.
- SZIGETI Andor
- 2009 A vendéglátás története. In CSIZMADIA László (szerk.): *A magyar vendéglátás és a turizmus újkori története*. Budapest: Szaktudás Kiadó Ház. 15–199.
- SZILÁGYI Sándor (összeáll.)
- é.n. A Magyar Református Presbiteri Szövetség története. Forrás: <http://presbiteriszovetseg.hu/sites/default/files/fajlok/jubileumi-fuzet-25.pdf>
Letöltés ideje: 2021.12.05.
- SZILÁGYI Sándor – VICZIÁN Miklós (összeáll.)
- 2017 *Presbiterválasztás 2017. Tematikus presbiteri füzetek*. Budapest: Magyar Református Presbiteri Szövetség
- SZILÁRDY Zoltán
- 1934 A református kiállítás néprajzi értékei. *Protestáns Szemle*. I–XII. 580.
- SZIRMAI Éva
- 2011 *Ünnep-emlékezet-batalom. Politikai ünnepek jelentésváltozásai*. Szeged: SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézet
- SZINI Károly

- 1855 Magyarországi ügyek. *Magyar sajtó*. 15.
- SZÖGI László
2017 A magyar protestáns peregrináció a 16–18. században. *Gerundium*. 1. 71–78.
- SZU Annamária
2020 A múzeumi interpretáció helyzetképe 2017. In BEREZKI Ibolya – NEPESSY Noémi (szerk.): *Múzeumi Iránytű 23. Modern múzeumi interpretáció*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum Oktatási és Módszertani Központ. 9–32.
- SZŰCS Ernő
1987 Debrecen mentőszolgálat. In Gazdag István (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*. 97–108.
- TAKÁCS Béla
1983 *Református templomaink úrasztali terítői*. Budapest: A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya
1988 A Kollégium múzeuma. In BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 499–533.
1992 A református templom. In DERCSÉNYI Balázs – DÉRI Erzsébet – HEGYI Gábor – MAROSI Ernő – TAKÁCS Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest. 6–25.
1994 *Debrecen. Református Nagytemplom*. Budapest: Tájak Korok Múzeumok Egyesület
- TAKÁCS Gabriella
2006 A vallási turizmusról. Forrás: http://www.gkrte.hu/public/magazin2.php?id=135&kat_id=58 Letöltés ideje: 2012.08.21.
- TAKÁCS Zsolt Gusztáv
1992 Vajai telepések Magyarbólyon (1939–45). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*. 4. 498–510.
- TAMÁSI Judit (szerk.)
2001 *Műemlékvédelem törvényi keretek között. Törvénytől törvényig. Történetek az intézményes műemlékvédelem 120 évéből*. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal
- TAMÁSKA Máté
2017 Templom és identitás. Nagy- és Kistoronya (Szlovákia). Két református múltú, ma vegyes felekezeti falu történeti szociográfiája. *Valóság*. 92–108.
- TARJÁN M. Tamás
é.n. 1620. január 8. Bethlen Gábort Magyarország fejedelmévé választják. Forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1620_január_8_bethlen_gabort_magyarorszag_fejedelmeve_valasztjak/ Letöltés ideje: 2016.12.05.
- TÁRKÁNY SZŰCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- TASNÁDI József
2002 *A turizmus rendszere*. Budapest: Aula Kiadó
- TÁTRAI Zsuzsanna
1990 Jeles napok – ünnepi szokások. In DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII*. Budapest: Akadémia Kiadó. 102–264.
- TONK Sándor – SZABÓ Miklós
1993 Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a koraujkor folyamán. In BÉKÉSI Imre – JANKOVICS József – KÓSA László – NYERGES Judit (szerk.) *Régi és új peregrináció*. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft. 491–501.
- TÓTH Béla
1988 A Kollégium története a 18. században. In BARCZA József (szerk.) *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 66–141.
- TÓTH János
1960 Népi műemlékek vizsgálata. *Magyar Műemlékvédelem*. 1949–1959. 207–214.
- TÓKÉS József

- 1918 Az egyházi értekezlet jubiláris közgyűlése. In TÓKÉS József (szerk.): *1517–1917. Emlékkönyv a reformáció négy százados évfordulójára. A sepsi református egyházmegye egyházi értekezletének megbízásából*. Sepsiszentgyörgy: Kossuth Könyvnyomda (Móritz István).
- TURNER, Edith – Turner, Victor
1978 *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York: Columbia University Press
- TÜSKÉS Gábor
1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva
1993 A katakombaszentek tisztelete. Fejezet a barokk kori szent- és ereklyekultusz történetéből. *Századok*. 1. 3–45.
- UJVÁRY Zoltán
1981 Nemesek az alsószuhai templomban. *Múzeumi Kurír*. 60–61.
- UNWTO (ed.)
2011 *Religious Tourism in Asia and the Pacific*. Madrid
2015 *Bethlehem Declaration on Religious Tourism as a Means of Fostering Socio-Economic Development of Host Communities*. Betlehem
- VALTER Ilona
1974 A zalaszentmihályfai r.k. templom kutatása. *Magyar Műemlékvédelem*. 145–160.
- VÁNDOR András
1996 16–19. századi ácsolt tetőszerkezetek Magyarországon. *Magyar Műemlékvédelem* (1980–1990). 77–102.
- VARGA Mária
2011 A vallási turizmus jelenléte ma Magyarországon. *Keresztény Szó*. 25–42.
- VASÁROS Zsolt
2010 *Kiállító-tér. Múzeumi tárlatok kézikönyve*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Képzési Központ
- VEREBÉLYI Kincső
2004 Ünnepek. In PÓCS Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón*. Budapest: L'Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum. 13–20.
- VERHOEVEN, Gerrit
2010 Calvinist Pilgrimages and Popish Encounters: Religious Identity and Sacred Space on the Dutch Grand Tour (1598–1685). *Journal of Social History*. 3. 615–634
- VIDA Gabriella
2013 Ónedények. Használat, előfordulás, leltárak. onedenyek.neprajz.hu/neprajz. Forrás: http://onedenyek.neprajz.hu/neprajz.02.03.php?bm=1&kr=A_51_%3D%2202%22#_ftn16 Letöltés ideje: 2016.12.01.
- VISKI Károly
1934 Díszítőművészet. In GYÖRFFY István – VISKI Károly: *A magyarság néprajza II*. 274–395.
- VOIT Pál
1961 Műhely a Via dei Sevin. *Művészettörténeti Értesítő*. 3–4. 97–130.
- VÖRÖS Gabriella
2005 A szakrális, a nemzeti közösségi és az egzotikum élménye. A magyarországiak részvételének motivációiról a csíksomlyói pünkösdi búcsúban. In FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. Budapest–Pécs. 69–83.
- WALKÓ Ferenc
2009 A magyar turizmus története. In CSIZMADIA László (szerk.): *A magyar vendéglátás és a turizmus újkori története*. Budapest: Szaktudás Kiadó Ház. 15–199.
- WESZPRÉMI István
1787 *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographie*. IV. Lipcse
- ZENTAI Tünde
2014 *A Dél-Dunántúl hímes templomai*. Pécs: Pannónia Könyvek

- 2019 Templomfestők a Dél-Dunántúlon. In P. SZÁSZFALVI Márta – KAVECSÁNSZKI Máté (szerk.): *Pietas et Scientia. Tanulmányok P. Szalay Emőke tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – Tisztántúli Református Egyházkerület – MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport. 249–272.

ZOVÁNYI Jenő

- 2004 A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. I–II. Máriabesenyő–Gödöllő: Attraktor

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

DM: Déri Múzeum

DF: Déri Múzeum Fotótára

HBML: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár

TtREL: Tisztántúli Református Egyházkerület Levéltára

INTERJÚALANYOK

- B.G. Báthori Gábor presbiter (Nyírbátor)
B.L. Bakó Lajos lelkész (Csaroda)
B.L.J. Baráth Lajosné Judit vendégház tulajdonos (Tákos)
B.L.V. Budai Lajosné Viola idegenvezető (Tákos)
B.T. Bencze Tamás lelkész (Vaja)
F.F. Fazakas Ferenc lelkész (Nyírbátor)
G.M.P. Gál Miklósné Piroska idegenvezető (Csaroda)
K.L. Kanyó László lelkész (Tákos)
K.N.N. Kósáné Dr. Nagymáté Nóra turisztikai referens (Debrecen, Nagytemplom)
K.Z.E. Kósa Zoltánné Erzsébet idegenvezető (Tákos)
O.I. Oláh István lelkész (Debrecen, Nagytemplom)
Ny.L.G. Nyitrai Lászlóné Gizella presbiter (Nyírbátor)
P.M.Gy. Páka Mártonné Gyöngyi idegenvezető, gondnok (Nyírbátor)
S.L. Seres Livia gyülekezeti tag (Nyírbátor)
Sz.Gy. Szakács György lelkész (Debrecen, Kistemplom)
Sz-I.N. Szendrei-Illés Nikolett lelkésznő (Nagylónya)
T.A. Takács Anikó idegenvezető, gondnok (Vaja)
T.T. Tárnok Tamás lelkész (Nyírbátor)
V.Zs. Vad Zsigmond ny. lelkész (Debrecen, Nagytemplom)
Zs.T. Zsoldos Tibor lelkész (Debrecen, Kistemplom)

FÜGGELÉK

Reszümé

Pallainé Szászfalvi Márta

A református vallási turizmus vizsgálata az Észak-Alföld régióban

A vallási objektumokat közismerten már évszázadok óta használják a vallásgyakorlás mellett különböző kulturális célokra is, így mint műemlékek, idegenforgalmi látványosságok közvetve jövedelemtermelő tényezőként is funkcionálnak. Az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt a vallási turizmus iránti kereslet, mind a nemzetközi, mind a belföldi turizmust tekintve. A zarándokok, vallásos turisták mellett a nem vallásos turisták, kultúrturisták is nagy számban látogatják a vallási helyszíneket és a valláshoz kapcsolódó eseményeket, amit a professzionálisabb marketingeszközök mellett a spiritualitás iránti megnövekedett igény és a vallásturisztikai helyszínek egyre jobb elérhetősége is indukál. A vallási turizmus napjainkban bevételtermelő képessége mellett a szezonális kiküszöbölésének eszközeként funkcionál, és a turisztikai kínálat diverzifikációjával is jelentős gazdasági-társadalmi előnnyel bír. Számos gyülekezet az egyházi objektumok bemutatását, valamint a korábban kizárólag gyülekezeti alkalomként funkcionáló eseményeket a rendelkezésre álló erőforrások és a fennálló turisztikai kereslet mentén ma már, mint a vallási turizmus lehetséges alternatíváit kezeli, és igyekszik azokat vonzó turisztikai attrakcióként továbbfejleszteni, piacképes terméként értékesíteni.

A vallási turizmus konceptualizálása a hazai és a nemzetközi turizmusantropológiai kutatások, valamint turisztikai szervezetek vallási turizmus definícióinak bemutatása, felekezeti lehatároltságának kérdése és egyházi értelmezése mentén történik. Ezért ezek történeti előzményeinek vizsgálata mellett mindenképpen szükséges a templomturisták érdeklődésének, valamint a turisztikai célú hasznosítás központjában álló művészet- és művelődéstörténeti értékek bemutatása. A hazai vallási turizmus népszerűségének elmúlt évtizedben tapasztalható erősödését egyértelműen segítették a turizmus Európai Unió szintű fejlesztési keretein belül megvalósuló felújítások, amelyek a templomok helyreállítása mellett már egyértelműen teret nyújtottak a látogatóbarát fejlesztéseknek is. A különböző szintű turizmusfejlesztési stratégiákban közölt koncepciók és a pályázatok jelentősége ma már nemcsak a szakrális épületekre és a fogadóközösség működésére, de a vallási turizmus fogalmára is komoly hatást gyakorolnak. Disszertációm harmadik fejezetében ezen fejlesztéseket és stratégiákat vizsgálom meg a vallási turizmus tükrében.

Kutatásom hangsúlya a református templomturizmuson, annak makro és mikro szintű vizsgálatán, az empirikus anyag elemzésén van. Ezen belül a vallási turisták tipologizálásával, a desztinációk általános turisztikai jellemzőivel, a vallási turizmus elsődleges és másodlagos szuprastruktúrájával, valamint a templomokban zajló attrakció- és látogatómenedzsmenttel foglalkozom. A vizsgálat részét képezi a vallásturisztikai örökség megőrzésének és népszerűsítésének legújabb formái, a tematikus túraútvonalak, valamint a tudományos igénnyel mindeddig egyáltalán nem vizsgált gyülekezeti kirándulások is. Külön fejezetben foglalkozom a turizmus fejlődéstörténetét kezdetektől fogva meghatározó ünnepekkel, amelyek kiemelt turisztikai időszakként, keresleti faktorként és a hozzájuk kapcsolódó attrakciók révén fontos kínálati tényezőként is funkcionálnak, valamint a reformáció százados évfordulóinak történeti fejlődésével és szabadidős programjaival. Végül önálló fejezetet kapott az egyre népszerűbb vallási fesztiválok és templomi koncertek vizsgálata is.

Márta, Pallainé Szászfalvi

Investigation of Reformed religious tourism in the Észak-Alföld region [Northern Great Plain]

It is well known that religious objects have been used for centuries for various cultural purposes in addition to religious practice, so as monuments and tourist attractions they also function indirectly as income generating factors. In recent decades, the demand for religious tourism has increased, both in terms of international and domestic tourism. In addition to pilgrims and religious tourists, non-religious tourists and cultural tourists also visit religious sites and events related to religion in large numbers, which is induced not only by professional marketing tools, but also by the increased demand for spirituality and the increasing availability of religious tourism sites. Today, religious tourism, in addition to its ability to generate income, functions as a means of eliminating seasonality, and it also has a significant economic and social advantage by diversifying the tourist offer. Many congregations treat the presentation of church objects and events that previously functioned as exclusive church occasions in line with the available resources and existing tourist demand as possible alternatives to religious tourism today, and try to further develop them as attractive tourist attractions and sell them as marketable products.

Religious tourism is conceptualized along the lines of domestic and international tourism anthropological research, as well as the presentation of the definitions of religious tourism by tourist organizations, the question of its denominational boundaries and its ecclesiastical interpretation. Therefore, in addition to examining their historical antecedents, it is absolutely necessary to present the interest of church tourists and the artistic and cultural historical values that are at the center of their utilization for tourist purposes. The increase in the popularity of domestic religious tourism over the past decade was clearly helped by the renovations carried out within the framework of the development of tourism at the European Union level, which, in addition to the restoration of churches, clearly provided space for visitor-friendly developments. The concepts presented in tourism development strategies at different levels and the significance of tenders have a serious impact not only on sacred buildings and the operation of the host community, but also on the concept of religious tourism. In the third chapter of my dissertation, I examine these developments and strategies in the light of religious tourism.

The emphasis of my research is on Reformed church tourism, its macro- and micro-level examination, and the analysis of empirical material. Within this, I deal with the typology of religious tourists, the general tourist characteristics of destinations, the primary and secondary superstructure of religious tourism, and attraction and visitor management in churches. The newest forms of preserving and popularizing the religious tourism heritage, the thematic hiking routes, and church trips, which have not been investigated at all by scientific means, are part of the investigation. In a separate chapter, I deal with the holidays that have determined the history of the development of tourism from the very beginning, which function as a prominent tourist period, a demand factor and, through the attractions associated with them, as an important supply factor, as well as with the historical development and leisure programs of the centenary of the Reformation. Finally, the examination of increasingly popular religious festivals and church concerts was also given an independent chapter.